

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 43

CİLT / VOLUME: 129

SAYI / NUMBER: 254

ISSN: 0255-0644

SAYI:
254

EYLÜL - EKİM 2021
SEPTEMBER - OCTOBER 2021

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2021 / 254

EYLÜL - EKİM

SEPTEMBER - OCTOBER

DergiPark
AKADEMİK

SÖBIAD

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
ISAM.
TÜRKİYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

intihal.net

İstanbul - 2021

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.
Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»
Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan
«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
50 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	300 TL	600 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGİNÜN
Prof. Dr. Ahmet Bıcan ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Prof. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Prof. Dr. Kürşad ZORLU • <i>Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı</i> Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniuyuzyl.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozzer@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	kaderozlem@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen Çatlı ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Gökhan KAYA	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ** - Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER - İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU - Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT - Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yahya BAĞÇEÇİ - Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT - Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Sabit DOKUYAN - Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat ELMALI - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat HANILÇE - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Işıl Tuna PINAR - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Vedat TURĞUT - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL - Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serdar Öğuzhan ÇAYCIOĞLU - Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Bünyamin DEMİRGİL - Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DİNÇ - Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ersin DOĞANTEKİN - Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞÇI - Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Bülent BAYRAM** • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Üçler BULDUK** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU** • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütlüce İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Güljühan ERCİLASUN** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞCIOĞLU** • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Valentina TUGJEKOVA** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN** • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail YAKIT** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Okan YEŞİLOT** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Durallı YILMAZ** • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Osman YORULMAZ** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sergei ZAHARIA** • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
- Doç. Dr. Celil BOZKURT** • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Uğur GÜRSU** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yavuz HAYKIR** • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Cemile KINACI** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Dinçer KOÇ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ** • Erciyes Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ** • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Elvin YILDIRIM** • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Meşkure YILMAZ** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU** • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA** • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Uğur ÖLGEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK** • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU** • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÖLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
- Dr. Murat KARATAŞ** • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye
- Dr. Sinan ÖGAN** • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarna iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarın tanıtıcı bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını,
- Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgisi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özeti altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İç Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

d. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asil metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayımlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

- İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

- Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait öççek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansa, esere ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (Cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karşılanması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınlara adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' denildikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) Cilt bilgisi: Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilemez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) Basım, baskı bilgisi: Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) Yayım bilgisi: Bu bilgi, atf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) Cilt ve Sayfa Numaraları: Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C. IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, a.g.e., s. 22.

Editö edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Sürelili yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atıf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atıf:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atıf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik i*, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atıf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atıf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atıf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirilmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılmanın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifte bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler "teşekkür / bilgiler" kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmacının sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmacının finansal destekleriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısalmaktadır. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

İNGİLİZ BELGELERİNDE TOPAL OSMAN AĞA VE GİRESUN (1919-1923) <i>TOPAL OSMAN AGA AND GİRESUN IN BRITISH DOCUMENTS (1919-1923)</i>	
Dr. Merve Doğan KADER	13
RUS DİPLOMATİK BELGELERİNDE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK-RUS İTTİFAKINA DAİR GÖRÜŞMELER <i>NEGOTIATIONS ON TURKISH-RUSSIAN ALLIANCE IN THE WORLD WAR I IN RUSSIAN DIPLOMATIC DOCUMENTS</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Eray BAYRAMOL	43
İSTANBUL'UN İŞGALİ VE TBMM'NİN AÇILIŞININ KAMUOYUNA TESİRLERİ <i>OCCUPATION OF ISTANBUL AND THE EFFECTS OF THE OPENING OF THE TURKISH GRAND NATIONAL ASSEMBLY</i>	
Doç. Dr. Cengiz MUTLU	73
BOLŞEVİK İHTİLALİ SONRASINDA URMİYE, SALMAS VE HOY HAVALİSİNDE ERMENİ-NASTURİ OLAYLARI VE OSMANLI DEVLETİ (1917-1918) <i>ARMENIAN-NESTORIAN TROUBLES IN URMIA, SALMAS AND KHOY AFTER THE BOLSHEVIK REVOLUTION AND THE OTTOMAN EMPIRE (1917-1918)</i>	
Arş. Gör. Dr. Kamuran KALABALIK	91
ABD DOLARI'NIN HEGEMONİK GÜCÜ VE GELECEĞİ: TÜRKİYE EKONOMİSİNDEN BİR BAKIŞ <i>THE HEGEMONIC POWER AND FUTURE OF THE US DOLLAR: A VIEW FROM THE TURKISH ECONOMY</i>	
Prof. Dr. İlhan EROĞLU - Arş. Gör. Kubilay ERGEN	107
GÜNEY KAFKASYA ŞEBBENDERLİK RAPORLARINDA ERMENİ MESELESİ <i>THE ARMENIAN ISSUE IN SOUTHERN CAUCASUS ON THE REPORTS OF CONSULATE</i>	
Dr. Telman NUSRETOĞLU	119
KAFKASYA'DAN İSTANBUL'A: SON ILISU SULTANI DANYAL BEY (Ö. 1871) <i>THE LAST ILISU SULTAN, DANYAL BEY (D. 1871): FROM CAUCASIA TO ISTANBUL</i>	
Prof. Dr. Mustafa AYDIN	135
ESKİŞEHİR VE BİLECİK ZAVİYE VAKIFLARI (1835-1863) <i>ESKİŞEHİR AND BİLECİK ZAVİYE FOUNDATIONS (1835-1863)</i>	
Öğr. Gör. Lokman AYDIN - Doç. Dr. Meltem AYDIN	163
678 NUMARALI ÇAVUŞBAŞI DEFTERİNE GÖRE XVIII. YÜZYIL BAŞLARINDA EŞKİYALIK SUÇLARI <i>THE BANDIT CRIMES ACCORDING TO 678 NUMARATED CAVUSBASİ RECORDS IN EARLY 18TH CENTURY</i>	
Arş. Gör. Ramazan Hüseyin BİÇER	193

BİLGE KAĞAN YAZITI G 14'TEKİ AD SON ÖBEĞİ TAMAN TARKAN MIDIR, ATAMAN TARKAN MIDIR?

IS THE TITLE PHRASE TAMAN TARKAN OR ATAMAN TARKAN IN THE BİLGE KAGAN INSCRIPTION G 14?

Dr. Yusuf GEDİKLİ 217

KİTAP İNCELEMELERİ:

NEREDE HATA YAPTIK?: DOĞU'DA BİLİMİN GERİLEYİŞİNİN HARİCİ VE DÂHİLİ NEDENLERİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

Baykal H. AYDEMİR 233

İNGİLİZ BELGELERİNDE TOPAL OSMAN AĞA VE GİRESUN (1919-1923)*

Dr. Merve Doğan KADER**

Öz

Giresunlu Topal Osman Ağa, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde Karadeniz’de Rum çetelerin faaliyetlerine karşı olan mücadelesiyle öne çıkmış birisiydi. Bahsi geçen dönemde Rum çetelere karşı etkili bir mücadele vermiş olması Milli Mücadele’nin karşısında yer alan İngilizlerin de dikkatini çekmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan sonra İstanbul’da kurulan İngiliz Yüksek Komiserliği’nin Karadeniz’de bulunan kontrol subayları ve İngiltere Donanma Bakanlığı’na bağlı subaylar da bölge hakkında yazdıkları raporlarında Topal Osman’dan ve faaliyetlerinden bahsetmişlerdir. Ülkemizde Giresunlu olan millî müfrez lideri hakkında yapılmış önemli çalışmalar mevcuttur. Türk kaynaklarına göre yazılmış bu değerli çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada İngiliz belgelerinde Topal Osman ve faaliyetleri incelenerek bilim dünyasına katkıda bulunmak hedeflenmektedir. Elde edilen İngiliz belgelerinde Topal Osman genel olarak Karadeniz Bölgesi’ndeki ünlü Türk çete lideri olarak tarif edilmiş ve onun Rum çetelere karşı olan milli davası ise İngilizler tarafından çetecilik olarak adlandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Topal Osman Ağa, Giresun, İngiltere, Kontrol Subayları, Çetecilik.

Topal Osman Ağa And Giresun In British Documents (1919-1923)

Abstract

Topal Osman Ağa from Giresun was famous for his struggle against the activities of Greek gangs in the Black Sea during the First World War and the National Struggle. In this period, his effective struggle against Greek gangs attracted the attention of the British who were against the Turkish War of Independence. The control officers of the British High Commissioner, which was established in Istanbul after the Armistice of Mudros, and the officers of the

Geliş Tarihi: 05 Temmuz 2021 - Kabul Tarihi: 04 Ağustos 2021.

Atıf Bilgisi: Merve Doğan Kader, “İngiliz Belgelerinde Topal Osman Ağa ve Giresun (1919-1923)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 13-42.

* Bu makaleyi okuyup, değerli görüşlerini paylaşan Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu’na içten saygı ve teşekkürlerimi iletirim.

** Biruni Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, mervedogannn@windowslive.com, ORCID ID: 0000-0002-8486-2403.

Admiralty also mentioned Topal Osman and his activities in their reports. There are important studies about Topal Osman in our country. Unlike these valuable studies written according to Turkish sources, this study aims to contribute to the scientific world by examining Topal Osman and his activities in British documents. In British documents, Topal Osman was generally described as the famous Turkish gang leader in the Black Sea Region, and the British called his national purpose against Greek gangs as gang activity.

Keywords: Topal Osman Ağa, Giresun, England, Control Officers, Militia.

Giriş

Giresun'da doğan Osman Ağa,¹ Feridunzâde Hacı Mehmet Efendi'nin öğrencisidir. Düzenli bir eğitim görmeyen Osman Ağa, gençlik yıllarında kayıkçılık yapmıştır. 1912'de Balkan Savaşı'na askerlik bedeli ödendiği halde gönüllü olarak katılmış ve Çorlu yöresindeki çatışmalarda diz kapağından yaralandığı için bundan sonra "Topal" lakabıyla anılmıştır. Balkan Savaşı'ndan sonra Giresun'a dönen Osman Ağa, I. Dünya Savaşı'na kadar ticaretle uğraşmıştır.²

Osmanlı Devleti, 1914 yılının Kasım ayında Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde Doğu Cephesi'nden başlayan Rus işgali Karadeniz kıyılarına kadar ulaşmıştır. Savaş sırasında Osmanlı Rumlarının çoğu işgal güçleriyle işbirliği yapmıştır. Özellikle Rusların, Nisan 1916'da Trabzon'u işgali Rumların çetecilik hareketlerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Trabzon'a gelen Ruslar, 1916 yılının ortalarında Karadeniz'deki diğer Rumları teşkilatlandırmak için bir heyet oluşturmuş ve Samsun'a göndermiştir. Ayı tepesi denilen mevkide dönemin çete başlarıyla buluşan Rus heyeti, Rum çetelere gerekli programı çizmiş, yapacaklarını aktarmış ve Trabzon'da bulunan Rus kumandanına dolayısıyla Rus Hükümeti'ne bağlılıkları için namusları üzerine söz vermiştir.³ Bu grupların da yardımıyla ileri harekâtları devam eden Rusların işgali, Doğu Karadeniz'de Şubat 1918'e kadar devam etmiştir.⁴

Topal Osman, bahsi geçen bu ittifaka karşı Doğu Karadeniz Bölgesi'nde mücadele eden kişilerden biriydi. Osman Ağa ve 93 arkadaşı Ruslara karşı mücadele etmek için savaş başladığında Giresun'dan Trabzon'a gelmiş ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın Doğu Cephesi'ndeki faaliyetlerine katılmışlardır. Ayrıca Osman Ağa, 37. Kafkas Tümeni Komutanı Albay Hacı Hamdi Bey'den asker

¹ Topal Osman Ağa ile ilgili yapılmış çalışmalar: Süleyman Beyoğlu, *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, 2. bs., Bengi Yayınları, İstanbul 2009; Erden Menteseoğlu, *Yakın Tarihimizde Osman Ağa ve Giresunlular*, Giresun 1997; Cemal Şener, *Topal Osman Olayı*, İstanbul 1992; Ömer Sami Coşar, *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman*, Harman Yayınları, Trabzon 1971; Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, İstanbul 1997, s. 259-266; Süleyman Beyoğlu, "Giresun'da Pontusçu Faaliyetler ve Osman Ağa", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ankara 2007, s. 365-385; Oktay Karaman, "Osman Ağa'nın Bilinmeyen Yönleri", *Milli Mücadelede Giresun (Sempozyum 6-7 Mart 1999)*, İstanbul 1999, s. 137-141.

² Süleyman Beyoğlu, "Topal Osman (1883-1923)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul 2012, s. 242.

³ ATASE-BDH-2301-71-1-8.

⁴ Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 237.

kaçaklarını yakalama görevini de almıştır. Çünkü Ruslar doğudan taarruza geçince, Türk Ordusu geri çekilmeye başlamıştır. Dağılan birliklerin Giresun, Harşit bölgesinde toplanması görevi Topal Osman'a verilmiştir. Osman Ağa bu görev için çetesini küçük bir müfrezeeye dönüştürmüştür. Ancak başta Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ve Giresun Kaymakamı tarafından hükümet işlerine müdahale ettiği ve 37. fırka tarafından korunduğu iddiasıyla 3. Ordu'ya şikâyet edilmiştir. Müfrezesinin ise Giresun'dan kaldırılması istenmiştir. 25 Ağustos 1916'da hakkındaki şikâyet üzerine Sivas Divan-ı Harbi'ne çıkarılan Osman Ağa'yı, 37. Fırka Komutanı ve 2. Kafkas Kolordusu komutanları müdafaa etmiştir. Osman Ağa, bir süre gözaltında tutulduktan sonra tekrar müfrezesinin başına geçerek, Giresun Rumlarının Türklere karşı faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Ekim 1917 Devrimi'nden sonra Rus Ordusu bölgeden çekilirken Topal Osman Batum'dan Giresun'a silah getirme görevini üstlenmiştir.⁵

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'yla savaştan çekilmesinden sonra Osman Ağa, Giresun'a dönmüş ve törenle karşılanmıştır. Bundan sonra Askerlik Şubesi Başkanı Hüseyin Avni Alparslan Bey ve Giresun Kaymakamı Nizamettin (Ataker) Bey'in de aralarında bulunduğu şehrin ileri gelenleri Giresun'un Pontus tehlikesi karşısındaki durumunu kendisine anlatmışlardır. 22 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kurulunca, Türklere elinde silah bulunduran yalnızca Osman Ağa müfrezesi olduğu için Cemiyet, onunla anlaşmaya karar vermiştir. Giresun'a geldiğinde Belediye Başkanı Eşref Bey sağlık sebebiyle görevinden ayrılınca Osman Ağa, Giresun Belediye Başkanı olmuştur. Ancak Divan-ı Harp tarafından tehcir suçlusu görülünce Giresun'dan ayrılmıştır.⁶

Ateşkesi takiben Osmanlı topraklarında görülen müttefik işgali Karadeniz Bölgesi'nde de görülmüştür. İşgale giden süreç, Amiral Somerset Arthur Gouch Calthorpe ve Fransız Amiral Jean François Charles Amet'in Samsun'da mütareke hükümlerinin uygulanması için Kasım 1918'de yaptıkları şikâyetle başlamıştır. Bu sebeple Osmanlı Hükümeti, 15. Fırkayı Batum'dan Samsun ve Sinop'a getirmiştir. Buna rağmen İngiliz ve Fransız gemileri Samsun önlerine gelmiş ve mütareke gereği Ermeni tutukluları salmak için faaliyete başlamışlardır. Amiral Calthorpe, American Tobacco Company'nin kendisine ilettiği, bütün Müslümanların silahlandığı şeklindeki şikâyetlerini Londra'ya o sıralar bildirmiştir. Durum düzeltilmesi için İngiltere Dışişleri Bakanlığı bölgeye subay veya gemi gönderimiyle tedbir alınıp alınamayacağını sormuştur.⁷ Buna karşılık İstanbul'daki Yüksek Komiser Vekili Amiral Richard Webb, 17 Şubat 1919'da Trabzon ve Samsun bölgesi için asker istediğini belirtmiştir. Onun bu isteği üzerine General Milne, Samsun'a 9 Mart'ta 200 kişilik bir askeri birlik göndermiştir. Bu askerler, bu yerlerdeki Rumların sevinç gösterileriyle karşılanmıştır. Ardından Merzifon'a 30 Mart'ta bir birlik daha gönderi-

⁵ Süleyman Beyoğlu, *Millî Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, 2. bs., Bengi Yayınları, İstanbul 2009, s. 30-35.

⁶ *A.g.e.*, s. 36-42.

⁷ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, 3. bs., TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 102-103.

lerek burası da işgal edilmiştir. İngiliz müfrezelerinin bu işgalleri, o dönemde bahsi geçen Rum çetelerinin faaliyetlerini artırmıştır.⁸ Askeri birliklerden başka İngiliz subaylarından Yüzbaşı J.S. Perring 13 Mart, Yüzbaşı L.H. Hurst 24 Mart ve Yüzbaşı Eliott ise 28 Mart'ta (1919) bölgeye gönderilmiştir.⁹ Bundan sonra bölgeye gelen İngiliz kontrol subayları da sık sık yazdıkları raporlarla Karadeniz Bölgesi ile ilgili durumları aktarmışlardır.

Başlangıçta bölgedeki Rum ve Ermenilerden edindikleri bilgileri raporlayan bu subayların genellikle Laz/Müslüman çetelerine vurgu yaptıkları, onlara karşı Hristiyanların korunması gerektiği gibi aktarımları olduğu görülmektedir. Ancak buna rağmen bazı İngiliz subaylarının bu konuda daha tarafsız davrandığı ve bölgedeki asayişsizliğin asıl kaynağının Rumlar olduğunu iletmediği de olmuştur. İngiliz Donanma Şube Amiri General E.L. Spears'den 3 Temmuz 1919'da General Radcliffe'e gönderilen telgraf buna dair örneklerden biridir. Telgrafta Deniz Kuvvetleri Karargâhı'nın, Trabzon ve Samsun hakkındaki durum raporu aktarılmıştır.

“Sevgili General

Samsun ve Trabzon Bölgesinde Durum

Deniz Kuvvetleri Karargâhı ana merkez üyeleri, İtilaf Devletleri'nin desteğine güvenen Rumların cesaretlerini geri kazandıklarını ve komşulukta bir yarış mücadelesinin devam ettiğini bildiriyor. Tepe bölgesindeki Rum köyleri, Türk köylerini yağmalayan, dağlardan gelen Rum komitecileri desteklemektedir. Türkler de Rum köyelerine baskın düzenleyen Lazistan çetelerini çağırıştır... Türkler, barış konferansının aleyhlerine olabilecek tüm kararlarına karşı şu anda etkili bir savunma hazırlıyorlar. Türkler ayrıca kendilerini Bolşeviklere karşı arkadaşça gösteriyorlar. (Tugay komutanı-General, Genel Kurmay Başkanlığı).”¹⁰

Bu raporda Rumların, Müttefiklerin desteğine güvenerek çetecilik yaptıkları ve bundan dolayı Müslümanların da Rum çetelere karşılık verdikleri aktarılmıştır. Rapora göre, tepe bölgesindeki Rum köyleri, Türk köylerini yağmalayan Rum çeteleri desteklemiş, bunun üzerine Türkler de Lazistan bölgesindeki çeteleri çağırışlardır. Dolayısıyla Deniz Kuvvetleri Karargâhı'nın raporuna göre bu iç çatışmayı başlatan Rumlardır. Ayrıca raporda Türk teşkilatlanmasına da bir gönderme vardır. Buna göre Türkler, Barış Konferansı'nın aleyhlerine olabilecek tüm kararlarına karşı o anda etkili bir savunma hazırlamışlardır ve bu uğurda Bolşeviklerle bile dost olmuşlardır.¹¹

Bölgedeki İngiliz subaylarının, 3. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın bölgeye gelişinden sonra, daha evvel raporladıkları milli teşkilatlanmayı takip ettikleri anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gidişinden sonra ise İngiliz subaylarından Yarbay Ian Smith bölgedeki Hristiyanların rahat bir nefes aldığını iletmiştir.¹²

⁸ The National Archives, (Foreign Office) FO, 608/83, 114-115.

⁹ Stefanos Yerasimos, “Pontus Meselesi (1912-1923)”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 43/44, 1989, s. 44.

¹⁰ FO, 608/113, 178-180.

¹¹ FO, 608/113, 178-180.

¹² FO, 608/113, 268-274.

1919 yılının sonuna doğru İngilizlerin bölgedeki Hristiyanların, Müslüman çetelere karşı korunması gerektiği şeklindeki raporlarının değişmeye başladığı ve Rum çetelerin de huzursuzluğa sebep olduğunu ilettikleri görülmektedir. Ancak buna rağmen İngiliz yetkililer, Rum çetelere destek vermeye devam etmişlerdir. Ayrıca İngilizler Sivas Kongresi'yle gerçekleşen milli teşkilatın önüne geçemeyeceklerini de anlamışlardı. Bundan sonra çekinceleri artan İngiliz yetkililerin, bölgedeki askeri varlıklarını sonlandırmaya karar verdiği görülmektedir. İngiliz askeri birliklerinin 5 Eylül 1919'da başlayan tahliye işlemi 4 Ekim'e kadar sürmüştür. Askeri birliklerin çekilmesinden sonra Samsun bölgesinde sadece temsilciler ve telsiz görevlileri kalmıştır.¹³ Kalan subaylar ise Karadeniz'deki durumları aktarmaya devam etmişlerdir. Bu raporlarda yer yer Giresunlu Milli Müfreze Lideri Topal Osman'dan da bahsetmektedirler.

1. İngiliz Belgelerinde Topal Osman ve Giresun

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki Rum tebaası yukarıdaki belgede de ifade edildiği gibi, İtilaf işgallerinden cesaret alarak faaliyetlerini artırmıştır. O dönemde Pontus devleti kurmak isteyen Rum çetelerin Giresun'da da faaliyetleri görülmekteydi. Osman Ağa'nın Giresun'dan ayrılması Pontusçuların rahat bir nefes almalarını sağlamıştı. Nitekim 8 Mayıs 1919'da Yunan Kızılhaç Heyeti'nin bulunduğu bir gemi Giresun'a gelmiştir. Bekledikleri fırsatı bulduklarını düşünen Giresunlu Rumlar, 11 Mayıs'ta Taşkışla denilen Rum okuluna ve yetimhanelerine beyaz renkli Yunan Kızılhaç bayrağı çekip, taşkınlığa başlamışlardı. Bu durum o dönemde Emniyeti Umumiye Müdüriyeti tarafından da haber alınmıştır. Emniyeti Umumiye Müdüriyeti, 27 Mayıs 1919'da Giresun'da Rumlarının Yunan bayrağı çekmesi ve yerel otoritenin bir şey yapmamasının Müslümanları rahatsız ettiğini Trabzon vilayetine bildirmiştir.¹⁴ Bu olayın sonuçsuz kalması yetmemiş ardından da Rumlar, bu okula 5 Haziran'da mavi-beyaz renkte ve 20 metre uzunluğundaki Pontus bayrağını asmışlardır. Bunun üzerine Osman Ağa, Giresun'a gelerek bayrağı indirmiş ve bunu yapanları cezalandırdıktan sonra tekrar Karahisar'a dönmüştür.¹⁵

Osman Ağa bu gibi olaylardan sonra Giresun'un bu dönemde yalnız bırakılmayacağını anlamış, Sivas, Tokat ve Karahisar Rum metropolitlerine baskı yaparak patrikhaneye ve İstanbul Hükümeti'ne tehcirle ilgisi olmadığına, affedilmesinin gerektiğine, hakkında şikâyetlerinin bulunmadığına dair bir mektup yazdırmıştır. 30 Haziran 1919'da Karahisar Mutasarrıfı aracılığıyla af dilemiş ve Sivas Valisi Reşit Bey vasıtasıyla 7 Temmuz'da Meclis-i Vükela, Topal Osman ve 168 arkadaşını affetmiştir. Giresun'a dönünce tekrar Belediye Başkanı yapılmıştır.¹⁶ Bundan sonra da Osman Ağa'nın Milli Müfrezesi ile (İngilizlerin tanımıyla çetesiyle) civardaki Pontus çetelerine karşı faaliyette olduğu görülmektedir.

¹³ Halit Eken, *Milli Mücadele'de Vali (Kapancızade) Hamit Bey*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 120-123.

¹⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA., DH.ŞFR.*, 99-364-1-01.

¹⁵ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹⁶ Beyoğlu, "Topal Osman (1883-1923)", s. 243.

Pontus çetelerini takipte olan Osman Ağa, Rusya'dan Haçika isimli eşkiyanın 20 kişilik çetesıyla Giresun'a geldiğini haber alınca bu durumdan yetkilileri haberdar etmiştir. Osman Ağa ile görüşen Askerlik Şubesi Başkanı Hüseyin Avni Alparslan Bey, iki manga askeri onun emrine vermiştir. Çetenin kaldığı köşke yapılan baskın sonucunda eşkiyalar yakalanmıştır.¹⁷ 1919 yılında Batum, Rum çeteleri için bir karargâh niteliğinde olduğu için, burada silahlanan çeteler Karadeniz kıyılarına sevk edilmekteydi. Karadeniz'e ve Giresun kıyılarına buradan gelen çeteler ise Osman Ağa ve arkadaşları tarafından engellenmekteydi.¹⁸

Osman Ağa'nın Pontus çetelerine karşı olan bu faaliyetleri Giresun'daki asayişin sağlanmasına rağmen, başta Rumlar tarafından olmak üzere hakkında bazı şikâyetlere neden olmuştur. Örneğin, 31 Mart 1919'da Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon vilayetine gönderilen yazıda, Giresun Kaymakamı ile Belediye Reisi Topal Osman Ağa'nın görevlerini suiistimal ettiğine dair bir şikâyetten bahsedilmiştir. Dâhiliye Nezareti, bu şikâyetin sahibinin, Fehmi isimli bir şahıs olduğunu belirtmiş ve Trabzon valiliğinden bu konuda tahkikat yapmasını istemiştir.¹⁹ 2 Nisan 1919'da ise Trabzon Polis Mektebi Müdürü, İstanbul Hükümeti'nden gelen istek üzerine Giresun çevresindeki Rumların tehcir edilip edilmediğiyle ilgili tahkikat yapmak için bir ay süre ile Giresun ve bazı kazalara gönderilmiştir.²⁰ Yapılan tahkikatlardan bir sonuç çıkmayınca Rumlar, Osman Ağa'yı şikâyete devam etmişlerdir. 23 Temmuz 1919'da Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti tarafından Trabzon vilayetine çekilen telgrafta Topal Osman Ağa çetesinin Salı günü Giresun'un Pazar mahalline gelen 3 Rum'u öldürdüğü ve 2'sini yaraladığı bildirilmiştir. Ayrıca Osman Ağa'nın Rum ve Ermenilere karşı işlenen cinayetlerin faili olduğu bilindiği halde himaye edildiği gibi şikâyetler olduğu için hakkında tahkikat yapılması istenmiştir.²¹ Hakkındaki benzer şikâyetlerden birisi de Kalem-i Mahsus'tan Trabzon vilayetine 6 Ağustos 1919'da gönderilmiştir. Buna göre; şehirde asayiş kalmadığı, Giresunlu Osman Ağa ve Ordulu Yusuf Efendi gibi yöre adına çalışan çeteler olduğu, buradaki jandarmanın görevini kötüye kullandığı, orada merkezi hükümetin nüfuzunun kalmadığı, eşkiyalık yapmayacaklarına söz verenlerin affedildiği, İttihat ve Terakki taraftarlarıyla sıkı ilişkilerde bulunduğu yönünde gelen haberler hakkında izahat istenmiştir.²²

Şikâyetler üzerine Ağustos 1919'da Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey, Giresun'da bir soruşturma yapmış ve raporunda şehirdeki Rumların Pontus isimli bir hükümet kurma hayalinde olduklarını ve bunların Yunanistan ile

¹⁷ BOA., DH.EUM.AYŞ., 15/94/01, 03; Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 86; ATASE, İSH, Kutu: 92, Gömlek: 104, Belge No: 38, 38/1.

¹⁸ Ahmet Halaçoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Giresun'da Eşkiyalık ve Bazı Polisiye Olaylar", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008*, Cilt: 1, Ankara 2009, s. 586; Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 89-91.

¹⁹ BOA., DH.KMS., 51-1-04-01.

²⁰ BOA., DH.EUM.MH., 259.39.01.

²¹ BOA., DH.ŞFR., 101-43-01-01.

²² BOA., DH.ŞFR., 102-32-01-01.

İngiltere tarafından desteklendiğini, Rusya'dan bölgeye Rumların getirildiğini, Osman Ağa'nın ise savaş sırasındaki boşlukta ortaya çıktığını ve Rumların ondan korktuklarını iletmiştir. Osman Ağa'nın çok iyi ve namuslu bir kişi olduğundan bahseden Müfettiş, onun bazı taşkınlıklarının olduğunu ancak memlekete hizmet ettiğini, bu sebeple beldeye onu idare edebilecek bir kaymakam gönderilmesini tavsiye etmiştir.²³ Osman Ağa ile ilgili bu ve bunun gibi şikâyetlerin o dönemde İngilizlerin de dikkatini çektiği anlaşılmaktadır.

Bu dönemde, Karadeniz Bölgesi'nde adeta bir abluka uygulayan İngiliz gemileri mevcut durumları takip için İstanbul'dan yola çıkarak, Samsun, Trabzon, Batum ve daha kuzeydeki Karadeniz limanlarını sık sık ziyaret etmekteydiler. İngiltere Donanma Bakanlığı'na bağlı bu gemilerin raporları, Bolşeviklerle Türklerin ilişkileri hakkında rapor verdiği gibi özellikle Trabzon ve Samsun'daki Rum ve Ermenilerin durumları hakkında da bilgiler içermekteydi.²⁴ İncelenen belgeler arasında İngiltere Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office) kayıtlarından başka Donanma Bakanlığı'na (Admiralty) bağlı subayların raporlarının da Topal Osman ile ilgili bilgi aktarımında buldukları görülmektedir. Bu kapsamda karşılaşılan ilk belge 3. Hafif Kruvazör Filosu gemilerinden H.M.S. Calypso isimli İngiliz gemisi Tuğgeneralinden, Başkomutanlığa (Donanma Bakanlığı'na) 7 Aralık 1919'da gönderilen telgraftır. Bu raporda Gürcistan'daki Bolşevik faaliyetleri, Trans Kafkasya'daki ve Trabzon'daki durumlardan bahsedilmekle beraber Giresun'da bazı problemlerin mevcut olduğundan bahsedilmiştir. Tuğgeneral, Trabzon'daki Kontrol Subayı Yüzbaşı Crawford'dan alınan bilgiye göre Belediye Başkanı Osman Ağa'nın zorbalık yaptığını iletmiştir. Ayrıca şikâyetler üzerine Yüzbaşı Crawford, Osman Ağa'yla bir görüşme yapmıştır. Osman Ağa'yla yaptığı görüşme sonundaki raporunda; Osman Ağa'nın güçlü ve bölgede düzeni sağlayan birisi olduğunu, bölge komiserinin ve jandarma komutanının da ona itaat ettiğini ve Mustafa Kemal ile yakın ilişkisi olduğunun düşünüldüğünü iletmiştir. Ayrıca Yüzbaşı Crawford ayrılırken, Osman Ağa'ya Giresun'daki yetkinin kendisinde olduğunu ve faaliyetlerinden kendisinin mesul tutulacağını söylemiştir.²⁵

1920 yılına gelindiğinde Rumların Topal Osman hakkındaki şikâyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Gelen şikâyetler üzerine İngiliz Yüksek Komiserliği de Trabzon'daki İngiliz temsilcisi Popovel'e gönderdiği yazıda Giresun'a giderek Osman Ağa'nın Hristiyanlara uyguladığı zulüm ile ilgili araştırma yapmasını istemiştir. Bunun üzerine Vali Hamit Bey de Popovel'e eşlik etmiştir ve 18 Mart 1920'de Giresun'a vardıklarında Hristiyanların neredeyse tamamı Osman Ağa lehine konuşmuş ve şikâyetleri olmadığını söylemişlerdir. Daha sonra Popovel ile Osman Ağa tanıştırılmış ve Popovel yazdığı bir raporla konuyu kapatmıştır.²⁶

²³ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 106.

²⁴ The National Archives, (*Admiralty*) ADM, 137/1744, 14-16.

²⁵ ADM, 137/1744, 238-239.

²⁶ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 131-132.

Samsun'daki İngiliz Kontrol Subayı Yüzbaşı Perring 31 Mart 1920 tarihli raporunda ise Topal Osman'ı fanatik olarak nitelendirmiş ve Giresun başlığı altında onun faaliyetlerinden bahsetmiştir. Yüzbaşı Perring'e göre, Topal Osman Giresun'da sürekli toplantılar yaparak fanatik/milliyetçi söylemleriyle halkı etkilemekteydi. Yine onun aktarımına göre, Osman Ağa eğer Giresun'a bir müttefik işgali olursa, Hristiyanları iç kısımlara alacağını ve köylerini yakıtacağını dile getirmekteydi. Bu sebeple Osman Ağa'nın tehlikeli bir kişi olduğunu vurgulayan Perring, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nden onun mümkün olan en kısa sürede Giresun'dan alınmasını talep etmiştir. Ancak Osman Ağa'nın bölgedeki otoritesinin farkında olan Yüzbaşı bunun yapılması için Samsun'da demirlemiş olan Britanya savaş gemisi silahlı bölüğünün kullanılmasını önermiştir. Perring'in bu raporu, Osman Ağa ve Giresun ile ilgili bilgiler vermekle beraber Samsun, Kavak, Ordu, Erbaa, Niksar, Fatsa, Ünye, Amasya, Tokat gibi yerler hakkındaki gözlemlerini de içermektedir. Onun raporu 12 Nisan 1920'de Yüksek Komiserlik tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiştir.²⁷

Yüzbaşı Perring'in 31 Mart tarihli bu raporundan sonra Koramiral Sydney Fremantle'nin, Karadeniz limanlarına (Trabzon, Giresun, Samsun ve Sinop'u) 19-25 Nisan arasında yaptığı ziyaretinde, Osman Ağa'yı da görmek istemesinin tesadüf olmadığı anlaşılmaktadır. 28 Nisan 1920'de, Birinci Muharebe Filosu Komutanı Koramiral'den, Akdeniz Başkumandanlığı'na giden raporun Giresun ile ilgili bölümünde Koramiral Sydney Fremantle şunları yazmıştır:

"Giresun'a 20 Nisan 1920 Salı sabahı vardığımda Kaymakam Galip Bey'e, Belediye Başkanı Osman Ağa'yı benimle buluşmak üzere REVENGE isimli gemiye göndermesini söyledim. Bundan önce kasabanın sakin olduğunu, Türklerle Rumlar arasındaki ilişkinin iyi olduğu ve Giresun'daki Ermeni sayısının 200'ü geçmediğini rapor ettim. Türklere, Barış Anlaşması imzalanana kadar herhangi bir olay veya kazadan kaçınmalarının onların yararına olacağını tavsiye ettim.

Kaymakam, buluşma isteğime karşı Osman Ağa'nın bu sabah aniden başka bir köydeki hasta yakınını ziyarete gitmek zorunda kaldığı için gelemeceğini söyledi. Giresun'daki insanların tutumu, davranışları gayet iyi."²⁸

Aynı durumu bu sırada Samsun'daki Kontrol Subayı Yüzbaşı Perring de raporlamıştır. Yüzbaşı Perring, "H.M.S. Revenge" isimli geminin komutanı Koramiral Fremantle'i ziyaret için Giresun'a gelmiştir. Rapora göre Perring, Kaymakamla beraber Amiralî ziyaret için bir program yaptığı sırada Osman Ağa'yı da çağırılmış, ancak kendisine Osman Ağa'nın yakınlardaki bir köye hasta yakınını görmeye gittiği iletilmiştir.²⁹ Perring'in Samsun'dan Koramiral Fremantle'yi ziyaret için Giresun'a gitmesinin şüphe uyandırdığı belirtilmelidir. Zira Koramiral Karadeniz kıyılarını ziyaret için onun ikamet ettiği şehir olan

²⁷ FO, 371/5047, 135-142.

²⁸ FO, 371/5049, 68-71.

²⁹ FO, 371/5048, 82.

Samsun'a da uğramıştır. Burada Perring'in Osman Ağa'yı bir şekilde Koramiral gemisine almak için gelmiş olduğu yorumu abartılı olmayacaktır. Çünkü bir önceki, 31 Mart tarihli, raporunda Osman Ağa'nın bölgeden alınması için Britanya savaş gemilerindeki personelin gerekli olacağını vurgulamıştı. Ancak İngilizlerin planlarının işe yaramadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Perring, Osman Ağa'yı sorduğunda muhtemelen aynı kuşkuyu duyan Kaymakam, Osman Ağa'nın hasta ziyareti için aniden Giresun'dan ayrıldığını bildirmiştir. İlaveten Amiral raporunda Rumların şikâyetlerinin aksine Giresun'da mevcut durumun iyi olduğunu iletmıştır.³⁰

İngilizlerin raporlarında da belirttikleri gibi Giresun bölgesinde asayiş sağlanmış durumdaydı. Ancak bahsi geçen dönemde asayiş, Rum çeteleri tarafından her an ihlal edilmekteydi. Örneğin, 25 Mayıs 1920'de Giresun limanına gelen Yunan bandıralı bir vapur, Rus sahillerinden topladığı firarileri Giresun'a bırakmıştı. Bunlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında askerlikten kaçmış Rumlardı. Beraberinde getirdikleri sandıklardan silah ve cephane çıkmıştı.³¹ Bu durumda bölgeye gelen Rum çetelerine karşı Haziran 1920'de Osman Ağa'nın da çetesini büyüttüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca Giresun'da Osman Ağa'dan başka Goloğlu Mehmet Ağa, kardeşi Ali Ağa, Hacıvelioğlu İdris Ağa, Ayaroğlu Hasan Ağa, Caferoğlu Mustafa Efendi, Ayvasıl köyünden Karaibrahimoğlu Şükrü ve kardeşi Bahattin Ağa çeteleri de vardı. Çoğunluğu padişah yanlısı olan bu çetelere Osman Ağa haber göndermiş ve onları Bulancak'a davet etmiştir. Gelmeyen ağalarının yerlerini öğrenip baskın düzenleyen Osman Ağa kimilerini yakalamış, kimileri ise İstanbul'a kaçmıştır. Bunlardan bazıları emrindeki çeteleri Osman Ağa'ya devretmiştir.³² İlaveten 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve takip eden günlerde Karadeniz kıyılarında da hem İtilaf Devletleri'ne hem de Rum çetelere karşı önlemler alınmıştır.

Alınan önlemlerden bir tanesi de İtilaf gemilerinin personellerinin Karadeniz şehirlerinde karaya çıkarılmaması kararıdır. Ayrıca bundan sonra kontrol subayları da milli teşkilatlanma karşısında bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır. Bunlardan Samsun'daki Kontrol Subayı Yüzbaşı Perring 7 Temmuz 1920'de bölgeden geri çekilmiştir. Ancak Yüzbaşı Perring'e, Samsun'dan ayrılmadan önce, Karadeniz'deki durumların yerinde görülmesi adına Sinop ile Rize arasındaki kıyı kasabalarına ziyaret düzenlemesi önerilmiştir. Yüzbaşı Perring'in İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği raporuna göre, kendisi 8 Temmuz'da Samsun'dan ayrılmış ve 9 Temmuz'da Giresun'a varmıştır. Tecrübelerini aşağıdaki şekilde aktarmıştır:

³⁰ İngilizlerin Giresun'a bu ziyaretleri Türk belgelerinde 22 Nisan 1920 olarak geçmektedir. Ayrıca Koramiralın Osman Ağa'yı çağırmasına karşılık Osman Ağa'nın "Payitahtımızı işgal ile Padişahımızı esir alan bir milletin adamlarıyla görüşecek bir şeyim yoktur." dediği kaydedilmiştir. Buna karşılık İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Dışişlerine giden 13 Mayıs 1920 tarihli raporda bu bilginin, Anadolu gazetelerinde çıkan yalan haber olduğu iletilmiştir. Türk kayıtları ile ilgili olarak bkz. Beyoğlu, a.g.e., s. 142. İngilizlerin raporu için bkz. FO, 371/5048, 130-133.

³¹ Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 132.

³² Beyoğlu, a.g.e., s. 153-154.

“(13 Temmuz 1920)

Efendim,

1) Samsun’dan HMS “Dianthus” ile 8 Temmuz’da yola çıkarak 9 Temmuz sabahı Giresun’a vardığımda yaşadıklarımı rapor etmekten onur duyuyum.

2) “Beni Kaymakam adına Emin Bey karşıladı. Kaymakam’ın yanına gittiğimizde Kaymakam ve Giresun bölgesi Kuvvetleri Komutanı (binbaşı) beni bekliyordu. Osman Ağa’nın Trabzon’da olduğunu söylediler ve ayrıca bana karşı hiç arkadaşaça değillerdi, orada istenmeyen bir ziyaretçiydim. Bana, İzmir’den gelen yeni haberler yüzünden halkın çok gergin olduğu sebebiyle bilgi vermeyi reddettiler. Giresun Türklerinin hepsi silahlı ve aşırı milliyetçiler ve Britanya karşıtlar. Eğer herhangi bir gemi gelip de karaya çıkmaya çalışırsa olacakların sorumluluğunu kabul etmiyorlar. Yiyecek vermeyi reddediyorlar (gelen gemiler için), Binbaşı beni 2300 silahlı adamı olduğu konusunda bilgilendirdi. Ayrıca silahlı olmasa bile karaya çıkan her kuvvete ateş açmaya niyetliler.

3) Konak’tan ayrıldıktan sonra Rum temsilcinin yanına gittim. Piskopos birkaç haftadan beri buradan ayrılıp İstanbul’a gitmesi için zorlanıyormuş. Bu süre zarfında 2 polis ve 2 sivil koruma tarafından takip edildim. Polis bana, sokakta dolaşmam konusunda bir sıkıntı olmadığı ancak herhangi bir eve girmemin yasak olduğunu söyledi. Nihayet daha önce tutuklandığını duyduğum 2 Rum’la konuşabildim ve öğleden sonra 2:30’da gemiye geri döndüm. Dönüş yolunda Konağın önünden geçerken tekrardan Kaymakamı görmek istediğimi söyledim. Polis şefi bana Kaymakam ve Binbaşidan yeni aldığı emre göre, çağrıldığımı söyledi. Beni binbaşının ofisinde bekliyorlardı. Burası, şehrin en ucunda ve gemiden en uzak yer olduğu için, Kaymakama telefon ettim ve tutuklanacağımı hissettiğim için onu ziyaret edemeyeceğimi söyledim. Limana vardığımda polis şefiyle yeniden karşılaştım. Bana önceki mesajı tekrardan ilettiler ve gemiye binmem için bana izin verilmediğini ilettiler. En sonunda gemiye binmeme izin verildi.

4) Bir noktaya dikkat çekmek istiyorum. Sokakta çok fazla silahlı adam olmasına rağmen, Türk sivilleri benim varlığıma tamamen kayıtsızdılar. Bir düşmanlık sinyali almadım. Askeri komutan bana, eğer müttefik birlikleri tarafından herhangi bir karaya çıkma girişimi/işgal olursa buna karşı çıkacağını ve hazırladığı Türk nüfusuna, iç kesimlere girip Hristiyanları katletmesini emredeceğini ve köylerini yakıtacağını söyledi. Türk otoriteleri aşırı derecede şüpheliler ve benim yerel Hristiyanlarla iletişim kurmama izin vermediler.

5) Görüldüğü gibi benim Giresun’da kalmam hiçbir yarar sağlamayacaktı. Oradan öğleden sonra saat 04:00’da Tirebolu’ya gitmek için ayrıldım. Tirebolu’da 25 silahlı adam tarafından karaya inmememiz için bir hat çekildiğini (landing stage line) gördüm. Karaya çıkmamı reddettiler ancak birkaç dakika sonra Osman Ağa geldi ve oradakilere karaya çıkabileceğimi onun arkadaşı olduğumu söyledi. Onunla yaklaşık olarak birkaç saat kaldım. Gemimiz için malzeme temin etti. Osman Ağa bana, emirlerin Ankara’dan alındığını hiçbir Britanya subayının karaya çıkmasına izin verilmeyeceğini bunun sebebinin Britanya Hükümeti’nin Türklere davranışının Fran-

sa ve İtalya Hükümetleri'yle kıyaslayınca çok kötü olduğu için olduğunu söyledi. Ayrıca bana İzmir'den karaya çıkmış ve şu anda ilerlemekte olan Yunan birliklerinin yaptığı katliamdan Yunan Hükümeti kadar, Britanya Hükümeti'nin de sorumlu olduğunu söyledi. Bu katliam durmadığı sürece onun da kendi bölgesindeki Rumlara rahat vermeyeceğini söyledi. Britanya basınında onun Hristiyanları katlettiğiyle ilgili çıkan haberler sebebiyle Türk karşıtlığı yapılmasına rağmen, şu anda Yunanlılar Türkleri katlettiği halde sessizlik ve protesto eksikliği olduğunu özellikle vurguladı. Ayrıca şu anda Türklerin çok gergin oldukları ve küçük bir olayın bile katliamı/kargaşayı başlatabileceğini söyledi. Bu sebeple birkaç zaman öncesine kıyasla düzeni sağlamakta çok zorlandığını ilettili. Ona Giresun'daki karşılanma şeklimden hiç memnun kalmadığımı söyledim. Osman Ağa da beni oraya çağırarak için mümkün olan en kısa sürede arayacağını söyledi. O beni gördüğüne sadece memnun olmadı, İstanbul'a bir mektup da göndermek istedi. (Ektedir.)³³

Tirebolu'dan 10 Temmuz'da Trabzon'a geçen Yüzbaşı Perring'in Trabzon'da karaya çıkmasına izin verilmeyince tekrar Giresun yoluyla Samsun'a dönmüştür. Giresun'a tekrar yaptığı ziyareti sırasında Osman Ağa tarafından karşılanmış ve Osman Ağa tarafından ayarlanmış bir toplantıda kendisine Türklere yapılan zulümler aktarılmıştır. Perring'in yaşadıklarını anlattığı raporu aşağıdaki gibidir.³⁴

"6) Giresun'a 12 Temmuz sabahı döndüm. Osman Ağa bir bot ve benim karaya çıkmam için bir de izin gönderdi. Kendi ofisinde benim için bölgenin askeri ve sivil ileri gelenleriyle bir toplantı hazırladı. Sabah saat 09:30'da karaya çıktım. Bir deniz subayı, polis şefi ve 66 koruma beni aldılar ve Osman Ağa'nın ofisine gittik. Kumandan bana Osman Ağa'nın emirleriyle geldiklerini ve tamamen dostça yaklaşacaklarını söyledi. Osman Ağa bana arkadaşça davranacağını ve ne zaman istersem ziyaretçi olarak gelebileceğimi ve karaya çıkabileceğimi söyledi. Ancak benden başka herhangi birisi karaya çıkmaya çalışırsa onu vuracağını söyledi. Ayrıca bana gemiye götürmek için yiyeceğe ihtiyacım varsa hemen getireceğini söyledi. Tekrardan Britanya Hükümeti'nin Türklere ve milliyetçilere karşı olduğunu, bunun kanıtı olarak Fransa ve İtalyan gemilerinin ona silah ve mühimmat sağladığını söyledi ancak bana detay vermeyi reddetti. Muhtemelen bunu engelleme ihtimalimiz olacağı için daha fazla detay vermek istemedi. Toplantı boyunca herkes Britanya'nın dostluğunu istediğini söyledi. Ayrıca, Hristiyanlara yönelik hiçbir katliam olmayacağını, ancak kendilerinin şu anda net olarak Britanya Hükümeti'nin Yunan zulmünü durdurmaya niyetli olmadığını gördüklerini söylediler. Ankara'dan gelen bir telgrafı okudular. Telgraf Bursa'da bir katliam yaşandığını ve çoğu kadının tecavüze uğradığını iletliyordu. Onlara mesajlarını iletteğime dair söz verdim. Eğer mümkün olursa Bursa'ya gidip durumun doğru

³³ FO, 371/5054, 128-130.

³⁴ FO, 371/5054, 130.

olup olmadığını tespit edeceğimi söyledim. Osman Ağa bana Türkiye'nin her yerini ziyaret etmem için gerekli olan izni ve her yerde karaya çıkma iznini Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek, milliyetçilerin kontrolü altında olmak şartıyla alabileceğini söyledi.

7) 13 Temmuz'da Samsun'a döndüm ve karaya çıkmama bir itiraz olmadı. İstanbul rotasında sadece Sinop'u ziyaret etmeyi öneriyorum. Alaçam ve Bafra dikkate değer bir karaya çıkma macerasına yol açar. (Yüzbaşı J.S. Perring).³⁵

Yüzbaşı Perring yukarıdaki raporunda, Karadeniz kıyılarındaki ziyaretlerinden bahsetmiştir. Bu ziyaretlerinde Trabzon ve Giresun'da karaya çıkmakta zorlandığı ve özellikle Giresun'daki Kaymakamı görme taleplerinden sonra tutuklanma korkusu yaşadığını aktarmıştır. Giresun'daki yetkililer Yunan ordusunun Türkleri katletmesinin sorumluluğunun İngiltere'ye ait olduğunu kendisine iletmış ve bu sebeple Türk halkının olanlara tepkisinden bahsetmişlerdir.

Tirebolu'da Osman Ağa'yla karşılaşmasından sonra onun kendisine arkadaşça davrandığını aktaran Yüzbaşı, Osman Ağa'nın daveti üzerine tekrar Giresun'u ziyaret etmiştir. Bu ziyarette dikkati çeken Topal Osman Ağa'nın, Perring'i iyi bir şekilde karşıladıktan sonra onu yörenin askeri, mülki ve sivil yetkilileriyle buluşturmasıdır. Toplantıda bulunanlar, Britanya'nın Yunanlılara göz yummasından rahatsız olduklarını dile getirmişler ve Yunanlılar tarafından katledilen Türklerin uğradığı zulümleri örneklemiştir. Dikkati çeken önemli bir nokta da Osman Ağa'nın bölgedeki otoritesine binaen Mustafa Kemal'in özel izniyle Yüzbaşı Perring'e Türkiye'nin her yerinde karaya çıkma izni sağlayabileceğini iletmesidir. Bu söyleminden Osman Ağa'nın o günlerde diğer İtilaf kuvvetlerinden başka İngilizlere, Türklerin uğradığı zulmü gösterme isteğinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira Yüzbaşının aktardığı cümleler Osman Ağa'nın kişiliğiyle uyumludur. Örneğin, kendisini her zaman iyi karşılayacağını ancak başka birisi karaya çıkmaya çalışırsa vuracağını söylemiştir. Kısacası Osman Ağa'nın (Mustafa Kemal'in emriyle) ince bir siyasetle Türkiye'de yaşananları Britanya ve o dönemde Avrupa'yı etkileyen basınlarını Türkler lehine çevirmek için atılımda bulunduğu söylenebilir.

Ayrıca Yüzbaşı Perring'in raporunda bahsettiğine göre Osman Ağa İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri'ne bir mektup da göndermiştir. Mektubun ayrıntılarına bakıldığında Osman Ağa'nın cesaretinin sınırının olmadığını görülecektir.

Bu mektubun aslı İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Robeck'in, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 28 Temmuz 1920 tarihli raporunun arasında bulunmamaktadır. Yüksek Komiser, Osman Ağa'nın mektubunun aslını göndermek yerine onun yazdıklarını üst yazısıyla özetlemiştir. Yüksek Komiserin aktarımına göre, Osman Ağa soylu değil halktan biridir, bu mektubu, milliyetçi otoriteye bağlı Giresun Belediye Başkanı olarak imzalamıştır. Üstelik mektubun adresi majestelerinin hükümeti bile değildir. Mektup çok kararlı bir dilde yazılmıştır ve Osman Ağa, mektubu "*Giresun halkının bir ifadesi*" olarak tanımlamıştır. Osman Ağa mektupta, kadınlar ve çocuklar da dâhil olmak

³⁵ FO, 371/5054, 130-131.

üzere, ölmek pahasına bile olsa barış antlaşmasını (Sevr Barış Antlaşması) imzalamayı reddettiklerini yazmıştır. Ayrıca Osman Ağa, Müttefiklerin kendilerinden çaldıkları malzemeleri (ateşkes antlaşması gereği toplanan askeri mühimmat) dişleri ve turnaklarıyla temin ettiklerini, İngiltere'nin Türkleri yok etme politikasına karşı olan bu dargınlığın sadece Anadolu'da olmadığını, sürekli iletişim halinde oldukları tüm İslam Dünyası'nda da olduğunu vurgulamıştır. Dahası Osman Ağa, İzmir'den Bursa'ya kadar işgal altındaki bölgelerde uygulanan barbarlıklardan dolayı Rumlara ve Ermenilere karşı misilleme yapmadıklarını yazarak, İngiltere'nin kendilerine böyle bir yola başvurmak zorunda kalmamalarını sağlamasını, umduklarını ifade etmiştir. Ayrıca, İngiltere'nin 600 yıllık İslam Hükümeti'ni öldürme çabalarından rahatsızlık duyduğunu ve Ermenilere ve benzeri görece önemsiz halklara verilen yönetim hakkının, cesetleri dirilttiğini yazmıştır. Mektubun sonunda ise Britanya'nın yıkım politikası devam ederse, dünyaya kana bulayacaklarının sözünü vermiştir.³⁶ Bu mektubun Yüksek Komiser Robeck'i çok kızdırmış olduğu Osman Ağa için kullandığı ifadelerinden anlaşılmalıdır. Amiral Robeck Osman Ağa'yı bilgisiz ve zalim bir fanatik olarak tanımlamış ve kendisine Giresun bölgesinde küçük bir despotluk kurduğunu yazmıştır. Milli Müfreze kahramanı Osman Ağa'nın İngiltere'yi bire bir muhatap alarak yazdığı bu mektubunda kullandığı ifadelerden ise Türklerin haklı sesini duyurmaya çalıştığı anlaşılmalıdır.

Yüzbaşı Perring'in bu ziyaretinin İngilizlerin Giresun'a olan son ziyareti olduğu düşünülmektedir. Bundan sonra gemilerle kıyılara gelseler de karaya çıkamayan İngilizlerin yokluğu en çok yerli Rumların planlarını alt üst etmiştir. Öyle ki, sürekli Yüksek Komiserliğe şikâyet mektupları göndererek müttefik gemilerini Karadeniz kıyılarında görmek istediklerini iletilmişlerdir. Bu isteğin dillendirildiği bir belge de, İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Rum ve Ermeni temsilcileri bölümü ile Ermeni ve Yunan patrikhanesi temsilcileri arasındaki 14 Temmuz 1920 tarihli 42. toplantı tutanaklarının kopyasıdır. Bu toplantıda konuşulanların yazıldığı tutanak 21 Temmuz 1920'de Yüksek Komiser Amiral Robeck'ten, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilmiştir. Bu toplantıda Yüksek Komiserlik temsilcilerinden Albay Graves, Mr. Helm, Teğmen Tucker (R.N.V.R) ve Yunan Yüksek Komiserliği'ni temsilen Mr. Pallis, Rum Patrikhanesi'ni temsilen Dr. Theotokas, Ermeni Patrikliği'ni temsilen Dr. Tavitian bulunmaktaydı. Toplantı boyunca Türkiye'nin çeşitli yerlerinden Hristiyan Osmanlı vatandaşlarının gönderdiği şikâyetler okunmuştur.

Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bu raporun "Kamu Güvenliği" isimli bölümünde Giresun'da bulunan Osman Ağa'dan bahsedilmiştir. Temmuzun 19'unda Giresun'dan gelen raporlara göre; Belediye Başkanı Osman Ağa'nın, Karaali ve Kouruk (Çamoluk olabilir) köylerinden 15 Hristiyan'ı öldürdüğü iddia edilmektedir. Sebep olarak ise Panayoti isimli bir Rum'un bir Müslüman kadına tecavüz etmesi gösterilmiştir. Rumların iddialarına göre Panayoti ismine sahip 50 kişi tutuklanıp dövülmüş, 2 tanesi ise işkenceden ölmüştür. Ayrıca raporda, Osman Ağa'nın çok sayıda adamı olduğu, San Remo Konferan-

³⁶ FO, 371/5054, 125-127. (Belgenin aslı metnin sonunda verilmiştir.)

sı'ndan (18-26 Nisan 1920) sonra tüm Hristiyanları tehdit etmeye başladığı belirtilmiştir. İlaveten Trabzon yakınlarındaki Türk çetelerinin Hristiyan köylerini yağmaladıkları ve yerlileri soydukları bildirilerek, bölgedeki Hristiyan halkın Karadeniz'e İngiliz gemilerinin gelmesini istedikleri iletilmiştir. Onların bu isteklerine karşılık Yüksek Komiserlikten Albay Graves, Marmara'daki operasyonlardan dolayı savaş gemilerinin meşgul olduğunu ancak bu isteğin Yüksek Komiserle iletebileceğini söylemiştir.³⁷

İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Rum ve Ermeni temsilcileri bölümü ile Rum ve Ermeni temsilcileri arasında 28 Temmuz 1920'de yapılan 43. toplantının raporunda ise yine Marmara, Kilikya ve Karadeniz'den gelen şikâyetlere yer verilmiştir. Aktarılanlara göre, Giresun'da Osman Ağa "Filio" isimli küçük tekneyi kaptanı, kaptanın eşi ve mürettebatıyla beraber ele geçirmiştir. Toplantı sırasında, Ermeni Patrikliği temsilcisi Dr. Tavitian'ın okuduğu, Trabzon'dan 7 Temmuz 1920'de gelen rapora göre, Osman Ağa 5 Temmuz'da 20 adamıyla kasabaya gelerek, tuz satıcısı ve reji idaresi müdürünü tutuklayıp hapsedmiştir. Yine aktardıklarına göre, Rumların oradan göçleri engellemektedir, bölgedeki Hristiyanlar casuslar ve gizli ajanlar her yerde olduğu için katliam ve sürgün korkusu yaşamaktadırlar. Ayrıca gelen raporda, büyük bir olay olmasının engellenmesi için tek çarenin müttefik savaş gemilerinin Trabzon'a gelmesi olduğu ileri sürülmüştür. Yukarıdaki toplantı tutanaklarını Dışişleri Bakanlığı'na ileten Yüksek Komiser kendi üst yazısında, Patrikhane'den alınan haberlerin fazlasıyla abartılı olabileceğini ve bu sebeple de doğru bilgiye her zaman ulaşamayacağı notunu düşmüştür.³⁸ Onun bu yorumundan Patrikhane'nin ve Rumların yazdıkları şikâyet mektuplarında abartılı ifadeler kullandıklarını anlamış olduğu görülmektedir. Kuşkusuz bu yorumu sadece bu örneklerden kaynaklı değildir. Zira o dönemde Anadolu'da ilerleyen Yunan ordusu Türk halkına karşı katliamlar yapmasına rağmen Rum ve Ermenilerinin katledildiği şeklinde propagandalar yapılmaktaydı. Anlaşılan İngiliz yetkilileri de bu durumun farkına varmışlardı. Ancak yine de Osmanlı Hristiyanlarının tüm şikâyetlerini İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletmışlerdir.

Bunlardan bir tanesi de Yüksek Komiserin yine Dışişleri Bakanlığı'na 1 Eylül 1920 tarihinde gönderdiği Yüksek Komiserliği'nin Rum ve Ermeni bölümü temsilcileri ile Rum ve Ermeni temsilcileri arasında yapılan 45. toplantı tutanaklarıdır. Toplantıda Rum Patrikhanesi temsilcisi Dr. Theotokas, Giresun'dan 4 gün önce gelen raporları okumuştur. Buna göre, Giresun Belediye Başkanı Osman Ağa, Zonguldak'ı işgal için İngiliz donanma güçlerinin geldiğini haber alınca, Türk yerlilere acilen Giresun'dan ayrılmalarını emretmiştir. Sonra Rum okulundaki bir Hristiyan'ı tutuklayıp hapsedmiştir. Rapora göre, Osman Ağa Hristiyanlara ait diğer iki binayı da yok etme amacındadır. Osman Ağa'nın arkadaşları tarafından Hristiyan evleri yağmalanmış ve bir kadına tecavüz edildiği iddia edilmiştir. Gelen raporlara göre kasabada terör sürmektedir. Her akşam beş, altı Hristiyan, Rum okulundan alınarak öldürülmekte-

³⁷ FO, 371/5214, 31-37.

³⁸ FO, 371/5214, 38-43.

dir. Sonunda Hristiyanlar hürriyetlerini para ödeyerek (bedel olarak 300.000 LTq) sağlamışlardır. Ayrıca Dr. Theotokas 25 Ağustos tarihli ve Giresun'dan gelmiş olan bir mektubu daha toplantıda okumuştur. Bu mektubu Giresun'dan bir Türk İstanbul'daki arkadaşına yazmıştır. Buna göre; kasabada ticari faaliyetler ve ekonomi bitmiştir. İlâveten Samsun'dan gelen rapora göre, Merzifon, Samsun ve Havza'daki Türkler silahlanmışlardır. Rumlar Giresun'dan sürülmüştür. Bir Rum gemisi Osman Ağa tarafından sarılmış ve mürettebatı öldürülmüştür. Yine 8 Ağustos'ta Giresun'dan gelen haberlere göre 2 Rum Giresun'da kaybolmuştur. Osman Ağa'nın kurbanları öldürülüp Karadeniz'e atılmaktadır. Ayrıca Osman Ağa'nın her bir okka ekmeğin yarısını vergi olarak aldığı, Hristiyanlara ait fındık ağaçlarını ise takipçileri arasında bölüştürmekte olduğu ileri sürülmüştür. Görüldüğü gibi Karadeniz'de müttefik desteğinden yoksun kalan yerli Rumlar çareyi İngiliz Yüksek Komiserliği'ne sıkça şikâyet mektubu yazmakta bulmuşlardır.³⁹ Bu toplantılardaki iddiaların kasıtlı olarak patrikhane temsilcileri tarafından abartılarak yazıldığını söylemek mümkündür. Zira daha önce de bahsedildiği gibi Osmanlı Hristiyanlarının her söylediklerini dikkate alan İngiliz Yüksek Komiseri de gelen bu haberlerin fazlaca abartıldığını iletmiştir.

Bölgedeki Rumlar veya Patrikhane temsilcileri bahsi geçen iddialarında abartılı ifadeler kullansalar da, bu şikâyetleriyle seslerini duyurmayı Mondros Ateşkesi'nden beri başarmışlardı. Paris Barış Konferansı'nda da görüldüğü gibi bunda Yunanistan'ın ve Avrupa'da yaşayan Rumların payı büyüktü. Öyle ki o günlerde Karadeniz'deki Rumların korunma talepleri için bir çağrı da Atina'dan yapılmıştır. 9 Ağustos 1920'de Atina'daki Pontus Rumları temsilcisi, Atina'daki Britanya elçiliğinden Lord Granville'ye Karadeniz Bölgesi'ndeki Rumların sürgün edildiğinden bahsetmiştir. Ayrıca kötü ünlenmiş soyguncu olarak niteledikleri Osman Ağa'nın bir Kemalist olduğunu ve Giresun'da şiddet yönetimi uyguladığını ileri sürmüşlerdir. Atina'daki temsilci Karadeniz Bölgesi'ndeki kayıp ve ölü olarak iddia ettikleri kişilerin isimlerini, yaşlarını saymış, Mustafa Kemal'in tehditlerinin günden güne arttığını ve Pontus yerlilerinin onlara karşı Britanya Hükümeti'nden korunma talep ettiklerini aktarmıştır. Daha sonra Lord Granville de bu dilekçeyi Dışişleri Bakanlığı'na Lord Curzon'a göndermiştir.⁴⁰

Karadeniz kıyılarına çıkamayan İngilizlerin ise, Rumların mektuplarından başka, bölgeden haber alabilmek için farklı yollar da denedikleri görülmektedir. Bunlardan bir tanesi de Osmanlı Bankası'nın (Imperial Ottoman Bank) Trabzon'daki şubesinden gelen rapordur. 3 Eylül 1920'de Yüksek Komiser Amiral Robeck, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği "*Trabzon Bölgesinde Durum*" başlıklı raporunun kaynağının bu banka olduğunu belirtmiştir. Bu raporda Osman Ağa ile ilgili bilgilerin de yer aldığı görülmektedir.

Bankanın Trabzon'daki şubesinin 28 Temmuz tarihli mektubu aşağıdaki gibidir:

³⁹ FO, 371/5214, 53-58.

⁴⁰ FO, 371/5055, 88-93.

“Son mektubumuzu takiben politik durumda gelişme yoktur. Barış anlaşmasının ilan edileceği duyurusu, milliyetçi istekleri ılımlaştırmak yerine, yeni bir güç katmış gibi görünüyor. Daha önce rapor ettiğimiz gibi, sivil bir hükümet oluşturulmadığı için, yetki askeri otoritelerdedir. Bunlar da sürekli yeni birlikler oluşturuyor ve ayrıca halkın tamamının desteğine sahipler. Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti (National Defence Committee) tehlikeyi bir oyun oynadığını biliyor. Ancak genel hareket üzerinde herhangi bir etkisi olup olamayacağı şüphelidir. Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti (National Defence Committee) her bölgede, güvenliği sağlamak ve artan çeteciliği bastırmak için konsüller oluşturdu. Devam eden huzursuzluğun müttetikleri bölemeyeceği biliniyor. Ancak Fransız Yüksek Komiseri şimdiden kendisini büyük bir zorluğun içinde buldu. Komite Giresun’daki olaylardan oldukça endişe duymaya başladı. Sayısız faaliyeti olan Osman Ağa’yı bastırmanın bir anlamı olmadığı düşünülüyor. Anladığımız kadarıyla gazada düzeni sağlamak için, Giresun’a Osman Ağa’yı getirmesi için bir komisyon gönderilecek. Görevin başarı şansı şüpheli. Aslında Cemiyet (National Defence Committee) Osman Ağa’nın milliyetçilere karşı faaliyete geçmesinden korkuyor. Giresun’daki durum çok kritik, her gün cinayetler oluyor, ticaret Osman Ağa’ya bağlı durumda, karaya gemilerin çıkmasına izin verilmiyor. Şu anda sessiz durumda olan Ordu da Giresun örneğini takip edebilir. Boykotlar başladı. Trabzon’da durumlar nispeten sakin, Laz saldırganlar zorlu durumlara yol açarak çetecilik yapıyorlar, diğer taraftan hapishanedeki mahkûmlar milliyetçi çetelere katılması için salındılar. Vilayetin ekonomik durumu kritik...”⁴¹

İstanbul’daki Osmanlı Bankası, Trabzon şubesinden gelen 28 Temmuz 1920 tarihli bu raporu, 24 Ağustos 1920’de İngiliz Yüksek Komiserliği’ne ilemiştir. Raporda Trabzon’daki duruma ilaveten özellikle Osman Ağa’yla ilgili endişelere yer verilmiş ve onun Ordu şehrine de örnek olabileceği vurgulanmıştır. Dikkati çeken bir nokta da, Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti’nin Osman Ağa’yla ters düşmemek istediği şeklindeki aktarımdır. Ancak bu raporun aksine Osman Ağa, 12 Temmuz 1920 günü Giresun’a gelen Yüzbaşı Perring’in raporunda da yazdığı gibi, kendisini şehre kabul etmiş ve ilgili bölümde de görüldüğü üzere Yüzbaşının durumu yerinde görmesine olanak tanımış ve Perring’e ülkenin her yerinde Müslümanların katledildiğini bildirmiştir.⁴² Ancak buna rağmen, Karadeniz’de Pontus ve Ermeni Devleti planları umutsuzluğa düşen Hristiyan unsurlar, İngilizlerden korunma ve işgal talep etmekteydi.

Osmanlı Hristiyanlarının bu isteklerinin dillendirildiği bir belge de, 3 Eylül 1920’de Yüksek Komiser Amiral Robeck’ten, İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon’a gönderilmiştir. Amiral Robeck, bahsi geçen raporunda Samsun’dan Trabzon’a kadar olan kıyılardaki Hristiyanların, Milliyetçilere karşı korunma talebinde buldukları iletmıştır. Ayrıca bu konuda Yunan Yüksek Komiseri de çok defa, bölgeye savaş gemileri gönderilmesi için başvuruda bulun-

⁴¹ FO, 371/5055, 234-239.

⁴² FO, 371/5054, 128-131.

rak gemilerin Karadeniz kıyılarına gitmesinin Hristiyanlara, Türklere karşı cesaret vereceğini söylemiştir. Yüksek Komiser Robeck'in aktarımına göre, Trabzon Rum Ortodox Metropoliti, Pontus Komitesi Başkanı M. Joannides ve Yunan Ordusu'ndan Albay Katheriotis⁴³ bir öneride bulunmuştur. Bu öneri Britanya Hükümeti'nin kontrolü altında Kafkasya Hristiyan Konfederasyonu oluşturulmasıdır. Buna göre Gürcistan ve Ermenistan'la beraber bu konfederasyonda Pontus Cumhuriyeti de olmalıydı. "Bölgedeki Rumların şu anda itiraz ettikleri şey sadece Helen etkisinde bir Pontus Cumhuriyeti kurulmasıdır." diyen Yüksek Komiser, "bu beyefendilere göre Pontus yerlilerinin oluşturduğu ordu şu anda 3000-4000 kişi civarındadır" demiştir. Ayrıca bunların bölgede özel birliklere dönüştürülebileceğini ve Yunan Hükümeti'nin de onlara 5 veya 6 taburluk destek verebileceğini iletmıştır.⁴⁴

Amiral Robeck'in raporundan Pontus çetelerinin o dönemde oluşturdukları ordunun sayısına dair bilgi almak mümkündür. Üstelik kendisine bilgileri ileten Albay, bizzat Venizelos tarafından bu çeteleri eğitmesi için görevlendirmiştir. Bunlar Trabzon vilayetinde bu imkânı bulamayınca Batum'da bir teşkilat oluşturmuşlardı. Belgeden anlaşıldığı üzere Rumların bölgede Ermeni ve Gürcistan devletinin yanı sıra Pontus devleti kurulması için hala ısrar ettikleri ve yine Kafkasya'da bir konfederasyon önerdikleri anlaşılmaktadır. Bunu sağlamak için de Rum çetelerin asayişini ihlal için çok sayıda suç işlediği bilinmektedir.

Ancak tüm bu isteklere rağmen İngiliz Hükümeti'nin bir şey yapmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 15 Eylül 1920'de Amiral Robeck, şifreli telgrafında, Karadeniz kıyılarında Britanya temsilcisinin olmadığı, aslında hiçbir Britanya subayına karaya çıkma izni verilmediği için Karadeniz'deki trafikle ilgili hiçbir somut olayın aktarılmadığını iletmıştır.⁴⁵ Amiral Robeck'in de raporunda bahsettiği gibi İngilizlerin ve İtilaf Devletleri'nin Karadeniz'e gönderdikleri yetkililerinin 1920 yılının sonuna doğru karaya çıkarılmadıkları görülmektedir. TBMM Hükümeti artık bölgedeki kontrolü sağlamıştı. Bu durumun farkına varan İngiliz Binbaşısı Kenworthy'nin Dışişleri Bakanlığı'na Trabzon'un kimin kontrolü altında olduğunu, Yunan veya müttefiklerin karaya çıkıp çıkmadıklarını sorduğu görülmüştür.⁴⁶ Sorusuna cevap olarak Mr. Harmsworth, Trabzon'un milliyetçilerin kontrolü altında olduğunu (bu durumun Sultanın bilgisi dışında olduğunu) ve ne Yunan ne de Müttefik gemilerinin karaya çıkamadığını iletmıştır. Bu durum 1 Kasım 1920'de W.S. Edmond tarafından Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiştir.⁴⁷

Buna karşılık Trabzon'a veya Karadeniz'de herhangi bir yerde karaya çıkamayan Yunanlıların da çareyi yine İngiltere'ye müracaatta aradıkları görülmektedir. 3 Kasım 1920'de Yunan Başbakanı'ndan, İngiltere Dışişleri Bakan-

⁴³ Katheriotis, Venizelos tarafından Pontus çetelerini eğitmesi için görevlendirilen Yunan subayıdır. (Belgede geçen şekliyle "bunlar Pontus idealini benimseyen kişilerdir.")

⁴⁴ FO, 371/5055, 195-198.

⁴⁵ FO, 371/5055, 208.

⁴⁶ FO, 371/5057, 24-25.

⁴⁷ FO, 371/5057, 23.

lığı'na gönderilen telgrafta, Yunan Hükümeti, İtalyan vapurlarının Trabzon'a savaş malzemesi ve gönüllüleri taşıdığını duyurmuş ve Britanya Donanma otoritelerinin Mustafa Kemal'e gelen tüm takviye güçleri engellemesi için tüm transferleri izlemesini önermiştir.⁴⁸ Bundan sonra Yunanistan'ın ve bölgedeki Rumların dikkat çekebilme konusundaki faaliyetleri işe yaramış ve İngilizler durumu yerinde kontrol etmek için Karadeniz kıyılarına Aralık ayı ortasında bir sefer planlamıştır.⁴⁹

Karadeniz'de müttefik desteğinden mahrum kalan Rumlar ise çeteciliği etkin bir silah olarak kullanmışlardır. 1920 yılında özellikle Samsun, Amasya, Bafra, Çarşamba, Terme, Köprü, Lâdik civarındaki Rum çeteleri Müslümanları katletme, hırsızlık ve köy yakma gibi suçlarda başı çekmiştir.⁵⁰ Üstelik adeta ordu haline gelen Rum çetelere karşı Türk askeri otoritelerinin, batı cephesinin kritik durumundan dolayı ciddi önlemler alabilme olanağı olmamıştı. Özellikle Orta Karadeniz Bölgesi'nde Müslüman köylerine saldırarak toplu katliamlara girişmişlerdir.⁵¹ Sayıları 25.000 olan Pontus çetelerine karşı Karadeniz Bölgesi'ndeki asayiş yerel askeri kuvvetlerle yeterli düzeyde sağlanamayınca bu görev, TBMM Hükümeti'nin onayı ile 9 Aralık 1920 tarihinde karargâhı Amasya'da olan Merkez Ordusu'na verilmiştir.⁵²

Merkez Ordusu'nun kuruluşundan sonra da Karadeniz'den ve Giresun'dan İngilizlerin, eskiye göre az da olsa, haber aldıkları görülmektedir. Bu dönemde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Giresun ile ilgili gelen haberlerden birisinin kaynağı da Londra'daki Yunan Maslahatgüzarıydı. Yunan Maslahatgüzarının (Greek Charge D'affairs) İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 11 Mayıs 1921'de gönderdiği yazıya göre, Osman Ağa tüm Karadeniz kıyılarında (İnebolu)'dan Hopa'ya kadar olan alanda) genel vali olmuştu. Onun iddiasına göre, Osman Ağa'nın bu göreve gelmesinden sonra Kemalistler Hristiyan halka zulmetmekteydi. Bu haberin kaynağı ise Anadolu'daki Yunan Ordusu'nun Genelkurmay Başkanı'ydı. Genelkurmay'ın Yunan Hükümeti'ne gönderdiği söz konusu yazıda Osman Ağa'nın Ekim 1920'de Ankara'ya Mustafa Kemal'i ziyarete gittiği ve sahip olduğu tüm zenginliklerin yağmadan geldiği, Hristiyanların en fazla eziyet gördükleri yerin ise Giresun olduğu iddia edilmişti. Ayrıca bu yazıda 22 kişilik bir liste sunularak, bu liste için "*Kemalistler tarafından öldürülenlerin listesidir*" notu düşülmüştür.⁵³

Yunan maslahatgüzarının raporun da yazdıklarına bakıldığında, gerçek olmayan ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Bahsi geçen dönemde Osman Ağa, Karadeniz kıyıları genel valisi değildir. Rapordaki tek gerçek, Osman Ağa'nın o günlerde Ankara'ya gitmiş ve Mustafa Kemal'le görüşmüş olmasıdır.

⁴⁸ FO, 371/5057, 51-54.

⁴⁹ ADM, 137/1769, 378-379.

⁵⁰ Yılmaz Kurt (Yayına Haz.), *Pontus Meselesi*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995, s. 213, 245, 259, 261, 267, 285, 294.

⁵¹ Rum çetelerinin saldırılarının ayrıntıları için bkz. Kurt, *a.g.e.*

⁵² Mustafa Balcıoğlu, *İki İsyân (Koçgiri, Pontus) Bir Paşa (Nurettin Paşa)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2003, s. 8.

⁵³ FO, 371/5056, 64-65.

Bu görüşmede Osman Ağa, Mustafa Kemal'in takdirini kazanmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celile Muhafız Bölüğü'nün ilk mangası Osman Ağa'nın yanındaki Giresunlu gençlerden oluşmuştur.⁵⁴ Bundan sonra Osman Ağa Giresun'a dönmüştür. Ayrıca Topal Osman Ankara'dayken Fevzi Paşa'ya Giresun'da gönüllü alay kurulması için talepte bulunmuştur. Fevzi Paşa ise Giresun'da mıntika kumandanı olan Kafkas Cephesi'nden tanıdığı Binbaşı Hüseyin Avni Alparslan'ın emrinde bir alay kurulmasını şart koşunca Osman Ağa, zaten birlikte çalıştıklarını söylemiştir. Giresun, Tirebolu, Rize ve Ordu'dan toplanan gençlerle Giresun Gönüllü Taburu böylece kurulmuştur. Giresun Gönüllü Alayı diğer adıyla 47. Alayı, Eylül 1920'de cepheye gitmek için Trabzon'a gelmiştir. Osman Ağa 1921 yılı başlarında Ankara'dan aldığı emir üzerine Hüseyin Avni Bey'in başında bulunduğu Giresun Nizâmiye Alayı'nın (42. Alay) kurulmasıyla da uğraşmıştır. Bundan sonra Giresun'un 42. ve 47. alayları Milli Mücadele içindeki yerini almıştır.⁵⁵

1921 yılında Osman Ağa'nın isminin geçtiği bir başka belge ise 17 Mayıs 1921'de İngiltere Donanma Bakanlığı'ndan, Dışişleri Bakanlığı'na giden "*Türkiye'de Durum*" başlıklı rapordur. 11 Şubat 1921'deki raporun Karadeniz ile ilgili bölümünde Peter the Great/Peter Veliki isimli geminin Vona'da (Perşembe) korsanlar tarafından sarıldığı, Giresun'a götürüldüğü ve orada Osman Ağa tarafından teslim alındığı bildirilmiştir. Geminin sahibi Mr. Caruana, gemisinin Majestelerinin gemilerinden biri tarafından kurtarılmasını önermiş, ancak Donanma Bakanlığı yetkilileri donanmaya ait gemilerden birinin bu işe karıştırılması konusunda istekli olmadıklarını iletmiştir. Daha sonra Donanma Bakanı, Dışişleri Bakanlığı'na kaçırılan gemi ve mürettebatının, İngiliz Hükümeti ve Ankara Hükümeti arasında o dönemde devam eden esir değişimi görüşmelerine dâhil edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca raporda aktarıldığı üzere, Donanma Bakanlığı'na bağlı subaylar, Yüksek Komiseri, Osman Ağa'nın muhtemelen hiç kimseden emir almayacağı konusunda bilgilendirmiştir.⁵⁶ Bahsi geçen olay şu şekilde gerçekleşmişti. 28 Şubat 1921 günü yüz tonluk İngiliz bandıralı motor hava muhalefeti yüzünden Vona limanına sığınmıştır. Bu sıralar nakliye araçlarına ihtiyaç duyan Osman Ağa, Ordu mutasarrıfı ile konuşarak bu motora el koymuştur.⁵⁷

Ayrıca geminin kaptanı Mr. Caruana, olaydan önce uğradığı yerlerle ilgili bilgi aktarmıştır. Kaptan Kavak'a varana kadar Vona, Ordu, Giresun, Ünye, Samsun ve Kefken gibi yerlerde seyahat ettiğini, çeşitli maceralara tanık olduğu ve gönüllü bir şekilde bilgi topladığını iletmiştir. Raporunun Giresun bölümünde Osman Ağa'nın limitsiz bir güce sahip olduğunu, şehri terörle yönettiğini ancak aynı zamanda insanların ona hayran olduğunu iletmiştir. Ayrıca Osman Ağa'nın hayatının sürekli tehdit altında olduğunu ekledikten sonra Ünye ve Samsun'da Türk subaylarının Osman Ağa'dan etkilenmediklerini, bu

⁵⁴ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 178.

⁵⁵ *A.e.*, s. 207.

⁵⁶ *FO*, 371/6498, 52.; *ADM*, 137/1770, 126.

⁵⁷ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 203.

sebeple bu yerlerde İngilizlere karşı daha az tepki olduğunu belirtmiştir. Caruana isimli kaptanın bu raporu Deniz Binbaşısı G.C. MUIRHEAD-GOULD tarafından imzalanmış ve Donanma Bakanlığı'na gönderilmiştir. Ancak aktarılan rapora güvenilmez notu da düşülmüştür.⁵⁸

Bu dönemde Karadeniz ile ilgili gelen yukarıdaki ve benzer haberlerden dolayı (Rumların şikâyetlerinin yer aldığı telgraflarda da görüldüğü gibi) Kraliyet Donanması gemilerinden “H.M.S. Sepoy” isimli gemi, İstanbul'dan başlayarak Rize'ye kadar olan Karadeniz kıyılarında teftişe çıkmıştır. Bu ziyaretlerle Hristiyanlara moral vermeyi ve Türk halkını korkutmayı hedeflemişlerdir. H.M.S. “Sportive” isimli gemiye komuta eden Kraliyet Donanması subaylarından Komutan C.H. KNOX Little bu gezisine 27 Temmuz günü İstanbul'dan çıkarak başlamış ve İnebolu, Sinop, Samsun, Vona, Giresun, Trabzon, Rize gibi yerleri 3 Ağustos 1921'e kadar ziyaret etmiştir.⁵⁹

C.H. KNOX Little isimli Kraliyet Donanma Komutanı “Efendim, bilginiz dâhilinde Binbaşı Miller ve 2 tercüman tarafından gemiye bindirildim ve H.M.S Sepoy'la Büyükdere'den 27 Temmuz'da Karadeniz'e seyahat ettim” diyerek İnebolu, Sinop, Samsun ziyaretlerinden bahsetmiştir. Komutan Karadeniz'in batısından başlayarak sırasıyla bahsettiği tüm limanlarda karaya çıkmak istemiş ancak kendisine izin verilmemiştir. Böyle olunca Samsun'da iken karşılaştığı, Amerikan destroyeri “Williamson'un” kaptanından ve Samsun'a tütün almak için gelen S.S. REMO isimli İtalyan gemisinden aldığı bilgileri aktarmıştır.⁶⁰

Amerikan ve İtalyan destroyerlerinden Trabzon ve doğusuyla ilgili bilgi alan İngiliz komutan Samsun'da karaya çıkma izni alamayınca 30 Temmuz günü “Sepoy” isimli gemi ile Giresun'a yola çıkmıştır. İngiliz komutan limanlardan karaya çıkamayacağını bilse de şansını deneyerek durum raporu için Trabzon'a gitmiş ve yoldaki gelişmeleri kendi gözleriyle görmek istemiştir. Gece için Vona'da demirlediğini ilettikten sonra Vona (Perşembe), ardından Giresun ve Trabzon limanlarındaki tecrübelerini aktarmıştır.⁶¹ İngiliz komutanın verdiği raporların tercümesi aşağıdaki gibidir:

“Vona (Perşembe)

Saat 19:45'te demirledik. Kıyıya tercüman ve kâhyâ gönderdim. Burada hiçbir şey olmadı. Her yer başışıl duruyordu. Ancak karaya çıkmamıza izin verilmedi. Kâhyaya çok düşük fiyata, limana getirilmiş olan bazı malzemeler verildi. 3 tavuk ve 4 düzüne yumurta 3 lira. 03:45'te Giresun'a ilerledik.”⁶²

Giresun

“08:00'da Giresun'a vardık ve demirledik. Alışılmış mesajları mutasarrıfâ iletmesi için sahile bir tercüman gönderdim. Ve benzer küstah cevaplar dışında hiçbir yazılı mesaj gelmedi. Bu sebeple Trabzon'a ilerledim. Giresun oldukça sessizdi, sanki ölümler şehri gibiydi. Sahilde hiçbir gemi veya

⁵⁸ FO, 371/6498, 136.

⁵⁹ FO, 371/6498, 159-161.

⁶⁰ FO, 371/6498, 162-164.

⁶¹ FO, 371/6498, 164.

⁶² FO, 371/6498, 164.

faaliyet yoktu. Sahilde kalabalığın arasında birkaç Rus görüldü. Ve onlar bizim tarafımızdan görülmemek için endişeliydiler. Ayrıca tepesinde yeni bir şapka ve hâki renk üniforma giyen Kemalist askerler vardı. Bu yerin ünlü çete lideri Osman Ağa'nın merkezi olduğu rapor edildi...⁶³

Giresun'dan sonra Trabzon ve Rize'yi de ziyaret etmek isteyen İngiliz Komutanı Knox, karaya çıkamamasına rağmen gemiden bakarak Giresun ile ilgili durumları raporladığı anlaşılmaktadır. Şehirlere çıkma imkânını uzun süredir bulamayan İngilizlerin hala gayrimüslimler ya da çete olarak adlandırdıkları Osman Ağa gibi kişiler hakkında bilgi aktarımında buldukları görülmektedir.

İngiliz Kraliyet Donanması gemilerinin Karadeniz'den haber alabilmek için yaptıkları gezilerine bir örnek de Eylül ayında görülmüştür. 27 Eylül 1921'de İngiltere Donanma Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na giden telgrafın başlığı "Karadeniz Kıyılarındaki Durum"dur. Başkomutan J.M. de Robeck tarafından 2 Eylül 1921'de Iron Duke isimli İstanbul'daki gemiden, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderilmiştir. İngiliz gemilerinden (H.M.S.) Montrose ve Trinidad Anadolu kıyılarını seyahati sırasında bu rapor oluşturulmuştur. Bu gemilere Akdeniz Başkomutanlığı tarafından bu görev verilmiştir. Dolayısıyla raporlar öncelikle bu mevkie gönderilmiştir. Ardından Yüksek Komiserliğe gitmiştir. Görevin sorumlusu Komutan L.E. Crabbe öncelikle İstanbul Büyükdere'den yola çıkmış ve Trabzon'a gitmiştir. Ancak Trabzon, Rize ve Tirebolu, Giresun gibi yerlerde karaya çıkmasına izin verilmemiştir.⁶⁴ Ancak yine de her gittiği yerde şehrin kaymakamına yazdıkları mektuplarla karaya çıkma isteklerini iletmışlerdir. Görevi beraber yürüten bu iki gemiden biri olan Trinidad Tirebolu'dan sonra 27 Ağustos 1921'de Giresun'a varmıştır. Raporunun ilgili bölümü aşağıdaki gibidir:

"...27 Ağustos, 08:45'de Giresun'a vardım. Teğmen Harrison'u, Montrose gemisi komutanının şehrin kumandanı görmek istediğinin yazıldığı mektupla gönderdim. Kasabanın batı kısmındaki iskeleye benim gemim kabul edildi. Teğmen Harrison Ankara'nın izni olmadıkça hiç kimsenin komutanla görüşemeyeceği ve hiç kimsenin sahile inemeyeceği konusunda bilgilendirilmişti. Ancak benim mektubum komutan tarafından alındı ve sonra bir cevap geldi. Fransız bayraklı ancak Türk kaptanı ve mürettebatı olan SS. Progress isimli küçük vapuru Giresun'da ziyaret ettim. İkinci kaptanı (aynı zamanda kaptanın oğlu) gördüm. Boşalttığı yükünün Türk kamu borçları için tuz olduğunu söyledi. Muhtemelen Trabzon'da yükledi. İstanbul'dan birkaç yolcusu vardı. Onun bildiği kadarıyla Giresun'dan Hristiyan nüfus taşınmamış. Ayrıca Bolşevikler Giresun'da yokmuş. Yine onun bildiği kadarıyla bu kıyılara mayın döşenmemiş...

Royal Navy Teğmen Yorke.⁶⁵

⁶³ FO, 371/6498, 164.

⁶⁴ FO, 371/6498, 168-169.

⁶⁵ FO, 371/6498, 177-178.

Komutanın gönderdiği mektup ve gelen cevap ise aşağıdaki gibidir:

“Giresun Valisine (H.M.S. Trinidad Komutanı)

*Britanya destroyeri Montrose'nin Komutanı bugün muhtemelen öğlen va-
rır varmaz Vali'yi ziyaret etmek istiyor.*

Eğer sizin içinde uygunsa HMS. Montrose'de sizi kabul edecek.

(Teğmen H.J. Yorke, Giresun'daki Trinidad Gemisi Komutanı)⁶⁶

HMS TRINIDAD 27.08.1921

Ekselansları Trinidad Destroyeri Komutanı

*1) Bana gönderdiğiniz mektubun dili Yunanca, yani uluslararası dil olan
Fransızca ya da Türkçe değil bu sebeple onu size iade ediyorum.*

*2) Şunu kesin olarak bildirmek isterim ki buranın komutanının sizin önerile-
rinizi tartışmak veya karaya çıkmanıza izin vermek gibi bir yetkisi yoktur.*

*3) Ne olursa olsun bir cevap almak istiyorsanız Ankara Hükümeti'ne baş-
vurmalısınız.*

Hamdi (Giresun Komutanı)⁶⁷

Gelen bu katı yanıt karşısında Giresun'dan ayrılmak zorunda olan komutan gitmeden orada gördüğü gemilerden edindikleri hakkında bilgi vermektedir. Bir Fransız gemisi “S.S. Progress”den edindiği bilgilere göre Hristiyanlar Giresun'dan sürülmemiştir. Bunu yazmasının sebebi daha evvel Rumların İngilizlere gönderdiği şikâyet mektuplarında yazıldığı gibi bir sürgün gerçekleşmemiş olmasıdır. Ayrıca burada Bolşeviklerin de olmadığını yazmıştır.⁶⁸ Ardından da bu gemiler Samsun, Sinop, İnebolu ve Zonguldak'a giderek bu süreçteki gelişmeleri aktarmıştır.⁶⁹

Raporlardan anlaşıldığı kadarıyla İngiliz gemilerinin karaya çıkarılmasına izin verilmemesine rağmen İtalyan, Fransız ve hatta Amerikan gemileri subaylarına izin verilmiş olmalıdır. Bunun sebebi, Türk ordusu karşısındaki Yunanistan'ın arkasındaki asıl gücün İngiltere olmasıdır. Yukarıdaki örnek olaylarda da bahsi geçtiği gibi Karadeniz kıyılarına gelen İngiliz subaylarına Türk yetkililer tarafından bu savaşın (Türk-Yunan) arkasındaki gücün İngiltere olduğu iletilmiştir. Ayrıca Türk yetkililer bu konuda Ankara Hükümeti'nden kati bir uyarı aldıklarını bildirmiştir. Ankara Hükümeti bu dönemde işgalci güçlere karşı farklı politikalar izlemiştir. Batı cephesindeki zaferlerin etkisiyle İtalyanlar ve Fransızlarla en nihayetinde barış sağlanmıştır. Ancak İngiltere Türklerin kesin zaferine kadar Yunanlılardan ümidini kesmemiş ve onlara destek vermeyi sürdürmüştür. Bu durumun farkında olan TBMM hükümeti ise İngilizlere karşı farklı bir tavır sergilemiştir. Ayrıca İngiliz raporlarının, Osman Ağa'yla ilgili bilgileri çoğunlukla yerli Rumlardan aldıkları görülmektedir. Bu raporların da işaret ettiği üzere, o dönem Giresun ve çevresinde çok sayıda Rum çetesi bulunmaktaydı. Osman Ağa gibi yerel bir yöneticinin orada olması

⁶⁶ FO, 371/6498, 179.

⁶⁷ FO, 371/6498, 180.

⁶⁸ FO, 371/6498, 171.

⁶⁹ FO, 371/6498, 171-173.

ise özellikle Pontus Rumlarının faaliyetlerini büyük oranda aksatmış ve bu da belgelerin işaret ettiği üzere Rumların şikâyetlerine neden olmuştur.

Osman Ağa'nın yer aldığı Giresun Alayları (42. ve 47. Alaylar) daha sonra, Pontus isyanına karşı TBMM tarafından kurulan Merkez Ordusu'na intikal ettirilmiştir. Koçgiri isyanının (Mart 1918 - Haziran 1921) bastırılmasında da 42. ve 47. Alaylar (Giresun Alayları) yer almıştır.⁷⁰ Sakarya Savaşı öncesi Samsun'da toplanan Giresun Alayları 14 Temmuz 1921'de Batı Cephesi'ne hareket etmiştir. Osman Ağa, 1921 yılının Ağustos ayında Merzifon'a gelerek 23-31 Temmuz tarihleri arasında şehri, Rum ve Ermeni çetelerden tamamen temizlemiştir. Bu alaylar Büyük Taarruz'dan sonra düşmanı Salihli'ye kadar kovalamıştır. Ardından Çanakkale'ye yürüme emri verilmiştir. Osman Ağa'nın 2 Nisan 1923'de öldürülmesinden sonra ise Milli Müdafaa Vekâleti Giresun Alaylarını lağvetmiştir.⁷¹

Son olarak İngiltere'de kamuoyu oluşturma da kullanılan *The Times* gazetesinin 18 Ekim 1921 tarihinde çıkan haberi Karadeniz'deki olayların özeti şeklindedir. Haberde patrikhanenin iddialarına göre, Yunanlıların Eskişehir'e ilerleyişleri sırasında bölgedeki Rumlara Osman Ağa tarafından çeşitli eziyetler yapılmaktaydı. Ancak gazetenin yorumuna göre tüm bu olaylardan hem Yunanistan ve hem de Pontus Rumları suçluydu. Çünkü 1919'da Pontus komiteleri Yunanistan tarafından cesaretlendirilmiş, İstanbul, Samsun ve diğer Karadeniz limanlarında bağımsız bir devlet kurmak için Yunanlıların ve diğer güçlerin yardımıyla oluşturulmuştur. Ancak hiç kimse bölgede %10'nu geçmeyen Rumlara devlet kurulmasına olumlu bakmayınca bu Rumlar başka yerlerde çeteler kurmuştu ve onların bu faaliyetlerine karşılık Türkler de çeteler kurarak (İngilizlerin tanımıyla çeteler ancak bunlar Kuva-yı Milliye milisleridir) cevap vermiştir. Bundan sonra ise Rumlar, bu çılgın fikirlerinden vazgeçmişlerdir. Gazetenin yorumuna göre bölge Rumları Yunanistan'da oy almak için "*megali idea*" fikrini savunan siyasilerin oyuncakları olmamalıydı. Ayrıca Yunanistan'ın Karadeniz kıyılarını bombalaması bölgedeki Rumların durumunu daha kötü bir hale getirmişti.⁷²

2. Topal Osman Korsan mıydı?

The Times gazetesinin 18 Ocak 1923 tarihli sayısında çıkan Hukuk raporlarından, Kral mahkemesi bölümündeki davaların görüldüğü yerde Topal Osman adına rastlamaktayız. İngiltere'de kamuoyu oluşturmada etkili olan *The Times* gazetesinde Topal Osman ile ilgili çıkan haberlerden⁷³ farklı olarak bu haber, Topal Osman'ın şahsiyeti ve faaliyetlerini inceleyerek bir davacının sigorta şirketinden kaybını almasına sebep olmuştur. Habere göre metin içeri-

⁷⁰ Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 103.

⁷¹ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 231, 279; "Murdered Turkish Deputy", *The Times*, 4 Nisan 1923, s. 9.

⁷² "Hangings in Asia Minor", *The Times*, 18 Ekim 1921, s. 9.

⁷³ *The Times* gazetesinde Osman Ağa ile ilgili çıkan haberler, İngiliz politikasıyla doğru orantılı olarak, onun çete olduğu ve Karadeniz Rumlarına sürgün vb. faaliyetleri olduğuna dairdir. Bunlardan başka Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in öldürülmesinde Topal Osman'ın şüpheli olduğuna, sonra da katili olduğuna dair de haberler çıkmıştır. "Turkish Raids", *The Times*, 26 Ağustos 1922, s. 7; "Turkish Deputy's Disappearance", *The Times*, 2 Nisan 1923, s. 7; "Turkish General Election", *The Times*, 3 Nisan 1923, s. 10; "Foreign", *The Times*, 4 Nisan 1923, s. 11.

sinde de bahsedilen, Filio isimli Yunan motoru, Haziran 1920'de İstanbul'dan Batum'a gitmek üzere yola çıktığı sırada kötü hava şartları sebebiyle Giresun'a sürüklenmiş ve burada Osman Ağa'nın adamları tarafından ele geçirilerek motora Türk bayrağı asılmıştır. Davacı kişinin avukatları, müvekkillerinin başına gelen bu olay sebebiyle, Banque Moustaca ve Carystinaka ve Yunanistan Merkez Bankası, motor birliği sigorta şirketinden denizcilik sigortası kapsamında tazminat talep etmektedir. Çünkü motorunu savaş şartları kapsamında sigortalatmıştır. Sigorta sözleşmesi, 30 Temmuz 1919'dan 29 Temmuz 1920'ye kadar devam etmekteydi. Sigorta, gemi veya motorların yakalanma, el koyma, tutuklanma, kısıtlama veya alıkoyma durumları ile düşmanlık veya savaş durumunda oluşan riskleri kapsamakta ancak korsanlığı kapsamamaktaydı.

Bu dava, Osman Ağa'nın Yunanistan'la Türkiye arasındaki savaş sebebiyle, Türk Hükümeti'nin bir yetkilisi olarak mı yoksa basit bir korsan olarak mı bu motoru ele geçirdiği üzerine görülmüştür.

Davacının (geminin sahibi) avukatı Mr. Wright, Osman Ağa'nın Kemalist otoritenin emri altında bazı yetkileri olduğu için, Filio isimli motoru onların temsilcisi olarak ele geçirdiğini söylemiştir. Mr. Wright, korsanların bir grup ırkı veya insanı hedef almayacağını, buna kanıt olarak da sonradan Filio isimli motorun bir İtalyan gemisi tarafından İstanbul'a getirildiğinde Osman Ağa'nın buna karışmadığını, dolayısıyla korsan eylemi olmadığı söylemiştir. Bu sözlerine kanıt olarak da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan 20 Ekim 1920'de sanık avukatına giden bilgilendirmeyi göstermiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın verdiği bilgilere göre, Osman Ağa, barış antlaşmasına direnen Milliyetçi parti ile ilişkili olarak Giresun'da kendine despotluk kurmuş bir çetedir. Dışişleri Bakanlığı'nın 11 Ocak 1923'deki mektubuna göre ise, İstanbul'daki Yüksek Komiser, Osman Ağa'nın bölgede Kemalist hareketin ilk günlerinde kötü ünlenmiş olduğunu ve bölgede bağımsız bir çete yönetimi olduğunu iletilmiştir. Mr. Wright, tüm bunları göz önüne alarak bu eylemin, Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaştan kaynaklandığını ve korsanlık faaliyeti olmadığını iletmıştır.

Sanıkların avukatı Mr. Mackinnon ise, olayın yaşandığı zamanda ne İstanbul'daki Türk Hükümeti'nin ne de Ankara'dakinin bölgeyi kontrol etmediğini ve bölgenin Osman Ağa kontrolündeki çetelerin adaletine kalmış bir yer olduğunu söylemiştir. Ona göre buradaki çeteler düşman veya yerli halk olmak üzere herkese karşı hırsızlık eyleminde bulunmaktaydılar. Ayrıca Osman Ağa bu olay yaşandığında tek başına bir çeteydi, Kemalistlere sonradan katılmıştı ve bu sebeple bu bir korsanlık eylemiydi. İddiasına kanıt olarak da 1919 ve 1920'de orada bulunan ajanlardan birinin bölgede Mustafa Kemal'in gücünün olmadığını dile getiren ifadesini sunmuştur. Bu ajana göre Ekim 1920'ye kadar Giresun, Laz çetelerinin lideri Osman Ağa tarafından yönetilmekteydi, Mustafa Kemal onları kontrol edemiyordu, hatta bu ajanın ifadesine göre Osman Ağa'ya kendisini bırakması için 60 Türk lirası ödemişti.

Yine sanık avukatlarından Mr. Somervell, bunları göz önüne alarak korsanlığı politik düşmanlıktan neyin ayırdığını vurgulamıştır. Ona göre motorun ele geçirilmesinin tek amacı yağmaydı, Osman Ağa'nın onu kullanma amacı yoktu.

Tarafların bu ifadelerinden sonra Yargıç Roche kararını açıklamıştır. Yargıca göre, bu olay oldukça ilginç ve karara varılması zor bir durumdu. Ancak tüm kanıtlar toplandığında bir karara vardığını açıklamıştır. Yargıç, geminin ele geçirilmesinin korsanlık faaliyeti olmadığını, Osman Ağa'nın çete olduğuna şüphe olmadığını ancak motoru ele geçirildiğinde siyasi bir otorite olduğunu, bölgeyi kontrol ettiğini açıklamıştır. Aynı zamanda Yunan ordusunun o dönemde Kemalist Türklere karşı operasyon yürüttüğünü dolayısıyla bunun bir ırk düşmanlığı olduğunu, Osman Ağa'nın Kemalist Türklerin yanında olduğu için bu davranışın tamamen askeri ve politik olduğunu açıklamıştır.⁷⁴

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti toprakları İtilaf Devletleri'nin işgaline uğramıştır. İtilaf Devletleri'nden İngiltere bu dönemde Samsun ve Merzifon'u işgal etmiş aynı zamanda da Karadeniz Bölgesi'ni de Bolşeviklere karşı denetim altında tutmaya çalışmıştır. İngiltere, bölgedeki Hristiyan azınlıkları koruma söyleminde olsa da gerçekte bölgedeki Rum ve Ermenileri kendi amaçları doğrultusunda desteklemiştir. Sınırları Trabzon'a uzanan Ermeni devletini kurmak isteyen İngiltere, Rumların itirazlarına rağmen kararından dönmemiş ve bölgede Rumlara ait bir devleti nüfuslarının az olmasını ileri sürerek kabul etmemiştir. Buna rağmen Karadeniz Bölgesi'ne gönderilen İngiliz kontrol subayları bölgedeki Rum çeteleri desteklemiş ve onların Müslümanlara yönelik her türlü faaliyetini birkaç örnek dışında görmezden gelmiştir.

İngiliz subayların tuttukları raporlarda Karadeniz Bölgesi'nde Rum çetelere karşı kendini korumak veya asayişini sağlamak için çalışan Topal Osman gibi Milli Müfrezeleri ise çete olarak değerlendirmiştir. Osman Ağa ile ilgili karşılaşılan İngiliz belgelerinde genellikle onun Giresun bölgesini yönettiği ve Rumlara eziyet ettiği bilgiler yer almaktadır. Kuşkusuz bu bilgilerin kaynağı amaçlarına ulaşmada Osman Ağa'yı engel olarak gören Rumlardır. Bu bilgiler doğrultusunda İngilizler ilk olarak Osman Ağa'yı tutuklayarak Giresun'dan uzaklaştırmayı düşünmüş bu kapsamda Britanya zırhlılarından birini bölgeye göndermişlerdir. Ancak bunun kolay olmayacağını anlamışlardır. TBMM'nin bölgede kontrolü sağlamasından sonra Giresun'a veya Karadeniz'deki diğer şehirlerde karaya çıkamayan İngiliz yetkililer, bölgeden haber almanın farklı yollarını bulmuşlardır. Osman Ağa bu sıralar kontrol subaylarından Perring'i, Giresun'a kabul etmiş ve şehrin askeri ve mülki idarecileriyle görüştürek gerçekte Türk halkının uğradığı eziyetleri öğrenmesini sağlamıştır. Ayrıca Kontrol Subayı Perring şehirden ayrılırken, Osman Ağa ona Yüksek Komisere iletmek üzere bir de mektup vermiştir. Bu mektupta Giresun halkı adına yazdıkları onun cesaretinin sınırlarının olmadığını göstermektedir. İngiliz raporlarında bölgesel bir despot veya çete olarak nitelendirilen Osman Ağa'yla ilgili İngilizlerin asıl değerlendirmelerine metin içerisinde de belirtilen dava sürecinden anlamak mümkündür. Davayı gören hâkimin de belirttiği gibi,

⁷⁴ "King's Bench Division, Marine Insurance: Piracy or Act of War?", *The Times*, 18 Ocak 1923, s. 4.

çeşitli İngiliz makamlardan elde edilen bilgilere göre, Osman Ağa Giresun'da Mustafa Kemal'e bağlı siyasi bir otoritedir. Gerçekten de onun kararlı ve istikrarlı tutumu sayesinde Giresun gibi Rum çetelerinin faaliyetlerinin yoğun olduğu bir yerde Müslüman halkın güvenliği sağlanmıştır. Ayrıca Pontus emellerinin tarihe karışmasında katkısı büyük olmuştur.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM).
Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH.HMŞ).
Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS).
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri (DH.ŞFR).

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

İstiklal Harbi (İSH).

The National Archives (NA)

Foreign Office (FO), Admiralty (ADM).

Gazeteler

The Times.

Kitaplar ve Makaleler

BALCIOĞLU, Mustafa: "Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, İstanbul 1997.
_____ : *İki İsyan Koçgiri, Pontus Bir Paşa Nurettin Paşa*, Babil Yayıncılık, Ankara 2003.

BEYOĞLU, Süleyman: "Giresun'da Pontusçu Faaliyetler ve Osman Ağa", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ankara 2007.

_____ : *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, Bengi Yayınları, İstanbul 2009.

_____ : "Topal Osman (1883-1923)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul 2012.

COŞAR, Ömer Sami: *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman*, Harman Yayınları, Trabzon 1971.

ÇAKMAK, Fevzi: *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.

EKEN, Halit: *Milli Mücadele'de Vali (Kapancızade) Hamit Bey*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

HALAÇOĞLU, Ahmet: "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Giresun'da Eşkıyalık ve Bazı Polisye Olaylar", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008*, Cilt: 1, Ankara 2009.

JAESCHKE, Gotthard: *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011.

KARAMAN, Oktay: "Osman Ağa'nın Bilinmeyen Yönleri", *Milli Mücadelede Giresun (Sempozyum 6-7 Mart 1999)*, İstanbul 1999.

MENTEŞEOĞLU, Erden: *Yakın Tarihimizde Osman Ağa ve Giresunlular*, Giresun 1997.

ÖZEL, Sabahattin: *Milli Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

ŞENER, Cemal: *Topal Osman Olayı*, İstanbul 1992.

YERASİMOS, Stefanos: "Pontus Meselesi (1912-1923)", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 43/44, 1989.

Ek-1: İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck'in, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, Osman Ağa'nın mektubu hakkında bilgi veren raporu.

P.

136

49

No.1064/M.3258.

British High Commission,
Constantinople,
28th July 1920.

E 9661
AUG 10 1920

My Lord,

enclosures.
3.

With reference to my despatch, No.972/M.
3258 of the 7th July, regarding the withdrawal of my
Representative (Captain J.S.Ferring) from Samsoun,
and his proposed visit to important coast towns between
Sinope and Riza, I have the honour to forward herewith,
for Your Lordship's information, copy of this officer's
report, dated 13th July, describing his visits to
Kerasoun and Trebizond, together with copies of two
further reports, dated 6th and 13th July respectively,
regarding the general situation in the Samsoun district.

2. The Osman Ağa, mentioned in Captain Ferring's
report of the 13th July, No. 669, is an ignorant and
brutal fanatic of common origin, who has established
himself as local despot in the town and neighbourhood
of Kerasund. The letter which he entrusted to Captain
Ferring is signed by him as President of the Kerasund
National Defence Association, and is apparently intended
for, though not addressed to, His Majesty's Government.
It is a statement of the Association's attitude in four
articles couched in very determined language. They
refuse to accept a single article of the Peace Treaty
and propose, women and children included, to defend
their.....

The Right Honourable,

The Earl Curzon of Kedleston, K.G., P.C.,

etc., etc., etc.

127

100

- 2 -

their cause to the death, supplying with teeth and nails any defect in equipment due to the Allies having stolen away their arms. They express the resentment aroused not only in Anatolia but in the whole world and especially the world of Islam, with which they are in perpetual communication, by England's policy of outrage and destruction of the Turks. They have not so far indulged in reprisals against the Greeks or Armenians for the barbarities practised in occupied areas from Smyrna to Broussa, and they hope that England will assure them of the means of not being compelled to resort to such reprisals. They express their perturbation at England's efforts to kill an Islamic Government of 600 years standing when she is giving the right of life and government to the Armenians and suchlike relatively insignificant peoples and thus resuscitating corpses, and finally, they swear to steep the world in blood if this policy of destruction is persisted in.

I have the honour to be,

My Lord,

Your Lordship's obedient servant,

L. G. de Noëck

HIGH COMMISSIONER.

Extended Abstract

Topal Osman Aga And Giresun In British Documents (1919-1923)

When the Ottoman Empire entered the First World War in November 1914, the Russians invaded Eastern Anatolia and reached Turkey's Black Sea coast. During the war, most of the Ottoman Greeks cooperated with the Russian forces. Osman Aga, known as 'Topal' Osman, from Giresun, was one of the people who fought against this alliance in the Eastern Black Sea Region. After the Ottoman Empire withdrew from the war with the Armistice of Mudros on October 30th, 1918, Osman Aga returned to Giresun and became its mayor.

Following the armistice, a military unit of 200 was sent to Samsun by the British on March 9th. These soldiers were met with the joyful demonstrations of the Greeks. Then, another unit was sent on March 30th to Merzifon, which was also occupied. The British occupations increased the activities of the Greek gangs. In addition to the military units, the British control officers who came to the region frequently reported the situation there to the British High Commissioner in Istanbul.

Reporting the information, they obtained from the Greeks and Armenians in the region, British control officers generally focused on the Laz/Muslim gangs and stated that Christians should be protected against them. However, some British officers wrote more neutral reports and stated that the main source of the disorder in the region was the Greeks. The British understood that they could not prevent the "national defence organization" that was formed with the Sivas Congress. After that, the British authorities decided to end their military presence in the region. The evacuation of British troops, which started on September 5th, 1919, lasted until 4th of October. The officers who remained after the withdrawal of the troops continued to report the situation around the Black Sea. In these reports, they also mention Topal Osman, the leader of the Giresun National Detachment.

The activities of Topal Osman, who was engaged against the separatist activities of the Greeks in the region, in order to maintain order, incited complaints from the Greeks. These complaints, also made to the Ottoman Empire, attracted the attention of the British. Among the documents examined, it can be seen that, in addition to the records of the British Foreign Office, Admiralty officers also sent reports about Topal Osman.

One of these officers, Captain Crawford, Control Officer in Trabzon, reported that Mayor Osman Aga was a despot, following a meeting between the two antagonists. In his report at the end of the meeting, Crawford wrote that Osman Aga was a strong man who kept order in the region, that the regional commissioner and the Turkish Gendarmerie commander also obeyed him, and that he had a close relationship with Mustafa Kemal.

Captain Perring, the British Control Officer in Samsun, described Topal Osman as a fanatic in his report of March 31, 1920. According to Captain Perring, Topal Osman was influencing the public with his 'fanatical' nationalist discourses by holding meetings in Giresun. According to Perring, Osman Aga was declaring that if an allied invasion of Giresun were made, he would take the Christians inland and burn their villages.

After that, the British first thought of arresting Osman Aga and removing him from Giresun, and to this end they sent a British battleship to the region. However, they failed to arrest him.

The British authorities, who could not land in Giresun or any other cities in the Black Sea after the Turkish Grand National Assembly took control of the region, found different ways to get news from the region. Osman Aga invited Perring to Giresun at this time and arranged a meet the military and civil administrators of the city. In this meeting, Perring was told about the persecution of the Turkish people by the Greeks. While Perring was leaving the city, Osman Aga gave him a letter to be forwarded to the High Commissioner. What he wrote in this letter on behalf of the people of Giresun shows that his courage was considerable.

Osman Aga wrote in the letter that the people of Giresun refused to accept a single article of the Peace Treaty and that he had called upon the people, woman and children inc-

luded, to defend their cause to the death, supplying “*with teeth and nails*” any shortfalls in equipment due to the Allies’ theft of their armaments. He expressed the resentment aroused not only in Anatolia but in the whole world, and especially the world of Islam with which the Turks were in perpetual communication, by England’s policy of outrage and destruction of the Turks. Moreover, Osman wrote that they had not so far indulged in reprisals against the Greeks and Armenians for the barbarities practiced in occupied areas from İzmir to Bursa and expressed the hope that England would assure them “*of the means of not being compelled to resort to such reprisals.*” He also expressed “*perturbation at England’s efforts to kill an Islamic Government of 600 years standing*” while “*giving the right of life and government to the Armenians and suchlike relatively insignificant peoples and thus resuscitating corpses.*” Finally, he swore to “*steep the world in blood*” if Britain’s policy of destruction persisted.

It is possible to understand the actual evaluations of the British regarding Osman Aga, who is described as a regional despot or a gang-leader in British reports, from a trial reported in *The Times* newspaper on January 18, 1923. The trial concerned whether Osman Aga’s seizure of a Greek ship was an act of war or of piracy, in other words, whether or not Osman was acting on behalf of the Turkish government. As the judge who tried the case stated, according to the information obtained from various British authorities, Osman Aga was a political authority affiliated to Mustafa Kemal in Giresun.

Thanks to Osman’s resolution, the security of the Muslim people was ensured in places like Giresun, where the activities of Greek gangs were intense. It also contributed greatly to the consignment of Greece’s ambitions for Pontus to history.

RUS DİPLOMATİK BELGELERİNDE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK-RUS İTTİFAKINA DAİR GÖRÜŞMELER

Dr. Öğr. Üyesi Eray BAYRAMOL*

Öz

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne, Birinci Dünya Savaşı'na derhal girmesi yönünde gerçekleştirdiği baskıdan dolayı Rusya, Türk Devleti'nin tarafsızlığını devam ettirmesi için Osmanlı Devleti ile müzakereler gerçekleştirme kararı aldı. Rusya Dışişleri Bakanlığı'nun girişimleri neticesinde başlayan görüşmelerde Rus tarafını İstanbul Büyükelçisi Mihail Nikolaeviç Giers ile Büyükelçilikte askerî ataşe olarak görev yapan General Maksim Nikolaeviç Leontev temsil etti. Müzakereler devam ettiği sırada Enver Paşa tarafından Rusya'ya ittifak teklif edildi. Bu teklifle birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde Türk-Rus ilişkileri farklı bir boyut kazandı.

Çalışmanın amacı Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Rus ilişkilerini, düşman iki devletin ittifak girişimleri çerçevesinde ele almaktır. Çalışma, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Almanya ile gerçekleştirdiği ittifakın bir tercihten değil mecburiyetten kaynaklandığını ve Enver Paşa'nın, Almanya ile İttifak Antlaşması'nın imzalandığı günlerde Rusya'ya ittifak teklifinin bu mecburiyetten kurtulmak için atılan bir adım olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma, ittifak konusunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan görüşmelerle ilgili Rusya Dışişleri Bakanlığı ve Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği ile diğer ülkelerdeki misyonları arasında yapılan yazışmaları içeren diplomatik belgeler kullanılarak gerçekleştirildi.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Almanya, Birinci Dünya Savaşı, İttifak.

Negotiations On Turkish-Russian Alliance In The World War I In Russian Diplomatic Documents

Abstract

Russia decided to negotiate with the Ottoman State in order to maintain the neutrality of the Turkish State, due to Germany's pressure on the Ottoman

Geliş Tarihi: 25 Mayıs 2021 - Kabul Tarihi: 11 Haziran 2021.

Atıf Bilgisi: Eray Bayramol, "Rus Diplomatik Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Rus İttifakına Dair Görüşmeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 43-72.

* Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, eray.bayramol@alanya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1979-0271.

State to enter the war immediately. The Russian side was represented by Istanbul Ambassador Mihail Nikolaeviç Giers and General Maksim Nikolaeviç Leontev, who served as a military attaché at the Embassy, at the meetings that started as a result of the initiatives of the Russian Foreign Ministry. An alliance was offered to Russia by Enver Pasha during the negotiations. Turkish-Russian relations gained a different dimension with this offer in the first days of the First World War.

The aim of the study is to examine the Turkish-Russian relations from a different perspective within the framework of the alliance attempts of the two enemy states in the First World War. The study is significant since putting forward the thesis that the alliance of the Union and Progress Government with Germany was not a choice but an obligation, and Enver Pasha's alliance offer to Russia, on the days of the Alliance Agreement with Germany was signed, was a step taken to get rid of this obligation. The study was carried out using diplomatic documents containing correspondence among the Russian Ministry of Foreign Affairs, the Russian Embassy in Istanbul and its missions in other countries, regarding the negotiations between Russia and the Ottoman Empire on the alliance. These documents are remarkable in terms of revealing the goals and policies of the Russian Foreign Ministry regarding the Ottoman State before the First World War.

Keywords: Ottoman State, Russia, Germany, World War I, Alliance.

Giriş

Balkan Savaşları'ndan sonra ortaya çıkan konjonktür, Balkan devletlerinin yanı sıra Avrupalı büyük güçleri de memnun etmedi. Osmanlı Devleti'ni yıkmak ve topraklarını paylaşmaya yönelik hedefler aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri oldu. Yaklaşmakta olan büyük savaşın farkında olan Osmanlı Devleti, müttefik arayışlarına girdi. İlk başvurduğu devlet, geçmişte müttefiki olan İngiltere idi. İngiltere'ye bildirdiği ittifak teklifine olumsuz yanıt aldı. İttifak teklifinde bulunduğu diğer devlet Fransa oldu. Tıpkı İngiltere gibi Fransa'dan da olumsuz yanıt alan Osmanlı Devleti, özellikle askeri konularda uzun süredir işbirliğinde bulunduğu Almanya ile yakınlaşma kararı aldı. Bununla birlikte Almanya, Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti ile ilişkilerini yoğunlaştırdı ve Türk-Alman ittifakı için çaba sergiledi. Gerçekleşen görüşmeler neticesinde 2 Ağustos 1914 tarihinde iki ülke arasında gizli bir İttifak Antlaşması imzalandı.

Almanya'nın Osmanlı Devleti ile oluşturduğu işbirliği Rusya'yı büyük bir korkuya sevk etti. Boğazların Rusya'nın hâkimiyetine geçme ihtimalini tehlikeye düşüren bu durum karşısında Rusya çeşitli stratejiler geliştirdi. Esasında Rusya, Boğazlar konusunda Almanya ile çok eskiden beri müzakereler yürütmüştü. İstanbul Boğazı'nın işgal hakkının yalnızca Rusya'ya ait olduğu hususunda I. Wilhelm'den itibaren çeşitli girişimlerde bulundu.¹ Bir taraftan Balkan bloğu kurmaya çalışırken diğer taraftan Türkiye'yi savaşta tarafsız kalması için ikna etmek istedi. 26 Şubat 1914 tarihinde Sergey Sazonov'un Fransa'daki Rus Büyükelçisi İzvolskiy'e gönderdiği 86 numaralı telgrafta Bo-

¹ Azad Ağaoğlu, *Cihan Harbi'nin Eşiğinde Rusya'nın Doğu'daki Hedefleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, s. 91-92.

ğazlar meselesinde asıl isteklerinin, savaşta ve barışta Boğazların Rus gemilerine açık olması olduğunu belirtti. Ayrıca Osmanlı Devleti son yıllarda Rusya'nın ticaretine ciddi darbeler indirmişti. Ruslara göre Osmanlı Devleti, Rusya'yı Almanya ile birlikte Karadeniz'e hapsetmek istiyordu.² Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında gerçekleşen yakınlaşma da Rusya'yı rahatsız etmekteydi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Mihail Giers tarafından 25 Haziran 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'a gönderilen telgrafta Rusya'nın bu konuda duyduğu rahatsızlık ortaya konulmuştu ve Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen yakınlaşmanın önlenmesi için Rusya'nın sert tedbirler alması gerektiği belirtilmişti.³ Bu tehlikenin önüne geçebilmek amacıyla Osmanlı devlet adamlarıyla çeşitli görüşmeler gerçekleştirildi. Tarafsızlık hakkında başlayan bu görüşmeler bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Rus ittifakını gündeme getirdi. Ancak hem tarafsızlık hem de Türk-Rus ittifakı karşısındaki en önemli engel Almanya idi.

Enver Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmeden hemen önce Rusya'ya ittifak teklifi, Türk Devleti'nin kayıtsız ve şartsız Almanya tarafında yer aldığına dair yorumlara ve eleştirilere de bir cevap niteliğindedir. Ayrıca bu teklif Almanya'nın, Osmanlı Devleti'nin vakit kaybetmeden savaşa girmesi yönündeki baskılarını dengelemek amacı da taşıyor olabilirdi. Nitekim, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki İttifak Antlaşması'nın gizli tutulması, Rusya ile müzakere hususunda Osmanlı Devleti'nin elini rahatlatan etkenlerden biri olmuştu.

Bununla birlikte, çalışmada ana kaynak olarak istifade edilen Çarlık Rusya'sı Dışişleri Bakanlığı'na ait diplomatik belgeler incelendiğinde, Rus tarafının Osmanlı Devleti ile ittifak konusunda ikiye bölündüğü de görülmektedir. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers ve Büyükelçilikte askeri ataşe olarak görev yapan General Leontev'in, Osmanlı-Rus ittifakının gerçekleştirilmesi yönündeki ısrarlı telkinlerine rağmen Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'un, Enver Paşa'nın teklifine olumsuz yaklaşması Rus Devleti içinde de ciddi tartışmalara neden oldu. Netice itibarıyla Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda müttefiklerinin söz verdiği yardımları alamaması nedeniyle savaştan ayrıldı ve yıkıldı.

1. Türk-Rus İttifakında Almanya Faktörü

Esasında II. Abdülhamit döneminde Jön Türkler, iktidara geldikleri ilk yıllardan beri İngiltere ve Fransa ile işbirliği yapmanın yollarını aradılar. 1908 yılında Meşrutiyet ilan edilirken ortaya koydukları ana hedef, Osmanlı Devleti'ni büyük güçlerle eşit konuma getirmektir. İlk görüştükleri devlet, İngiltere oldu. Bunun sebebi, Almanya'nın II. Abdülhamit'i desteklemesiydi. Hatta İttihatçılar, II. Abdülhamit döneminde ülke içinde belirli bir etkiye kavuşan Almanya'nın bu etkisini kırmak için mücadeleye giriştiler. Bu mücadelede belirledikleri strateji, İngiltere'nin desteğini sağladıktan sonra Fransa ve Rus-

² Mihail Nikolaeviç Pokrovskiy, *Tsarskaya Rossiya i Voyna*, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Moskva 1924, s. 37.

³ Eray Bayramol, "Rus Diplomatik Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri'ne Katılışı", *Türkbilgi*, Sayı: 38, Güz, Ankara 2019, s. 101.

ya'yı da kendi taraflarına çekmekti. Ancak Balkan Savaşları'nda İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne destek vermemesi ve Edirne'nin Bulgarlara terk edilmesi yönündeki tavsiyesi üzerine İttihatçılar, İngiltere ile olan ilişkilerini sonlandırdılar. Ardından ittifak meselesinde Rusya ve Fransa'ya yöneldiler. Ancak Alman baskısı şiddetini arttırdı ve buna bağlı olarak İttihatçılar, II. Abdülhamit döneminde düşman gördükleri Almanya'ya yaklaşmak zorunda kaldılar. Böylece Birinci Dünya Savaşı öncesinde Alman etkisi Osmanlı Devleti üzerinde yeniden belirmeye başladı.⁴

Balkan Savaşları'ndan yenilgiyle ayrılan Osmanlı Devleti, ordusunu modernize etmek amacıyla Almanya ile yeni bir anlaşma yapmak istedi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa ile gerçekleştirdiği alımlar, bu işbirliği neticesinde Almanya ile yapılacaktı. Haziran 1913 tarihinde yeni bir Alman askerî misyonunun Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi hususunda iki ülke arasında anlaşma gerçekleştirildi. Bu sırada Harbiye Nazırlığı görevine getirilen Enver Paşa, Almanya'ya bir ziyaret gerçekleştirerek askerî işbirliğinin ayrıntılarını görüştü. Görüşmeler neticesinde General Otto von Liman Sanders'in, askerî misyonun başkanı seçilerek İstanbul'a gönderilmesi kararı alındı. Sanders Misyonu⁵ olarak adlandırılan bu misyona Liman von Sanders'in başkan olarak atanması Rusya'da yankı uyandırdı. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov,⁶ bu atamayla birlikte Osmanlı Devleti içindeki dengelerin Almanya lehine değişeceğinin farkındaydı. Bu sebeple, Sanders Misyonu'nun etkisini kırmak üzere birtakım girişimlerde bulundu. Ayrıca müttefikleri olan İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne mali ambargo uygulanması hususunda taleplerini iletti. Bununla da yetinmeyerek Erzurum'un, Boğazlara hâkim olabilmek amacıyla da Trabzon, Samsun ve Kilyos'un işgal edilebileceği tehdidinde bulundu. Başarılı olamayınca Alman nüfuzunun, Osmanlı Devleti'nde ve Osmanlı Devleti'nin hükmettiği coğrafyada hâkim konuma gelmesini önlemek amacıyla Türk Devleti ile ittifak kurmanın yollarını aramaya başladı.⁷ Fakat bu kolay olmayacaktı. Almanya faktörü, Rusya'nın önünde ciddi bir engeldi. Rusya Dışişleri Bakanlığı'na ait raporlarda Alman tehdidi uzunca bir süre dile getirildi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Mihail Giers⁸ tarafından

⁴ Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Belleten*, LXIX/254, Ankara 2005, s. 232-234.

⁵ Resmî adı Heyet-i Islahiye-i Askeriye olarak adlandırılan bu misyon, yaygın bir şekilde Sanders Misyonu olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Uyar, "Sanders Askerî Yardım Misyonu 1914-1918", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 30, Yıl: 15, Güz, Ankara 2019, s. 30.

⁶ Rus devlet adamı. 1904-1906 yılları arasında Londra'da Elçilik Danışmanlığı görevinde bulundu. 1906-1910 yılları arasında Vatikan Diplomatik Temsilcisi görevine getirildi. 1910-1916 yılları arasında Rusya Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı. 1917 yılına kadar Londra Büyükelçiliği yaptı. *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentral Arhiv*, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviev M.N. Pokrovskogo, Leningrad 1926, s. 299.

⁷ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 13-19.

⁸ Rus diplomat. 1902-1912 yılları arasında Bükreş Orta Elçisi, 1912-1914 yılları arasında İstanbul Büyükelçisi ve 1915-1917 yılları arasında Roma Büyükelçisi olarak görev yaptı. *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentral Arhiv*, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviev M.N. Pokrovskogo, Leningrad 1926, s. 298.

Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'a 3 Ağustos 1914 tarihinde gönderilen telgrafta Giers, Sadrazamın kendisine ve Fransa Büyükelçisi'ne verdiği bilgilerden bahsetmekteydi. Bu bilgilere göre Enver Paşa, Alman subaylara, istedikleri takdirde Osmanlı ordusundan ayrılacaklarını bildirmişti. Fakat Liman von Sanders, subayların Türkiye'de⁹ kalması yönünde Berlin'den talimat almıştı. Bu emir, Rusya ile Osmanlı Devleti'ni çatışmaya sokabilirdi. Ayrıca Enver Paşa'nın, Almanları Osmanlı ordusunda tutmasının en önemli sebebi Rusya'ya duyduğu güvensizlikti.¹⁰

Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki geçmişten beri süregelen askeri işbirlikleri Rusya tarafında rahatsızlık yaratmıyordu. Bu işbirlikleri Rusya'nın Doğu Politikası'nda¹¹ sorun teşkil edecek içerikler barındırmıyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı öncesi gerçekleşen Türk-Alman ittifakı Türk ordusunu güçlendirmeye yönelik olduğundan Rusya'nın Doğu Politikası'nı derinden etkileyebilecek potansiyele sahipti. Bu sayede Almanya, Osmanlı Devleti üzerinde konumunu güçlendirerek nüfuz elde edebilecekti. Ortaya çıkan bu yeni durum, Rusya'nın Doğu Politikası çerçevesindeki tüm hedeflerini tehlikeye sokmaktaydı. Bu sebeple Türk-Alman ittifakını engelleyebilmek için bütün gücüyle mücadele etti. General Liman von Sanders başkanlığında İstanbul'da Sanders Misyonu'nun kurulmuş olması sebebiyle Rusya Başbakanı Vladimir Kokovtsov Berlin'e bir ziyaret gerçekleştirerek İstanbul'daki bu Misyonun zayıflatılması ya da İstanbul'dan Anadolu'ya taşınması teklifinde bulundu. Bu teklif Alman İmparatoru tarafından kabul edilmedi. Bu gelişmeden sonra Rusya'nın elinde kalan tek seçenek Türkiye ile anlaşmaktı.¹²

Savaşın ayak seslerinin Avrupa'da daha fazla duyulmaya başlanması üzerine Almanya, Osmanlı Devleti'nin desteğini kazanmak hususunda gerçekleştirdiği girişimlere hız verdi. Almanlara göre 300 milyonluk İslam dünyası savaşta büyük bir avantaj sağlayabilirdi. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin halifelik makamını, kendi lehlerine avantaja çevirebilirlerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin vereceği destek Almanya'yı Avrupa'da İtilaf Devletleri'nin ablukasından kurtaracaktı. Boğazların kontrolünün Osmanlı Devleti'nde olması sayesinde Rusya'nın müttefikleriyle olan bağı kesilecek ve Rusya güneyden tehdit altında tutulacaktı. Cihat ilanı ile Hindistan ve Mısır'daki Müslümanlar İngiltere'ye karşı ayaklandırılacak ve Büyük Britanya baskı altında tutulacaktı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi Almanya açısından büyük

⁹ Rus diplomatik belgelerinde "Osmanlı" adı yerine "Türkiye" adı kullanılmıştır. Belgelerin içeriğini ve özgünlüğünü muhafaza etmek amacıyla makalede "Türkiye" adı tercih edilmiştir.

¹⁰ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voynе, Tsentralnyy Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 618, (Rusya ve Türkiye Kısmında, No: 7), Leningrad 1926.

¹¹ Rus Devleti kurulduğundan itibaren hedefi, "Tsargrad-Çargrad"ın yani İstanbul'un Rusya tarafından ele geçirilmesiydi. Rusya'nın siyasi, ekonomik ve kültürel meselelerinin Rus Devleti'nin lehine sonuçlanması meselesinde Rusya, İstanbul'un ele geçirilmesi idealini daima merkeze koydu. İstanbul'un Ruslar tarafından alınmasıyla birlikte Boğazlar vasıtasıyla Akdeniz üzerinden Doğu'nun kapısı aralanacak ve Rusya tüm Doğu'ya hâkim olacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 1-4.

¹² Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914*, çev. Kadir Ton, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 34.

bir önem arz etmekteydi. Bu sebeple Almanya ile Osmanlı Devleti arasında ittifaka dair görüşmeler başladı. Netice itibarıyla 2 Ağustos 1914 tarihinde gizli bir İttifak Antlaşması imzalandı.¹³

Bununla birlikte Rusya, Osmanlı ordusundaki Alman subaylarının durumuyla ilgili çeşitli girişimlerde bulunma kararı aldı. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Mihail Nikolaeviç Giers, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'a gönderdiği 5 Ağustos 1914 tarihli telgrafta Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde askeri ataşe olarak görev yapan General Maksim Nikolaeviç Leontev'in¹⁴ Enver Paşa'yı ziyareti ile ilgili bilgiler verdi. Telgrafta belirtildiğine göre, Alman subaylarının durumu hakkında Enver Paşa, dünyadaki siyasi konjonktür tam olarak netleşmeden bu subayları Osmanlı ordusundan gönderemeyeceğini belirtmişti. Ayrıca seferberlik zamanında Alman subayları ülkeden göndermenin orduya zarar vereceğini düşünmekteydi. Almanya'nın, subaylarını Türk ordusunda tutmasındaki esas neden olarak da Türkiye'yi kendi tarafına çekmek olduğunun farkındaydı. Ancak Enver Paşa, ülkesinin sadece kendi çıkarlarına göre hareket edeceğini bildirmişti. Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ilgili amaçlarına ulaşamayacağını da ekleyerek, ittifak ile ilgili 628 numaralı telgrafta bahsi geçen hususlar gerçekleşirse Almanlara, “*artık düşmanınız ve ülkeyi terk etmenizi rica ediyorum*” diyerek Almanları Osmanlı Devleti'nden uzaklaştıracaktı.¹⁵

Almanlara göre, Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu durum, Almanya'nın Osmanlı Devleti'nde kalması yönünde bir gereklilik ortaya çıkartmaktaydı. Nitekim, 1914 Temmuz ayında Liman von Sanders öncülüğünde İstanbul'da gerçekleştirilen resmigeçit töreninde birlikler göz doldürmüştü. Tüm diplomatik temsilciler bu durumdan etkilenmişlerdi. Ancak gerçek bunun tam tersiydi. Çünkü bu resmigeçit töreni seçme birlikler ve toplama silahlarla gerçekleştirilmişti. İstanbul dışındaki ordunun durumu, Birinci Dünya Savaşı öncesinde hâlâ çok yetersizdi. Osmanlı Devleti'nin bu manada kendisine muhtaç olduğunu düşünen Almanya, bu durumdan istifade ederek sadece orduda değil, devletin her birim ve kademesinde etkili olmaya başladı. Böylece Osmanlı Devleti'nde Alman nüfuzu artmaya başladı.¹⁶

Bu sırada İstanbul'da görev yapan İngiltere Büyükelçisi Louis Mallet de Osmanlı Devleti'nin mutlaka Almanya ile birlikte savaşa dâhil olacağı görüşündeydi. Osmanlı Devleti'nin, tarafsız kalacağını ifade etmesine rağmen kararında tutarlı davranması güçtü. Büyükelçiye göre Enver Paşa Almanların etkisindeydi ve orduyu Almanlarla birlikte savaşa sokma niyetindeydi. Bununla birlikte Louis Mallet, Osmanlı Devleti'nde savaş taraftarlarının güçlü

¹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 379-381.

¹⁴ Rus General. 1913-1914 yılları arasında Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliğinde askeri ataşe olarak görev yaptı. *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voynе, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe Izdatelstvo*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, Leningrad 1926, s. 298.

¹⁵ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voynе*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 629, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 10).

¹⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 109-110.

olmalarına rağmen uzun zamandır Osmanlı Devleti'nin savaşa girmemiş olmasını hayretle karşılamaktaydı. Üstelik Osmanlı Devleti'nin iki savaş gemisine İngiltere el koymuş¹⁷ fakat buna rağmen Osmanlı Devleti savaşa yine de dâhil olmamıştı.¹⁸ Tarafsızlık hususunda direnen Osmanlı Devleti, o günlerde hâlâ Rusya ile ittifak konusunda görüşmelere devam etmekteydi. Enver Paşa'nın Almanlarla İttifak Antlaşması yaptığı hâlde savaşa girmemesi ve Rus Askerî Ataşesi General Maksim Nikolaeviç Leontev ile görüşmelere devam etmesi, Rusya ile ittifak meselesini gündeminde tuttuğunu göstermekteydi.

Türk-Alman İttifak Antlaşması yapılmadan çok kısa süre önce 27 Temmuz 1914 tarihinde Rusya, Osmanlı sınırında bulunan Kafkasya'daki ordusuna gizlice seferberlik emri verdi. Mihail Nikolaeviç Giers aynı gün Sergey Sazonov'a gönderdiği çok gizli ibareli mektupta, Avusturya'nın Sırbistan karşısında zafere ulaşmasının, Balkanlardaki siyasi dengeyi Avusturya ve dolayısıyla İttifak Devletleri lehine çevirebileceğini ve Rusya'nın Yakındoğu'da elde etmiş olduğu saygınlığı yok edebileceğini belirtmekteydi. Giers bu mektupta Balkanlardaki politik dengenin, İttifak Devletleri lehine değiştiği takdirde Türkiye'nin Üçlü İttifak'a katılacağı ve bunun sonucu olarak Rusya'yı düşman ilan edeceği tespitini yapmaktaydı. Böyle bir durumda Rusya'nın ekonomik çıkarlarının zarar göreceği ve şimdiki kadar elde edilen kazanımların yok olacağı uyarısında bulunan Giers, en kısa zamanda Karadeniz filosunun güçlendirilmesi ve kara kuvvetlerinin de savaşa hazır hâle getirilmesini tavsiye etmekteydi.¹⁹

Rusya'nın Kafkasya'da seferberlik durumuna geçmesi karşısında Harbiye Nazırı Enver Paşa, 2 Ağustos 1914 tarihinde genel seferberlik ilan etti. Çanakkale ve İstanbul Boğazı kapatılarak sadece dost ülkelerin ticari gemileri için bir geçiş koridoru bırakıldı. 4 Ağustos 1914 tarihinde Sadrazam Said Halim Paşa, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e, Türk Devleti'nin tarafsızlığa sıkı bir biçimde bağlı kalmakla birlikte Boğazlara mayın döşenme kararı alındığını ve sabah saat 10.00'da mayın döşeme işinin başlayacağı bilgisini vermişti. Bu sebeple İstanbul ile Çanakkale Boğazları'ndan geçecek ticari gemiler için kılavuz desteği verilecekti. Bununla ilgili olarak Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a telgraf gönderen Giers, Almanya'nın, Osmanlı Devleti'ni, Rus donanmasının İstanbul yakınlarında olduğu propagandası yaparak Rusya'nın Boğazları her an işgal edebileceği hususunda kışkırttığı uyarısında bulunmaktaydı. Giers'e

¹⁷ İngiltere, Akdeniz'e donanma gönderecek yeterlilikte olmadığı için Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olmasını istemiyordu. Ayrıca İngiltere ile Rusya müttefik idi. Bu sebeple Türkiye tarafından İngiltere'ye sipariş edilen ve üstelik parası ödenmiş olan Sultan Osman ve Reşadiye adındaki savaş gemileri İngiliz hükümeti tarafından Osmanlı Devleti'ne teslim edilmedi. Bu sebeple Türkiye ve İngiltere iki düşman devlet hâline geldi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 229-230.

¹⁸ Meral Balcı, "İngiliz Büyükelçinin Gözünden I. Dünya Savaşı'na Giden Yolda Osmanlı Devleti'nin İçinde Bulunduğu Durum", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2015, s. 13-14.

¹⁹ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, Rusya ve Türkiye kısmı, No: 4 (Giers tarafından Sazonov'a gönderilen 27 Temmuz 1914 tarihli çok gizli mektup), Ayrıca bkz. Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 128.

göre bu tarz propagandaya müsaade etmemek gerekiyordu. Aksi takdirde Türkiye, Boğazları tamamen kapatabilir ve Rusya'ya karşı saldırıya geçebilirdi.²⁰

Boğazların Karadeniz girişinin kapatılarak etkisiz hâle getirilmesi, Rusya için sorun teşkil etmekteydi ve Rusya bu sorunu uluslararası antlaşmalar yoluyla çözüme kavuşturmak niyetindeydi. Çünkü Ruslara göre Türkiye, Boğazlara sahip olduğu tarihten itibaren Boğazlar Meselesi'nin çözümünü sürrekli ertelemişti. Boğazların tarafsızlaştırılması, Rusya'nın üzerinde durduğu birinci formüldü. Bununla birlikte Boğazlar, Şark Meselesi'nin en önemli parçasıydı ve Rusya'ya göre bu sorunun tasfiyesi, bu kadar uzun süre Türk baskısı altında ezilen Avrupa'nın, Şark Meselesi'ni ciddiyetle tarih sahnesine getirmesine fırsat sağlayacaktı.²¹ Almanya ile girdiği çatışmanın esas nedeni, Boğazlara kimin hâkim olacağı idi.

2. Türk-Rus İttifakına Dair Görüşmeler

Rusya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini olabildiğince uzatmak istiyordu. Osmanlı Devleti'nin savaşa çabucak girmesi, Rusya'nın savaşıacağı cephe-leri çok fazla genişletecekti. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin güvenini kazanabilmek ve tarafsızlığını devam ettirmek konusunda ikna çabalarında bulundu. Osmanlı devlet adamlarıyla görüşmeleri için çeşitli kişiler görevlendirildi. Bunlardan biri, Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde askerî ataşe olarak görev yapan General Maksim Leontev idi. Leontev, Türk-Rus ittifakı konusunda çok defa Enver Paşa ile görüşmüş, bu görüşmelerden elde ettiği bilgileri rapor olarak Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'a iletmışti.

Enver Paşa'nın aldığı seferberlik kararı çok çabuk gerçekleşti. Acele karar verilmesinde kuşkusuz ki Rusya'nın Kafkasya'daki ordusuna seferberlik emri vermiş olmasının önemli etkisi vardı.²² Osmanlı Devleti'nin bu kadar sert tepkisiyle karşılaşacağını tahmin edemeyen Rusya, Kafkasya'da seferberlik hâline geçmiş olmakla birlikte Osmanlı Devleti ile ilgili girişimlerini durdurmadı. Bu sebeple General Leontev, Enver Paşa ile görüşmelerine devam etti. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından 5 Ağustos 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a gönderilen telgrafta General Leontev'in Enver Paşa'ya gerçekleştirdiği ziyaretten bahsedilmekteydi. Bu ziyarette Enver Paşa, Rusya'ya ilk defa ittifak teklifinde bulunarak seferberliğin kesinlikle Rusya'ya karşı gerçekleştirilmediğini ve Rusya'nın endişelerini gidermek amacıyla Türkiye'nin Kafkasya'daki 9. ve 11. kolordulardan bazı birlikleri geri çekebileceğini bildirmişti. Ayrıca Türkiye, bağımsız bir şekilde sadece ülkenin çıkarları için hareket etmekteydi. Enver Paşa, şayet Rusya, Türk ordusundan istifade etmek isterse böyle bir ihtimalin değerlendirilebileceğini ifade ederek, karşılık olarak da Balkan devletlerinin hem kendi aralarında hem de Türkiye

²⁰ *Tsarşkaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 621, (Rusya ve Türkiye Kısmında, No: 8).

²¹ P.N. Milyukov, "Neytralizatsiya Dardanell i Bosfora", *Voprosi Mirovoy Voyni*, Pod Redaktsiey: M.İ. Tugan - Baranovskago, Izdanie Yuridiceskago Knijnago Sklada, Petrograd 1915, s. 532-548.

²² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: 3, Kısım: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 63.

ile karşılıklı tavizlere dayalı bir antlaşma gerçekleştirilmesini istemişti. Rusya ile yapılacak askerî işbirliği kapsamında Rusya, Türk ordusunu, Rusya'ya karşı çıkabilecek herhangi bir Balkan devletine karşı kullanabilecekti. Ayrıca, Avusturya'ya karşı Balkan devletlerini destekleme hususlarında da Türk ordusu Rusya tarafından kullanılabilirdi. General Leontev'in raporuna göre Enver Paşa'nın Rusya'dan talep ettiği tavizler içerisinde Ege Adaları ve Batı Trakya konuları vardı.²³

Enver Paşa'nın Rusya'ya ittifak teklifi tam da Almanya ile gizlice imzalanan ittifak antlaşmasının gerçekleştiği günlere denk geldi. 1 Ağustos 1914 tarihinde İttihatçı liderlerin ittifak konusunda Alman yetkililerle yaptığı müzakereler devam ettiği sırada Enver Paşa, Hans Freiherr von Wangenheim ve Liman von Sanders ile önemli bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmede Goeben ve Breslau gemilerinin Osmanlı Devleti'nin Karadeniz filosuna destek vermesi hususunda anlaşmaya varıldı. İki Alman gemisinin İstanbul'a gelmesi hâlinde Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri'nin tüm şimşeklerini üzerine çekecekti. Bu durum Osmanlı Devleti için aynı zamanda bir fırsat yaratmaktaydı. Buna rağmen İttihat ve Terakki hükümeti, diğer Avrupalı devletlerde olduğu gibi Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde hâkimiyet kurmasını istemiyordu. Bu sebeple Almanya'dan olabildiğince taviz koparmaya çalışılmaktaydı. Hükümetin talepleri arasında kapitülasyonların kaldırılması ve savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin elde edeceği kazanımların garanti edilmesi ön plana çıkmaktaydı. Almanya bu tavizleri vermek zorundaydı.²⁴ Enver Paşa benzer zorunluluğun Rusya için de geçerli olduğunun farkındaydı. Bu sebeple Maksim Leontev'e bildirdiği teklifte Rusya'dan bazı tavizler istenmesi tesadüf değildi. Görüşmeler ilerledikçe istenen tavizler de genişleyecekti.

Fakat Sazonov, Enver Paşa'nın yaptığı teklif konusunda şüphe duymaktaydı. Sergey Sazonov 6 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'nın Paris Büyükelçisi Aleksandr Izvolskiy ve Londra Büyükelçisi Aleksandr Benkendorfa²⁵ gönderdiği telgrafta Enver Paşa'nın Avusturya ile birlikte hareket ettiğinden bahsetmekteydi. Sazonov'a göre Avusturya, Türkiye'nin desteğini alarak hatta Türk ve Alman donanmalarının katılımıyla Rusya'ya karşı kendi donanmasını Karadeniz'e gönderebilirdi. Sazonov'a göre bu ihtimal çok ciddi bir risk teşkil ederek Rusya'ya büyük bir darbe indirebilirdi. Bu sebeple İngiltere ve Fransa'dan açıkça destek vermelerini talep etti. Fakat her şeye rağmen özellikle İstanbul

²³ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 628, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 9). Ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 225-242; *Rus Dışişleri Arşivi'nin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne Girişi*, Çev. ve Haz. Azad Ağaoğlu, Ötügen Yayınları, İstanbul 2018, s. 27-28; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 9, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 382-383.

²⁴ Selami Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'na Uzanan Süreçte Türk-Alman Yakınlaşması", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, ed. Zekeriya Türkmen, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2014, s. 103-105. Ayrıca bkz. David Fromkin, *Barişa Son Veren Bariş*, Epsilon Yayınları, İstanbul 2020, s. 59.

²⁵ Rus diplomat. 1902-1916 yılları arasında Londra Büyükelçisi olarak görev yaptı. *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, *Tsentr Arhiv*, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, Leningrad 1923, s. 297.

Boğazi'nde Rusya tarafından alınacak herhangi bir önlem karşısında Türkiye, Rusya'ya karşı düşmanca bir tavır sergileyerek Almanya ve Avusturya tarafına geçebilirdi. Bu durumdan kaçınmak Rusya için hayati derecede önemliydi. Bununla birlikte Avusturya'nın Karadeniz'de Rusya'ya karşı alacağı bir zafer, Romanya ve Bulgaristan'ın İttifak Devletleri safına geçmesine sebebiyet verebilirdi. Hatta Türkiye, Karadeniz'e hâkim olabilirdi. Rusya'nın bu risklerin önüne geçebilmesi için Fransa ve İngiltere'nin desteğine ihtiyacı vardı. Sazonov, Büyükelçilerinden bu destek konusunda İngiltere ve Fransa'dan net bir cevap almalarını istedi.²⁶ Ayrıca 6 Ağustos 1914 tarihinde Giers'e gönderdiği telgrafta General Leontev'in, zaman kazanmak maksadıyla Enver Paşa ile bağlayıcı olmayan fakat dostane görüşmelere devam etmesi talimatını verdi.²⁷

Rus-Japon Savaşı'ndaki yenilgiden ve 1905 İhtilali'nden itibaren Rusya, ordusunu modernize etmek istemekteydi. Ancak devletin mali durumu bu modernizasyonu büyük ölçekte gerçekleştirmeye Fizin vermiyordu. Rus-Japon Savaşı'nda Baltık ve Pasifik filolarının mağlup olması neticesinde Rusya, gelişmiş bir donanma inşa etme hususunda büyük güçlerle rekabete girdi ve donanma harcamalarında dünyada üçüncü sıraya yerleşti. Savaştan önce Rusya'nın güçlü bir donanma inşa etmesi gerekmektedir. Böyle olmakla birlikte Çarlık hükümetinin donanma ile ilgili politikası tutarlı değildi. Zira donanma programı, devletin dış politika görevleri ve askerî planlarıyla uyumlu bir vaziyette gerçekleştirilemedi. Bu sebeple Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya'nın zamana ihtiyaç duyması kaçınılmazdı.²⁸

Her iki devlet de ittifak konusunda birbirlerine güvenmiyor olmalarına rağmen askerî hazırlıklarını tamamlamadan savaşa girmek istemediler fakat ittifak ile ilgili görüşmelere devam etme kararı verdiler. Birbirlerinden olabildiğince taviz koparmaya çalıştılar. Bir taraftan ittifak görüşmeleri gerçekleştirilirken diğer taraftan birbirlerine karşı önlem almayı da sürdürdüler. Giers 7 Ağustos 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a gönderdiği telgrafta Leontev'in Enver Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmede bahsi geçen 9. ve 11. kolorduların geriye çekilmesi ve Türk ordusundaki seferberliğin Rusya'yı hedef almadığı hususlarında Sadrazamın Giers'e verdiği vaatlerin Leontev tarafından Enver Paşa'ya iletildiğini bildirdi. Enver Paşa Sadrazama bu konular hakkında bilgi vermemişti ancak seferberlik konusunda Rusya'yı zora sokacak herhangi bir girişimi desteklemediğini ifade etti.²⁹ Dolayısıyla Sazonov'un 6 Ağustos tarihli İngiltere, Fransa ve İstanbul Büyükelçilerine gönderdiği iki telgrafta belirttiği şüphelere rağmen İstanbul'daki görüşmeler gayet olumlu bir seyir izlemekteydi. Aslında Enver Paşa'nın seferberlik emriyle birlikte Rus tarafında ortaya

²⁶ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1703, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 15).

²⁷ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1705, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 16).

²⁸ Valentin Alekseeviç Emets, *Oçerki Vneşney Politiki Rossii v Period Pervoy Mirovoy Voyne*, Akademiya Nauk SSSR, İnstitut İstori SSSR, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1977, s. 25.

²⁹ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 6317, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 18).

çıkan, Osmanlı Devleti'ne ittifak konusundaki şüphelerin başlangıç noktası, Rusya'nın Kafkasya'da Osmanlı Devleti sınırındaki birliklere gizlice verdiği seferberlik emriydi. Gerçekte samimiyetsiz davranan ilk taraf Rusya olmuştu.

Giers, Enver Paşa'nın Rusya'ya yaptığı ittifak teklifinin Petrograd'da şaşkınlıkla karşılandığını belirtmekle birlikte bu teklifin vakit kaybetmeden kabul edilmesini tavsiye etmekteydi. Aksi takdirde Türkiye, Rusya'nın düşmanlarının safına geçebilirdi. Trakya'da bir miktar toprak ile Limni ve Sakız Adaları'nı isteyen Enver Paşa, bunun karşılığında Türk ordusunu Rusya'nın kullanmasına izin veriyordu. Fakat Sazonov, Bulgaristan'ın tutumunun netleşmesini bekleme taraftarıydı. Bu sebeple 6 Ağustos 1914 tarihinde 1705 numaralı telgrafında, zaman kazanma maksadıyla Leontev'in Enver Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmeleri devam ettirmesi talimatını vermekteydi. Sazonov, Balkanlardaki konjonktürün netleşmesini beklerken aynı zamanda Boğazları kapatmasını engellemek için Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını devam ettirmesi yönünde Avrupalı devletlere baskı yapmaktaydı. Rusya açısından Balkanlar, vazgeçilmesi mümkün olmayan bir bölgeydi. Fakat özellikle Sazonov, Dünya Savaşı öncesi Rus dış politikasını 1912 Balkan Savaşı'nda olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne karşı bir Balkan bloğu kurma temelinde oluşturmaya çalışıyor olabilirdi. Giers'in, Enver Paşa'nın ittifak teklifinin derhâl kabul edilmesi önerisine Sazonov'un sıcak bakmamasının nedeni bu husus olabilirdi. Hatta Sazonov 16 Ağustos 1914 tarihinde müttefiklerine, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını devam ettirmesi karşılığında toprak bütünlüğünün garanti edilmesini teklif etmişti. İtilaf Devletleri, Sazonov'un bu teklifine olumlu bir cevap vermediler. Sazonov, Rusya'nın Osmanlı Devleti ile ilgili her girişiminin İngiltere ve Fransa'nın onayından geçmesi gerektiğinin farkındaydı. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın bağımsız bir şekilde hareket edemediğinin kanıtıydı.³⁰

Nitekim Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in, Paris Büyükelçisi İzvol'skiy'nin 324 numaralı telgrafına atfen 30 Ağustos 1914 tarihinde Rusya Dış İşleri Bakanı Sazonov'a gönderdiği raporda, Bulgaristan'a vaat edilen Osmanlı toprakları konusunda uyarılar bulunmaktaydı. Giers'e göre Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma konusunda Rusya'nın verdiği garantiye rağmen Bulgaristan'a verilen böylesi bir vaat, Türkiye'nin Rusya'ya duyduğu güveni zedeleyebilirdi. Ayrıca tarafsız kaldığı takdirde Bulgaristan'a Enez-Midye hattının kuzeyindeki toprakların verileceği bilgisini Osmanlı Devleti'nin Bükreş Elçisi Abdüllatif Safa Bey, Bulgaristan'ın Bükreş Elçisi Simeon Radev'den almıştı. Cavit Bey bu bilgiyi Fransa Büyükelçisi Mauris Bompard'a iletmışti. Söz konusu hattın güneyindeki toprakların kime bırakılacağı sorusunu ise Fransız Büyükelçi, Rusya olarak yanıtlamışti. Giers'e göre bu söylemler Türkiye'yi Rusya'ya karşı kıskırtmak ve Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri tamamen sonlandırmaya yönelik olarak, Almanlar tarafından ortaya atılmışti.³¹

³⁰ Sevilya Aslanova, *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008, s. 61-62.

³¹ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 899, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 61).

Bununla birlikte Enver Paşa savaşa girmek için henüz erken olduğu kanaatindeydi. Seferberlik tam anlamıyla tamamlanmadan savaşa girmek, Osmanlı Devleti için tehlike arz etmekteydi. Enver Paşa 13 Ağustos 1914 tarihinde Berlin Ataşemiliteri Cemil Bey'e gönderdiği gizli telgrafta Goeben ve Breslau'nun Marmara Denizi'ne girmesiyle birlikte Rusların Kafkasya'ya çok fazla asker yığmak durumunda kalacağını bildirdi. Karadeniz'de herhangi bir harekâta bulunmak, Osmanlı ordusunun seferberliği tamamlanmadan, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne saldırabileceği ihtimalini ortaya çıkartmaktaydı. Bu sebeple Enver Paşa tam olarak hazırlanmadan savaşa girme taraftarı değildi. Bir süre daha beklemek gerekmektedir.³²

Osmanlı devlet adamları İtilaf Devletleri'nin verdiği güvencelere başından beri şüpheyle yaklaştı. Bu sebeple Almanya ile görüşmelere devam ediliyordu. Goeben ve Breslau gemilerinin Osmanlı sularına girişi hususunda, iki devlet arasında günler öncesinden müzakerelere başlanmıştı. Türk-Alman İttifak Antlaşması öncesinde, Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Hans Freiherr von Wangenheim, Said Halim Paşa'ya, Rusya'ya da karşı kullanılmak üzere, ülkesine ait Akdeniz donanmasını hükümetinden isteyebileceğine dair bir teklifte bulundu. 1 Ağustos 1914 tarihinde yapılan bu teklif neticesinde, 3 Ağustos 1914 tarihli, Alman Donanma Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen telgraf da Goeben ve Breslau'nun İstanbul'a gönderilmesi hakkındaydı. Hans Freiherr von Wangenheim iki geminin derhâl İstanbul'a gönderilmesini istemekteydi. 6 Ağustos 1914 tarihinde Wangenheim ile Said Halim Paşa arasında yapılan müzakereler neticesinde 6 maddelik bir taslak oluşturuldu. Bu taslağa göre kapitülasyonların kaldırılması hususunda Almanya yardım vaadinde bulunuyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Romanya ve Bulgaristan arasında yapılacak antlaşmalarda Osmanlı Devleti'ne destek verecek, savaş sırasında işgal edilen Türk topraklarının savaştan sonra iade edilmesine kadar barış yapmayacak, Yunanistan savaşa girdiği takdirde Osmanlı'nın galip gelmesi hâlinde Adalar'ın Osmanlı Devleti'ne iade edilmesine yardım edecek, doğudaki Türk-Rus sınırında yapılacak küçük değişiklikleri sağlayacak ve Osmanlı Devleti'nin uygun bir savaş tazminatı almasını garanti edecekti. Bu arada Enver Paşa, Almanya ve Avusturya'ya ait savaş gemilerinin Çanakkale'den mümkün olduğunca erken geçmelerini istemişti. Hatta gemilerin gündüz Marmara'da bekleyip geceleyin Boğaz'a girmelerini planlamıştı. Dolayısıyla iki Alman gemisinin Türk sularına girişinin bir oldubitti ile değil, yapılan müzakereler sonucunda gerçekleştiği anlaşılmaktadır.³³ Goeben ve Breslau'nun Boğaz'a girmesine dair Enver Paşa'nın bu hamlesi ittifak konusunda Rusya üzerinde baskı kurmak amaçlı bir girişim olabilirdi.³⁴

3. Türk-Rus İttifakının Çerçevesi

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Mihail Giers tarafından acil ibaresiyle Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'a 9 Ağustos 1914 tarihinde gönderilen

³² Vahdet Keleşyılmaz, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci", *Erdem*, Cilt: 11, Sayı: 31, Ankara 1998, s. 141.

³³ Necmettin Alkan, *İmparatorluğun Son Savaşı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 141-145.

³⁴ Goeben ve Breslau meselesi hakkında bkz. Eray Bayramol, "Rus Diplomatik Belgelerinde Goeben ve Breslau Krizi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 15, Ankara 2018, s. 359-369.

telgraf, General Maksim Leontev'in Enver Paşa'ya yaptığı son ziyaret hakkındaydı. Bu ziyarette Enver Paşa, Leontev ile daha önce gerçekleşen görüşmede de belirttiği üzere hala Rusya ile ittifak gerçekleştirme taraftarıydı. Görüşmede Enver Paşa, Rusya ile ittifak konusunda bazı çevrelerin sert tepkisiyle karşılaşacak olsa da ordunun kendi kontrolünde olduğunu ve dolayısıyla muhalefeti bertaraf edebileceğini aktarmıştı. Ayrıca Enver Paşa bu görüşmede, Osmanlı Devleti'nin hâlen Üçlü İttifak tarafında yer olmadığını da eklemişti. Avusturya ve Almanya Büyükelçilerinin baskılarından ve Bulgaristan'ın girişimlerinden haberdar olduğunu bildirerek, Osmanlı Devleti'nin sadece kendi çıkarlarına göre hareket edeceğinden emindi. Enver Paşa Rusya'ya açıkça tam garanti verip Kafkasya'daki ordularının neredeyse tamamını Batı sınırına gönderecekti. Ayrıca Trakya'da büyük bir ordu kurarak bu orduyu, Bulgaristan'ı da yanına alarak Avusturya'ya ya da herhangi bir Balkan devletine karşı Rusya'nın emrine verecekti. Rusya ile söz konusu antlaşmanın yapıldığı gün Enver Paşa, Alman subaylarını da Osmanlı ordusundan gönderecekti. Bu vaatlere karşılık olarak Batı Trakya'nın ve Ege Adaları'nın Türkiye'ye iadesini istemekteydi. Ayrıca Balkan devletlerine karşı Türkiye'yi güvence altına almak için 5 ya da 10 yıl geçerli olacak bir savunma antlaşması yapmak arzusundaydı. Leontev'in Giers'e bildirdiğine göre Enver Paşa bu sözlerinde samimiydi. Çünkü, savaşa Almanların karşısında girildiği takdirde ve savaşı Almanya kazanmış olsa dahi Almanya ile sınırı bulunmadığından dolayı Türkiye'nin bu durumdan çok fazla zarar görmeyeceğini düşünüyordu. Leontev, Rusya vakit kaybetmeden Türkiye ile ittifak kararı aldığı takdirde bunun gerçekleşebileceği görüşündeydi. Çünkü bütün güç artık Enver Paşa'daydı.³⁵

Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov 16 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'nın Londra Büyükelçisi Aleksandr Benkendorf'a ve Paris Büyükelçisi Aleksandr İzvolskiy'e, Mihail Giers'in 718 numaralı telgrafına atfen gönderdiği telgrafında, Enver Paşa'nın Rusya'ya yaptığı teklifi bildirdi. Buna göre Türkiye, Kafkasya sınırındaki askerlerini çekecek, Balkanlarda herhangi bir devlet veya Bulgaristan, Rusya'ya karşı düşmanca tutum sergilediği takdirde Rusya, Osmanlı ordusunun bir kısmını kullanabilecek, Almanya'dan gelen eğitimciler ülkelere gönderilecekti. Bu vaatlere karşılık olarak Türkiye'ye, Gümilcine boylamında bulunan su bölümü çizgisinden itibaren Trakya ve Ege Adaları verilecekti. Ayrıca Türkiye ile Rusya arasında 10 yıllık bir savunma antlaşması imzalanacaktı.³⁶ Bununla birlikte Giers, 16 Ağustos 1914 tarihinde Sazonov'a gönderdiği 718 numaralı telgrafta Türkiye ile Almanya arasındaki ittifakın Rusya açısından sakıncalarından bahsettikten sonra Sadrazamın her an görevden alınabileceğini, karar vermek için zaman kalmadığını ve Enver Paşa'nın teklifleri üzerinde bir uzlaşma sağlamanın şart olduğunu bildirmekteydi. Aksi takdirde tüm inisiyatif tek başına Enver Paşa'da olabilir ve bu durumda gelişmeler Rusya'nın istekleri doğrultusunda gerçekleşmeyebilir.³⁷

³⁵ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 650, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 20).

³⁶ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1939, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 45).

³⁷ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 718, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 44).

Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği, Osmanlı Devleti ile ittifak yapılması hususuna olumlu bakmaktaydı. Giers'in ve Leontev'in Dışişleri Bakanlığı'na aktardığı raporlarda ittifak taraftarı oldukları anlaşılmaktaydı. Ancak Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul'a gönderdiği cevap niteliğindeki telgraflarda ittifak meselesine Dışişleri Bakanlığı'nın temkinli yaklaştığı hatta olumsuz baktığı görülmektedir. Hatta Rus hükümeti tarafsızlık konusunda bir taraftan Osmanlı devlet adamlarını ikna etmeye çalışırken diğer taraftan Osmanlı Devleti'ni güçsüzleştirecek faaliyetlerde bulunuyordu. Bu faaliyetlerden biri, Sadrazam Said Halim Paşa hükümeti ile ilgiliydi. Rusya, Said Halim Paşa hükümetini yıpratılmak için siyasi muhaliflerle irtibat kuruyor ve onlara destek veriyordu.³⁸

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile kurulan ilişkiler hakkındaki fikir uyuşmazlığı sadece Rusya Dışişleri Bakanlığı ile İstanbul Büyükelçiliği arasında yaşanmıyordu. Rusya Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı arasında 21 Aralık 1914 tarihinde yapılan görüşmede Boğazlar konusunda bir anlaşmazlık olduğu görülmektedir. Boğazların işgali meselesi ile ilgili Genelkurmay Başkanı Nikolay Nikolaeviç Yanuşkeviç ile görüşen Sazonov, Yanuşkeviç'ten olumsuz cevap almıştı. Verdiği cevapta Yanuşkeviç, öncelikle Almanya ve Avusturya'ya karşı alınacak zaferin beklenmesi gerektiğini söylemişti. Bu zaferden sonra yapılacak barış görüşmelerinde, Boğazların Rusya'ya verilmediği takdirde askeri seçeneklerin gündeme gelebileceği söz konusu olmuştu. Rusya Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı arasındaki bu anlaşmazlık, Rus ordusunun Boğazları işgal edebilecek yeteneğe henüz ulaşamadığı fikrini desteklemekteydi.³⁹

İttifaka dair görüşmeler hakkında Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov 9 Ağustos 1914 tarihinde Giers'e gönderdiği telgrafta Rusya Orduları Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolaeviç'in talimatlarını bildirmekteydi. Başkomutan Grandük Nikolay, Osmanlı Devleti'nin 9. ve 11. kolordularının sınırdan çekilmesinin Rusya için önem arz etmediğini bildirmekteydi. Bu sebeple Rusya, Kafkasya'dan asker çekme konusunda Osmanlı Devleti'ne başvuruda bulunmayacaktı. Çünkü Türkiye, Kafkasya'daki askerlerini çektikten sonra bu askerleri Rusya'nın savaştığı başka cephelere gönderebilirdi. Ayrıca böyle bir başvuru Rusya'nın politik manada zayıf olduğu algısını yaratabilirdi.⁴⁰

Nitekim Diplomatik Büro Müdür Yardımcısı Nikolay Bazili⁴¹ tarafından Sazonov'a gönderilen 28 Aralık 1914 tarihli mektupta Boğazlara yapılması düşünülen harekâtın, Rus ordusunun içinde bulunduğu durum nedeniyle gerçekleşmesinin mümkün olamayacağı ifade edilmekteydi. General Yuriy Danilov'un görüşlerine yer verilen raporda İstanbul Boğazı'nın kuzeyi ile güneyinin

³⁸ Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşa Nasıl Girdi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 98.

³⁹ Valentin Alekseeviç Emets, *Oçerki Vneşney Politiki Rossii v Period Pervoy Mirovoy Voyne*, s. 124-125.

⁴⁰ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1769, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 21).

⁴¹ Rus diplomat. 1912-1916 yılları arasında Rusya Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Büro Müdür Yardımcısı olarak görev yaptı. 1916-1917 yılları arasında Rusya Genel Kurmay Başkanlığı Diplomatik Büro Müdürü görevinde bulundu. *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentralnyy Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, Leningrad 1926, s. 297.

Türkler tarafından iyi bir şekilde tahkim edilmiş olduğu kaydedilmekteydi. Bu sebeple İstanbul Boğazı ve çevresine çıkarma yapmak mümkün değildi. Ayrıca Rusların Karadeniz'de sahip olduğu araçlar, asker sevkiyatı için yeterli değildi. Osmanlı ordusunun seferber edilmiş olması, Rusya için büyük bir tehlikeydi. Böyle bir operasyon askerî ve mali anlamda ciddi yük getirecekti. Çanakka- le'yi ablukaya alabilmek için Rusya'nın müttefiklerinin yardımına ihtiyaç du- yulabilirdi. Bununla birlikte Boğazlara yapılacak operasyon ancak Almanya yenilgiye uğratıldıktan sonra gerçekleşebilirdi. Hatta Avusturya ile barış ya- pılsa dahi batıdaki birlikleri Boğazlara yönlendirmek imkânsızdı.⁴² Dolayısıyla Rusya'nın içinde bulunduğu durum Birinci Dünya Savaşı'na girecek bir devlet için pek de parlak değildi. Rus ordusunun, Osmanlı Devleti'ne bir operasyon gerçekleştirilmesi bu şartlar altında mümkün görünmüyordu. İşte bu sebeple Giers, 9 Ağustos 1914 tarihinde acil ibaresiyle 650 numaralı telgrafa atfen Sa- zanov'a gönderdiği telgrafta Enver Paşa'nın teklifinin hemen kabul edilmesini tavsiye etmekteydi. Enver Paşa'nın teklifinin reddedilmesi hâlinde Türkiye'nin, Rusya'nın düşmanlarının kucağına atılacağı yorumunu yapmaktaydı.⁴³

Rusya'nın düşmanlarından kasıt şüphesiz ki en başta Almanya idi. Alman- ya'nın Doğu Politikası çerçevesinde belirlediği hedeflerden biri, Kafkasya'daki Müslümanları Rusya'ya karşı kışkırtmaktı. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Almanya, çıkacak savaşta Rusya ve Fransa'nın askerî açıdan Almanya'ya üstünlük sağlayamayacağı görüşündeydi. Dünya Savaşı başladığında öncelik- le Batı Cephesi'nde zafer kazanacak ve ardından Doğu Cephesi'ne yönelecekti. Bu sırada doğudaki Müslüman halklar, Rusya ve İngiltere'ye karşı ayaklandı- rılacaktı. Bu sebeple Osmanlı Devleti, Almanya için önem arz etmekteydi. Bu gerçek 1898 yılında Almanlar tarafından keşfedilmişti. II. Wilhelm, Osmanlı Devleti'ni ziyaret ettiği 1898 yılında Şam'da, 300 milyon Müslüman'ın koruyucu olduğunu ifade etmişti. Bu sebeple Osmanlı Sultanı'nın halifelik makamı ile cihat hususundan Doğu Politikası çerçevesinde istifade etmek istenmekteydi. Rusya bu gerçeğin farkında olarak Enver Paşa'nın teklifini tartışmaktaydı.⁴⁴

Bununla birlikte, Giers tarafından 9 Ağustos 1914 Sazonov'a gönderilen telgrafta Sadrazam ile yaptığı görüşme hakkında bilgiler verilmekteydi. Gene- ral Leontev ve Enver Paşa arasında gerçekleşen görüşmelerle ilgili Sadrazam bilgi edinmişti ve görüşmelerde dile getirilen hususlar Sadrazam tarafından desteklenmekteydi. Ancak yine de Said Halim Paşa, Türkiye'nin tamamen ta- rafsız olduğunu ve Alman subaylarının Osmanlı ordusunda bulunmasının bu tarafsızlığı zedelediğini düşünüyordu.⁴⁵

⁴² *Mejdnarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti İz Arhivov Tsarskogo i Vremenno- go Pravitelstv 1878-1917 gg.*, Seriya: 3, Tom: 6, 5 Avgusta-13 Yanvarya 1915 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1935, Belge No: 705 (Çok Gizli Mektup), s. 287-290.

⁴³ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 652, (Rusya ve Tür- kiye Kısımında No: 23).

⁴⁴ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914- 1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 25-27.

⁴⁵ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 651, (Rusya ve Tür- kiye Kısımında No: 22).

Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde Rusya'nın savaşacağı cephe çok fazla genişleyecekti. Öncelikle Kafkasya Cephesi açılacak ve Rusya bu cepheye büyük miktarda asker yağmak zorunda kalacaktı. Rus yetkililer, özellikle Giers ve Leontev bu gerçeğin farkında olarak Türkiye ile ittifaktan yanaydılar ve ittifak konusunda Enver Paşa'nın samimiyetine inanmaktaydılar. Leontev, Enver Paşa'nın teklifinin derhâl ve hatta İngiltere ile Fransa'dan onay alınmasına gerek dahi olmadan kabul edilmesini tavsiye ediyordu. Fakat Dışişleri Bakanı Sazonov aynı fikirde değildi. Giers'e verdiği talimatta Rusya'nın Türkiye'den korkmadığını kesin bir dille ifade etmesini istiyordu. Sazonov, Türkiye'nin Rusya'ya karşı harekete geçmesi durumunda Türklerin, Anadolu'yu kaybedeceği ve yıkılabileceğini düşünüyordu.⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin 3 Kasım 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte Rus kuvvetlerinin bir kısmı Karadeniz ve Kafkasya'ya kaydırıldı. Rusya'nın müttefikleriyle olan irtibatı kesildi. Dünyadan izole edildi. Almanya, Osmanlı Devleti'nin kaynaklarından sonuna kadar istifade etme imkânına kavuştu. Balkan devletleri savaşa dâhil olduğu için Rusya'nın yükü arttı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle birlikte ortaya çıkacak yeni durum hakkında Sazonov'un öngörülerinin yanlışlığı, Rusya'yı büyük bir yangının içine attı.⁴⁷

Osmanlı Devleti için var olan mevcut tehlike Rusya için de bulunmaktaydı. Bazı Rus devlet adamları durumun farkında olarak Sazonov'a uyarıda bulunmaktaydı. Giers, 10 Ağustos 1914 tarihinde Sazonov'a 1769 numaralı telgrafa atfen gönderdiği telgrafta Türkiye ile anlaşmazlık çıkmaması hususunun öneminden bahsetmekteydi. Türkiye ile Rusya arasında çıkacak olası bir anlaşmazlığın Rusya'nın Balkan Yarımadası'nda elde edebileceği nüfuzu kaybetme riskini ortaya çıkaracağı ihtimalini dile getiriyordu. Giers'e göre, Enver Paşa'nın 9. ve 11. kolorduları geri çekme konusunda verdiği güvence, samimiyetini ortaya koyuyordu. Ayrıca söz konusu kolorduların geri çekilme hadisesi çözümü mümkün olan ikincil bir mesele idi. Asıl mesele, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu hakimiyetin ortadan kaldırılmasıydı. İki ülke arasında gerçekleşmesi muhtemel ittifak, bu hakimiyetin yok edilmesi için büyük bir fırsattı. Bu fırsatın değerlendirilemeyecek olması, Türkiye'yi geri dönülmez bir biçimde Almanya'nın kucağına itecekti. Böyle bir durumda, Türkiye ve Rusya özellikle Yakınoğu ile ilgili meselelerde düşman hale gelebilirlerdi. Giers, Osmanlı Sadrazamıyla gerçekleştirdiği görüşmeye istinaden Enver Paşa'nın Rusya ile yakınlaşma çabasını Sadrazam'ın desteklediğini bildirmekteydi. Sadrazam, söz konusu anlaşmanın hızlı bir şekilde gerçekleşmesi için elinden gelen tüm yardımı yapacağını ifade etmişti. Giers'e göre, Türkiye'yi tamamen Rusya'ya bağımlı hâle getirebilmek ve Balkanlarda Rusya'ya düşman devletleri, Türkiye vasıtasıyla yenilgiye uğratmak için Rusya'nın eline tarihi bir fırsat geçmişti.⁴⁸

⁴⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 229-238.

⁴⁷ Andrey Medardoviç Zayonçkovskiy, *Mirovaya Voyna 1914-1918*, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo, Moskva 1924, s. 147-148.

⁴⁸ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voynе*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 653, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 25).

Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği aracılığıyla İstanbul'daki askerî ataşesi General Maksim Nikolaeviç Leontev tarafından 11 Ağustos 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a gönderilen telgrafta Osmanlı Devleti ile Almanya arasında yapılması muhtemel ittifak antlaşmasından bahsedilmekteydi. Leontev'in bildirdiğine göre Enver Paşa, Giers'e Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki görüşmelerle ilgili bilgiler vermişti. Sadrazam bilgilerin doğruluğunu Leontev'e bildirmişti. Söz konusu bilgilere göre Osmanlı Devleti ile Almanya arasında yapılması planlanan ittifak antlaşması imzalanmamış olmakla birlikte hâlâ gündemdeydi. Almanların Türkiye üzerindeki bitmek bilmeyen baskısı sebebiyle söz konusu ittifak antlaşması her an imzalanabilirdi. Leontev'e göre bu durumun önüne ancak Rusya'nın çabucak karar vermesi ile geçilebilirdi. Bu sayede Almanya'nın Balkanlar üzerindeki politikalarına ciddi bir darbe indirilir, Alman subaylarının Türk ordusundan kovulması durumunda Almanya'nın itibarı büyük zarar görür ve bu durum Türkiye ile Almanya arasında giderilmesi mümkün olmayan bir düşmanlık yaratırdı. Bununla birlikte 200.000 kişilik Türk ordusunun desteğini almak Rusya açısından çok önemliydi. Bu sayede Almanya'nın itibarı ciddi bir kayba uğrayacak ve Türk ordusunun desteğiyle birlikte, Rusya'nın düşmanlarının da taraf değiştirerek Rusya saflarında yer almaları sağlanabilecekti. Ayrıca Avusturya bu sayede güçsüzleşir ve Rusya tarafından saf dışı edilmesi kolaylaşır.⁴⁹ Kaldı ki Rusya Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede donanması ile ilgili iyileştirmeleri gerçekleştirememişti. Çarlık hükümeti, Balkanlar ve Boğazlar konusundaki siyasi durumun ağırlaşmasıyla birlikte Boğazların işgali tehlikesinden dolayı Baltık donanmasını Akdeniz'e sevk etmeyi planladı. Ancak Baltık donanması teknolojik açıdan yeterli değildi. Her ne kadar Alman donanmasına göre Baltık'ta sayıca üstün olsa da Almanya kendi donanmasını, üstelik son teknolojiyle, her an güçlendirme yeteneğine sahipti. Karadeniz donanmasını modernize etme kararı ise çok geç alındı. Dolayısıyla Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin olabildiğince geç katılmasını sağlamaya yönelik politikası tesadüf değildi. Bu sebeple Osmanlı Devleti ile ittifak hususundaki görüşmeleri devam ettirmek zorundaydı.⁵⁰

4. Osmanlı Devleti'nin Toprak Bütünlüğünün Korunması Meselesi

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Rus ittifakına dair Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzvolkskiy tarafından Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a 11 Ağustos 1914 tarihinde gönderilen telgrafta İzvolkskiy, Fransa Dışişleri Bakanı ile arasında geçen görüşmeyle ilgili bilgi vermektedir. Gaston Doumergue'in İzvolkskiy'e aktardığına göre Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Ponso, Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde görevli elçilik danışmanına bazı bilgiler aktarmıştı. Bu bilgilere göre Türkiye, Rusya'nın, Avusturya ve Almanya'ya karşı zafer kazandığı takdirde Boğazları işgal edeceğinden endişelenmekteydi. Türkiye'yi bu

⁴⁹ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s. Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 660, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 26).

⁵⁰ Valentin Alekseeviç Emets, *Oçerki Vneşney Politiki Rossii v Period Pervoy Mirovoy Voyne*, s. 26-27.

şüpheden uzaklaştırmak için toprak bütünlüğüyle ilgili garanti vermek gerek-mekteydi. Doumergue, böyle bir garantinin savaştan sonra Türkiye ile Boğaz-lar konusunda yapılacak antlaşmalarda Rusya için bir sorun yaratmayacağı fikrindeydi.⁵¹ Anlaşılan Sazonov, İzvolkskiy'nin gönderdiği bu raporu dikkate almıştı. Sonuç itibarıyla Fransa'nın tavrı Rusya için önemliydi. Sazonov ta-rafından 14 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e gönderilen telgrafta Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Maslahatgüzarı Fahret-tin Bey ile Rusya Dışişleri Bakanlığı arasında gerçekleşen görüşmeden bah-sedilmekteydi. Bu görüşmede Rus yetkililer, Türkiye ile Rusya arasında bir antlaşma yapma isteklerini bildirmişlerdi. Sazonov'un belirttiğine göre toprak kazanma konusundan önce Türkiye'nin toprak bütünlüğünün garanti altına alınması hususu görüşülmeliydi. Rusya bu konuda kararlı ve samimi hareket edecekti. Sazonov'a göre Türkiye, kendi ordusundaki Alman subayları gön-derdiği takdirde çok daha fazla fayda elde edebilirdi.⁵²

17 Ağustos tarihinde İngiltere, Rusya ve Fransa'nın İstanbul Büyükelçile-ri, Sadrazam Said Halim Paşa'yı ayrı ayrı ziyaret ederek Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü konusunda sözlü olarak güvence verdiler. Konunun mü-zakere edilebilmesi için Said Halim Paşa tarafından Cavit Bey görevlendirildi. Cavit Bey ilk önce İngiltere Büyükelçisi'yle görüştü ve sözlü olarak verilen, toprak bütünlüğü hususundaki garantinin resmî belge ile yazılı hâle getiril-mesini istedi. Bu garantinin uzun süreli olmasını ve ortak bir güvence yerine her devletin ayrı ayrı güvence vermesini talep etti. Ayrıca Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne olası bir saldırısı durumunda diğer devletlerin Rusya'ya karşı Os-manlı Devleti'ni savunması hususunun da belgeye eklenmesini istedi. Ancak söz konusu belgede İngiltere tarafından bir değişiklik yapıldı. Bu değişikliğe göre, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün ilgili devletler tarafından sa-dece savaş sürecinde korunacağı cümlesi eklendi. Bu durum, İtilaf Devletle-ri'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün garanti edilmesi konusunda samimi olmadıklarının bir göstergesiydi.⁵³

Rusya için sorun yaratan konulardan bir diğeri Alman gemilerinin İstan-bul'a gelmiş olmasıydı. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından 14 Ağustos 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a gönderilen telgrafta Sadrazam ile gerçekleştirdiği görüşmeden bahsedilmekteydi. Bu görüşmede Giers, Goeben ve Breslau gemileriyle ilgili meselenin, Rusya ile Türkiye ara-sında gerçekleşmesi muhtemel ittifakı tehlikeye düşürdüğünü bildirmişti. Bu sebeple Giers, Alman gemilerinin ve gemilerdeki Alman subaylarının Alman-ya'ya gönderilmesi hususunu Sadrazama ifade etmişti. Buna karşılık olarak Sadrazam, Alman subaylarının gönderileceğini fakat hangi yolla gönderileceği-ne karar verilmesinin beklendiğini ifade etmekteydi.⁵⁴ Osmanlı Devleti, Goeben

⁵¹ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 264, (Rusya ve Tür-kiye Kısmında No: 29).

⁵² *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1876, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 34).

⁵³ Necmettin Alkan, *İmparatorluğun Son Savaşı*, s. 105-108.

⁵⁴ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 693, (Rusya ve Tür-kiye Kısmında No: 35).

ve Breslau'nun İstanbul'a gelmesiyle birlikte Osmanlı ve Rusya arasında ortaya çıkan gerginlikten istifade etmek istedi. Toprak bütünlüğünün korunması talebini biraz daha yükselterek toprak kazanımını gündeme getirmeye başladı.

Petrograd'daki bazı Rus devlet adamlarına göre uysal ve son derece itaatkâr olsa dahi müttefik olarak aslında Osmanlı Devleti'ne hiç ihtiyaç yoktu. Rusya'nın amacı İstanbul'u işgal etmekte ve bunun için en iyi bahane Osmanlı ile savaşa girmek olacaktı. Goeben ve Breslau'nun Çanakkale Boğazı'na giriş yapmış olması ve üstelik silahsızlandırılmamaları Sazonov'a mükemmel bir neden yaratmış oldu. Bu neden, Alman subayların Osmanlı ordusunda yer almasından daha işlevseldi. Birkaç hafta sonra Türk-Alman ittifakı imzalandı ve Türk-Rus ittifakının, diğerleri açısından ortaya çıkaracağı tehlike bertaraf edilmiş oldu. Aslında iki Alman gemisi, olası bir Türk-Rus ittifakına başından beri sıcak bakmayan Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'un kurtarıcısı olmuştu. Rusya veyahut Almanya ile ittifak hususunda Türk tarafındaki mücadeleye benzer bir mücadele tabii ki Rus tarafında da mevcuttu. Her iki ülkedeki bu mücadele elbette Almanlar tarafından da bilinmekteydi. Goeben ve Breslau'nun birden bire ortaya çıkması tesadüf değildi. Türk-Rus ittifakının gerçekleşmesi hâlinde, Mısır ve Hindistan'a giden ve stratejik önemi büyük olan Bağdat Yolu İngilizlerin eline verilmiş olacaktı. Almanya bu tehlikeyi mutlaka önlemeliydi.⁵⁵ Goeben ve Breslau'nun Türk kara sularına girmiş olması, Rusya'daki bazı etkili politik çevreleri Türk ittifakı tehlikesinden kurtarmış olsa da Osmanlı'yı savaşa sürüklemeye yetmiyordu. Hatta Almanya ile ittifak kurulmuş olmasına rağmen Osmanlı Devleti tarafsızlığını sürdürmeye devam etti. Ortaya çıkan bu yeni durum, savaşın Osmanlı Devleti olmadan sona ermesi gibi bir tehlike yarattı.⁵⁶

Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın Londra Büyükelçisi Benkendorf'a 16 Ağustos 1914 tarihinde gönderilen telgrafta Sazonov, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın hazırlıklarından endişe duyduğuna dair bilgiyi Sadrazamın, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi'ne ilettiğini bildirmekteydi. İngiliz elçi Buchanan'ın, Rusya Dışişleri Bakanı'na ilettiği bilgiye göre Osmanlı Sadrazamı, Rusya'nın Türkiye'ye karşı düşmanlık beslemediğine dair İngiltere ve Fransa tarafından bir garanti verilmesini istemekteydi. Bu isteğe cevap olarak Sazonov, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruması şartıyla İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü garanti edeceklerini bildirmekteydi. Bu garanti hakkındaki açıklama üç devletin Büyükelçileri tarafından İstanbul'da yapılacaktı. Ayrıca İngiltere, Fransa ve Rusya, Almanlara verilen imtiyazların tekrar Türkiye'ye verilmesini de vaat edecekti. Bununla birlikte Sazonov, Giers'in, Türkiye'nin toprak kazanmadan Rusya ile ittifaka yanaşmayacağına dair uyarılarını göz önüne alarak Türkiye'ye yapılmasını uygun gördüğü bir teklifte bulunmaktaydı. Buna göre Türkiye'ye Limni verilecek ve Türkiye, Adalar'la ilgili taleplerinin tümünden vazgeçecekti. Yunanistan ise Sakız Adası ve Midilli'yi alacak, gerekirse Yunanistan'a Epir de verilebilecekti. Limni'nin Türkiye'ye verilmesinin İtilaf Devletleri'ni tehlikeye

⁵⁵ Mihaıl Nikolaeviç Pokrovskiy, *Tsarskaya Rossiya i Voyna*, s. 17-18.

⁵⁶ A.e., s. 19.

düşürmeyeceğini ifade eden Sazonov'a göre bu sayede Türkiye, Boğazların güvenliğini sağlamış olacaktı ki Boğazların güvenliğinin sağlanmış olması demek Türkiye'nin toprak bütünlüğünün garanti altına alınmış olması demekti. Sazonov'un böyle bir formülden bahsetmiş olması Sadrazamın etkisine olan güvensizlikti. Sazonov'a göre Sadrazamın Türk-Rus ittifakına dair mantıklı yaklaşımı ve desteği yetersiz kalabilirdi.⁵⁷

Almanya ile müzakerelerin yapılması, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı güvensizlik duyduğuna işaret etmekteydi. Osmanlı Devleti, Rusya'ya kuşkuyla yaklaşmakta haksız değildi. İstanbul Büyükelçisi Giers, 2 Ağustos 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 612 numaralı telgrafta Türkiye'ye karşı bazı garantiler alınması için girişimlerde bulunulmasını tavsiye etmekteydi. Rusya'nın, Boğazları işgal edeceğine yönelik verilen telkinler onu Rusya konusunda şüpheye sevk etmekteydi. Ruslara göre Türkiye bu sebeple Rusya'nın düşmanlarının başarısını arzulamaktaydı. Özellikle Türkiye'deki Sanders Misyonu'nun varlığı bu düşünceyi desteklemekteydi. Böyle bir hususun ortaya çıkması, Rusya tarafından istenmemekle birlikte Türk ordusunun şu anki vaziyeti, Rusya'ya karşı bir eyleme müsait değildi ve tehdit oluşturmuyordu. Türkiye, Rusya'ya karşı saldırgan olmadığı sürece, aldığı askerî önlemler karşısında çatışmaya girmek gereksizdi. Ancak yine de bazı tedbirlere başvurmak gerekiyordu. Giers'e göre, İngiltere veya Fransa'nın, Sultan Osman gemisinin İstanbul'a gelmesini engellemesi çok faydalı olabilirdi.⁵⁸

Almanya ile Osmanlı Devleti arasında ortak çıkarlar bağlamında kurulmaya çalışılan ittifak İngiltere ve Fransa'dan önce en başta Rusya'nın hedeflerini sekteye uğratacak nitelikteydi. Kuzey Afrika ve Balkanlarda kaybedilen toprakların yeniden Osmanlı toprağı olması, Boğazların düşman devletlerine kapatılması, Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesi Rusya için savaşın başlamadan kaybedilmesi anlamına geliyordu. Bu hususlar Almanya için ise galibiyeti getirecek ve İtilaf Devletleri'nin ablukasından kurtulmasını sağlayacaktı. Bu sebeple her iki devlet de Osmanlı Devleti'ni kendi kazanımları çerçevesinde şekillendirmek niyetindeydi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle birlikte, hâkim olduğu topraklar savaşın en önemli merkezi hâline gelecek ve İngiltere, Fransa ve Rusya, güçlerinin önemli bir kısmını bu merkeze yığmak zorunda kalacaktı. Aksi takdirde Rusya, Türkler tarafından güneyden ablukaya alınmış olacaktı.⁵⁹

Rus devlet adamları, Osmanlı jeopolitiğinin Rusya açısından hem avantaj hem de risk teşkil ettiğini bilerek müzakereler gerçekleştirdi. Tarafsızlığa zorlayarak Osmanlı Devleti'ni savaştan uzak tutmaya çalıştılar. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlıca nedenlerinden biri yeni hammadde kaynakları ve

⁵⁷ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voynе*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1924, (Türkiye ve Rusya Kısmında No: 42).

⁵⁸ *Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti İz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg.*, Seriya: 3, Tom: 5, 23 İyulya-4 Avgusta 1914 g., (redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1934, Telegramma No: 612, Belge No: 479, s. 377.

⁵⁹ Burak Çınar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Jeopolitiğinin Rolü", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 8, Sayı: 15, Ankara 2014, s. 41-42.

pazar ihtiyacıydı. Türk Devleti'nin hâkim olduğu coğrafya, bu ihtiyaçları gidermekte olağanüstü özelliklere sahipti. Türk devlet adamlarının toprak kazanımı konusunda taviz vermemeleri tesadüf değildi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers, Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a 18 Ağustos 1914 tarihinde gönderdiği raporda Sadrazam ile gerçekleştirdiği görüşmeler hakkında bilgiler vermektedir. Giers'in bildirdiğine göre Sadrazam, Enver Paşa'nın etkisinde kalmaktaydı. Daha önceki görüşmelerde Sadrazam toprak kazanımı konusuna çok fazla vurgu yapmamışken son görüşmelerde Türkiye'nin hakkı olan toprakların verilmesini istemişti. Bu topraklar, Adalar ve Batı Trakya'da Müslümanların yaşadığı yerlerdi. Bununla birlikte Giers telgrafın sonunda Almanların kıskırttığı askerlerin Enver Paşa üzerinde baskı oluşturmaya çalıştığını ve bu sebeple Enver Paşa'nın iktidarını kaybedebileceği ihtimalinden bahsetmekteydi.⁶⁰ Giers aynı gün Sazonov'a, telgrafın devamı olan ikinci bir telgraf daha gönderdi. İkinci telgrafta İngiltere, Rusya ve Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçilerinin sırayla Sadrazamı ziyaret ederek ortak bir beyanatta buldukları yazıyordu. Beyanata göre tarafsızlığını muhafaza ettiği takdirde Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunacağı ve herhangi bir devlet tarafından saldırıya uğradığı takdirde ona destek verileceği ifade edilmişti. Bu vaatlere karşılık olarak Osmanlı Devleti tarafsızlığını sürdüreceğine dair Rusya'ya garanti vermeliydi. Ordunun terhis meselesinin gündeme gelmediğini bildiren Giers, Sadrazamın terhis konusu ile ilgili yapabileceği herhangi bir şeyinin olmadığını ve terhis meselesinin gündeme getirilmesinin, Türkiye ile olan sorunu içinden çıkılmaz bir hâle getireceğini bildirmekteydi. Giers'e göre bazı topraklar Türkiye'ye verilmeli, böylelikle aradaki anlaşmazlık ortadan kaldırılmalıydı.⁶¹

Giers ve Leontev'in Türk-Rus ittifakına olumlu tutumuna, Rusya Dışişleri Bakanlığı temkinli yaklaşmaktaydı. Zira müttefikleri olan İngiltere ve Fransa'nın yaklaşımına paralel bir yaklaşım sergilenmesi gerekiyordu. Özellikle İngiltere, savaş boyunca Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması gerektiği hususunda kararlıydı. Cemal Paşa tarafından 20-22 Ağustos 1914 tarihinde İngiltere'ye yeniden ittifak teklif edildiğinde İngiltere bu teklifi kabul etmeyerek Osmanlı Devleti'nden sadece kesin bir tarafsızlık istediklerini bildirmişti. Rusya bir adım daha ileri giderek Türk ordusunun terhisini de istekler arasına ekledi. Türk Devleti'nin, ordusunun terhis edilmiş bir vaziyette bulunması, savaş sona erdikten sonra topraklarının paylaşılmasını çok daha kolay hâle getirecekti.⁶²

Birinci Dünya Savaşı'nda askere alınan Osmanlı askerleri savaş bitene kadar terhis edilmediler. Osmanlı Devleti, savaşın başında aldığı tarafsızlık kararıyla seferberlik için zaman kazanmaya çalıştı. 3 Ocak 1914 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı görevine getirilen Enver Paşa vakit kaybetmeden or-

⁶⁰ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 751, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 47).

⁶¹ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No. 753, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 48).

⁶² Cezmi Eraslan, "Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 13, Ankara 2002, s. 613-614.

dunun modernizasyonuna eğildi. Kendisine muhalefet edeceğini düşündüğü 1300 yaşlı subayı emekliye sevk etti. 14 Mart 1914 tarihinde “1 Numaralı Ordu Emirnamesi” yayınlandı. Bu emirname ile birlikte ordunun ateş gücünün artırılması hedeflendi.⁶³ Osmanlı ordusunun terhis edilmesi teklifinin Enver Paşa tarafından kabul görmesi mümkün değildi. Aynı tespiti Rusya’nın da yapmış olması muhtemeldi. Osmanlı ordusunun terhis talebi, Türk-Rus ittifakına dair müzakereler gerçekleştirilirken Enver Paşa’nın, toprak kazanımı hususunda Rusya’dan ve dolayısıyla İngiltere ve Fransa’dan taleplerde bulunmasının ardından geldi. Aslında Sazonov tavize karşılık taviz istemekteydi. Ancak Sazonov’un bu politikası müzakereleri çıkmaza sokmaktan başka bir işe yaramadı. Rusya’nın İstanbul’daki diplomatları bu gerçeğin farkında olarak Sazonov’a uyarılarda bulundular. Gönderdikleri raporların birçoğunda, Osmanlı Devleti’nin Rusya’nın düşmanlarının kollarına atılmakta olduğu tespitini yaptılar. Ancak genel itibarıyla bakıldığında Sazonov uyarılara kulak tıkayarak Rusya Dışişleri Bakanlığı’nın mevcut stratejisini devam ettirdi.

General Leontev 19 Ağustos 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov’a, Türkiye ile ittifak konusunda Rusya Dışişleri Bakanlığı’nın öne sürdüğü görüşleri değerlendirdiği yeni bir rapor gönderdi. Rusya Dışişleri Bakanlığı, Enver Paşa’nın ittifak konusundaki tekliflerinin kabul edilemeyeceği görüşündeydi. Ayrıca Rusya Dışişleri Bakanlığı, Türkiye’nin talep ettiği toprakların verilemeyeceği ve buna karşılık olarak Türk ordusunun terhisi sağlandığı takdirde sadece toprak bütünlüğünün garanti altına alınacağı fikrindeydi. General Leontev ise Rusya Dışişleri Bakanlığı’nın söz konusu tespitlerine katılmadığını telgrafta açıkça ifade etti. General Leontev, Türk-Rus ittifakının gerçekleşebilmesi için Enver Paşa’nın teklifinin kabul edilmesi gerektiğine inanmaktaydı. İttifak konusunda Türkiye’yi ikna etmenin tek yolu bu idi. Öte yandan Türkiye’nin toprak kazanımı ile ilgili talepleri daha sonra gündeme getirilebilirdi. Leontev’in bildirdiğine göre Türk ordusu seferberlik için teyakkuza geçirilmiş vaziyetteydi. Enver Paşa, Osmanlı Devleti içindeki mevcut konumunu devam ettirdiği sürece Türkiye tarafsızlığını koruyacaktı. İlerleyen süreçte Türkiye’nin Rusya tarafına geçmesi, taleplerinin karşılanması ile mümkün olabilirdi. Leontev’e göre Türkiye, ordusunu terhis etmeyecekti. Bu sebeple tarafsızlık konusunda Türkiye’ye güvenilemezdi. Bununla birlikte Rusya’nın ilk başarısızlığında Türkiye tarafsızlığını bozarak Rusya’ya düşman ülkelerin tarafına geçebilirdi. Dahası Osmanlı Devleti’nin, Bulgaristan ve diğer Balkan ülkeleriyle anlaşma ihtimali mevcuttu. Bu ihtimal gerçekleşirse Rusya için büyük bir tehlike ortaya çıkabilirdi. Halil ve Talat Beylerin Sofya ziyareti bu tehlikeye örnek teşkil etmekteydi. Balkan devletlerinin Rusya’ya karşı birleşmeleri ve güçlerini Rusya ile müttefiki olan Sırbistan’a karşı kullanmak için Enver Paşa’nın kendilerinden talep ettiği tavizleri vermeleri durumunda Rusya’nın zor bir duruma düşebileceği uyarısını yapmaktaydı. Türkiye’den, ordunun terhisini talep etmek yerine Alman subaylarını Osmanlı

⁶³ Güray Alpar, “Osmanlı’nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Erzincan 2018, s. 8-10.

ordusundan uzaklaştırmak daha faydalı bir seçenektir. Raporunun devamında Osmanlı ordusunun durumundan bahseden Leontev, 400.000 kişilik Osmanlı ordusunun devasa gücünden faydalanmak gerektiğini belirtiyordu.⁶⁴ Rusya'nın ordusunu güçlendirme zorunluluğu Boğazları işgal etmekten başka kendi kara sularını korumak, Karadeniz'de güvenliği sağlamak ve Kafkasya'yı savunmak için de geçerliydi. Mevcut ordusuyla bu zorunlulukların üstesinden gelebilmesi imkânsızdı. Rus-Japon Savaşı'ndan sonra Baltık ve Pasifik donanmaları yok olmuştu. Bu tarihlerde teknolojik olarak eskimiş 6 zırhlı, 3 kruvazör ve küçük gemilerden oluşan Karadeniz donanması çok yetersizdi. Rusya'nın varlığını devam ettirebilmesi için güçlü bir ordu ve donanma inşa etmesi gerekiyordu. Fakat genel bütçenin %35'ini bu işe ayıran Rusya, istediği askeri güce ancak 1917-1919 döneminde kavuşabildi.⁶⁵

Türk Devleti ile ittifak konusunda adımlar atan Rusya, Osmanlı Devleti üzerindeki Alman etkisinin farkındaydı. İttifak ile ilgili görüşmelere bakıldığında Rusya'nın ısrarla üzerinde durduğu mesele, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında seviyesi giderek yükselen işbirliği idi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından 19 Ağustos 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı'na gönderilen telgrafta Cavit Bey ile Rusya'nın Elçilik Danışmanı arasında gerçekleşen görüşmeden bahsedilmekteydi. Cavit Bey; Rusya, İngiltere ve Fransa Büyükelçilerinin ortak beyanatının önemini kabul etmekle birlikte beyanat, kabinenin savaş yanlısı ve Alman tesiri altındaki üyelerine karşı, ılımlı üyelerin mücadelesinde yeteri kadar fayda sağlamamıştı. Üstelik Almanlar, son zamanlarda çok cazip vaatlerde bulunmaktaydılar. Söz konusu görüşmede Cavit Bey, Almanların cazip tekliflerine karşı İtilaf Devletleri'nin de etkili tekliflerde bulunmasını tavsiye etmekteydi. Cavit Bey'e göre Rusya, İngiltere ve Fransa Büyükelçilerinin ortak beyanatı yazılı şekilde tekrar edilmeli, bu beyanattaki vaatler 15-20 yıl geçerli olmalı, Türkiye'ye ekonomik tam bağımsızlık verilmeli ve kapitülasyonlar kaldırılmalıydı. Konstantin Gulkeviç'in, Alman askerî heyetinin Türkiye'den gönderilmesine dair sorusuna Cavit Bey, Türkiye'ye verilecek imtiyazların Alman askerî heyetinin gönderilmesinde etkili olacağı cevabını vermişti.⁶⁶ Giers tarafından Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a 20 Ağustos 1914 tarihinde gönderilen telgrafta Cavit Bey'in bu defa İngiliz ve Fransız elçilere gerçekleştirdiği ziyaretten bahsediliyordu. Bu görüşmelerde Cavit Bey, Rusya'ya yaptığı teklifin aynısını İngiliz ve Fransız Büyükelçilere de yapmıştı. Ayrıca Cemal Paşa bu konuda Mallet ile görüşmüş ve bazı tekliflerde bulunmuştu. Rusya'ya yapılan teklifle İngiltere ve Fransa'ya yapılan teklifler arasında bir fark vardı. Cemal Paşa, İtilaf Devletleri ile ortak bir yazılı antlaşma yerine her biriyle ayrı bir antlaşma yapılması istemişti. Cemal Paşa'nın böyle bir teklifte bulunmasının nedeni Rusya'ya duyulan güvensizlikti. Giers'e

⁶⁴ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 762, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 49).

⁶⁵ Alan Bodger, "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, haz. Marian Kent, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s. 146.

⁶⁶ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 780, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 50).

göre, İtilaf Devletleri arasındaki dayanışma vurgulanmalı ve tek bir antlaşma yapılmalıydı. Giers, 15 yıllık antlaşma süresinin uzun olduğunu yine bu telgrafta yineleyerek 5 yıl ile sınırlandırılmasını tavsiye etmekteydi. İngiliz ve Fransız Büyükelçilerinin kapitülasyonların tamamen kaldırılmasını mümkün görmemeleri hususunda ise Giers, tamamen kaldırılmasa bile yabancılardan kişilik hakları, hane dokunulmazlığı ve mahkemelerde konsolosluklardan destek sağlanması şeklinde sınırlandırılabilirliğini düşünüyordu.⁶⁷ Giers, raporun devamı niteliğinde olan bir diğer telgrafı Dışişleri Bakanı Sazonov'a 20 Ağustos 1914 tarihinde gönderdi. 780 numaralı telgrafa atıfta bulunarak Cavit Bey'in Rus elçilik yetkililerine bildirdiği tekliflerden bahsetti. Büyükelçinin bildirdiğine göre Türkiye'deki tüm yetkiler Rusya karşıtı olan ve Türkiye'yi Almanların yanında Rusya'ya karşı savaşa sokmak isteyen askerî zümrenin elindeydi. Bu sebeple Türkiye'deki durum Rusya açısından son derece ciddi bir hâl almıştı. Cavit Bey, Said Halim Paşa ve Cemal Paşa bu durumun önüne geçmek isteseler de başarılı olamıyorlardı. Bu sebeple bu kişiler Rusya tarafından desteklenmeliydi. Rusya, Türkiye ile savaşa girmek istemiyorsa kapitülasyonların kaldırılmasını ve topraklarla ilgili talep ettiği garantilerin verilmesini sağlamalıydı. Ancak söz konusu garanti 5 ya da 10 yıla sınırlı tutulmalıydı. Çünkü Türkiye'nin parçalanma süreci devam edebilirdi. Bu sebeple sürenin 5-10 yıldan daha fazla olması Rusya'yı ileride zora sokabilirdi.⁶⁸

Netice itibarıyla Rusya Dışişleri Bakanlığı, İngiliz ve Fransız hükümetleriyle anlaşarak Osmanlı Devleti'ni tarafsız tutmak konusunda görüş birliğine vardılar. Türkiye'nin dokunulmazlığına ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini taahhüt ettiler. Kapitülasyonların kaldırılması hususu her üç devlet tarafından da kabul edildi. Buna rağmen bu kararlar, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki güçlü baskısı nedeniyle fazla etki göstermedi. Almanya'nın emperyalist bir devlet olarak varlığını devam ettirebilmesi, Yakınoğu ve Ortadoğu'da tesis edeceği nüfuza bağlıydı.⁶⁹ Bununla birlikte Cavit Bey gibi Rusya'ya daha ılımlı yaklaşan bazı diplomatlar vasıtasıyla Rusya, Osmanlı Devleti'ni tarafsızlık çerçevesinde tutma ümidini kaybetmedi. Osmanlı'nın Rusya karşısında yer alması Rusya tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmaktaydı. Özellikle Boğazların kapatılması Rusya'yı ticari anlamda zora soktu. Dahası Rus ordusuna gerekli olan askerî teçhizat ve malzemeler, Boğazların kapalı olmasından dolayı Rusya'ya ulaşamadı. Üstelik, Karadeniz ve Kafkasya'daki Türk tehdidi, Rusya'nın Batı Cephesi'ndeki ana görevini sekteye uğratabilecek boyutlara ulaşabilirdi.⁷⁰

Rusya'nın Sofya Orta Elçisi Aleksandr Savinskiy⁷¹ de Rus Dışişleri Bakanlığı'na benzer uyarılarda bulunmaktaydı. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a gön-

⁶⁷ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s. Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 791, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 52).

⁶⁸ *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s. Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 781, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 51).

⁶⁹ Yuriy Danilov, *Rossiya v Mirovoy Voyne 1914-1915*, Knigoizdatelstvo Slovo, Berlin 1924, s. 71.

⁷⁰ *A.g.e.*, s. 66-67.

⁷¹ Rus Diplomat. 1911 yılında Rusya Dışişleri Bakanlığı Kançılara Direktörü görevinde bulundu. 1912-1913 yılları arasında Stokholm Orta Elçisi ve 1913-1915 yılları arasında Sofya Orta Elçisi olarak görev yaptı. *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s. Predisloviem M.N. Pokrovskogo, s. 299.

derdiği 21 Ağustos 1914 tarihli raporda Savinskiy, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda tüm ülkelerin kendi menfaatlerini gözeterek antlaşmalar imzalamak isteyeceğini belirterek Rusya'nın Boğazları ele geçirmek yerine Türkiye ile anlaşmayı tercih etmesinin Rusya için faydalı olacağını düşünmekteydi. Ancak yine de Türkiye ile savaşa girildiği takdirde Türkiye'nin mevcut durumunun Rusya'ya zarar verebilecek yeterlilikte olmadığını düşünüyordu. Rusya, Türkiye'nin tarafsız kalacağına inanıyor ve bu tarafsızlığın karşılığında Türkiye'ye toprak vermeyi vaat ediyorsa verilecek topraklar Adalar'la sınırlı kalmalıydı. Adalar dışında Batı Trakya'dan bir kısım topraklar verildiği takdirde bu durum Bulgaristan'da Rusya'ya karşı ciddi bir tepkinin ortaya çıkmasına neden olabilirdi.⁷²

Ağustos ayının ilk günlerinde Osmanlı Devleti askerî hazırlıklara girişti. Bu hazırlıkları meşrulaştırmak için Türkiye tarafından, Rusya önderliğinde Balkanlarda bir Hristiyan bloğu kurulma çabalarına girildiği yönünde iddialar dile getirildi. Osmanlı'nın iddiası boşuna değildi. Zira Rusya, Balkan devletleri arasında daima bir uzlaşma politikası izlemeye gayret etti. Ancak savaştan önceki yıllarda Almanya, Avusturya ve kısmen de İtalya, Balkanlarda bir denge unsuru hâline gelmişlerdi. Buna rağmen Rusya, Balkanlarda Alman nüfuzunun kurulmasından ziyade bölgedeki yerel çekişmelerin sonlanacağına, Balkan halklarını bölen anlaşmazlıkların çözümleneceğine ve netice itibarıyla bir Balkan ittifakının gerçekleşeceğine inanmaktaydı.⁷³

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması, Rusya için hayati öneme sahipti. Rusya, ordusunun ıslahını ve seferberliğini tamamlamadan savaşa girmek istemiyordu. Tarafsızlığını devam ettirmesi hususunda Türk Devleti ile önemli müzakereler gerçekleştirdi. Bu müzakereler sırasında Enver Paşa, Rus yetkili General Maksim Leontev'e Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye ve Rusya arasında gerçekleşecek bir ittifak teklifinde bulundu. Rusya böyle bir öneri beklemiyordu. Enver Paşa'nın bu teklifte samimi olup olmadığından tam olarak emin değildi. Özellikle Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov, Enver Paşa'ya inanmıyordu ve Rusya'yı oyalamak için böyle bir strateji uyguladığını düşünüyordu. Aslında Sergey Sazonov, başından beri Osmanlı ile ittifaka karşıydı. Mihail Giers ve Maksim Leontev'in Osmanlı Devleti ile ittifak yapılması gerektiği yönündeki tüm uyarılarına rağmen Sazonov, İstanbul ile Boğazların en kısa zamanda ele geçirilmesi taraftarıydı. Fakat askerî hazırlıklar bunun için yeterli değildi. Hatta Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde Rusya'nın savaşacağı cephe, üstesinden gelemeyeceği ölçüde genişleyecekti. Ayrıca Batı Cephesi'nde bulunduğu zor durum Kafkasya'daki cephenin kuvvetlendirilmesini neredeyse imkânsız kılacaktı. Boğazların düşman gemilerine kapalı olması, müttefiklerinin Rusya'ya yardım göndermesine engel oluyordu. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile İttifak Antlaşması imzaladığının ortaya çıkması ile birlikte Rusya daha da karamsar bir tablo çizmeye başladı. Söz

⁷² *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne*, s. Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 205, (Rusya ve Bulgaristan Kısmında No: 14).

⁷³ Yuriy Danilov, *Rossiya v Mirovoy Voyne, 1914-1915*, s. 71.

konusu ittifak antlaşmasında sadece Rusya'ya karşı bir savaş dile getirilmiştir. İngiltere tarafından Akdeniz'de takip edilen Goeben ve Breslau gemilerinin İstanbul'a sığınması, Türk-Rus görüşmelerini tehlikeye attı. Ancak yine de Mihail Giers ve Maksim Leontev, başta Enver Paşa olmak üzere Türk devlet adamlarıyla müzakerelere devam ettiler.

Rusya ile ittifak konusundaki görüşmeler devam ettiği sırada Almanya, Marne Savaşı'nda mağlubiyete uğradı. Bu mağlubiyetle birlikte Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda başarılı olacağından şüphe edilmeye başlandı. Artık Türk-Rus ittifakının gerçekleşmesi ihtimali daha kuvvetliydi. Ancak başta Sazonov olmak üzere bu ihtimali değerlendirme taraftarı olmayan Rus devlet adamları azımsanmayacak kadar fazlaydı. Şayet ittifak yapılsaydı Türkiye'nin savaşta tarafsız kalması sağlanabilecekti. Fakat Rusya, müttefikleri İngiltere ve Fransa'nın Almanya karşısında zafere ulaşacağından emindi. Marne Savaşı'nda Almanya'nın aldığı yenilgi, Rusya'yı bu konuda motive etmişti.

Her ne kadar Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi üzerinden Anadolu'nun içlerine kadar ulaşabilirdi de öncelikle Çanakkale'de İngiliz ve Fransız donanmalarının Türk Devleti'nce yerle bir edilmesi sonucunda müttefiklerinden beklediği yardımı alamadı ve savaşta Almanya karşısında büyük yenilgilere uğrayacağı bir evreye girdi. Bu evrenin sonunda Rusya'da 1917 İhtilali gerçekleşti ve Çarlık Rusyası yıkıldı. "Tsargrad"a ve Boğazlara sahip olma kadim hayali, Çarlık Rusya'nın yok olmasına yol açtı. Sonuç itibarıyla Enver Paşa'nın ittifak teklifinin Rusya için ne derece ehemmiyet arz ettiği anlaşılmış oldu.

Kaynaklar

Basılı Rus Diplomatik Belgeleri

Mejdnarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti İz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 6, 5 Avgusta-13 Yanvary 1915 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy), Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomičeskoe İzdatelstvo, Belge No: 705 (*Çok Gizli Mektup*), Moskva/Leningrad 1935.

Mejdnarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti İz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 5, 23 İyulya-4 Avgusta 1914 g., (redaktor: M.N. Pokrovskiy), Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomičeskoe İzdatelstvo, Telegramma No: 612, Belge No: 479, Moskva/Leningrad 1934.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Pre-disloviem M.N. Pokrovskogo, No: 618, (Rusya ve Türkiye Kısmında, No: 7), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Pre-disloviem M.N. Pokrovskogo, No: 629, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 10), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Pre-disloviem M.N. Pokrovskogo, Rusya ve Türkiye kısmı, No: 4 (Giers tarafından Sazonov'a gönderilen 27 Temmuz 1914 tarihli çok gizli mektup), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Pre-disloviem M.N. Pokrovskogo, No: 621, (Rusya ve Türkiye Kısmında, No: 8), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Pre-disloviem M.N. Pokrovskogo, No: 628, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 9), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Pre-disloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1703, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 15), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1705, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 16), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 6317, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 18), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 899, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 61), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 650, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 20), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1939, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 45), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 718, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 44), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1769, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 21), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 652, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 23), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 651, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 22), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 653, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 25), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 660, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 26), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 264, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 29), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1876, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 34), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 693, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 35), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 1924, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 42), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 751, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 47), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No. 48, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 48), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 762, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 49), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 780, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 50), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 791, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 52), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 781, (Rusya ve Türkiye Kısmında No: 51), Leningrad 1926.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskogo, No: 205, (Rusya ve Bulgaristan Kısmında No: 14), Leningrad 1926.

Telif Eserler

AKSAKAL, Mustafa: *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşa Nasıl Girdi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

- ALKAN, Necmettin: *İmparatorluğun Son Savaşı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- ALPAR, Güray: “Osmanlı'nın Son Döneminde Ordu Yapısı ve Savaş Kültürü”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Erzincan 2018.
- ASLANOVA, Sevilya: *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.
- BALCI, Meral: “İngiliz Büyükelçinin Gözünden I. Dünya Savaşı'na Giden Yolda Osmanlı Devleti'nin İçinde Bulunduğu Durum”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul 2015.
- BAYRAMOL, Eray: “Rus Diplomatik Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri'ne Katılışı”, *Türkbilig*, Sayı: 38, Ankara 2019.
- BAYRAMOL, Eray: “Rus Diplomatik Belgelerinde Goeben ve Breslau Krizi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 15, Ankara 2018.
- BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: 3, Kısım: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- BODGER, Alan: “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, haz. Marian Kent, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.
- Cihan Harbi'nin Eşiğinde Rusya'nın Doğu'daki Hedefleri*, Çev. ve Haz. Azad Ağaoğlu, Ötügen Yayınları, İstanbul 2020.
- ÇINAR, Burak: “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Jeopolitiğinin Rolü”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 8, Sayı: 15, Ankara 2014.
- ÇOLAK, Mustafa: *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- DANILOV, Yuriy: *Rossiya v Mirovoy Voynе 1914-1915*, Knigoizdatelstvo Slovo, Berlin 1924.
- EMETS, Valentin Alekseeviç: *Oçerki Vneşney Politiki Rossii v Period Pervoy Mirovoy Voynе*, Akademiya Nauk SSSR, İnstitut İstori SSSR, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1977.
- ERASLAN, Cezmi: “Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye”, *Türkler Ansiklopedisi*, XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- FROMKIN, David: *Banşa Son Veren Barış*, Epsilon Yayınları, İstanbul 2020.
- KARAL, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet: “Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci”, *Erdem*, Cilt: 11, Sayı: 31, Ankara 1998.
- KURAT, Akdes Nimet: *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- MCMEKİN, Sean: *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- MILYUKOV, P.N.: “Neytralizatsiya Dardanell i Bosfora”, *Voprosi Mirovoy Voyni*, pod redaktsiey. M.İ. Tugan-Baranovskogo, İzdanie Yuridiçeskago Knijnago Sklada, Petrograd 1915.
- ORTAYLI, İlber: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- POKROVSKIY, M.N.: *Tsarskaya Rossiya i Voyna*, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Moskva 1924.
- REYHAN, Cenk: “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)”, *Belleten*, LXIX/254, Ankara 2005.
- Rus Dışişleri Arşivi'nin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne Girişi*, Çev. ve Haz. Azad Ağaoğlu, Ötügen Yayınları, İstanbul 2018.
- SHAW, Stanford J.: *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- UYAR, Mesut: “Sanders Askeri Yardım Misyonu 1914-1918”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 30, Ankara 2019.
- ZAYONÇKOVSKIY, Andrey Medardoviç: *Mirovaya Voyna 1914-1918*, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo, Moskva 1924.

Extended Abstract

Negotiations On Turkish-Russian Alliance In The World War I In Russian Diplomatic Documents

During the First World War, Russia decided to negotiate with the Ottoman State in order to maintain the neutrality of the Turkish State. The Russian side was represented by Istanbul Ambassador Mihail Nikolaeviç Giers and General Maksim Nikolaeviç Leontev, who served as a military attaché at the Embassy, at the meetings that started as a result of the initiatives of the Russian Foreign Ministry. While the negotiations were going on, an alliance was offered to Russia by Enver Pasha. With this offer, Turkish-Russian relations gained a different dimension in the first days of the First World War.

Germany's cooperation with the Ottoman State drove Russia into great fear. Russia developed various strategies in the face of the situation, which endangered the possibility of Russia's domination of the Straits. In fact, Russia had negotiated with Germany on the Straits for a long time. Russia had made various attempts since Wilhelm I to ensure that the right of occupation of the Bosphorus belongs only to Russia. While trying to establish a Balkan bloc on the one hand, Russia wanted to persuade Turkey to remain neutral in the war on the other hand. In the telegram number 86, which Sergey Sazonov sent to the Russian Ambassador Izvolskiy in France on February 26, 1914, he stated that their main wish on the Straits issue was that the Straits should be open to Russian ships in war and peace. In addition, the Ottoman State had dealt serious blows to Russia's trade in recent years. According to the Russians, the Ottoman State and Germany wanted to confine Russia to the Black Sea. The rapprochement between the Ottoman State and Austria was also disturbing Russia. In the telegram sent to the Russian Foreign Minister Sergey Sazonov on 25 June 1914 by the Russian Ambassador to Istanbul, Mihail Giers, discomfort of Russia on this issue was revealed, and it was stated that Russia had to take drastic measures to prevent the rapprochement between Austria and the Ottoman State. In order to prevent this danger, various meetings were held with Ottoman statesmen. After a while, these negotiations about neutrality brought the Turkish-Russian alliance to the agenda in the First World War.

Enver Pasha's offer for an alliance with Russia just before the Ottoman State entered World War I was an answer to the comments and criticisms that the Turkish State was unconditionally on the German side. In addition, this proposal might have been intended to balance Germany's pressure on the Ottoman State to enter the war without delay. As a matter of fact, keeping the Alliance Agreement between the Ottoman State and Germany secret was one of the factors that relieved the hand of the Ottoman State regarding negotiations with Russia. Although Russia declared mobilization in the Caucasus, it did not stop its attempts on the Ottoman State. For this reason, General Leontev continued his negotiations with Enver Pasha. In the telegram sent by the Russian Ambassador in Istanbul, Giers, to Russian Foreign Minister Sazonov on 5 August 1914, the visit of General Leontev to Enver Pasha was mentioned. During this visit, Enver Pasha offered an alliance to Russia for the first time and stated that the mobilization was not carried out against Russia and that Turkey could withdraw some troops from the 9th and 11th corps in the Caucasus in order to alleviate the concerns of Russia. Moreover, Turkey acted independently only for the interests of the country. Enver Pasha stated that if Russia wanted to benefit from the Turkish army, such a possibility could be evaluated, and in return asked the Balkan states to make a treaty based on mutual concessions between themselves and with Turkey. Within the scope of military cooperation with Russia, the Turkish army could be used against any Balkan states that might oppose Russia or to support any Balkan state who oppose Austria. According to the report of General Leontev, among the concessions Enver Pasha demanded from Russia were the topics on Aegean Islands and Western Thrace.

General Leontev sent a new report to Russian Foreign Minister Sazonov on 19 August 1914, in which he evaluated the Russian Foreign Ministry's views on alliance with Turkey. The Russian Foreign Ministry was of the opinion that Enver Pasha's offers on the alliance could not be accepted. In addition, the Russian Foreign Ministry was of the opinion that the lands demanded by

Turkey could not be given and if the Turkish army was demobilized in return, only the territorial integrity would be guaranteed. On the other hand, General Leontev clearly stated in the telegram that he did not agree with the views of the Russian Foreign Ministry. General Leontev believed that Enver Pasha's offer had to be accepted for the realization of the Turkish-Russian alliance. This was the only way to convince Turkey about the alliance. On the other hand, Turkey's demands for land acquisition could have been brought to the agenda later. According to Leontev's report, the Turkish army was on alert for mobilization. As long as Enver Pasha maintained his current position in the Ottoman State, Turkey would maintain its neutrality. In the upcoming duration, the transition of Turkey to the Russian side could have been possible only by meeting its demands. According to Leontev, Turkey would not demobilize its army. For this reason, Turkey could not be trusted on the neutrality. Furthermore, in the first failure of Russia, Turkey could leave its neutrality and be at the side of countries hostile to Russia. Moreover, there was the possibility of an agreement between the Ottoman State and Bulgaria and other Balkan countries. If this possibility materialized, there could be a great danger for Russia. The visit of Halil and Talat to Sofia was an example of this danger. Leontev warned that if the Balkan states united against Russia and made the concessions that Enver Pasha demanded from them in order to use their power against Russia and its ally Serbia, Russia could be in a difficult situation. It was a more beneficial option to remove German officers from the Ottoman army instead of demanding from Turkey the demobilization of the army. Mentioning the situation of the Ottoman army in the continuation of his report, Leontev stated that it was necessary to take advantage of the enormous power of the 400,000-strong Ottoman army.

As a result, although Russia was able to reach the interior of Anatolia through the Caucasus Front in the First World War, it could not get the help it expected from its allies as a result of the destruction of the British and French navies by the Turkish State in Çanakkale, and entered a phase where it would suffer great defeats against Germany in the war. At the end of this phase, the 1917 Revolution occurred in Russia and Tsarist Russia collapsed. The ancient dream of owning *Tsargrad* and the Straits caused the collapse of Tsarist Russia. As a result, it was understood how significant the alliance offer of Enver Pasha was for Russia.

İSTANBUL'UN İŞGALİ VE TBMM'NİN AÇILIŞININ KAMUOYUNA TESİRLERİ

Doç. Dr. Cengiz MUTLU*

Öz

Son Osmanlı Meb'usan Meclisi'nce onaylanan Misâk-ı Milli, Türk Milleti'nin bağımsızlık kararın tüm dünyaya ilanıdır. Böylece Milli Mücadele, Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ı tarafından resmen kabul edilerek Türk Milleti'ne mâl edilmiştir. Misak-ı Milli, Türk ve Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu sınırlar içinde yabancı ırklardan arınmış bir vatan özleminin tezahürüdür. Misâk-ı Milli'nin Osmanlı Meclisi'nde kabul edilmesi ile Anadolu hareketi bir adım daha başarıya yaklaşmış oluyordu. Mustafa Kemal Paşa, çok önceki yıllarda kafasında çizdiği sınırları bu belgeyle Türk Milleti'ne "vatan sınırları" olarak mal etmiştir. Meclisin bu kararı alması İstanbul'da her gün tutuklamaları beraberinde getirmiştir. Lloyd George, Çukurova civarında 20.000 Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğü şeklinde yayılan sahte haberleri bahane ederek İstanbul Hükümeti'ni bundan sorumlu tuttu. 16 Mart'ta İstanbul'u işgal eden İtilaf Devletleri'nin meclisi basıp bazı milletvekillerini tutuklamasının ardından Anadolu'ya yönelik bir bildiri yayımlanmıştı. Bu bildiri ile Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın gücünü karabileceklerini düşünüyorlardı. Elbette 700 yıllık Osmanlı egemenliğinin sembolü olan meclisin basılması kamuoyunda beklenen tepkileri getirecekti. Bu durum üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından valilik ve kumandanlıklara bir beyanname neşredilmiştir. Beyanname ile olağanüstü yetkiye sahip bir meclisin toplanması istenilmmişti. Milli Meclisin açılması Türk kamuoyunda ilgiyle karşılanmıştır. Bu makalede Misak-ı Milli'nin ilanıyla İstanbul'un işgali ve Ankara'da milli meclisin açılmasının Türk kamuoyuna tesiri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Misak-ı Milli, TBMM, İstanbul, Kamuoyu.

Occupation Of Istanbul And The Effects Of The Opening Of The Turkish Grand National Assembly

Abstract

Approved by the last Ottoman Meb'usan Assembly, Misâk-ı Milli is the declaration of the Turkish Nation's independence decision to the world. Thus, the

Geliş Tarihi: 21 Mayıs 2021 - Kabul Tarihi: 24 Haziran 2021.

Atıf Bilgisi: Cengiz Mutlu, "İstanbul'un İşgali ve TBMM'nin Açılışının Kamuoyuna Tesirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 73-90.

* Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Karasu Meslek Yüksekokulu, cengizmutlu@subu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1192-8528.

National Struggle was officially accepted by the Ottoman Meclis-i Meb'ûsân and cost the Turkish nation. Misak-ı Milli is a manifestation of a longing for a country free from foreign races within the boundaries formed by the majority of Turks and Muslims. With the adoption of Misak-ı Milli in the Ottoman Assembly, the Anatolian movement was one step closer to success. With this document, Mustafa Kemal Pasha has bought the boundaries he drew in his mind as "homeland borders" with this document. The Assembly's decision to bring this arrest every day in Istanbul. Lloyd George blamed the Istanbul Government for this, pretending that false news spread around Çukurova that 20.000 Armenians were killed by the Turks. The Entente States, which invaded Istanbul on March 16, were printed and arrested some of the deputies. He had published a statement on Anatolia. With this statement, they thought that they could break the power of Mustafa Kemal Pasha in Anatolia. Of course, the printing of the assembly, which is the symbol of 700 years of Ottoman domination, would bring the expected reactions to the public. Upon this, a declaration was issued to the governorships and commanders by Mustafa Kemal Pasha. A declaration of extraordinary authority was required to convene with the declaration. The opening of the National Assembly was met with interest in the Turkish public. In this essay, the occupation of Istanbul and the effect of the opening of the national assembly in Ankara will be evaluated with the announcement of Misak-ı Milli.

Keywords: Misak-ı Milli, Turkish National Council, Istanbul, Public Opinion.

Giriş

Havza ve Amasya Genelgeleri'nin ardından İstanbul Hükümeti ile köprüleri atan Mustafa Kemal Paşa'nın tek hedefi Hakimiyet-i Milliye'yi sağlamaktı. Erzurum ve Sivas kongreleri ile bu durum iyice temayüz etmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Sivas Kongresi'nin Elazığ Valisi Ali Galip tarafından basılma teşebbüsünden Ferid Paşa kabinesi sorumlu olduğundan "*Padişahın zimedhal olduğunu bilmemezlikten*" gelinmişti. Bu tarihten sonra takip edilen politika Ferit Paşa kabinesinin padişahı iğfal ettiği yönündeydi. Yapılması gereken ise doğrudan padişahla bağlantı kurulması ve yeni bir hükümetin kurulması gerekliliğiydi.¹ Sivas Kongresi'nde padişahla doğrudan haberleşilmeye çalışılmış, fakat başarılı olunamamıştır. Bunun üzerine kongre heyeti İstanbul ile telgraf haberleşmesinin kesilmesi ve İstanbul'dan telgraf kabul edilmemesi kararına varmıştı.² Bu durum Fransız basınında ise asıl Osmanlı hükümetinin İstanbul'da değil Sivas'ta olduğu, "*on beş milyon Türkü ortadan kaldırmak için gerekli çabayı göstermeye razı olanların bu hükümeti gidip orada aramaları gerektiği*"³ şeklinde yer almıştır. Milli mukavemet karşısında dayanamayan Damat Ferid Paşa hükümeti 2 Ekim 1919'da düşmüş ve yerine Ali Rıza Paşa kabinesi gelmiştir. Milli Mücadele'ye mütemayıl, ılımlı bir asker olan Ali Rıza Paşa Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını hükümet beyannamesinde vaat etmişti. Böylece Sivas Kongresi'nde beyan edilen istek gerçekleşmiştir.⁴ Türk vatanının sınırla-

¹ Atatürk, *Nutuk*, TTK, Ankara 1989, s. 168-188.

² Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara 1969, s. 111.

³ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, TTK, Ankara 1975, s. 97.

⁴ Serdar Sakin, *Misak-ı Milli'nin Hazırlanışı, Kapsamı ve Tarihsel Değeri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2003, s. 68.

rını çizen Misak-ı Milli, Mustafa Kemal Paşa'nın kafasında Birinci Dünya Savaşı sonunda şekillenmişti. Erzurum ve Sivas kongrelerinin ardından Ankara'ya gelen Mustafa Kemal Paşa eşrafa yönelik demeç vermişti. Konuşmasında vatan topraklarının sınırını çizen Mustafa Kemal Paşa, sınırın İskenderun Körfezi güneyinden Antakya'dan Halep ile Katma istasyonu arasında Cerablus Köprüsü'nün güneyinde Fırat Nehri'ne ulaştığını beyan etmiştir. Oradan sınır Deyrizor'a inmekte ve sonra doğuya uzanarak Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi ihtiva etmekteydi. Bu sınır Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türk ordusu tarafından silahla korunduğu gibi, aynı zamanda Türk ve Kürt unsuruyla meskûn vatan topraklarını kuşatmaktaydı. Üstelik sınırın güneyinde Arapça konuşan dindaşlar vardı. Bu sınır içinde kalan vatan topraklarının Osmanlı camiasının ayrılmaz bir bütünü olduğunu söyleyen Mustafa Kemal Paşa, müslim ve gayrimüslimlerin aynı haklara sahip olduğunu ve gayrimüslimlere milli hakimiyeti bozucu imtiyazların verilemeyeceğini vurgulamıştır. Zira, Erzurum ve Sivas kongrelerinde tespit edilen noktalar bunlardı.⁵

16 Kasım'da Sivas'taki komutanlar toplantısında Mustafa Kemal Paşa meclisin İstanbul'da toplanmasına karşı çıkmıştı. Toplantıda milli bir hükümet etrafında bir araya gelebilmek için meclisin İstanbul'da toplanması gereği ağır bastı. Bununla beraber İngilizler mutlaka meclisi kapatacak ve böylece Anadolu'nun haklı olduğu görüleceğinden milli hükümet Anadolu'da kurulabilecekti. Amasya'da varılan antlaşma gereği Mebusan Meclisi'nin toplanmasına karar verilmişti. Heyet-i Temsiliye meclisin İstanbul dışında toplanmasını istediye de İstanbul hükümetine bunu kabul ettiremedi. 12 Ocak 1920'de, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı çalışmalarına başladı. Açılış nutkunda harbe katılma ve diğer savaş kötülüklerinden saltanat ve milletin suçlu olmadığı belirtilirken bir taraftan mütareke şartlarına uymayan İtilaf Devletleri kınanırken, diğer taraftan işgallerden şikâyet edilmekte ve devletin çıkarlarını korumak için siyasi girişimlerde bulunulacağı açıklanıyordu.⁶ 22 Ocak'ta Mustafa Kemal Paşa, Sivas ve Konya'daki kolordulara gönderdiği telgrafında, İngilizlerin İstanbul'da saldırılarını arttırarak nazır veya mebuslardan bazılarını özellikle Rauf Bey'i tutuklamaları halinde karşılık olarak Anadolu'daki İngiliz subaylarının tutuklanmasını istemiştir. Bu yüzden kumandanlardan bölgelerindeki İngiliz subaylarını tutuklayabilmeleri için tedbir alınmasını emretmiştir. Aynı gün 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'e de aynı telgrafi yollayan Mustafa Kemal Paşa, İngiliz subayı Rawlinson'un kaçırılmamasını istemiştir.⁷ 28 Ocak'ta vücuda getirilen Misak-ı Milli dönemin gazetelerinden İkdam'da "mebusan ahdi" şeklinde yer bulmuştur. İkdam Misak-ı Milli'nin ilanını, mebusların barış ve Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ile alakalı meselede ittifak ederek bir yemin vücuda getirdikleri şeklinde millete duyurmuştur. İkdam, doksan mebusun hazır bulunduğu oturumda belirlenen Misak-ı Milli'nin esaslarında

⁵ Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, TTK, Ankara 1999, s. 1734.

⁶ Aysel Okan, *Misak-ı Milli*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 1973, s. 167-170.

⁷ Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, TTK, vesika 226, Ankara 1999, s. 1748.

mebusların sulh hakkındaki görüşleri, Osmanlı toprak bütünlüğü ve Türk unsurunun serbestçe gelişimini sağlayacak maddelere ağırlık verildiğini haber vermekteydi. Ayrıca ahitte Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de görüşleri dikkate alınmıştı.⁸ Kuva-yı Milliye tarafından Gelibolu cephaneliği ve Fransız karargahının basılıp bazı subay ve erlerin Anadolu'ya taşınması üzerine İtilaf Devletleri İstanbul hükümeti üzerindeki tazyiklerini arttırmışlardı. Baskılar sonunda Cemal ve Cevat Paşalar hükümetten yeterli destek bulamayınca istifa etmek zorunda kaldılar. Baskılar üzerine Ali Rıza Paşa'nın 3 Mart'ta istifa etmesi üzerine yerine Salih Paşa kabinesi kurulmuştur. Lloyd George, Çukurova civarında 20.000 Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğü şeklindeki yalan haberi bahane ederek olaylardan İstanbul Hükümeti'ni sorumlu tutmuştu. Bunun üzerine 16 Mart'ta işgal edilen İstanbul'da Şehzadebaşı Karakolu'ndaki beş asker şehit edilmiş ve bazıları da yaralanmıştır.⁹ İşgalin ardından bir aydan fazla açık kalan Mebusan Meclisi, siyasi durumun vahameti göz önüne alınarak 22 Nisan'da meclis-i vükela kararıyla feshedilmiştir.¹⁰ Elbetteki Osmanlı Devleti'nin beş yüz yıllık başkentinin işgali başta Ankara Hükümeti'nin olmak üzere tepkileri beraberinde getirecekti.

İstanbul'un İşgaline Tepkiler

16 Mart 1920 sabahı İngiliz ve Fransız askerleri tarafından İstanbul resmen işgal edilmiştir. Eski vekillerden, ayan ve mebuslardan, askeri ve mülki ricalden memlekette bir kuvvet teşkil edebilecek birçok kişi hatta Şehzade İbrahim Tevfik Efendi bile ikametgahlarından alınıp Malta'ya sürülmüştür. İşgal, İngiliz ve Fransız sefaret tercümanları tarafından Babıali'ye tebliğ edilmiştir. Şehrin idaresi zahiren Babıali'de bırakılmıştır.¹¹ Bu arada işgal günü Avam Kamarası'nda Lord Cecil başbakanı, Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki'nin bir ajanı olup olmadığı veya ittihatçıların sözde Kilikya katliamını organize edip etmediklerini sormuştur. Ayrıca Lord Cecil, Mustafa Kemal Paşa'nın Türk savaş bakanlığı ile gizli ve sürekli iletişimde olup olmadığı hususunda bilgisini de sormuştur.¹²

İtilaf Devletleri temsilcilerinin 17 Mart'ta hükümete verdikleri notada ve akşamki gazetelerde yayımlanan resmi tebliğde, İstanbul'un geçici işgal altına alındığı, hükümetin uhdesindeki görevler ifa edildiğinden herkesin işi ve gücüyle meşguliyetine devam etmeleri tavsiye edilmekteydi. Resmi tebliğ, beş buçuk yıl önce Osmanlı topraklarının mukadderatını her nasılsa ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reislerinin Almanların telkinlerine kapılarak Osmanlı Devleti'ni savaşa dahil ettikleri şeklinde başlamaktaydı. Bu haksız

⁸ *İkdam*, 30 Kanun-i Sani 1920. Aylar sonra *Vakit Gazetesi* Misak-ı Milli'den "Anadolu'nun Metelib-i Muhtırası" olarak söz edecekti. Bkz. *Vakit*, 3 Şubat 1921.

⁹ Okan, *a.g.t.*, s. 59.

¹⁰ *BOA, BEO*, 4628/347035.

¹¹ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara 2010, s. 259. İstanbul'un işgaline Urfa'daki tepkiler için bkz. Cengiz Mutlu, "Urfa'da Milli Mücadele", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 121, Sayı: 239, Mart-Nisan 2019, s. 405-418.

¹² *Times*, 16 March 1920.

ve meşum siyasetin neticesi malumdu. Osmanlı Devleti'nin birçok felaketin ardından acı bir mağlubiyetle karşılaştığına vurgu yapılan tebliğe göre, İttihatçılar bir mütareke akdederek firar etmekten başka bir çare bulamamışlardı. Mütarekenin imzasının ardından ise İtilaf Devletleri gayet ağır bir vazife üstlenmişti. Bu görev, eski Osmanlı topraklarındaki tüm ahalinin -cins ve mezhep ayrımı yapmaksızın- gelecekteki saadetlerini geliştirmelerini, iktisadi ve sosyal hayatlarını garanti edecek bir barışın temellerini atmaktan ibaretti. Sulh konferansı bu vazifenin ifasıyla meşgul iken tebliğ, firardaki İttihat ve Terakki erkanına nüfuz kazandıran bazı şahısların teşkilat-ı milliye müstear adıyla tertibe giriştiklerini iddia etmekteydi. Tebliğe göre, söz konusu kişiler padişah ve merkezi hükümetin emirlerine riayet etmemekte, savaşın elim neticelerinden ötürü tükenmiş olan ahaliyi askerlik için toplamakta, muhtelif unsurlar arasında nifak çıkarmakta, milli iane bahanesiyle ahaliyi soymak gibi fiillere girişmişlerdi. Elbetteki bu suretle yeni bir savaşa yol açma teşebbüsüne girişmişlerdi. Yapılan teşvik ve tahriklere rağmen sulh konferansı vazifesine devam etmişti. Nihayetinde İstanbul'un Türk idaresi altında kalması kararına varılmıştı. Bu durum Osmanlı camiasını müsterih edecekti. Fakat alınan kararın belli şartlara müstenit olduğuna vurgu yapılan tebliğe göre, Osmanlı vilayetlerindeki Hristiyan ahalinin hayatlarını garanti etmek ve İtilaf Devletleri askerleri aleyhine sürekli vukua gelen saldırılara son vermek gerekiyordu. Merkezi hükümet bu ihtara karşı bir dereceye kadar iyi niyet göstermişse de Milli Teşkilat adı altında hareket eden şahıslar teşvik ve tahriklere vazgeçmemişlerdi. Bilakis hükümeti kendi hareketlerine dahil etmeye çalışmışlardı. Herkesin hevesle beklediği sulh için büyük bir tehlike teşkil eden bu duruma karşı İtilaf Devletleri yakında kararlaştırılacak sulh hükümlerinin tatbikini temin edebilmek üzere gerekli tedbirleri almaya mecbur olmuştu. Bunun için İtilaf Devletleri'nin bulduğu tek çare İstanbul'un geçici işgaliydi. Kamuoyunu aydınlatmak için şu hususların yayımlanması elzem görünmekteydi. Tebliğde şu başlıklar ön plana çıkmaktaydı.

- İşgal geçicidir.
- İtilaf Devletleri'nin niyeti saltanat makamının nüfuzunu kırmak değil bilakis Osmanlı idaresinde kalacak olan topraklarda o nüfuzu takviye etmektir.
- Genel bir kargaşalık veya katliam gibi vukuat zuhurunda bu kararın tadili muhtemeldir.
- Bu nazik zamanda müslim olsun gayrimüslim olsun herkesin vazifesi kendi işi ve gücüyle ilgilenmesi.
- Asayişin teminine hizmet etmek.
- Osmanlı Devleti'nin enkazından yeni bir Türkiye'nin ihdası için son bir ümidi cinnetleriyle mahvetmek isteyenlerin iğfallerine kapılmamak ve hala saltanatın başkenti olan İstanbul'dan verilecek emirlere itaat etmek.
- Yukarıda zikredilen teşviklere kapılan şahısların bazıları İstanbul'da tutuklanarak işledikleri suçlardan mesul tutulacaklardı.

İstanbul İtilaf Devletleri kumandanı General Wilson da bir genelge neşretme gereği duymuştu. İstanbul'da örfi idare kurduğunu ilan eden Wilson,

İtilaf Devletleri subay veya erlerinden veyahut tarafsız hükümet sefarethane-lerinden yazılı vesika olmayanlardan başka herhangi bir kişinin kendi şahsi meskeni dairesinden hariç bir mahalde silah taşımalarını katıyetle menetmiştir. Sekiz santimden büyük bıçakları silah addeden Wilson'un genelgesinde, kurallara uymayanlar Divan-ı Harbe vermekle tehdit edilmekteydi. Oradan çıkan idam dahil tüm cezalar uygulanacaktı. Tüm toplantıların yasaklandığı genelgeye uymayanların idam dahil tüm cezalarla yüzleşeceği bildirilmekteydi. Ayrıca işgal kuvvetleri askerleri haricinde hiç kimsenin Galata'da Merkez Rıhtım Han'ında İtilaf Pasaport Dairesi'nde vize olunmadan İstanbul'dan, İstanbul'un Anadolu Feneri, Pendik hattından doğuya herhangi bir yere seyahatine müsaade edilmeyeceği ilan edilmişti.¹³

General Milne tarafından İstanbul'un işgalini her şeyin sessizce ve düzen içinde gerçekleştiği şekliyle haber veren Times, önce bir alarm durumundan dolayı dükkanların kapanıp sonrasında ise tekrar açıldığını okurlarıyla paylaşmaktaydı. Tüm müttefik kuvvetler Britanyalı komutanın emri altında işbirliği yapmıştı. Bunlar arasında aralarında Müslümanların olduğu Hint birliklerinin olduğuna atıf yapan Times, tüm birliklerin görkemli bir şekilde hareket ettiklerini ve kamuoyuna güven telkin ettiklerini ve sessizce olağan işlerine devam ettiklerine vurgu yapmaktaydı. Bu arada müttefik savaş gemileri de işgale katılmıştı. 4.000 mavi ceketli denizci karaya çıkmış, Galata rıhtımına demir atan Benbow toplarını İstanbul'a doğrulturken diğer bir İngiliz savaş gemisi Haliç'te pozisyonunu almıştı. Diğer savaş gemileri ise Boğaziçi'ne savaş düzeninde demir atmıştı. Kapsamlı askeri önlemler, düzenin ve güvenliğin sürdürülebilmesi için alınmış olmasına rağmen Times, "*Anadolu'daki sözde milliyetçi güçlerin*" her şeyi yapabilecek potansiyele sahip olduklarını dile getirmekteydi. Aralarında Çolak Kemal olmak üzere bazı şüpheliler yakalanmıştı. Alınan önlemler gerçek duruma aşına olan kimseyi şaşırtmamıştı. Times'a göre, tüm yapılanlar bir kez daha göstermişti ki o da, Türkiye'deki yönetim mekanizması, gerçeği anlayabilmekten uzak veya harekete geçemeyecek kadar zayıf ve sadece güce saygı duymaktaydı. Fiili durumu Times "*Şimdi gücü gördüler ve gerekliliğini hissedeceklerdi.*" şeklinde vermektedir. Times, müttefiklerin işgali uzunca bir süre düşündüğünü aktarırken bir zamanlar büyük olan imparatorluktan kalan, sayıları hayli fazla sayıdaki duyarlı Türkleri kurtarmak için işgalin bir araç olacağını ve Türklerin müttefik müdahalesine alkış tutacaklarını iddia etmekteydi. Times, 12 Mart tarihinde Sadrazam Salih Paşa'nın bir beyanatını sütunlarına taşımıştı. Türkiye'nin haklarını savunmak ve reformlara hazır olduğunu göstermek için hükümetin gücü ölçüsünde her şeyi yapacağını söyleyen Salih Paşa, İstanbul'un geleceği ile ilgili hiçbir şüpheleri kalmadığını dile getirmiştir. Karamsar olmaya gerek duymayan Salih Paşa'ya göre, birçok ciddi krizle karşılaşan Türkiye o anki zorlukların da üstesinden gelebilirdi. Bu konuda ümitvar olan Salih Paşa, yaşamak için mücadelenin gerekli olduğuna atıf yapmaktaydı.¹⁴

¹³ *İkdam*, 17 Mart 1920.

¹⁴ *Times*, 18 March 1920.

İngiliz Avam Kamarası'nda Mr. Bonar Law, Anadolu'da Türk kuvvetlerinin düşmanca davranışları sonucu meydana gelen katliamların sonucu olarak müttefiklerle birlikte İstanbul'un işgalinin bir mecburiyet olduğu yönünde bir çıkış yapmıştır. Ona göre, İstanbul'un genel yönetimi ele alınmamalı, fakat Harbiye ve Bahriye Nezaretleri işgal edilmeli, ayrıca posta ve telgraf servisi ile boğazdaki gemi geçişleri ve polis gücü müttefik kontrolüne geçmeliydi. Aynı zamanda Türk hükümeti barış şartları tam olarak uygulanıncaya kadar işgalin süreceği hususunda uyarıldığından, şayet yerli Hristiyanlara karşı katliamlar devam ederse barış şartları daha da ağırlaştırılmalıydı. Gelen bilgilere göre İstanbul'un işgalinin öngörüldüğü şekliyle etkilerinin görüldüğünü söyleyen Law, sadece tek bir noktada çatışma çıkmasını delil olarak öne sürüyordu. Nitekim, iki İngiliz askeri ölmüş, üç asker ve bir subay yaralanmıştı. Türk tarafında ise bir subay ve sekiz asker ölmüş ve bazıları da yaralanmıştı.¹⁵

Times, İstanbul'un işgalini "*Türklere açık mesaj*" başlığı ile ayrı bir punto halinde verirken işgalin ayrıntılarına girmektedir. Saat 10'da yüksek komiserliğin notası sadrazama iletilmişti. İstanbul'un geçici olarak işgal edildiğini bildiren notada, milliyetçi liderler ve onların eylemlerinin reddedilmesi hususunda Babıali'ye çağrı yapılmaktaydı. Gece yarısından itibaren İngiliz ve müttefik devriyeler başkentte en önemli milliyetçi liderleri aramaktaydılar. Aralarında Cemal ve Cavit Paşaların da olduğu bazı subaylar zorluk çıkarmaksızın tutuklanmıştı. 10. Bölük Kumandanı Çolak Kemal Paşa'nın tutuklanması sırasında vukua gelen çatışmada bir ölü bir de yaralı vardı. Sonrasında bir Türk subayı ve altı asker ölmüş, Kemal Paşa ise tutuklanmıştı. Harbiye, Posta ve Telgraf Nezaretleri'nin işgalinden sonra tüm trenlerle birlikte, Boğazda ve Marmara Denizi'ndeki gemiler durdurulmuştu. Tüm savaş gemileri savaş durumuna getirilerek olası hedeflere doğrultulmuş ve birçok savaş gemisi Haliç'e gönderilmişti. Aralarında Yunan savaş gemisi de olduğu halde Yeşilköy'e kadar uzanan savaş gemileri Kumkapı önlerine gelmişti. İşgal sabahı ise müttefik generali H. Wilson'un Türkçe, Grekçe, Ermenice, Fransızca, İngilizce bildirisi ilan edilmişti. İstanbul'un müttefiklerce geçici olarak işgal edildiğini bildiren ilanda, halkın korkmasına mahal olmadığı, işgal güçlerine karşı bir müdahale de bulunulmaması gereğine işaret edilmekteydi. Demiryolundan, telgraf şebekesine, su yollarına, elektrik şebekesi veya diğer kamu kurumlarına herhangi bir müdahale, askeri mahkemede yargılanma ve ölüm cezası demekti. İngilizlere göre, İstanbul'un işgal sorumluluğu tüm bu felaketi Türkiye'nin başına musallat eden İttihat ve Terakki'deydi. Barış konferansı devam ederken İttihat ve Terakki'nin fikirlerini paylaşan bazı şahıslar sözde milliyetçi bir organizasyon vücuda getirmişlerdi. Bu milliyetçiler ne sultana ne hükümete itaat etmekte, savaş yorgunu halkı zorla askere almakta ve vergi toplamaktaydı. Yeni bir düşmanlığın başlamasına hevesliydi. Buna rağmen konferans İstanbul'u Türk idaresine bırakmaya karar vermişti. Babıali uyarılırken vilayetlerdeki Hristiyan halk tehlikeye atılmamalı ve müttefik kuvvetlere karşı saldırılar hemen durdurulmalıydı. Buna rağmen milliyetçiler merkezi hükü-

¹⁵ Times, 18 March 1920; *Alemdar*, 22 Mart 1920.

meti desteklemedi. Bu yüzden müttefiklere göre, “İstanbul’u geçici işgalden başka seçenek kalmamıştı.”¹⁶ şeklinde bir beyanlatı işgal hakkı gerekçelere dayandırılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti’ni I. Dünya Savaşı’na sokan İttihat ve Terakki hükümetini şakilere benzeten Refii Cevad’a göre, mütarekeden sonra Osmanlı’nın durumu Avrupa’ya karşı daha sarıh bulunmakta, asırlarca Türklere karşı dost iken ilk defa düşman olan Avrupa’nın büyük devletleriyle Türk Milleti’nin ekseriyetinin hiçbir alışverişi yoktu. Batılı büyük devletlerin asıl maksatları ise, masum Türk Milleti’ni caniyane bir kuvvetle dostları aleyhine harekete geçiren ittihatçılara dönük layık olunan cezanın verilmesinden ibaretti. İttihatçıları memleketin kanını emen sülüklere benzeten Refii Cevad, ittihatçılar tarafından yapıldığı iddia edilen sözde cinayetlerin Türk Milleti’ne teşmil edilmemesini istiyordu. Refii Cevad, savaşın tüm mesuliyetinden kurtulamamakla beraber savaş mücrimlerinin Osmanlı hükümeti tarafından cezalandırılması halinde milletin uçuruma sürüklenmeyeceği kanaatindeydi. Kuva-yı Milliye’yi de çetecilere benzeten Refii Cevad hali hazırdaki durumu “*menhus varlıklarını idame için milletin damarlarındaki son katre kanı da emmekten utanmayan çeteciler*” şeklinde izah ederek vaziyeti Türkiye’nin aleyhine çevirdiklerini öne sürmekteydi.¹⁷

İşgalin ertesinde meclis toplanamamıştı. Times, küçük bir azınlığın oylarıyla seçilen vekillerden oluşan meclisin zaten jandarma veya milliyetçilerin baskısı altında olduğunu ve halkın büyük çoğunluğunun gözünde önemini kaybettiğini ileri sürmekteydi. Bazı mebusların kaybolduğunu, diğerlerinin tutuklandıklarını haber veren Times, Kara Vasıf Bey’i Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’daki temsilcisi, Rauf Bey’i Kars, Ardahan, Batum’u ilhak için hükümete çağrı yapan, Esad Paşa’yı ise Panislamık entrikalar peşinde koşan kişiler olarak tanıtmaktaydı. Times, Mustafa Kemal Paşa’nın takındığı tavır hakkında savını çoktan ortaya koymuştu. Times’a göre, Biga, Konya, Ankara, Kastamonu gibi yerlerde Mustafa Kemal Paşa’ya karşı zorla alınan vergilerden dolayı bir düşmanlık vardı. Fakat müttefiklere karşı Mustafa Kemal Paşa daha uzlaşmacı bir tavır benimseyebilirdi. Times, Anadolu’daki oluşumu Yenicheri Partisi olarak vasıflandırmıştır.¹⁸

İşgalin ertesinde Rıza Nur söz alarak bir takrirden bulunmak istemişti. Rıza Nur’un verdiği takrirden şu ifadeler ön plana çıkmaktaydı:

“Efendiler mühim bir tarihi an yaşıyoruz. Bu devlet ve millet bu zamana kadar böyle büyük bir münasebete duçar olmamıştır. Paytaht-ı Osmanî

¹⁶ Ergün Aybars, “Millî Mücadele’de İngiliz Basını”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 12, Temmuz 1988, s. 624; *Times*, 19 March 1920. Diğer taraftan Edirne’nin tüm kontrolünü elinde tutan Cafer Tayyar Paşa İstanbul’dan aldığı hiçbir emre itaat etmemekteydi. Times’e göre, üstelik İstanbul’la tüm telgraf haberleşmesini kestğini ve mütarekenin artık yürürlükte olmadığını ilan etmişti. Edirne’de bağımsız bir hükümet teşkiline giden Cafer Tayyar Paşa, Hristiyanların can ve mal güvenliklerini garanti etmekteydi. İttihat ve Terakki üyesi olduğuna inanılan Cafer Tayyar Paşa’nın tüm hareketleri Mustafa Kemal Paşa tarafından yönlendirilmekteydi. Trakya’da İstanbul’un işgal haberi büyük bir infiale sebebiyet vermişti. Buradaki Britanya misyonu da tutuklanmıştır. Bkz. *Times*, 19 March 1920.

¹⁷ *Alemdar*, 23 Mart 1920.

¹⁸ *Times*, 20 March 1920.

ve Darülhilafet-i İslamiye'ye bugün ecnebi devletlerin işgal-i müsellahı altına geçmiş bulunuyor. Bunu mucip hiçbir hal mevcut değildir. Meclis-i Mebusan-ı Osmani tecavüze uğradı. Mebus arkadaşlarımızdan Rauf, Vasıf, Faik ve Şeref Beyler ve Numan Efendi, Meclis-i Mebusan'dan kuvve-i işgaliye tarafından cebren alınıp tevkif edildi. Bu hal, hukuk-u esasiyeye ve hukuk-u düvele tamamıyla muhaliftir. Bila kayd-ı şart istiklal-i vicdan ve efkâra malik olmayan bir Meclis-i Mebusan'ın serbestçe ittihazı karar eylemesi mümkün olmayacağından mebusların masuniyetine karşı ika edilen bu tecavüzü protesto ediyoruz. Bu protestomuzun, bütün cihan heyet-i teşriyesinin ve bilhassa bilcümle parlamentoların maderi olan Britanya Parlamentosu'nun ve bu gibi vakayı-i tarihiyeye defaat ile sahne olmuş olan Fransız ve İtalyan parlamentolarının sem-i ütilama vasil olmasını temenni ederiz. Bugün deruhte ettiğimiz vazife-i milliyeyi ifaya ancak bu derece de kadiriz. İşte bu esbaba binaen verdiğimiz bir takrir ve teklifte bulunuyoruz. Bu takririmizi milli bir vesika olarak tarihe tevdi ediyoruz."¹⁹

Fransızca İstanbul Gazetesi'nin bir makalesini sütunlarına taşıyan Alemdar, geçici olarak nitelenen İstanbul'un işgalini İttihatçıların hareketine bağlamaktaydı. Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişine sebep olan Enver ve Talat Paşa'ya rağmen yaşayabileceğini dile getiren söz konusu gazete, Türkiye'nin hayatiyetini devamını takip edeceği siyasete bağlamıştı. Gazete Batı kamuoyunda iddia edilen Anadolu'da sözde Hristiyanlara yönelik katliam haberlerinin ve itilaf askerlerine karşı yapılan tecavüzlerin devamı halinde olacakları "hasta adamın mezarına Türkiye ölmüştür kitabesi yazılacaktır." şeklinde betimlemekteydi. Türkiye'nin inkıza uğramasına mani olmak isteyen birçok unsurun olduğuna dikkat çeken gazeteye göre, İttihat ve Terakki tarafından tayin edilmiş mebuslardan azade olan bir hükümet, yeni bir düşmanlık başlatmaya uğraşan "çılgınlarn" hareketini engellemek için müttefikler ile işbirliği yaparsa Osmanlı Devleti izmihlalden kurtarılabilirdi.²⁰

Trabzon Ermeni Katolik Başpiskopos Delegesi Jean Nazlian, Ermenilerin tutkularını dile getirmek için İstanbul'a gelmişti. Nazlian, Türklerin boyunduruğundan Ermenileri kurtarma hususunda ısrar etmekte ve Türklerin elinde 100.000 Ermeni'nin yaşadığını söylemekteydi. Müttefiklerin İstanbul'u işgalini yetersiz gören Nazlian'a göre, daha da içerilere girilmeliydi. Türklerin hakkından gelme hususunda müttefikler daha sert önlemler almadıkça katliam devam edecekti. Barış konferansına Ermeniler adına formüle edilen öneriler sunulmuştu. Bunlar ise, Türk boyunduruğundan tam kurtuluş, tarihi Ermeni topraklarının restorasyonu, zorla İslam'a sokulan tüm Ermenilerin Hristiyanlığa dönüşü, Türklerin elindeki anne ve çocuklarla Suriye, Mezopotamya'nın kurtarılması, Anadolu'daki Ermenilere yardım, Türklerin tamamen silahsızlandırılması, Ermenilerin Türklerce alınan mallarının iadesiydi.²¹

¹⁹ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1920:496.

²⁰ Alemdar, 19 Mart 1920.

²¹ Times, 23 Mart 1920.

İngiliz Lordlar Kamarası'nda gündemdeki maddelerden biri de İstanbul'un geleceğiydi. Mr. Asquith, Osmanlı Devleti ile ilgili iki öneri ortaya atmıştı. İlki, Osmanlı Devleti'nin etkin bir yönetim ve hükmetme mekanizması olarak Avrupa'nın her yerinde devaminin anakronizme ve tehlikeye açık oluşuydu. Sonraki ise boğazların kontrolü olup, uzun dönemde Osmanlı'nın elinde iken artık müttefik işgalindeki İstanbul'du. O dönemdeki tartışmalardan biri İstanbul'un Milletler Cemiyeti'nin direkt veya dolaylı yönetimine girip uluslararası mahiyet alması meselesiydi. Mr. Asquith açık bir gizi, o da İngiliz hükümetinin uzun zamandır İstanbul'dan Türklerin kovulmasını fiili olarak desteklediğini hatırlatmıştır. Ona göre, İstanbul'daki Türkler kendilerini Hint Müslümanları üzerinde dinsel ve gelenekçi bir unsur olarak tanımlamaktaydı. Ayrıca İstanbul'daki Türklere göre, onların geleneksel ve dinsel hassasiyetlerine zarar verilmezse İstanbul'un geleceği ikincil önemdeydi. Bir Hristiyan gücün İslam'ın kutsal mekanlarını da içeren Osmanlı topraklarının herhangi bir yerini doğrudan hükümranlığı altına alma savı Müslüman unsuru antipati ve alarma sevk edecekti. Sebepsizce, provakasyon olmaksızın Merkezi Güçlerin yanında savaşa dahil olan Sultan, genel yenilgiyi hak etmişti. Oysaki halife olarak dinsel pozisyonundan dolayı savaştan yaptırımsız bir şekilde çıkmalıydı. Asquith'in "*sınırlı sorumluluklar açısından Halife olsa bile Sultan savaşı devam ettiremezdi.*" şeklindeki sözleri gülüşmelere sebep oldu. Asquith, Sultan'ın İslam'ın kutsal yerlerini barındıran Mezopotamya, Filistin, Arabistan ve Suriye'nin artık Osmanlı hükümranlığı altına girmeyeceğini anladığını sözlerine eklemişti. Tüm İslam dünyasına Sultan'ın İstanbul'dan gönderilmediğinin ilanına gidildiğini hatırlatan Asquith, politik açıdan bunun son derece zor ve pratik olmayacağını söylemişti. Ona göre şayet Sultan, otuz yıl Abdülhamit'in yaptığı gibi entrikayla bir Hristiyan gücünü diğerine karşı oynamaya kalkışırsa, bu durumun kendi imparatorluğuna olduğu gibi tüm dünyaya korkunç etkileri olacağını bilmeliydi. Fakat Sultan İngiliz hükümeti ve diğer büyük güçlerin pür dikkat olayları izlediğini fark edemedi. Asquith, saltanatın Vatikanlılaştırılmasını önermişti. Hatta ona göre, dinsel ve ruhani yükümlülükleriyle İstanbul'da bırakılacak Sultan camiye gitmeli ve halifelik gerektirdiği işlevleri yerine getirmeliydi. Hükümet etme yetkisi artık Sultan'ın elinde değil büyük güçlerin veya Milletler Cemiyeti'nin elinde olacaktı. Asquith'e göre, sınırlı yetkiler altındaki Sultanı İstanbul'da tutma güzel bir antlaşma olacaktı.²²

Meclisin basılması Ayan Meclisi'nde de yer bulmuştur. Rıza Tevfik Bey, meclisin açılması için Kuva-yı Milliye'nin "*kıyameti kopardığını*" dile getirirken içinde bulunduğu kabineye yapılan birçok iftiralardan sonra "*bu şekilde bir meclis-i mebusan*" açıldığını dile getirmekteydi. Meclisin en önemli vazifesini vücudu olarak gören Rıza Tevfik Bey, bu buhranlı zamanda meclisin tatiline gidilmesini doğru bulmamaktaydı. Mebusların fikir hürriyeti olmadığından dem vurduğunu ve bunun yalan olduğunu dile getiren Rıza Tevfik Bey, hürriyet olmasaydı mebusların bunları söyleyemeyeceklerini iddia etmişti. Ona göre, içlerinde kabahat ve cürümleri aşikâr olan bazı mücrimleri İtilaf Devlet-

²² Times, 26 March 1920.

leri istemişti. Kendileri de suçla itham edilenleri tedip edemeyeceği için uluslararası surette tevkifleri yapılmıştı.²³

Mustafa Kemal Paşa, 16 Mart 1920'de İstanbul'daki İtilaf Devletleri yüksek komiserleri ve tarafsız devletlere hitaben bir protesto telgrafi çekmiştir. Milli istiklali temsil eden meclisin işgal edilerek birçok vatanseverin tutuklandığını dile getiren Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı milletinin hayatına kasteden bu son darbenin, mevcudiyetini korumaya azmetmiş bir millette olmaktan ziyade Avrupa'nın mukaddes saydığı hürriyet, milliyet, vatan gibi umdelere ve insanlığın genel vicdanına indirildiğini öne sürmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, Türk Milleti'nin hukuk ve istiklalini müdafaa için giriştiği mücadelenin kutsiyetine ve hiçbir gücün bir milleti yaşama hakkından mahrum edemeyeceğine inanmaktaydı. Wilson ilkelerine göre düzenlenen bir mütareke Türk Milleti'ni müdafaaadan alıkoymaktaydı. Bir milletin şeref ve haysiyetiyle bağdaşmayan bu durumu Mustafa Kemal Paşa, medeni devletlerin vicdanına bırakmaktaydı.²⁴ Aynı gün tüm vali ve kumandanlara gönderdiği emirle, İtilaf Devletleri mümessillerine, tarafsız devletler dışişlerine ve batılı meclislere yönelik protesto telgrafları çekilmek üzere mitingler tertibini istemiştir.²⁵ Başka tedbirler de alan Mustafa Kemal Paşa, Eskişehir ve Afyon civarındaki ecebi birliklerin silahtan arındırılması ve oradan uzaklaştırılmalarını, Geyve-Ulukuşla Demiryolu Hattı'nın tahribini isterken özellikle de olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara'da toplanmasını istemiştir.²⁶

İstanbul'un işgali ve Meclis'in basılmasına sert tepki gösteren Mustafa Kemal Paşa Anadolu'daki İngiliz subaylarının tutuklanmalarını emretmişti. Erzurum'da bulunan Yarbay Rawlinson bunların başında gelmekteydi.²⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın, İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından resmen işgal edilmesini protesto etmek amacıyla gönderdiği yazıda şu cümleler ön plandaydı:

"Millet-i Osmaniye'nin hakimiyet ve hürriyet-i siyasiyesine havale edilen bu son darbe, hayat ve mevcudiyetini, ne bahasına olursa olsun, müdafaa etmeğe azmetmiş olan biz Osmanlılardan ziyade, yirminci asr-ı medeniyet ve insanîyetinin mukaddes addettiği bütün esasata, hürriyet, milliyet, vatan hissiyatı gibi bugünün cemiyat-ı beşerîyesine esas olan bütün umdelere ve bu umdeleri vücuda getiren vicdan-ı umumi-i beşere racidir."²⁸

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgaliyle ortaya çıkan durum karşısında İstanbul hükümetini tamamen bertaraf edip Heyet-i Temsiliye'yi geçici bir hükümet gibi çalıştırma ve Ankara'da bir meclis toplama gayretindeydi. Mustafa Kemal Paşa işe öncelikle Heyet-i Temsiliye'nin tüm memlekette idari bir merci olduğunu duyurmakla başladı. Kolordulara çektiği telgraflarla kumandanların fikirlerini sormuştur. Mustafa Kemal Paşa telgraflarında, İstanbul'da tüm

²³ İkdâm, 21 Mart 1920.

²⁴ Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, TTK, Ankara 1999, s. 558.

²⁵ Atatürk, *a.g.e.*, s. 558.

²⁶ Atatürk, *a.g.e.*, s. 562.

²⁷ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yay., Ankara 1985, s. 160-163.

²⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 176.

resmi kurumların işgal edildiğini, saltanat ve hilafet makamı veya diğer resmi makamlara maruzatta bulunmanın imkanı kalmadığını, İstanbul'a yapılacak müracaatlarda düşmanın muhatap alınacağını altını çizmekteydi.²⁹

Ankara Hükümeti'nce İstanbul'un işgaline verilen tepkilerden biri de İstanbul ile ilişkilerin kesilmesi kararıydı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa İstanbul ile her çeşit haberleşmenin yasaklanmasını, İstanbul'dan gelecek resmi evrakla, gazetelerin iadesini, gelen belgeleri kabul eden veya iade etmeyen memurların vatana ihanetle yargılanmalarını emretmiştir.³⁰

İstanbul'un işgali elbetteki Vekiller Heyeti'nde de sert tepkiye sebep olmuştu. Vekiller Heyeti'nde 8 Haziran 1920'deki toplantıda, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgali ve tebliğ ettikleri şartların kabulünün mümkün olmadığı kararına varılmıştı. Bu yüzden Osmanlı topraklarının her tarafında seferberlik fiilen devam etmekte olduğundan 3 Ağustos 1914'te ilan edilen umumi seferberliğe son verilmiş nazarıyla bakılmayacağı kararına varılmıştı.³¹

Ankara'da Milli Meclisin Açılması

Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920'de vilayetlere ve tüm kumandanlıklara gönderdiği emirde "*olağanüstü yetkiye sahip*" bir meclisin toplanması kararı yer alıyordu. İşgalden dolayı meclisin görev yapamayacağını hükümete resmen bildirdiğinin hatırlatıldığı emirde, devletin başkentinin korunmasını, milletin istiklalini ve devletin kurtuluşunu temin edecek tedbirleri düşünüp uygulamak üzere millet tarafından olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara'da toplanması gerekli görülmekteydi. Dağılmış olan mebuslardan Ankara'ya gelebileceklerin dahi yeni meclise katılmaları zaruri görülmüştür. Yeni meclise üye olarak seçilecek kişiler mebuslar hakkındaki kanuni hükümlere tabi olacaktı. Seçimde sancakların seçim bölgesi olacağını altı çizildiği emirde, her sancaktan beş üye seçilmesine karar verilmiştir.³² Toplanacak meclis aslında bu hükümet sistemini değiştirecek olan bir kurucu meclisti.³³

Kâzım Karabekir Paşa'nın, Ankara'da bir millî meclis toplanmasına dair 17 Mart 1920 tarihli teklifinin de doğrultusunda Heyet-i Temsiliye'nin 19 Mart 1920 tarihinde neşrettiği seçim talimatıyla kumandanlar ve valiler tarafından seçilen yeni mebuslar ile Osmanlı Meclis-i Mebusânı'ndan TBMM'ye iştirak edecekler, Nisan ayı başından itibaren Ankara'ya gelmeye başlamıştır.³⁴

Mustafa Kemal Paşa 21 Nisan 1920'de ilgili liva, kolordu, sancaklara yönelik bir genelge yayımlamıştır. Genelgede meclisin Nisan'ın 23. Cuma günü Cuma namazının ardından açılacağı belirtilmiştir. Vatanın istiklali, hilafet ve saltanatın kurtarılması gibi hayati vazifeyi üstlenecek meclisin açılışını Cuma gününe tesadüf ettirmekle o günün kutsallığından yararlanılacağını söyleyen

²⁹ Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, I, Kastaş Yay., İstanbul 2010, s. 343.

³⁰ Sakin, *a.g.t.*, s. 168.

³¹ BCA, (030.10/145.987.4).

³² Atatürk, *Nutuk*, s. 563-564.

³³ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, İstanbul 1994, s. 326.

³⁴ Mustafa Küçük, "Birinci TBMM'nin Açılışı ve Anlamı", *Türkler*, "Yeni Türkiye", C. 16, İstanbul 2002, s. 9.

Mustafa Kemal Paşa, tüm mebuslarla birlikte Hacı Bayram Veli Camisi'nde namazın eda edileceğini böylelikle namaz ve Kur'an'ın nurlarından feyz alınacağını bildirmiştir. Namazdan sonra Hz. Peygamber'in kutlu sakalı ve sancak-ı şerif alınarak meclisin toplanacağı yere gelinmeden evvel kurbanlar kesilecekti.³⁵

Yunus Nadi Bey, meclisin önce 22 Nisan 1920 Perşembe günü açılmasını kararlaştırıldığını ifade etmiştir. Fakat, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması için gerekli unsurlardan olan manevî kuvvetin azamî ölçüde kullanılarak halkın moral gücünü takviye maksadıyla 23 Nisan 1920 Cuma gününe ertelendiğini belirtmekteydi. Bunun bir sebebinin de, Kuvâ-yı Milliyecilerin şer'an âsi olduğu hakkındaki propagandaların engellenmesi olduğunu belirten Yunus Nadi Bey, şu ifadelerin altını çizmekteydi:

*"Hâlbuki Ankara'da vatan ve milletin halâs ve istiklâlî gayesi etrafında toplanan zevat, din ve imandan tecerrüt etmiş kimseler değildi. Onların içinde hakikî din âlimleri de bulduktan başka, milletin halâs ve istiklâlînde elbette din ve şeriatin dahi ağıyârın elinde zelil ve perişan edilmekten kurtarılması hususu vardı. Dine hizmet ve riayet bahsinde dahi en büyük hürmet mevkii, elbette Ankara'da toplanan fedakârlar tarafında idi."*³⁶

Ankara'nın o günkü koşullarında yeni Meclise ait bir bina bulunmadığından, İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü olarak düşünülen, ancak yapımı tamamlanamamış olan bina tercih edilmiştir. Tek katlı binanın eksiklerinin tamamlanmasının ardından halkın desteği ve okullardan tedarik edilen malzemelerle birlikte meclis açılışa hazır hale getirildi. 21 Nisan'da yayınlanan bir bildiri ile de yeni meclisin 23 Nisan Cuma günü toplanacağı ve aynı gün bir açılış töreni yapılacağı halka duyuruldu. Beklenen günün sabahı herkes meclis binası etrafında toplandı. Hacı Bayram Camisi'nde kılınan Cuma namazının ardından yapılan dualarla yeni Meclisin açılışı gerçekleştirildi. Açılış sonrası yapılan ilk toplantıya 115 milletvekili katıldı. İlk toplantıya en yaşlı üye sıfatıyla Sinop Milletvekili Şerif Avkan Bey başkanlık etmiştir. İstanbul'un geçici kaydıyla işgal edildiğine atıf yapan Şerif Bey, bu durumu kabullenmenin millete teklif edilen köleliği kabul manasına geleceğine işaret etmiştir. Şerif Bey, ezelden beri hür yaşamış Türk Milleti'nin köleliği reddederek vekillerini bir araya getirdiğini ve yüksek meclisin teşkil ettiğine vurgu yapmıştır. Şerif Bey, meclisin en yaşlı üyesi sıfatıyla *"Büyük Millet Meclisi'ni açıyorum"* demek suretiyle oturumları başlatmıştır. Millet egemenliğine özellikle vurgu yapılan bu açılış konuşmasında meclis için *"Büyük Millet Meclisi"* denmesi dikkat çekmiştir. Nitekim, o tarihte Şerif Bey'in bu tanımlaması herkesçe benimsenmiş ve Mustafa Kemal Paşa da bu ibareyi tüm konuşmalarında kullanmıştır. 8 Şubat 1921 tarihli İcra Vekilleri kararnamesi ile de *"Türkiye Büyük Millet Meclisi"* adı resmîyet kazandı. O tarihe kadar yapılan çeşitli adlandırmalar da (Meclis-i Kebir, Meclis-i Kebir-i Milli, Meclis-i Ali, Meclis-i Fevkalade) böylelikle son bulmuştur.³⁷

³⁵ Atatürk, *Nutuk*, s. 576.

³⁶ Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi*, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 27.

³⁷ *İlk Meclis*, (Edit. Ö. Ekşi), Meclis Yay., Ankara 1985, s. 15-16.

TBMM'nin dualar eşliğinde açılışını Kazım Karabekir şu şekilde değerlendirmiştir:

“Tarihimizde bu kadar koyu taassuplu dini merasimle hiçbir meclis açılmamıştır. Fetvaları takip eden bu muazzam ihtifaller acaba yer yer başlayan ayaklanmalara karşı bir sigorta mı olacağı düşünüldü. Ne olursa olsun inançla taassubu Milli Meclis'in başlangıcı gününden ayırmak daha ihtiyatlı olurdu. Yani ne Cuma gününü seçmeye ve ne de bu kadar velleveye lüzum yoktu. Güzel bir dua daha iyi tesir yapardı. Gösterilen bu taassubun devamı mümkün olamayacağından aksi tesiri daha tehlikeli olabilir. Milli Meclis 23 Nisan Cuma günü pek dindaranane, daha doğrusu pek dervişane bir merasimle açılıyor...”³⁸

Enver Behnan Şapolyo, meclisin açılışını hatırlarında şu şekilde betimlemekteydi:

“Bina henüz tamamlanmamıştı. Kiremitleri bile döşenmemişti. Pek çok noksanları vardı. Kiremit yetmedi. Ankaralılar kendi çatılarından kucak kucak kiremit taşıyarak çatıyı kapattılar. Bu manzara çok anlamlıdır. Mecliste mebusların oturacağı sıra bile yoktu. Ankara Muallim Mektebi'nin tatbikat okuluna ait sıralar getirildi. O tarihte Ankara'da elektrik de yoktu. Kahvelerin birinden alınan petrol lambası asılarak aydınlatma meselesi halledildi. Salonun koridoruna, mebusların su içmesi için üç küp konuldu, üzerlerine maşraba bırakıldı. Sokağa bakan ilk oda da Riyâset Odası yapıldı. Daha sonra meşhur Hattat Hulûsi Efendi'nin yazdığı “Hâkimiyet Milletindir” tabelası, kürsünün arkasına asıldı.”³⁹

Böylelikle biri İstanbul'da verasetle gelen Padişah Vahidettin'in bulunduğu İstanbul Hükümeti, diğeri Ankara'da milli hakimiyete dayanan reisini halkın seçtiği Ankara Hükümeti vücuda gelmişti. Biri ferdi saltanata dayanırken, diğeri halk hakimiyetine dayanan demokratik idare şeklini benimsemişti. TBMM ve Kuva-yı Milliyeciler Türkiye'yi paylaşan emperyalistlerle mücadeleye girişerek hürriyeti ve istiklali için çarpışırken İstanbul'daki hükümet ise işgal kuvvetlerinin süngüsü altında ömrünü tamamlamaktaydı.⁴⁰

Ankara'da milli meclisin açılması Milli Mücadele aleyhtarı Alemdar'ı rahatsız etmişti. Milli Mücadele'yi İttihatçı bir hareket olarak gören Alemdar, Milli Mücadele'nin liderlerini ve milli meclisi *“İttihatçılığı kurtarmaya yarayacak yeni her husustaki yeni yeni şekiller, heyetler ihdas ve ibda' etmesini bilen ma'hud ve ma'lumu'l-esami varakpâreler bu sefer de hükümet-i meşruaya karşı bir eser-i taarruz gösterebilmek emeliyle yeni bir usul keşf etmişler.”* şeklinde vasıflandırmaktaydı. İstanbul'daki hükümetin hürriyete kayıtsız şartsız riâyetkar olduğunu öne süren Alemdar'a göre, hükümetin aksi tarzda hareket etmesi halinde Anadolu hareketi daha başlamadan bitecekti. Anadolu hareketini merhametten, şefkatten, kanun ve hürriyetten yoksun olarak niteleyen Alemdar'a göre hemen harekete geçilmezse iş işten geçmiş olacaktı.⁴¹

³⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, III, Emre Yayınları, İstanbul 1996, s. 1401-1402.

³⁹ Enver Behnan Şapolyo, *Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi*, Ülkemiz Yay., Ankara 1969, s. 32.

⁴⁰ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 35.

⁴¹ Alemdar, 24 Nisan 1920.

Ankara'daki meclisin açılışı ve meşru bir hükümet olarak faaliyete başlaması elbetteki bazı çevreleri rahatsız etmişti. Nitekim, dahiliye nezaretine bu konuda şikayetler ardı ardına gelmeye başlamıştı. Şikâyet dilekçelerinden birinde Ankara'da teşkil edilen müstakil hükümetin 314 doğumluları askere almaya başlamasının ardından ağnam vergisini toplamaya başladığı, Ankara ile civar hükümet sandıklarında mevcut nakidin alındığı ve Mustafa Kemal Paşa tarafından verilen emirlerin altına "*Türk Hükümeti Reisi*" diye imza atıldığı haber verilmekteydi. Ahalinin tahammül edemeyeceği derecede cebren para tahsil edildiği ve gerek Mustafa Kemal Paşa ve gerekse taraftarlarının emirlerine itaat etmeyenlerin ölüm ile tehdit ve bazı mahallerde bunun fiilen uygulandığının ifade edildiği dilekçede şu ifadeler dikkat çekmekteydi: "*Evvelce İiva rütbesini haiz olup bilahare süluk-ı askeriden tard edilen Selanikli Mustafa Kemal zat-ı şahaneye karşı sadakatle merbut Düzce ve Bolu ahalisinin hissiyat-ı diniye ve milliyesini tahrik etmekte olmasına ve Kuva-yı Milliye'nin tatbik etmekte olduğu sansüre rağmen mahall-i mezkure ahalisi fetva-i şeriye ile hatt-ı hümayunun muhteviyatına kesb-i itlağ ederek silaha sarılmışlar ve aynı zamanda Gerede, Mudurnu, Nallıhan köyleri ve civar köyler ahalisinin iştirakini de temin etmişlerdi.*" Bolu, Düzce asilerinden gelen telgrafi çekenlere desteği İstanbul Hükümeti, Hürriyet İtilaf Partisi ve İngilizler vermişti. TBMM aldığı önlemlerle yöredeki isyanı başarılı bir şekilde bastırmıştı.⁴² Elbetteki TBMM'nin açılışına yönelik tek isyana dönüşen tepki Bolu, Düzce havalisinde değil Anadolu'nun diğer yerlerinde de patlak vermişti. Fakat TBMM aldığı önlemlerle isyanları başarılı bir şekilde bastırmak suretiyle Anadolu'da otoritesini sağlamlaştırmış ve Türk Milleti'nin yegane temsilcisi olduğunu tüm dünyaya göstermişti.

Sonuç

Bir kısım Batılının kafasında yüzyıllardır yer eden Türklerin İstanbul'dan kovulması fikri İstanbul'un işgaliyle vücuda getirilmek istenilmiştir. İngilizlerin İstanbul'u Yunanistan'a verme veya bir koloni haline getirememelerindeki en büyük etken hiç şüphesiz egemenlikleri altında tuttukları milyonlarca Müslüman'dan gelebilecek tepkiydi. Gerek Misak-ı Milli'nin ilanı, gerekse sonrasındaki gelişmeler neticesinde Türk Milleti'ne ders vermek isteyen İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgali hiç de bekledikleri sonucu vermemişti. Nitekim, çaresiz, teslimiyet içinde kaderine razı bir Osmanlı hükümeti yerine karşılığında emperyalizme karşı başkaldırıp mücadeleye başlayan yeni bir hükümet vardı. İstanbul'un işgalinin Türk kamuoyunda büyük infiale sebebiyet vermesi ve ardından Mustafa Kemal Paşa'nın İngiliz subayların tutuklatması hiç şüphesiz İtilaf Devletleri'ni şaşırtmıştır. İşgal yıllarında Times başta olmak üzere bir kısım gazete Milli Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını padişah düşmanı, kanun kaçağı şeklinde lanse ederek halkla aralarındaki bağı koparma çabasına girişmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın seçimlerin derhal yapılıp İstanbul'dan gelebilen mebuslarla birlikte yeni meclisin açılmasını istemesi ise mücadeleyi halka mal etmek istemesinin bir tezahürüydü. İstanbul'un

⁴² *İkdam*, 30 Nisan 1920.

işgali üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın yayımladığı protesto telgrafıyla, Avrupa'nın mukaddes saydığı hürriyet, milliyet, vatan gibi umdelere vurgu yapması onun tarafsız devlet kamuoylarını Türkiye lehine çevirme girişiminin bir tezahürüydü. Diğer taraftan İtilaf Devletleri yanlısı bazı gazeteler, Anadolu'da binlerce Rum ve Ermeni öldürüldüğü şeklindeki yalan haberlerle gerek tarafsız devletlerin, gerekse Osmanlı iç kamuoyunu kazanmaya çalışmıştı. İstanbul'un işgaliyle toplanan TBMM Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetine kendi eliyle son vermeyerek bir ihtilal meclisinden ziyade bir kurucu meclis olduğunu göstermiştir. Zira büyük savaşın ardından Mondros Mütarekesi ile savaş dışı kalıp işgale uğrayan milli iradenin temsil edildiği bağımsız bir meclisten yoksun kalan Osmanlı Devleti fiilen tarihe intikal etmişti. Türk topraklarında başlayan Milli Mücadele ile bağımsızlığın sembolü olacak yegâne merkez Ankara ve milli meclis olmuştu. Kanımızca, Meclisin Cuma günü açılması ise bu günün feyzinden yararlanmak olduğu gibi, aynı zamanda yer yer başlayan ayaklanmalara karşı halkın desteğinin sağlanması açısından elzemdi. Türk Milleti'nin adeta bağımsızlık bildirgesi, Türkiye'nin anavatanının sınırlarını çizen Misak-ı Milli ile Anadolu'nun Türk Milleti'ne ait olduğu tüm dünyaya ilan edilmiştir.

Kaynaklar

Arşivler

BOA, BEO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babıali Evrak Odası), BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi).

Resmi Yayınlar

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi.

Gazeteler

Alemdar, İkdam, Times, Vakit.

Yayınlar

- AKYÜZ, Yayha: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, TTK, Ankara 1975.
ATATÜRK: *Nutuk Vesikalar*, TTK, Ankara 1999.
ATATÜRK: *Nutuk, I, 1919-1920*, TTK, Ankara 1989.
AYBARS, Ergün: "Milli Mücadele'de İngiliz Basını", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 12, Temmuz 1988.
GOLOĞLU, Mahmut: *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara 1969.
İlk Meclis, (Edit. Ö. Ekşi), Meclis Yayınları, Ankara 1985.
KAZIM KARABEKİR: *İstiklal Harbimiz, III*, Emre Yayınları, İstanbul 1996.
LORD KINROS: *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, İstanbul 1994.
KÜÇÜK, Mustafa: "Birinci TBMM'nin Açılışı ve Anlamı", *Türkler*, C.16, Yeni Türkiye, İstanbul 2002.
MUTLU, Cengiz: "Urfa'da Milli Mücadele", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 121, Sayı: 239, Mart-Nisan 2019.
NADİ, Yunus: *Birinci Büyük Millet Meclisi*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
OKAN, Aysel: *Misak-ı Milli*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2007.
SAKİN, Serdar: *Misak-ı Milli'nin Hazırlanışı, Kapsamı ve Tarihsel Değeri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2003.
SELEK, Sabahattin: *Anadolu İhtilali, I*, Kastaş Yay., İstanbul 2010.
ŞAPOLYO, Enver Behnan: *Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi*, Ülkemiz Yay., Ankara 1969.
ŞİMŞİR, Bilal: *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yay., Ankara 1985.
TANSEL, Selahattin: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Başbakanlık Yay., Ankara 1973.
TÜRKGELDİ, A. Fuat: *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara 2010.

Extended Abstract

Occupation Of Istanbul And The Effects Of The Opening Of The Turkish Grand National Assembly

On 12 January 1920, the last session of the Ottoman Chamber of Deputies met in the capital. First the Sultan's speech was presented and then a telegram from Mustafa Kemal, manifesting the claim that the rightful government of Turkey was in Ankara in the name of the Committee of Representation.

The Felâh-ı Vatan worked to acknowledge the decisions taken at the Erzurum Congress and the Sivas Congress. The British began to sense that the elected Ottoman government was becoming less cooperative with the Allies and independently minded. The Ottoman government was not doing all that it could to suppress the nationalists. On 28 January the deputies met secretly and proposals were made to elect Mustafa Kemal president of the Chamber, however this was deferred in the certain knowledge that the British would prorogue the Chamber.

On 28 January, the Ottoman parliament developed the National Pact (Misak-ı Milli) drawn up in the Erzurum and Sivas Congress and published it on 12 February. This pact adopted six principles, which called for self-determination, the security of Constantinople, and the opening of the Straits, also the abolition of the capitulations. In effect the Misak-ı Milli solidified nationalist notions, which were in conflict with the Allied plans.

The National Movement-which persuaded the Ottoman Chamber of Deputies to declare the "National Pact" against the occupying Allies-prompted the British government to act. To put an end to Turkish Nationalist hopes, the British decided to systematically bring Turkey under their control. The plan was to dismantle Turkish Government organizations, beginning in Istanbul and moving deep into Anatolia. Mustafa Kemal's National Movement was seen as the main problem. The Foreign Office drew up a similar plan previously used to co-opt the Arab Revolt. This time however, resources were channeled to warlords like Ahmet Anzavur.

Mustafa Kemal was ready for this move. He warned all the nationalist organizations that there would be misleading declarations from the capital. He warned that the only way to stop the British was to organize protests. He said "Today the Turkish nation is called to defend its capacity for civilization, its right to life and independence - its entire future." Mustafa Kemal was extensively familiar with the Arab Revolt and British involvement. He managed to stay one step ahead of the British Foreign Office. This-as well as his other abilities-gave Mustafa Kemal considerable authority among the revolutionaries.

On the 18 March, the Ottoman parliament sent a protest to the Allies. The document stated that it was unacceptable to arrest five of its members. This show of force by the British had left the Sultan as a puppet and sole political authority of the Empire. But the Sultan depended on their power to keep what was left of the empire. However, this also gave Mustafa Kemal legitimacy to be de facto leader of national resistance against the Allied Powers. With the lower elected Ottoman Chamber of Deputies prorogued, the Sultan, his cabinet, and an appointed Senate were all that was left of the Ottoman government. Hoping to undermine the National Movement, Mehmed VI passed a *fatwa* (legal opinion) from Şeyhülislam to qualify the Turkish revolutionaries as infidels, calling for the death of its leaders. The *fatwa* stated that true believers should not go along with the nationalist (rebels) movement. Along with this religious decree, the government sentenced Mustafa Kemal and prominent nationalists to death in absentia. At the same time, the müfti of Ankara Rifat Börekçi in defense of the nationalist movement, issued a counteracting fatwa declaring that the capital was under the control of the Entente and the Ferit Pasha government. The nationalist movement's goal was stated as freeing the sultanate and the caliphate from its enemies. Mustafa Kemal declared that the only legal government of Turkey was the Committee of Representation in Ankara and that all civilian and military officials were to obey it rather than the government in Constantinople. This argument gained very strong support, as by that time the Ottoman Government was fully under Allied control.

The invasion of Istanbul was the biggest mistake the enemy made after the invasion of İzmir. The effort of the British to intimidate the Turkish Nation by deporting the deputies, soldiers and intellectuals they had arrested, to Malta, brought about the strengthening of the spirit of the National Struggle, which had begun to sprout in Ankara. The Entente Powers, which further stimulated the nationalists in Ankara, prepared the opportunity for the birth of the Grand National Assembly of Turkey. In the all-out struggle that all members of the nation had to participate in, his only support was the Turkish Nation. The Turkish Nation, gathered around the Grand National Assembly of Turkey, laid the foundations of the new Turkish State based on national sovereignty.

BOLŞEVİK İHTİLALİ SONRASINDA URMİYE, SALMAS VE HOY HAVALİSİNDE ERMENİ-NASTURİ OLAYLARI VE OSMANLI DEVLETİ (1917-1918)

Arş. Gör. Dr. Kamuran KALABALIK*

Öz

Bolşevik İhtilali, Birinci Dünya Savaşı'nın seyrini değiştiren önemli gelişmelerden birisidir. İhtilal neticesinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918) gereğince Rusya, daha önce işgal etmiş olduğu İran topraklarını tahliye etmeye karar verdi. Savaş süresince Rusları destekleyen İran'daki Ermeniler ve Nasturiler, bu karar sonrası bölgede yalnız kaldılar. Ruslardan geriye kalan silah ve cephaneleri ele geçiren bu güçler, bölgedeki otorite boşluğunu hızlı bir şekilde doldurmaya çalıştılar. Bu süreçte Ermenilerin ve Nasturilerin en önemli destekçileri İngilizler oldu. İngilizler, Bakü petrolünün Osmanlı ve Alman tehlikesine karşı korunması konusunda Ermenileri ve Nasturileri bölgede önemli bir güç olarak görmekteydiler. Dolayısıyla İngilizler, Ermenileri ve Nasturileri hem maddi ve hem de cephane açısından desteklediler. İngilizlerin desteğini alan Ermeniler ve Nasturiler, Urmîye, Salmas ve Hoy'da Osmanlı yanlısı Müslümanlara (Türklerle ve Kürtlere) saldırmaya başladılar. Bu saldırılar sonucu binlerce Müslüman katledildi. Katliamların sona ermesi için Osmanlı Devleti bölgeye birlikler sevk etti. Osmanlı birliklerinin müdahalesi sonucu bölgedeki olaylar sona erdi.

Bu çalışmanın amacı, Bolşevik İhtilali sonrasında Ermeni ve Nasturilerin Urmîye, Salmas ve Hoy'da sebep oldukları olayları ve bu olayların sona ermesi için Osmanlı Devleti'nin bölgeye birlikler sevk etmesini kaynaklar ışığında incelemektir.

Anahtar kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, İran, Urmîye, Hoy ve Salmas, Bolşevik İhtilali, Ermeniler ve Nasturiler, Osmanlı Devleti.

Geliş Tarihi: 07 Mayıs 2021 - Kabul Tarihi: 06 Haziran 2021.

Atıf Bilgisi: Kamuran Kalabalık, "Bolşevik İhtilali Sonrasında Urmîye, Salmas ve Hoy Havalisinde Ermeni-Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1917-1918)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 91-106.

* Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kamurankbalik@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4703-8412.

Armenian-Nestorian Troubles In Urmia, Salmas And Khoy After The Bolshevik Revolution And The Ottoman Empire (1917-1918)

Abstract

The Bolshevik Revolution is one of the important developments changing the course of the First World War. Pursuant to the Treaty of Brest-Litovs (March 3th, 1918) signed as a result of the revolution, Russia decided to evacuate the Iranian lands it had previously occupied. The Armenians and the Nestorians in Iran, who had supported the Russians during the war, remained alone in the region after that decision. Seizing the remaining weapons and ammunition from the Russians, these forces quickly tried to fill the authority vacuum in the region. In this process, the British were the most important supporters of the Armenians and Nestorians. The British regarded the Armenians and the Nestorians as an important power in the region for the protection of Baku oil against the Ottoman and German threats. Hence, the British supported the Armenians and the Nestorians both financially and in terms of ammunition. Getting the British support, the Armenians and the Nestorians started attacking pro-Ottoman Muslims (Turks and Kurds) in Urmia, Salmas, and Khoy. Thousands of Muslims were slaughtered as a result of these attacks. The Ottoman Empire sent troops to the region to end the slaughters. The troubles in the region ended as a result of the intervention of the Ottoman troops.

The purpose of this study is to examine, in light of relevant sources, the troubles caused by the Armenians and the Nestorians in Urmia, Salmas, and Khoy after the Bolshevik Revolution and the Ottoman State's dispatch of troops to the region to end the events.

Keywords: World War I, Iran, Urmia, Salmas and Khoy, Bolshevik Revolution, Armenians and Nestorians, Ottoman Empire.

1. Giriş

İran'daki Kaçar yönetimi (1794-1925) aşiret siyasetinin egemen olduğu bir kültüre dayanmaktaydı. Bu durum 20. yüzyılın başlarında meşruti bir yönetime kaysa da başarısız oldu. Çünkü mevcut Kaçar yönetiminin siyasi, iktisadi ve askeri açıdan güçsüz olması ülkeyi bilhassa Rus ve İngiliz devletlerinin kolay bir şekilde müdahale edebileceği bir duruma getirmişti. Bu durum aynı zamanda Rusların ve İngilizlerin ülkede meskûn olan azınlıklarla (Ermeniler, Nasturiler ve Kürt aşiretleri) işbirliği yapmasını da kolaylaştırmaktaydı.¹ Rusların amacı bu azınlıklar vasıtasıyla güneye inme siyasetinde kullanılmak üzere Kafkaslardan Doğu Anadolu'ya ve Basra'ya incek bir koridor yaratmaktı.²

Ruslar, Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı yıllarda da güneye inme politikalarına istinaden İran'daki Ermeni³ ve Nasturiler⁴ arasındaki faaliyetleri-

¹ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi, Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2011, s. 166.

² Ebru Güher - Erdal Açıkse, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Kafkas Cephesinde Rusların Ermeni Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 223, Ağustos 2016, s. 81.

³ Söz konusu dönemde İran'da yaşayan Ermeniler, yoğun olarak Urmiye, Hoy, Salmas, Meraga ve Tebriz vilayetlerinde meskûndular. Ayrıntılı bilgi için bkz: *İran Azerbaycanı Tedkik Raporu*, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Ankara 1927, s. 58-59.

⁴ İran'daki Nasturiler, yoğun olarak Urmiye ve Salmas çevresi ile Tebriz, Salduz, Tergavar, Mergavar civarlarında meskûndular. Ayrıntılı bilgi için bkz: Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul 1997, s. 345; K. Smirnoff, *İranlılar, İran'ın Etnoğrafî Vaz'iyeti, Akvam ve Kabaili*, (Çev.: Mütেকaid Kâim-Makam Nazmi), Askeri Matbaa, İstanbul 1928, s. 53.

ni artırdılar. 1907 yılında İngilizlerle imzaladıkları Antlaşma⁵ bu planlarına ulaşmaları için Ruslara önemli bir fırsat verdi. Bu antlaşma ile Ruslar, İran'ın Güney Azerbaycan bölgesini nüfuz bölgesi ilan ettikleri gibi bölgede kolay hareket etme imkânı da buldular.⁶ Savaşın başlamasından hemen sonra nüfuz bölgesi ilan ettikleri bölgeleri işgal eden Ruslar, Ermeni ve Nasturilere kendilerini desteklemeleri karşılığında bazı vaatlerde bulundular. Nitekim Rusların Tebriz konsolosu, Ermenilere kendilerini desteklemeleri halinde bir "Ermenistan Devleti" kurma vaadinde bulunuyordu.⁷ Konsolosun bu vaadi, Ermeni planları ile paralellik göstermekteydi. Çünkü Ermenilerin kurmayı planladığı "Büyük Ermenistan Devleti'nin" sınırları içerisinde Güney Azerbaycan'ın bazı bölgeleri de vardı. Bu bölge Urmiye, Hoy ve Salmas'ı kapsamaktaydı. Bilhassa Hoy ve Salmas Ermeniler için önemliydi. Çünkü bu vilayetler, Van'a yakındı ve Ermenilerin esas amaçlarından biri de Van'a tehlikesiz ve kendi kontrollerinde bir yol açmaktı. Dolayısıyla bu yol vasıtasıyla Ermeniler, Kafkasya ve Balkanlara kolay bir şekilde ulaşma imkânı bulacaklardı.⁸ Aynı şekilde Ruslar, Nasturilere de bağımsız bir devlet kurma vaadinde bulunmaktaydılar. Buna karşılık Nasturilerin de tarihi Türk vilayetleri olan Urmiye ve Salmas havalisinde bağımsız bir devlet kurmak gibi hayalleri vardı. Dolayısıyla Rusların bu vaatlerine katan Ermeni ve Nasturiler, Rusların bu tekliflerine karşılık savaşta onlarla birlikte hareket etmeye karar verdiler.⁹ Fakat bu birliktelik Bolşevik İhtilali neticesinde sonuçsuz kaldı.

1917 yılının başlarında Rus ekonomisinin çökmesi neticesinde Ruslar, savaşta kaldıkları cephelerde zor durumda kaldılar. Savaş maliyeti, ülkedeki ekonomik çöküntüyü daha da derinleştirmekteydi. Bu durum, ülkedeki farklı sosyalist grupların protestolarına sebep olmaktaydı. Bu protestolar neticesinde 15 Mart'ta Prens Lvov'un, başkanlığında "Geçici Hükümet" iş başına geçti.¹⁰ Çok geçmeden de savaş karşıtı bir politika izleyen Bolşevikler, 6-7 Kasım 1917 gecesi Lenin ve Troçki önderliğinde, bir darbe ile "Geçici Hükümeti" devirerek iktidarı ele geçirdiler.¹¹ Bolşevikler, iktidara geçtikten sonra savaş karşıtı bir

⁵ 1907 Antlaşması ile İran, İngiltere ve Rusya arasında üç kısma bölündü. İran'ın kuzeyi Rusya'ya, güneyi ise İngilizlere bırakıldı. İran ise sadece Tahran ve çevresine hâkim olacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Erwand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge Press, Newyork 2008, s. 66; Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795- 1925)*, Bakış Yayınları, İstanbul 2006, s. 33).

⁶ Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü, I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 48, 68.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri (HR.SYS.)*, 2362/3. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA.HR.SYS) olarak kısaltılmıştır.

⁸ Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, "Ermenice Kaynakların Işığında Güney Azerbaycan'ın Batı Bölgesinde "Ermeni-Asuri Devleti" Kurma Çabaları ve Mezalimler", *İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletinde Ermeni Mezalimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Tebaren Yayınları, Ankara 2018, s. 100.

⁹ Martin Van Bruinessen, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe", *İran ve Birinci Dünya Savaşı, Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, (Çev.: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 72-73, 89-90.

¹⁰ Abdülazim Rezai, *Tarihe Deh Hezar Sale İran*, Tehran 1378, s. 205.

¹¹ E.H. Car, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 2004, s. 25.

politika izlemelerinin gereği olarak savaştan çekildiler ve nihayetinde İttifak devletleri ile Rusya arasında Brest-Litovsk'ta 22 Aralık 1917'de başlayan barış görüşmeleri, 3 Mart 1918'de sona erdi. Antlaşmanın İran'ı ilgilendiren tarafı; İran'ın tarafsızlık siyasetine riayet edilmesi, İran'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ve Güney Azerbaycan'daki Rus ve Türk birliklerinin İran topraklarını tahliye etmelerine karar verilmesiydi.¹²

Savaşın başında büyük hayallerle Rusların tarafında yer alan Ermeni ve Nasturiler, Rusların savaştan çekilmeleri ile bölgede yalnız kaldılar. Fakat bu sefer Ermeni ve Nasturilerin yardımlarına bölgedeki Amerikalı ve Fransız misyonerlerinin yanı sıra İngilizler koştı. İran'ın güney bölgelerini işgal altında tutan İngilizlerin bu destekleri karşılıksız değildi. Çünkü İngilizler, Osmanlı ve Alman kuvvetlerinin Tebriz ve Bakü'ye yapacakları olası bir askerî harekât karşısında Ermeni ve Nasturileri, önemli bir güç olarak görmekteydiler.¹³ İngilizlerin desteğini alan Ermeni ve Nasturiler, bilhassa Urmiye, Salmas ve Hoy civarlarındaki meskûn Osmanlı yanlısı Müslümanlara (Türklerle ve Kürtlere) saldırmaya başladılar. Bu saldırılar sırasında binlerce Müslüman katledildi. Bu katliamlar üzerine Osmanlı Devleti, bölgeye birlikler sevk etmek zorunda kaldı. Osmanlı birliklerinin karşısında duramayan Ermeni ve Nasturiler geri çekilmek zorunda kaldılar.¹⁴

Bu çalışma, savaşın başından itibaren Ruslar ve İngilizlerle birlikte hareket eden Ermeni ve Nasturilerin Bolşevik İhtilali sonrasında bölgede sebep oldukları olayları ve bu olaylara karşı Osmanlı Devleti'nin bölgeye birlikler sevk etmesini incelemektedir.

2. Bolşevik İhtilali Sonrasında Urmiye, Salmas ve Hoy Havalisinde Ermeni-Nasturi Olayları

Brest-Litovsk'taki görüşmeler neticesinde Rus askerleri, İran topraklarını terk etmeye başladılar. Fakat İran'daki Rus birliklerinin bir kısmı, Rusya'da yeni kurulan Sovyet hükümetinin kararlarını tanımadılar ve İran'da kalma-ya devam ettiler. Bu birliklerin en önemlisi General Baratov ve Bicherakov komutasındaki birliklerdi. 800 asker ve 114 subaydan ibaret olan bu birlikler, Sovyet hükümetinin emirlerine uymadıkları gerekçesiyle Rus diplomatik hizmetlerinden men edilerek cezalandırıldılar.¹⁵ Bölge açısından en önemli tehlike, bu subayların bölgede kalarak Ermeni ve Nasturilerden teşkil edilen orduları eğitime başlamalarıydı.¹⁶

¹² Brest-Litovsk Antlaşması gereğince tarafsız İran Devleti'nin hürriyet, istiklâl ve toprak bütünlüğü göz önünde bulundurularak, Osmanlı ve Rus başkumandanlıkları ordularını İran'dan çekeceklerdi. (Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barış (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Belleten*, Cilt: XXXI/123, 1967, s. 378). Ayrıca İran'da daha önce Çarlık tarafından inşa edilen şose, banklar, mektepler ve savaş sırasında inşa edilen Culfa-Tebriz demiryolu ile daha önce aldıkları diğer imtiyazları İran'a devrettiler. (Doktor Fahreddin Şevket, *İran*, (Haz.: Derya Örs), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 96).

¹³ Bruinessen, "a.g.m.", s. 72-73, 89-90.

¹⁴ Sırma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, Avesta Yayınları, İstanbul 1996, s. 74.

¹⁵ M. Mamedova, "Russia ii. Iranian - Soviet Relations (1917-1991)", *Encyclopædia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/russia-ii-iranian-soviet-relations-1917-1991>, (Erişim tarihi: 20.01.2021).

¹⁶ Talas Avşarlı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Asuri, Ermeni ve Kürt İsyanı", *Güney Sosyal Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*, Sayı: 4, Ankara 2005, s. 79.

Rusların İran topraklarından çekilmeleri ortaya farklı bir durum çıkardı. Çünkü Rus askerlerinin çekildikleri bölgelere Ermeni ve Nasturiler yerleşmeye başladılar. Çok geçmeden Ruslardan geriye kalan cephane ve silahlar da Ermeni ve Nasturilerin ellerine geçti.¹⁷ Fakat aslında Ermeni ve Nasturilerin amacı ilk etapta Ruslardan boşalan bölgelere yerleşmek değildi. Geri çekilen Rus askerleri ile birlikte Kafkasya'ya göç etmekte. Bu amaçla girişimlerde bulunan Ermeni ve Nasturiler, Rus ileri gelenleri ile bu konuyu görüşmek üzere bir heyeti Tiflis'e gönderdiler. Bu heyette; Katolik Rahip Toma, Ortadoks Mar Elia ve Protestan Isaac M. Yonan vardı. Bu heyet, görüşmeler sırasında Ruslarla birlikte Kafkasya'ya göç etme niyetinde olduklarını şayet bu mümkün değilse de Rusların bölgeden ayrılmamalarını veya en azından İngilizler kendilerine yardım ulaştırana kadar bölgeyi savunmalarını istediler. Ruslar, Ermeni ve Nasturilere General Carpov'un idaresi altında Ablay Cuzmin, Senelnikof ve Taboure ile birlikte 200 subayın bölgede kendilerini savunmaları için görevlendirilecekleri sözünü verdiler.¹⁸

Ruslar, henüz savaşın başlarında bölgedeki Ermeni ve Nasturileri aynı cephede bir araya getirmeyi planlamışlardı. İhtilalden sonra ise müttefikleri bu planı daha geniş kapsamlı bir şekilde uygulama yoluna gittiler. Plana göre, bu cepheye Ermeni ve Nasturiler dışında Pontus (Trabzon) Rumları ve Gürcüler de dâhil olacaktı. Fakat Pontus Rumlarının bu birlikteliği reddetmeleriyle plan sonuçsuz kaldı. Dolayısıyla İngilizler, bu amaçlarını yalnızca Ermeni ve Nasturiler aracılığıyla gerçekleştirmeye çalıştılar.¹⁹ Çünkü İngilizler, Ermeni ve Nasturileri Bakü petrolünün Osmanlı ve Alman tehlikesine karşı korunması konusunda bölgede önemli bir güç olarak görmekteydiler.²⁰ Bu amaçla 1917 Aralık ayında Tiflis'teki İngiliz misyon şefi Offley Shore, Ermeni General Antranik ile iletişime geçti. Antranik, bir ayda 10 bin kişi toplayabileceğini ve hatta kendilerine para, silah ve subay verilmesi halinde bu düzensiz orduyu üç ayda iki katına çıkarabileceği sözünü verdi. Antranik, bu ordu vasıtasıyla Van ile Urmiye arasındaki hattı tutacak ve ayrıca Marşimun ve Simko ile birlikte hareket edecekti. Bunun üzerine Ermeni ve Nasturilerin daha fazla desteklenmeleri gerektiğini düşünen İngiliz Harp Kabinesi, 7 Aralık'ta Dışişleri Bakanı Balfour'a Ermeni ve Nasturilerin askeri istihbarat fonlarından desteklenmesi yetkisini verdi. 14 Aralık'ta da Tahran elçisi Marling'e kredi açma yetkisi verildi. İngilizlerin Marling'e ayırdıkları meblağ, 20 milyon sterlin gibi büyük bir paraydı.²¹

¹⁷ Kamuran Karabalık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bolu 2019, s. 116.

¹⁸ Murat Gökhan Dalyan, "I. Dünya Savaşı'nda Nasturi Patriği Mar Şamun Benyamin ve Faaliyetleri", *Savaşan Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Sempozyumu*, Ankara 2014, s. 987.

¹⁹ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, (Çev.: Şirin Tekeli), İstanbul 2004, s. 287.

²⁰ Kemal Çiçek, "Birinci Dünya Savaşı ve Süryaniler", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin 2006, s. 543.

²¹ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 288-289.

İngilizler vasıtasıyla bölgede önemli bir güç haline gelen Ermeni ve Nasturiler, kendi savunma güçlerini oluşturmaya başladılar. Kısa bir zaman sonra ise Urmiye ve Salmas havalisinde taburlar ve alaylar kurdular.²² Urmiye’de Bolşeviklere karışmayan ve genellikle Beyaz Rus olarak adlandırılan Rus Konsolosu Nikitin de bu kuvvetlere yardım etmekten çekinmedi. Nikitin, Urmiye merkezli kurulan bu silahlı kuvvetlerin gücünü şöyle açıklamaktadır: Rus Generali Kozmin komutasında, Nasturilerin kara kuvveti 4 alay; uzun nam-lu silahlı çok sayıda gönüllü Cilo (Osmanlı Nasturisi), 3 Fransız subayı, 30 astsubay; Ermenilerin kara kuvveti 2 alay, 4 top taburu, 300 atlı ve 1 alayın-ın olduğunu söylemektedir. Ayrıca Urmiye’de bulunan misyonerlerden Mr. Şedd de Urmiye ahalisinin de bu teşkilatta bulunmalarını önermiş fakat Ur-miye Türkleri bunu reddetmişlerdi. Teşkil edilen bu kuvvetlerin masrafları da Fransızlar ve İngilizler tarafından karşılanmaktaydı.²³

İngilizlerin, Ermeni ve Nasturilere yaptığı yardımlar, İran hükümetini rahat-sız etmekteydi. Bundan dolayı Ermeni ve Nasturiler, İran hükümeti tarafından uyarıldılar. Ermeni ve Nasturiler, İran hükümeti ile karşı karşıya gelmek iste-mediklerinden bu uyarılara karşılık olarak İran yönetimine yönelik bir hareket-lerinin olmadığını, devlete her zamanki gibi sadık olduklarını ve İran devletine karşı isyan etmek gibi bir niyetlerinin olmadığını güvence veren bildirimler yayımladılar. Amaçlarının kendilerini Türk ve Kürtlere karşı savunmak olduğunu belirten Ermeni ve Nasturiler, İtilaf Devletlerinin emri ve yardımıyla silaha sarıldıklarını belirttiler. Bu şekilde İran ile karşı karşıya gelmekten kaçındılar.²⁴

Ermeni ve Nasturiler, kendilerine verilen destekler sonucu henüz Rus as-kerlerinin İran’dan resmi olarak çekilmedikleri 1918 Ocak ayının sonlarında Urmiye havalisinde saldırılara başladılar. Saldırıların önderliğini daha önce Hakkâri’den Urmiye’ye kaçmış olan Nasturiler²⁵ yapmaktaydılar. Buradaki Nasturiler, Marşimon komutasında 5 bin kişiden oluşan bir birlikti.²⁶ İtilaf Devletleri ile Ermenilerin de desteklediği bu birlik, kısa bir süre sonra Urmi-ye’nin kuzey bölgelerini işgal ettiler. Bu işgalden sonra Nasturiler, Urmiye’de polis kuvveti oluşturarak halkı kontrol etmeye başladılar.²⁷ İran’daki resmi makamlar, Nasturilerin silahlarını almak için bazı girişimlerde bulduysalar da Nasturilerin saldırıları son bulmadı.²⁸

²² David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu’da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, (Çev.: Ali Çakıroğlu), Belge Yayınları, I. Baskı, İstanbul, Ekim 2007, s. 137.

²³ Tohid Melikzade, “Birinci Dünya Savaşında İran’da Ermeni ve Nesturi Ayaklanması”, *Ermeni Mezaliminin 100. Yılında Tarihi Gerçekler, İran’ın Batı Azerbaycan Eyaletinde Ermeni Mezalimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Tebaren Yayınları, Ankara 2018, s. 94.

²⁴ *The Assyrian Martyr, Mar Menjamin Shimun Patriarch of the Church of the East*, (Editör. Dr. Norman Solhkhah), Center for the Assyrian Genocide Studies, Chicago 2008, s. 11.

²⁵ 12 Nisan 1915’de Hakkâri ve çevresinde meskûn olan Nasturiler, İtilaf devletlerinin yanında savaşa girmeye karar verdiler. 10 Mayıs 1915 tarihinde de Osmanlı Devleti’ne karşı seferberlik ilan ettiler. Eylül 1915’te Osmanlı birliklerinin karşısında duramayan Nasturiler, İran’a göç etmek zorunda kaldılar. (Hanım, *a.g.e.*, s. 74).

²⁶ Çiçek, “a.g.m.”, s. 543.

²⁷ Melikzade, “a.g.m.”, s. 94.

²⁸ J. Linderholm, “1915” Assyrians and Syriacs During World War in Southern Anatolia and Azerbaijan, 1914-1918, Sweden 1994, s. 16.

Urmiye'den sonra Hoy ve Salmas'da da gücü ele geçiren Nasturiler, bölgedeki Türklere ve Kürtlere büyük kıyımlar yapmaya başladılar. Şubat 1918'de başlayan katliamlar Ağustos 1918'e kadar devam etti.²⁹ Katliamların ilk sinyali 20 Şubat 1918'de hiçbir sebep olmadan Urmiyeli 50 Müslüman'ın öldürülmesi ile verildi. Katliamların sorumlularının cezalandırılmaması vilayetteki Müslümanların tepkilerine sebep oldu. Bunun üzerine Urmiye Hâkimi İcal'ül-Mülk yabancı devletlerin konsoloslarına bir nota verdi. Fakat bu nota karşılık bulmadı. Daha sonra Urmiye'deki Müslümanlar, 22 Şubat'tan itibaren 3 gün boyunca Ermeni ve Nasturilerin saldırılarına maruz kaldılar. Top ve silah sesleri altında kalan vilayette alev ve dumanlar her yerden görünüyordu. Sadece 3 gün içerisinde binlerce Müslüman öldürüldü. Bundan sonra vilayete tam olarak hâkim olan Ermeni ve Nasturiler, 25 Şubat'ta Müslümanların silahlarını toplamaya başladılar. 48 saat içerisinde toplanan bu silahlar Ermeni ve Nasturilere dağıtıldı. Böylece Güney Azerbaycan'ın batısı resmen Ermeni ve Nasturilerin kontrolüne geçti.³⁰

Kayıtlara "*Urmiye Trajedisi*" olarak geçen bu olaylardan İranlı tarihçi Ahmed Kesrevi de "*Tarih-i Hicdeh Salei Azerbaycan*" adlı eserinde bahsetmektedir. Kesrevi, bu olaylar sırasında Urmiyeli Müslümanların çoğunun evlerinin yağmalandığını, Ermeni ve Nasturilere karşı mukavemet edenlerin ise bir kamu binasında tutsak edildiklerini söylemektedir. Devamında, Ermeni ve Nasturilerin vilayeti abluka altına almalarından ve pazarların kapalı olmasından dolayı insanların yiyecek dahi temin edemediklerini dolayısıyla aç ve susuz kaldıklarını aktarmaktadır. Kesrevi, vilayetteki olayların yatıştırılması için İran hükümetinin bir grup Kazak askerini vilayete gönderdiğini fakat bu askerlerin bazılarının da olaylardan nasibini aldıklarını ve yaralandıklarını belirtmektedir.³¹ Diğer bir İranlı tarihçi Ahmed Kaviyanpur ise, "*Tarihe Ormiye*" adlı eserinde, bu katliamlara girişenlerin başında Osmanlı topraklarından daha önce göç eden Nasturilerin olduğunu ayrıca İran'a göç ettiklerinde kendilerine yardım eli uzatan, ekmeğini paylaşan insanların hem canına hem de malına kast ettiklerini vurgulamaktadır.³²

İran hükümetinin bölgedeki olayların son bulması için yaptığı girişimler sonuç vermeyince Tebriz Valisi, daha önce aralarının bozuk olduğu Kürt aşiret reisi Simko'dan yardım istedi.³³ Simko, Bolşevik İhtilali'nden sonra Ruslardan geriye kalan sahra topları da dâhil olmak üzere onlardan geriye kalan birçok silah ve cephaneyi ele geçirmişti. Dolayısıyla Simko, askeri teçhizat açısından oldukça güçlüydü. Tebriz Valisi'nin yardım talebini kabul eden Simko, bu gücünü kullanarak Ermeni ve Nasturilere karşı harekete geçti. Wigram ve Yonan'a göre bu sırada Rusların İran'dan çekilmesinden dolayı rahatlayan İranlı yetkililer, Nasturi Patrik'inden kurtulmak için daha önce aralarının

²⁹ Mehdiyev, "a.g.m.", s. 107.

³⁰ Melikzade, "a.g.m.", s. 94.

³¹ Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Hicdeh Sale-i Azerbaycan*, İntişarat-ı Emir Kebir, Tehran 1350, s. 711.

³² Ahmed Kaviyanpur, *Tarihe Ormiye*, Ormiye 1372, s. 301.

³³ Bruinessen, "a.g.m.", s. 90.

bozuk olduğu Simko'yla iletişime geçerek Nasturi Patriği Benyamin'i, şayet ortadan kaldırır ise affedileceği yönünde bir teklifte bulunmuşlardı.³⁴ Bu arada Nasturi Patrik Benyamin de İngilizlerin emriyle Simko ile ittifak kurma niyetindeydi. Patrik, bunun için Simko'dan görüşme talep etmişti. Bölgedeki olayların durdurulması için Simko da Patrik'i Dilman'a 20 km uzaklıktaki Köhneşehr'e davet etti.³⁵

Patrik, davete katılmak üzere silahlarını iyi kuşanmış 140 kişilik adamıyla yola çıktı. 16 Mart 1918'de Patrik Köhneşehr'e geldi ve görüşme yapacakları eve doğru yürüdü. Simko da bir süre sonra seçilmiş birkaç süvarisiyle birlikte geldi. Yalnız Simko, bazı adamlarının görüşme yerine daha sonra gelmelerini tembihlemişti. Simko ve Patrik, belirtilen evde görüşmeye başladılar. Simko'nun iddiasına göre görüşme sırasında Patrik, kendisine birlikte hareket etmeyi önermiş ve ancak bu şekilde Tebriz'e sahip olabileceklerini söylemişti.³⁶ Ayrıca süvari yönünden güçlü olan Simko'dan süvari istemişti. Görüşme bittikten sonra Simko, Patrik'i gayet normal bir şekilde yolcu etti. Patrik, arabasına tam binecekken Simko, Patrik'i sırtından vurdu.³⁷ Mermi, Patrik'in sırtına isabet etti ve daha önce hazırlıklı olan Simko'nun adamları da Patrik'in adamlarına kurşun yağdırdılar. Patrik'in kardeşi David de dâhil olmak üzere Nasturilerden sadece birkaçı Urmiye'ye kaçmayı başarabildi.³⁸ Bu olayın yaşandığı gün Nasturilerin bölgedeki en büyük destekçilerinden Ermeniler de Urmiye ve Salmas'a doğru hareket ederken tehlikeli bir hastalık askerleri yakalamıştı. Bu hastalığı içtikleri tuzlu sudan kapalı 500'ün üzerinde Ermeni askeri, yaşamını yitirmiş bu sebeple daha fazla ilerleyememişlerdi.³⁹

Simko'nun Patrik'i öldürmesi bölgede Müslümanlara yönelik yeni katliamların yaşanmasına sebep oldu. Çünkü Patrik'in öldürüldüğünü işiten Nasturiler, Ağa Petros ve Sırma Hanım kumandasında bir araya gelen 30 bin kişilik bir kuvvet teşkil ederek Simko'nun üzerine yürüdüler.⁴⁰ Nasturilerle rekabet edemeyeceğinin farkında olan Simko, güçlerini Çehrik'teki karargâhına çekti. Simko'nun Köhneşehr'den ayrıldığını anlayan Nasturiler, buradaki Azerbaycan Türklerine saldırdılar ve evlerini yağmaladılar. Daha sonra Simko'nun kaçtığı Çehrik'e girdiler. Simko'nun karargâhını da yağmalayan Nasturiler, daha sonra Dilman'a saldırdılar. Dilman'ı ele geçiremeyen Nasturiler, Urmiye'ye geri döndüler.⁴¹ Bu sırada Van'daki Ermeni çeteleri Osmanlı birliklerine

³⁴ W.A. Wigram - E.T.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, (Çev.: İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2004, s. 111; Gabriel Yonan, *Asur Soykırımı, Unutulan Bir Holocaust*, (Çev.: Erol Sever), Pencere Yayınları, İstanbul 1999, s. 225.

³⁵ *The Assyrian Martyr, Mar Menjamin Shimun*, s. 11.

³⁶ Kaviyanpur, *a.g.e.*, s. 301.

³⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, 583/113.

³⁸ Kaviyanpur, *a.g.e.*, s. 301.

³⁹ Linderholm, *a.g.e.*, s. 17; Melik Qambar, "Malik Qambar'ın Kalemi ile Kendi Yaşam Öyküsü ve Jilo Aşireti", Erişim: [http://www.acsatu.co m./filer/Malik-Qambar.pdf](http://www.acsatu.co.m./filer/Malik-Qambar.pdf), Erişim Tarihi: 10.02.2021 s. 12-13.

⁴⁰ *BOA., HR.SYS.*, 2341/60.

⁴¹ *Aynı belge.*

karşı başarısız olduklarından Van'dan çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu da Nasturilere büyük bir darbe oldu. Çünkü iki taraftan da etrafları sarılmıştı.⁴²

Nasturiler, Simko'dan intikam almak amacıyla kendisini takip etmeye devam ettiler. Salmas, Urmiye ve Dilman'da Müslümanlara yönelik umumi katliamlara giriştiler. 1 Nisan 1918'de de Urmiye yakınlarında bulunan Kahramanlı Kalesi'ni kuşatıp oradakileri öldürdüler. 3 Nisan 1918'de Salmas'ı tekrar ele geçirip buradaki insanların birçoğunu katlettiler.⁴³ Salmas yağmalanıp tahrip edilirken, Urmiye'deki İran askerleri halkın elindeki silahları topladılar. Olayları yatıştırmak için Tebriz'den gönderilen bir kuvvet de Nasturiler tarafından geri püskürtüldü. Bu sırada Nasturilerin katlettiği Müslüman sayısının 90 bin civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Nasturiler, bu bölgeleri ele geçirdikten sonra Simko'yu takip etmeye devam ettiler. Simko, artık Ermeni ve Nasturilerle başa çıkamayacağını bildiğinden ve sebep olduğu olaylardan dolayı Ruslardan ve İran'dan yardım alamayacağını anladığından af dileyerek daha önce ihanet ettiği Osmanlı Devleti'ne sığındı. Osmanlı Devleti tarafından affedilen Simko, bu sırada Hoy'da bulunan Ali İhsan Paşa emrindeki birliğe katıldı.⁴⁴

3. Urmiye, Hoy, Salmas ve Havalisinin Ermeni ve Nasturi Çetelerden Temizlemesi

Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Ruslar, İran'dan çekildikleri bölgelerin emniyetini sağlayamadılar. İran hükümeti de aynı şekilde bölgedeki olayların yatıştırılması için gerekli müdahalelerde bulunamadı. Bu sebeple bölgenin yerli ahali Ermeni ve Nasturi çetelerinin saldırılarına maruz kaldı. Ermeni ve Nasturi çetelerinin saldırılarından muzdarip olan yerli ahali, Osmanlı Ordusu'nun bölgedeki olaylara müdahalesini talep etti. Osmanlı kuvvetleri ise bölgedeki Müslüman ahaliyi bir an evvel kurtarmayı planladığından harekâta başladı.⁴⁵ Bu harekâtın diğer bir amacı da İngilizlerin Bakü'ye ulaşmak amacıyla Tebriz istikametine doğru ileri harekâta geçmeleriydi. Tüm bu sebepler, Osmanlı kuvvetlerinin İran'a girmesini zaruri hale getirdi.⁴⁶

Ermeni ve Nasturilerin sebep oldukları olayların önlenmesi ve İngilizlerin Tebriz istikametine doğru yaptıkları ileri harekâtın durdurulması amacıyla yapılacak girişimler için de VI. Ordu Kumandanı Halil Paşa görevlendirilmişti. Halil Paşa, 22 Ocak 1918'de Revandız Grubu Kumandanlığına gönderdiği telgrafta; Urmiye, Savuçbulak ve Sakız civarındaki Ermeni ve Nasturilerin mevcut durumu hakkında bilgi istemiş ve verilen cevapta bölgedeki olayların devam ettiği cevabını almıştı. Bunun üzerine VI. Ordu'da İran istikametine doğru harekâta geçti.⁴⁷

⁴² Yonan, *a.g.e.*, s. 226.

⁴³ Melikzade, "a.g.m.", s. 97.

⁴⁴ BOA., HR.SYS., 2341/60.

⁴⁵ "Şark ve İran Cephelelerinde Son Vakayi", *Tanin*, Sene: 11, Sayı: 3505, 13 Eylül 1918, s. 1004.

⁴⁶ Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 178.

⁴⁷ Barış Metin, "Urmiye ve Havalisinde Ermeni ve Nasturilerin Faaliyetleri (1917-1918)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, Ankara 2010, s. 155.

Mart-Nisan aylarında da bir kısım Osmanlı kuvveti, Hınıs-Malazgirt ve Karakilise havalisinden İran istikametine doğru harekâta başladı. Bu kuvvetler önce Van Gölü'nün iki sahili boyunca Van'a doğru ilerlediler.⁴⁸ Van-Arnis hattı üzerinden ilerleyen bu kuvvetlerin önlerinde bulunan Ermenilerin bir kısmı İğdır havalisine, bir kısmı da Urmiye-Dilman havalisine kaçtılar. İran içlerine doğru kaçan Ermeniler, o havaliye bulunan Ermeni ve Nasturi çeteleri ile birleştiler. Fakat Urmiye ve Dilman havalisine kaçan Ermeni ve Nasturilerin önündeki en büyük engel Simko ve adamlarıydı. Nitekim Urmiye-Dilman hatında bulunan Simko ve adamları, buradaki Ermeni ve Nasturilere saldırarak birçok kayıp vermelerine sebep oldular.⁴⁹ Bu sırada Saray'da bulunan bir müfreze de kısa bir süre sonra Kotur'u zaptetti. VI. Ordu da bazı kuvvetlerle Urmiye'ye doğru harekâta başladı. VI. Ordu'nun amacı, İngilizlerin Ermeni ve Nasturi çeteleri kullanarak Sakız-Savuçbulak-Urmiye-Dilman-Tebriz havalisine ulaşmalarına engel olmaktı.⁵⁰

Osmanlı kuvvetleri, İran'a girdikten sonra kurtarılan ilk bölge Hoy ve havalisi oldu. Hoy'un Osmanlı kuvvetleri tarafından zaptı üzerine Ermeni ve Nasturi çeteler, Urmiye Gölü ile Osmanlı-İran hududu arasında kalan Dilman civarına çekildiler. Ermeni ve Nasturilere burada İngiliz ve Amerikalı misyonlar yardım etmekteydiler.⁵¹ 17 Mayıs 1918'de V. Tümen de Dilman ve Salmas havalisini tutan Ermeni ve Nasturilere saldırdı. Fakat bu saldırılar, Ermeni ve Nasturilerin sahra topuyla karşılık vermeleri üzerine başarısız oldu.⁵² Bu başarısızlık, Nagada-Uşnu hattına çekilen Tümen'in yardımına daha büyük birliklerin gönderilmesini gerektirmekteydi. Çünkü İngilizler, Bakü'ye ulaşmak için İran içerisindeki ileri harekâtlarına devam etmekteydiler. Bunun üzerine 8 Haziran 1918'de Sofiyan'da bulunan 36. Alay Tebriz'e gönderildi.⁵³ Bu alay dışında 9 Haziran 1918'de I. Kafkas Kolordusu ve IV. Kolordulardan teşkil edilen IX. Ordu da Tebriz'e doğru yola çıkarıldı. IX. Ordu'nun da görevi İngilizlerin İran içerisindeki ilerleyişine mani olmak dışında Urmiye ile Hazar Denizi arasındaki noktayı tutmak ve gerekirse VI. Ordu ile birlikte Bağdat'ı zaptetmekti. Fakat IX. Ordu'nun en önemli vazifesi Dilman ile Urmiye arasındaki Ermeni ve Nasturileri yok etmektir.⁵⁴

Diğer taraftan XII. Tümen, önündeki 1000 kişilik düşman kuvvetini mağlup ederek önce Salmas'ı ve sekiz gün devam eden şiddetli bir muharebeden sonra da Dilman'ı zaptetti. Bu muharebede Ermeni ve Nasturilerden 3 top ve külliyetli miktarda silah ve cephane ele geçirildi. Mağlup olan Ermeni ve Nasturiler, Urmiye'ye doğru kaçmaya başladılar. Bu sırada Antranik kumandasındaki bir Ermeni kuvveti, Kafkasya'dan Aras Nehri'ni geçerek Hoy

⁴⁸ "Şark ve İran Cephelerinde Son Vakayı", s. 1004.

⁴⁹ Garthwaite, *a.g.e.*, s. 197.

⁵⁰ E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt: 3, İstanbul Askerî Matbaası, İstanbul 1938, s. 8.

⁵¹ "Şark ve İran Cephelerinde Son Vakayı", s. 1004.

⁵² Aysan, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁵³ *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi*, Dosya No: 137, Klasör No: 364.

⁵⁴ Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi*, Genel Kurmay Matbaası, Ankara 1936, s. 240-241.

istikametine ilerlemeye başlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı kuvvetlerinin bir kısmı Hoy istikametine gönderildi. Hoy yakınında vuku bulan şiddetli bir muharebeden sonra Antranik kuvvetleri mağlup olarak Culfa'dan Aras Nehri'nin kuzeyine doğru kaçmaya mecbur kaldılar. Antranik'in Urmîye'deki Ermeni ve Nasturilere getirdiği külliyetli malzeme de Osmanlı kuvvetlerinin eline geçti.⁵⁵

Ermeni ve Nasturiler, Osmanlı birliklerinin ilerleyişi karşısında Urmîye ve Dilman havalisine çekilmişlerdi. Çekilme sırasında yol üzerinde bulunan Müslümanların çoğunu katlettiler. 24 Temmuz'a kadar Hoy, Dilman ve Tebriz zaptedilse de Urmîye'nin kuzeyinde Ermeni ve Nasturi güçlerinin direnişi devam etmekteydi. Fakat Ermeni ve Nasturi güçlerinin herhangi bir dış yardım almadan cephede hayatta kalamayacakları açıktı. Bilhassa mühimmatları gittikçe azalıyordu. Bu sebeple Ermeni ve Nasturilere yardım ulaştırmak için İngilizler harekete geçtiler. İngilizler, Ermeni ve Nasturileri bu zor durumdan kurtarmak için İngiliz ordusunda görevli Güney Afrikalı havacı Teğmen Pennington'ı, 7 Temmuz'da Kazvin'den bölgeye gönderdiler. Urmîye'ye varan Pennington'ı, gören Ermeni ve Nasturiler sevindiler. Bir süre Urmîye'deki Ermeni ve Nasturilerle görüşen Pennington daha sonra Hemedan'a geri döndü.⁵⁶ Teğmen Pennington'dan sonra bu sefer de Yüzbaşı Osborne, Tebriz'e doğru yola çıktı. Tebriz istikametine ilerleyen İngilizler, İran'daki ilerleyişlerini kolaylaştırmak için de buradaki siyasi memurları vasıtasıyla muhtelif aşiretlere yüklü miktarda para dağıtıyorlardı. Bu memurların refakatinde 200 civarında asker de bulunuyordu.⁵⁷ İngilizler, bu hareketin gerekçesini bölgedeki asayişin bozulmasının yanı sıra Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarındaki ileri harekâtına bağlasalar da⁵⁸ asıl amaçları, emirleri altındaki Hint ve bölgede kalan Rus askerleri ile Tebriz üzerinden Culfa istikametine ilerleyerek Karabağ şarkında faaliyet gösteren Ermeni çete reisi Antranik ile birleşmek ve bölgedeki Osmanlı kuvvetlerini tehdit etmektir.⁵⁹

İngilizlerin ileri hareketlerine karşılık XI. Tümen Culfa üzerinden Tebriz'e gönderildi.⁶⁰ İngilizler, Tebriz'in on kilometre kadar yakınına gelmişlerdi. Osborne, Tebriz yolu üzerindeki Tıkmaşaş'da Osmanlı kuvvetleriyle karşı karşıya geldi. Türkler, yerli ahali yardımıyla güçlü bir mukavemetle İngilizlerin geri adım atmasını sağladılar. Osmanlı kuvvetleri, İngilizleri takip etmeye devam ettiler. İngilizler, geri çekilirken yerel halk İngiliz tehlikesinden kurtuldukları için seviniyorlardı.⁶¹ İngilizler, daha sonra buldukları mevkiileri terk ederek Meyane'ye doğru çekildiler.⁶²

⁵⁵ "Şark ve İran Cephelerinde Son Vakayı", s. 1004.

⁵⁶ W.A. Wigram, *The Assyrians And Their Neighbours*, London 1929, s. 217.

⁵⁷ "Irak ve İran Cephelerinde", *Tanin*, Sene: 11, Sayı: 3507, 15 Eylül 1918, s. 1010.

⁵⁸ "İngilizler ve İran", *Tanin*, Sene: 11, Sayı: 3464, 3 Ağustos 1918, s. 838.

⁵⁹ "Irak ve İran Cephelerinde", s. 1010.

⁶⁰ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, Cilt: 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964, s. 168.

⁶¹ M.H. Donohe, *İngiltere'nin İran / Azerbaycan Seferi (1918)*, (Çev.: Cengiz İ. Çay), Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul 2016, s. 142.

⁶² "Şark ve İran Cephelerinde Son Vakayı", s. 1004.

Ağustos 1918'de IV. Ordu birlikleri ile Simko emrindeki Kürtler, Urmiye'ye girdiler. Bu güçler karşısında duramayacaklarını anlayan Nasturiler, vilayetten kaçmaya başladılar. Nasturiler, kaçarken geçtikleri yerleri yağmaladılar ve karşılarına çıkan Müslümanları yaş ve cinsiyet fark etmeksizin öldürdüler. Bunun üzerine 12 Ağustos'ta Tebriz'den hareket eden bir İran gücü, Meyandoab yakınlarında kaçan ve yağma yapan Nasturilere saldırdı.⁶³ Bu geri çekilmeye İngilizlerin büyük rolü vardı. Çünkü İngilizler, Nasturilerin güneyde bulunan İngiliz kuvvetleri kışlarına doğru geri çekilmelerini emretmiştiler. Birkaç ay sonra kendi soydaşlarıyla birleşen Nasturilerin çoğu İngiliz kuvvetleriyle buluşmak için Irak'a doğru yürüdüler.⁶⁴

Ermeni ve Nasturilerden oluşan yaklaşık 60 bin kişi taşıyabilecekleri hayvanları ve eşyaları ile birlikte Bağdat istikametine doğru yürümeye başladılar.⁶⁵ Bu yolculukta Ermeni ve Nasturilerin kimi arabalarla, kimi atlarla, kimi de yürüyerek bu ölüm-kalım yoluna çıktılar. Bu arada Osmanlı birlikleri durmadan Ermeni ve Nasturilere karşı müsademelerde bulunmaktaydılar. 19 günlük bir yolculuktan sonra, büyük kayıplar veren Ermeni ve Nasturiler, Sayın Kalesi'nin yakınında konuşlanan İngiliz birimlerine ulaşmayı başardılar. Bu yolculuk sırasında 10 bin Ermeni ve Nasturi öldü. İran'dan gelen mültecilerin toplam sayısını 50 bin olarak belirleyen⁶⁶ İngilizler, bu mültecileri Bağdat yakınlarındaki Bakuba Kampı'na göndermeye karar verdiler.⁶⁷ Kampa gelenlerin salgın hastalık taşıyabilecekleri düşünüldüğünden kurulan dezenfekte istasyonlarından geçebilenler kampa girebildiler. Bakuba Kampı'na gelen Nasturi nüfusunun üçte ikisi Hakkâri bölgesinden gelenlerden oluşmaktayken, geri kalan nüfus Urmiye ve Salmas'tan gelen İran vatandaşlarıydı.⁶⁸ Bu mülteciler daha sonra Musul yakınlarındaki Mindan'daki başka bir kampa nakledildiler. Bu kamptaki mülteciler, bir süre İngilizler tarafından Irak'taki isyancılara karşı düzensiz bir savaş gücü oldular. Sonraki süreçte ise İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri üssünü koruyan muhafızlar olarak görevlendirildiler.⁶⁹

Sonuç

1917 Bolşevik İhtilali, sonuçları itibariyle Rus toplumunda kökten değişikliklere sebep olurken, Birinci Dünya Savaşı'nın da gidişatını önemli ölçüde etkiledi. İhtilalin sonuçlarından en fazla etkilenen devletlerden biri de İran oldu. Çünkü İran, siyasi, iktisadi ve askeri açıdan Rus baskısı altındaydı. İhtilal neticesinde Rus ordusu İran topraklarını terk etti. Fakat Rus askerleri tahli-

⁶³ Linderholm, *a.g.e.*, s. 9.

⁶⁴ E. Every, "Asuriler", (Çev.: Sami Kılıç), *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10/1, Elazığ 2005, s. 103.

⁶⁵ Linderholm, *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁶ Linderholm, *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁷ Wigram, *a.g.e.*, s. 217.

⁶⁸ Serdar Sakin, "İngiltere, Nasturiler ve İç Toprak Projesi (1919-1922)", *History Studies*, Sayı: 5/5, Samsun 2013, s. 212.

⁶⁹ Every, "a.g.m.", s. 103.

ye sırasında geçtikleri bölgeleri yağmaladılar. Bu yağmalara karşı duran Osmanlı yanlısı Müslümanların Rus askerlerine karşı durması sonucunda yeni çatışmalar yaşandı ve bu çatışmalarda birçok Müslüman hayatını kaybetti.

İhtilalin en önemli neticelerinden birisi, hiç şüphesiz bölgedeki Ermeni ve Nasturilerin yalnız kalması oldu. Ruslardan boşalan yerleri doldurmak isteyen Ermeni ve Nasturiler, onlardan geriye kalan silah ve cephaneleri ele geçirdiler. Ermeni ve Nasturiler ele geçirdikleri bu silah ve cephanelerle bölgedeki Osmanlı yanlısı Müslümanlara büyük katliamlar yaptılar. Bu durum bölgedeki savaşın adeta yeniden alevlenmesine sebep oldu.

Ermeni ve Nasturiler, sadece Ruslardan geriye kalan silah ve cephanelerle bölgede önemli bir güç konumuna gelmediler. Aynı zamanda bölgedeki Amerikalı misyonerler, İngilizler ve Fransızlar da kendilerini desteklediler. Ermeni ve Nasturiler, gördükleri bu yardımlar sayesinde savaşın başından beri kavgalı oldukları Müslümanlara saldırmaya ve onları topraklarından sürmeye başladılar. Bilhassa Urmiye, Salmas ve Hoy civarlarındaki Müslümanlara saldıran Ermeni ve Nasturiler, bölgede binlerce Müslümanın ölmesine sebebiyet verdiler. İran hükümetinin bölgedeki olaylar karşısındaki pasif müdahalesi ise olayları durdurmadı. Üstelik Amerika, Fransa ve İngiltere'nin de destekleri devam etti. Bu durum Ermeni ve Nasturilerin daha da saldırgan bir tutum sergilemelerine sebep oldu.

Bölgedeki Müslümanların Ermeni ve Nasturilerin katliamlarına maruz kalması üzerine Osmanlı Devleti bölgeye birlikler sevk etti. Osmanlı birliklerinin karşısında duramayan Ermeni ve Nasturiler, İngilizlerden yardım istediler. Fakat İngilizlerin kendilerine yeterli yardım ulaştıramaması üzerine İngilizlerle buluşmak üzere İran-İrak sınırına yürüdüler. Ermeni ve Nasturiler, sonunda İngiliz birimlerine ulaşırsalar da bu yolculuk sırasında açlık ve salgın hastalıklardan dolayı büyük kayıplar verdiler.

Osmanlı Devleti'ne karşı İran'da Ruslar ve İngilizlerle birlikte savaşan Ermeni ve Nasturiler, yüzyıllar boyunca yaşadıkları topraklardan ayrılmak zorunda kaldılar. Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf devletlerinin kendilerine devlet kurma vaadiyle giren Ermeni ve Nasturiler, amaçlarına ulaşamadılar ve üstelik daha önce yaşadıkları toprakları da terk etmek zorunda kaldılar. Dolayısıyla savaşta İtilaf devletlerinin yanında yer almak, Ermeni ve Nasturilere bağımsızlık getirmediği gibi bu devletlerin siyasi çıkarları adına birçoğu hayatlarını kaybetti. Geriye kalanlar da evlerinden ve topraklarından uzakta yaşamaya mahkûm oldular. Bu durum şüphesiz İngiltere ve Rusya gibi sömürgeci devletlerin etnik/dini grupların bağımsızlığından çok kendi ulusal çıkarlarının peşinde olduğunun en açık ve bir o kadar da en acı göstergelerinden biri olarak tarihe geçti. Nitekim kendisi de bir Nasturi olan Sırma Hanım "Ninova'nın Yakarışı" adlı eserinde yerlerinden ve yurtlarından edilmelerinden dolayı İngilizleri suçlamaktadır. Sırma Hanım, İngilizlerin adına savaşmışları halde ve kendileri savaşı kazanmalarına rağmen sürgüne gönderildiklerini söylemektedir. Kısacası savaştan sonra kaderlerine terk edildiklerini açıkça belirtmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi.
ATASE, Dosya No: 137, Klasör No: 364.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 583 / 113.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri (HR. SYS.), 2362/3, 2341/60.

Sürelî Yayınlar

“Irak ve İran Cephelerinde”, *Tanin*, Sene: 11, Sayı: 3507, 15 Eylül 1918.

“İngilizler ve İran”, *Tanin*, Sene: 11, Sayı: 3464, 3 Ağustos 1918.

“Şark ve İran Cephelerinde Son Vakayi”, *Tanin*, Sene: 11, Sayı: 3505, 13 Eylül 1918.

Kitap ve Makaleler

ABRAHAMIAN, Erwand: *A History of Modern Iran*, Cambridge Press, Newyork 2008.

ATABAKI, Touraj: “Doğu’ya Yöneliş: İran’da Osmanlı İstihbarat Servisinin Faaliyetleri”, *İran ve Birinci Dünya Savaşı, Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, (Çev.: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

AVŞARLI, Talas: “Birinci Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan’da Asuri, Ermeni ve Kürt İsyanı”, *Güney Sosyal-Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*, Sayı: 4, Ankara 2005.

AYSAN, E.: *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt: 3, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul 1938.

BELEN, Fahri: *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, Cilt: 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

BLAGA, Rafael: *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul 1997.

BRUINSEN, Martin Van: “20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Mütegalibe”, *İran ve Birinci Dünya Savaşı, Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, (Çev.: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

CAR, E.H.: *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, (Çev.: Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul 2004.

ÇAKMAK, Fevzi: *Büyük Harpte Şark Cephesi*, Genel Kurmay Matbaası, Ankara 1936.

ÇİÇEK, Kemal: “Birinci Dünya Savaşı ve Süryaniler”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin 2006.

DALYAN, Murat Gökhan, “I. Dünya Savaşı’nda Nasturi Patriği Mar Şamun Benyamin ve Faaliyetleri”, *Savaşan Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Sempozyumu*, Ankara 2014.

DONOHE, M.H.: *İngiltere’nin İran / Azerbaycan Seferi (1918)*, (Çev.: Cengiz İ. Çay), Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul 2016.

EVERY, E.: “Asuriler”, (Çev: Sami Kılıç), *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10/1, Elazığ 2005.

GARTHWAITE, Gene R.: *İran Tarihi, Pers İmparatorluğu’ndan Günümüze*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2011.

GAUNT, David: *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu’da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, (Çev.: Ali Çakıroğlu), Belge Yay., I. Baskı, İstanbul 2007.

GÜHER, Ebru - AÇIKSES, Erdal: “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Kafkas Cephesinde Rusların Ermeni Politikası”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 223, Ağustos 2016.

HANIM, Sırma: *Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, Avesta Yayınları, İstanbul 1996.

HASANLI, Cemil: *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, İstanbul 2005.

İran Azerbaycanı Tedkik Raporu, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Ankara 1927.

KARABALIK, Kamuran: *Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bolu 2019.

KARADENİZ, Yılmaz: *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, Bakış Yayınları, İstanbul 2006.

KAVİYANPUR, Ahmed: *Tarihe Ormiye*, Ormiye 1372.

KESREVİ, Ahmed: *Tarih-i Hicdeh Sale-i Azerbaycan*, İntişarat-ı Emir Kebir, Tehran 1350.

KURAT, Akdes Nimet: "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barış (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Bellekten*, Cilt: XXXI/123, Ankara 1967.

LINDERHOLM, Jonas: "1915" *Assyrians and Syriacs During World War in Southern Anatolia and Azerbaijan, 1914-1918*, Sweden 1999.

MAMEDOVA, M.: "Russia ii. Iranian-Soviet Relations (1917-1991)", *Encyclopædia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/russia-ii-iranian-soviet-relations-1917-1991>, (Erişim tarihi: 20.01.2021).

MEHDİYEV, Gaffar Çakmaklı: "Ermenice Kaynakların Işığında Güney Azerbaycan'ın Batı Bölgesinde "Ermeni-Asuri Devleti" Kurma Çabaları ve Mezalimler", *İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletinde Ermeni Mezalimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Tebaren Yayınları, Ankara 2018.

MELİKZADE, Tohid: "Birinci Dünya Savaşında İran'da Ermeni ve Nesturi Ayaklanması", *Ermeni Mezaliminin 100. Yılında Tarihi Gerçekler, İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletinde Ermeni Mezalimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Tebaren Yayınları, Ankara 2018.

METİN, Barış: *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

METİN, Barış: "Urmiye ve Havalisinde Ermeni ve Nasturilerin Faaliyetleri (1917-1918)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, Ankara 2010.

ÖZDEMİR, Bülent: *Süryanilerin Dünü Bugünü, I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

QAMBAR, Melik: "Malik Qambar'ın Kalemî İle Kendi Yaşam Öyküsü ve Jilo Aşireti", <http://www.acsatv.com./filer/Malik-Qambar.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.02.2021).

REZAİ, Abdülazim: *Tarihe Deh Hezar Sale İran*, Tehran 1378.

SAKİN, Serdar: "İngiltere, Nasturiler ve İç Toprak Projesi (1919-1922)", *History Studies*, Sayı: 5/5, Samsun 2013.

SMIRNOFF, K.: *İranlılar, İran'ın Etnoğrafî Vaz'iyeti, Akvam ve Kabaili*, (Çev.: Mütেকaid Kâim-makam Nazmi), Askeri Matbaa, 1928.

ŞEVKET, Doktor Fahreddin: *İran*, (Haz.: Derya Örs), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

The Assyrian Martyr, Mar Menjamin Shimun Patriarch of the Church of the East, (Editör: Dr. Norman Solhkhah), Center for the Assyrian Genocide Studies, Chicago 2008.

TÜRKMEN, Zekeriya: "100 Yıllık Kardeş Kömeği Kafkas İslam Ordusu'nun Zafer Yürüyüşü - 1", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Cilt: 64, Sayı: 381, Eylül 2018.

WIGRAM, W.A.: *The Assyrians And Their Neighbours*, London 1929.

WIGRAM, W.A. - WIGRAM, E.T.A.: *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çeviri: İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004.

YERASİMOS, Stefanos: *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul 2004.

YONAN, Gabriel: *Asur Soykırımı, Unutulan Bir Holocaust*, (Çev.: Erol Sever), Pencere Yayınları, İstanbul 1999.

Extended Abstract

Armenian-Nestorian Troubles In Urmia, Salmas, And Khoy After The Bolshevik Revolution And The Ottoman Empire (1917-1918)

The Bolshevik Revolution is one of the most important events affecting the course of the First World War. In accordance with the Treaty of Brest-Litovsk (March 3rd, 1918) it signed with the Central Powers as a result of the revolution, Russia decided to withdraw its soldiers from the fronts it was fighting on. While this decision provided relief for the Central Powers on the fronts, it caused the Allies to review their frontal statuses.

One of the countries where Russia evacuated its soldiers as a result of the Treaty of Brest-Litovsk was Iran. The Armenians and the Nestorians, who fought alongside Russia throughout the war, were left alone when Russia withdrew its troops from Iran. Besides the American missionaries in the region, the French and the British also supported the Armenians and the Nestorians. Yet, the biggest supporters of the Armenians and the Nestorians were the British. The British provided weapons and ammunition support to the Armenians and the Nestorians, as well as financial aids. Establishing battalions thanks to these aids, the Armenians and the Nestorians started attacking the pro-Ottoman Muslims (Turks and Kurds) inhabited in Urmia, Salmas, and Khoy. The Armenians and the Nestorians starting their attacks in Urmia in late January 1918, when the Russian soldiers had not officially withdrawn from Iran yet, were led by the Nestorians who had fled from Hakkari to Urmia in 1915. This union, supported by the British and the Armenians, soon occupied the northern regions of Urmia. After this occupation, the Armenians and the Nestorians started to control the people by establishing a police force in the province. Although the official authorities in Iran made some attempts to take the weapons in the hands of the Armenians and the Nestorians, the attacks did not come to an end.

Taking control in Urmia and being well-armed, the Armenians and the Nestorians started to harm the Azerbaijani Turks inhabited in the region as well as the Kurds who did not belong to any tribe. The Armenians and the Nestorians seized power in Khoy and Salmas after Urmia and started to massacre the Muslims in the region. The massacres that started in February 1918 continued until August 1918. The first signal of the massacres was given on February 20th, 1918, when 50 Muslims from Urmia were killed for no reason. Though non-punishment of those responsible for the massacres caused reactions from the Muslims in the province, the massacres still continued. As a matter of fact, the Muslims in Urmia were subjected to the attacks of the Armenians and the Nestorians for three days starting from February 22. Thousands of Muslims were killed in just three days. Gaining full control over the province after that, the Nestorians started to collect the weapons of the Muslims on February 25th. Collected within 48 hours, those weapons were distributed to the Armenian Nestorians. In this way, the west of Southern Azerbaijan officially fell into the hands of the Armenians and the Nestorians.

As the efforts of the Iranian government against the troubles in the region failed, the Ottoman Empire sent troops to the region. The Armenians and the Nestorians failing to stand against the Ottoman troops asked the British for help. Unable to get help from the British, the Armenians and the Nestorians started to march towards the Iran-Iraq border under the command of the Nestorian Agha Petros to meet with the British. This group managed to reach the British units deployed around Sayin Castle after a 19-day march. British units took them to Hamadan. During this journey, many Armenians and Nestorians died of epidemics.

ABD DOLARI'NIN HEGEMONİK GÜCÜ VE GELECEĞİ: TÜRKİYE EKONOMİSİNDEN BİR BAKIŞ

Prof. Dr. İlhan EROĞLU* - Arş. Gör. Kubilay ERGEN**

Öz

Döviz kurlarındaki arzu edilmeyen hareketlerin reel sektöre, finansal değişkenlere ve iktisadi karar birimlerinin gelecekle ilgili beklentilerine olan olumsuz etkisi dikkat çekici bir konudur. Yeterince döviz geliri bulunmayan ülkeler için dış ödemeler sisteminde önemli bir yeri olan ABD Doları adeta hegemonik bir güç haline gelmekte ve söz konusu bu ülkeler farklı çözüm arayışlarına girmektedirler. Bu çalışmada bu çözüm arayışlarının hangi koşullarda geçerli olabileceği tartışılacaktır. Sonuçta Türkiye'nin ihracat ve ithalat miktarları ve dış ticaretin ülkeler ve döviz türleri arasındaki kompozisyonu incelendiğinde döviz şoklarının olumsuz etkilerine karşı üretilen çözüm önerileri arasında sayılan yerel para ile dış ticaret yapmak yerine temelde Türkiye'de üretilen çıktının artırılması ve mevcut girdilerle katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesi gerekliliği anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Döviz Kurları, İhracat, İthalat, Dış Ticaret, Çıktı.

The Hegemonic Power And Future Of The Us Dollar: A View From The Turkish Economy

Abstract

The negative impact of undesirable movements in exchange rates on the real sector, financial variables and the expectations of economic decision-makers about the future is a remarkable issue. The US dollar, which has an important place in the foreign payments system for the countries that do not have enough foreign exchange income, becomes a hegemonic power and these countries seek different solutions. In this study, it will be discussed under which conditions these search for solutions can be valid. In this article, Turkey's export and import amounts and the composition of foreign trade between countries and foreign exchange types are examined. As a result, it has been

Geliş Tarihi: 12 Haziran 2021 - Kabul Tarihi: 02 Temmuz 2021.

Atıf Bilgisi: İlhan Eroğlu - Kubilay Ergen, "ABD Doları'nın Hegemonik Gücü ve Geleceği: Türkiye Ekonomisinden Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 107-118.

* Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, ilhan.eroglu@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4711-1165.

** Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, kubilay.ergen@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6033-5625.

understood that it is necessary to increase the output produced in Turkey and to produce high value-added products with existing inputs, rather than foreign trade in local currency, which is among the solutions produced against the negative effects of currency shocks.

Keywords: Exchange Rates, Export, Import, Foreign Trade, Output.

Giriş

Gelişmekte olan birçok ülkede dış ticaretin finansmanının zorluğu ve yetersiz tasarruf düzeyi döviz kurlarındaki ani ve sert hareketlere karşı bu ülke ekonomilerini kırılgan bir yapıya sahip olmalarına neden olmaktadır. Döviz kurlarındaki ani ve sert değişimlere maruz kalan özellikle gelişmekte olan ülkeler, ödeme sistemlerinde hâkim ödeme aracı olan dövizin baskısından kurtulma adına yeni çözüm arayışlarını gündemlerine taşımışlardır. Bu bağlamda, bu çözüm arayışlarının odak noktası rezerv paraların uluslararası ticaretteki hegemonyasını belirli ölçüde hafifletmek ve hatta sona erdirmektir. Bu arayış son dönemde Amerikan Merkez Bankası (FED)'nin küresel gelişmeler neticesinde enflasyonist baskıların artmasına bağlı olarak parasal sıkılaştırma tedbirleri neticesinde daha da önemli hale gelmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler bu sorunun çözümüne yönelik olarak döviz üzerinden yapılan baskıyı yerli para birimlerinin dış ticarete kullanımını yaygınlaştırmak yoluyla hafifletmeyi amaçlamaktadırlar.

Yerli paraların dış ticaret işlemlerinde büyük oranda kullanılmasının tasarruf açısından dolayı kırılgan hale gelen ekonomilere oldukça olumlu katkı yapması beklenmektedir. Ancak ülkelerin karşı karşıya oldukları siyasi, ekonomik ve jeopolitik kısıtlar yerli paraların dış ticarete kullanımına engel teşkil etmektedir. Bu çalışmada döviz hegemonyası altında oldukça kırılgan bir yapıya dönüşen Türkiye ekonomisinin kısıtları üzerine yoğunlaşılacak ve dış ticarete konu olan mal bileşimleri incelendiğinde bu sorunun bir tercihten ziyade bir zorunluluk olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bundan sonraki bölümde dolar hegemonyasının nasıl oluştuğu ve bu hegemonyanın arkasındaki temel dinamiklerin kısa bir tarihçesi verilecek ardından şu anki görünümün nasıl olduğu ve gelecekte farklı senaryolar altında nelerin gerçekleşip gerçekleşmediği açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Dolar Hegemonyasının Kısa Tarihi

Ülkelerin birbirleriyle yaptıkları uluslararası ticari faaliyette kullanılan ödeme usul ve yöntemlerine uluslararası ödeme sistemi denmektedir. Ülkelerin uluslararası ödemelerde ithalatı ve ulusal yatırımları finanse etmekte yaşadıkları problemler neticesinde Amerika'nın öncülüğünde doların sabit bir altın miktarına karşılık olarak bağlanmasıyla oluşturulan bir ödeme sistemi geliştirilmiştir. Bu sistem Bretton Woods Sistemi adıyla anılmaktadır. Buradaki temel amaç ülkelerin ödemeler dengesi açık ve fazlalarının ülke ekonomisi aleyhine doğuracağı sonuçları engellemektir. Bunun için kullanılacak olan araç ise ilgili ülkelere belirli ölçüde özgürlük alanı bırakan, ülke parasını dolarla sabit bir pariteye bağlayan, süreç içerisinde bu paritenin değiştiril-

mesine olanak tanıyan bir kur rejimidir.¹ Sistemin ilk dönemlerinde ülkelerin ödemeler dengesi problemlerinin ciddi boyutlarda olması nedeniyle pratikte uygulanması oldukça zordu. Bu sebeple ülkelerin yabancı sermaye üzerinde sınırlama ve kontrol gücü bulunmaktaydı. Aynı zamanda Bretton Woods Sistemiyle birlikte oluşturulan Uluslararası Para Fonu (IMF) kaynakları ödemeler dengesi problemlerinin çözülmesi maksadıyla kullanılabilmekteydi. Bu fonun kaynağı ise sözleşmeye taraf olan ülkelerin katkılarıyla oluşturulmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde ise sistem ülke paralarının konvertibl olduğu bir aşamaya geçmiştir.²

Ödemeler dengesi açıkları sebebiyle kırılğan yapıdaki ekonomilerin para birimlerinin dolar karşısındaki değerlerinin değişken bir yapıda olması değeri nispeten daha stabil olan altına talebi artırmış bu nedenle altının dolar karşısındaki değerinin artması yönünde büyük bir baskı oluşmuştur. Aynı zamanda Amerikan ekonomisinin 1970'li yılların başında karşılaştığı yüksek dış ticaret açıkları ve tam istihdam hedefini gerçekleştirmek için uygulamaya başladığı düşük faiz politikası dolar dışındaki yabancı para birimlerine talebi artırmış, sistemin sürdürülmesi konusunda Amerikan Hükümeti ciddi bir sorunla karşı karşıya kalmıştır. Ancak altın rezervlerinin sınırlı olması ve uluslararası ticarete yaşanan dalgalanmaların da etkisiyle dolar uluslararası ticarete ödeme problemlerini çözmek için yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik sistemin 1973 yılında başlayan çöküşüyle somut bir hale dönüşmüştür.³

2. Halihazırdaki Hegemonik Güç: Kaynakları ve Sınırları

Bretton Woods sisteminin çöküşü ile birlikte ABD dolarının altın cinsinden belirli bir değere bağlanması terk edilmiş ve zamanla serbest piyasa koşullarında nispeten dalgalanmaya bırakılmıştır. Bu sürecin sonrasında Japonya, Almanya ve son yıllarda Çin dış ticaret fazlaları vererek kendi para birimlerinin uluslararası boyutta önem kazanmasını sağlamışlardır.⁴

Döviz kurlarındaki hareketlerin öngörülemez niteliği ve başta siyasi ve ekonomik belirsizlikler olmak üzere birçok belirsizlik tarafından etkilenmesi sebebiyle ülkelerin döviz kurlarındaki değişimlere ayrı bir önem atfetmesini gerekli kılmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin ithalat bağımlılığı düşünüldüğünde bu durum çok daha kritik bir hale gelmektedir. Tüm bu belirsizlikler ve doğurduğu risklerden korunmak için söz konusu ülkelerin risk yönetim politikalarını etkin bir şekilde uygulamaları gerekmektedir.⁵

Özellikle döviz cinsinden ülkeye para girişi nadiren görüldüğünde bu durum ithalatı finanse etme bakımından ülkeleri ciddi problemlere maruz bı-

¹ Brian Snowdown - Howard Vane, *Modern Makroekonomi: Temelleri, Gelişimi ve Bugünü*, Efil Yayınevi, Ankara 2012, s. 74-75.

² Hasan Cömert, "İmkansız Üçleme'den İmkansız İkilem'e: Bretton Woods Dönemi ve Sonrası Para Politikası", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 1, 2016, s. 115-136.

³ Halil Seyidoğlu, *Uluslararası Finans*, Güzem Yayınları, İstanbul 2001, s. 11-14.

⁴ Doğan Kargül, "Günümüzde Rezerv Para", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Cilt: 0, Sayı: 43, 2011, s. 139-142.

⁵ Yağmur Akarsu - Nur Dilbaz Alacahan, "Döviz Kuru Riski ve Türkiye Ekonomisi Açısından Değerlendirmesi", *Journal of Life Economics*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2019, s. 79-90.

rakmaktadır. Bu probleme ek olarak kurlardaki beklenmedik ve ani gerçekleşen sert inişli çıkışlı hareketler ihracatçı ve ithalatçı bakımından olumsuz sonuçlara yol açmaktadır. Kur riski olarak ifade edilen bu olumsuz durum ilgili firma bilançosunda veya ülkenin ödemeler bilançosunda bozulmalara neden olmaktadır. İşte bu gerekçelerle dönem dönem ülkeler bu risklerden korunmak adına kendi yerel para birimleri cinsinden ticaretin yapılıp yapılamayacağı konusunda önemli araştırmalar yapmaktadırlar. Bu usuldeki bir ticaretin günümüzün iktisadi koşullarında gerçekleşip gerçekleşemeyeceği tartışmalı bir konudur. Uluslararası ticarete Bretton-Woods sistemiyle başlayan ve ticaretin kontrol edilebilmesi aracı olarak da kullanılabilen dolar cinsinden ödeme yöntemleri ve ülkelerin dış ticaret açıklarının da ülkelerin kendi para birimlerinin dolar karşısındaki değerini düşürme yöntemiyle giderildiği bu sistem etkileri bakımından kısmen devam etmektedir. Ödemeler dengesi bilançosunda dolar ve avronun yerli para ile paritesinin düzeyi önemli etkilere sahip olmaktadır ve bunun neticesinde ülkeler karşılaşılan olumsuz neticelere tepki olarak kurdaki değişimlerin etkisini en aza indirmek için kurdaki hareketleri kendi lehlerine çevirmek istemektedirler. Uluslararası mal ve hizmet alım satım işlemlerinde ödeme aracı olarak kullanılabilen rezerv para kavramına değinmek burada yararlı olacaktır.

Ülkeler arası ticarete kullanılan para birimleri tercihinde ülkeler kendi para birimlerinden ziyade dolar ve avro gibi uluslararası geçerliliği olan para birimlerini kullanmaktadır. Rezerv para olarak isimlendirilen bu para birimleri uluslararası ticarete bir anlamda “*hegemonyalarını*” uzun zamandır sürdürmektedir. Bu sebeple bazı ülkeler belirli dönemlerde mal veya hizmet alımında döviz cinsinden finansman ihtiyacına gerek duymaktadır.

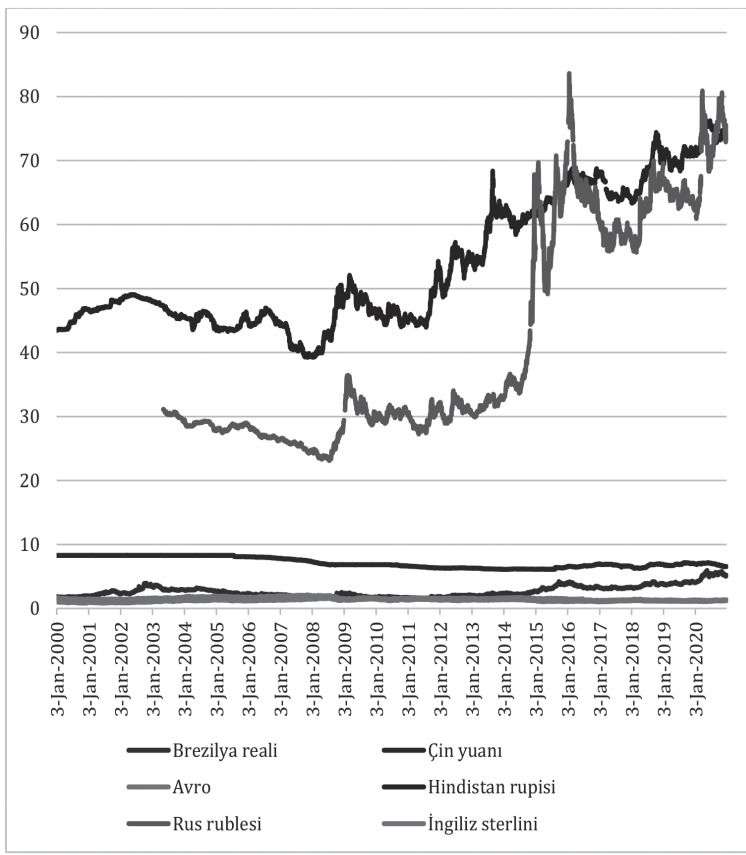
Uluslararası ticarete ödeme aracı olarak kullanılabilen başka ülkelere yerel para birimleri dışında alışverişte sıklıkla kullanılabilen para birimleri rezerv para olarak nitelendirilmektedir. Rezerv para olarak ifade edilen unsur uluslararası para biriminin esasen özel bir türüdür. Uluslararası ödemelerde kullanılan rezerv para belirli niteliklere sahip olmalıdır. Günümüzde Avro ve ABD Doları 1. derecede, Japon Yeni, İngiliz Sterlini ve İsviçre Frankı ise 2. dereceden rezerv para niteliği göstermektedir. Bu sınıflandırmada ülkelerin merkez bankalarının bilançolarında rezerv olarak tutulan yabancı paraların bileşimi, uluslararası ticarete kullanım yoğunluğu ve finansal varlık ve yükümlülüklerin döviz cinsinden tutulmasında hangi para birimlerine ağırlık verildiği gibi kriterler öne çıkmaktadır.⁶ Aynı zamanda uluslararası ticaret işlemlerinin gerçekleşmesinde, mal ve hizmet alımı ve ödeme işleminin farklı vadelerde gerçekleşmesi durumunda istikrarlı olmayan ve volatilitesi yüksek (değeri aşırı oynak) para birimleri ihracatçı açısından büyük olumsuzluklara neden olabilmektedir.⁷ Zira malın satımından sonra ithalatçı ülkenin parası-

⁶ Randall Germain - Herman Mark Schwartz, “The Political Economy of Currency Internationalisation: The Case of the RMB”, *Review of International Studies*, Cilt: 43, Sayı: 4, 2017, s. 765.

⁷ Halil Seyidoğlu - Ali Pişkin, “Uluslararası Para ve Ulusal Paralarla Bölgesel Ticaret: Türkiye-Rusya-İran Örneği”, İlhan Eroğlu (Ed.), *Değişim ve Dönüşüm Perspektifinden İktisadi Bakış içinde*, Ekin Basım Yayın ve Dağıtım, Bursa 2019, s. 141-146.

nın ihracatçı ülkenin kullandığı para birimine kıyasla değer kaybetmesi ihracatçı ülkenin vade sonunda zarara uğramasına neden olmaktadır. Amerikan Doları karşısında BRIC ülkeleri, Avro ve İngiliz Sterlini'nin değerleri 1 Ocak 2000'den 31 Aralık 2020'ye kadar günlük kur verilerini kapsayacak şekilde Grafik 1'de görülmektedir.⁸ BRIC ülkelerinin para birimlerinin İngiliz Sterlini ve Avro'ya kıyasla Amerikan Doları karşısında daha oynak (volatil) bir seyir izlediği dikkat çekmektedir.

Grafik-1: Amerikan Doları Cinsinden Çeşitli Para Birimleri

Kaynak: IMF, *IMF Döviz Kurları (Günlük)*, 2021, (Erişim Tarihi: 08.06.2021), <https://www.imf.org/external/np/fin/ert/GUI/Pages/Countries.aspx>

Tablo 1'de ülkelerin kendi merkez bankalarının tuttukları rezervlerin para birimlerine göre dağılımı verilmiştir. Buna göre ABD Doları'nın diğer paralara nazaran daha yüksek oranlarda merkez bankalarında tutulduğu gözlemlenmektedir.⁹

⁸ Uluslararası Para Fonu (IMF), *Uluslararası Döviz Kurları*, Erişim Tarihi: 08.06.2021, <https://www.imf.org/external/np/fin/ert/GUI/Pages/Countries.aspx>

⁹ Uluslararası Para Fonu (IMF), *Resmi Rezervlerin Para Birimlerine Göre Bileşimi*, Erişim Tarihi: 15.06.2021, <https://data.imf.org/?sk=E6A5F467-C14B-4AA8-9F6D-5A09EC4E62A4>.

Tablo-1: Gelişmekte Olan Ülkelerin Merkez Bankalarında Tutulan Rezervlerin Para Birimlerine Göre Dağılımı (%)

Sıra	Döviz Türü	Pay
1	Amerikan Doları	60,88
2	Avro	20,53
3	Japon Yeni	5,69
4	Sterlin	4,61
5	Çin Yuanı	1,95

Kaynak: IMF, *Resmi Rezervlerin Para Birimlerine Göre Bileşimi*, 2021, (Erişim Tarihi: 15.06.2021), <https://data.imf.org/?sk=E6A5F467-C14B-4AA8-9F6D-5A09EC4E62A4>.

Farklı para birimlerinin rezerv para olarak nitelendirilmesi ölçütleri;

- ♦ İhracatçı açısından ticaretin yapıldığı para biriminin değişken değerlerinin görülmemesi,
- ♦ Ülkelerin merkez bankalarında rezerv olarak tutulma oranı,
- ♦ Ticari ödemelerde sıklıkla tercih edilme, forex piyasalarındaki yüksek işlem hacmi, para biriminin ait olduğu ülkenin ekonomisinin büyüklüğü ve ticaret yapısı şeklinde açıklanmıştır.¹⁰

İhracatta Türkiye'nin en büyük paydaşları Tablo 2'de görülmektedir. 2020 yılı verileri dikkate alındığında en başında Almanya'nın yer aldığı listenin son sırasında Rusya Federasyonu bulunmaktadır.¹¹

Tablo-2: En Fazla İhracat Yapılan 10 Ülke (%)

Sıra	Ülke	2020	2019	2018	2017	2016
1	Almanya	9.60	9,19	9,79	9,94	10,16
4	İtalya	6.00	5,39	5,67	5,34	5,26
2	Birleşik Krallık	5.90	6,24	6,48	6,04	8,01
3	Irak	5.60	5,65	5,33	6,15	5,69
5	ABD	5.10	4,96	5,12	5,63	4,87
7	Fransa	4.50	4,39	4,32	4,19	4,23
6	İspanya	4.20	4,50	4,58	4,00	3,50
8	Hollanda	3.30	3,19	2,88	2,55	2,58
9	İsrail	2.60	2,47	2,27	2,13	2,05
10	Rusya Federasyonu	2.40	2,30	2,06	1,74	1,20

Kaynak: TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, 2021, (Erişim Tarihi: 28.03.2021), http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046, 2021.

¹⁰ Bkz. Samar Maziad - Pascal Farahmand - Shengzu Wang - Stephanie Segal - Faisal Ahmed, "Internationalization of Emerging Market Currencies: A Balance Between Risks and Rewards", *IMF Staff Discussion Note*, International Monetary Fund.

¹¹ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Dış Ticaret İstatistikleri*, Erişim Tarihi: 28.03.2021, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046, 2021.

Yapılan ihracatın para birimlerine göre dağılımına baktığımızda ise ilk sırada Avro ve ikinci sırada Amerikan doları ve üçüncü sırada Türk lirası yer almaktadır. Rezerv paralarla gerçekleşen ticaret hacminin oldukça yüksek olmasının yanında; yerli para ile mal satımının nispeten sınırlı da olsa belli oranda gerçekleştiğini görülmektedir (Bkz. Tablo 3).¹²

Tablo-3: Döviz Türlerine Göre İhracat

Sıra	Döviz Adı	Miktar (Bin ABD Doları)
1	Avro	80 856 513
2	ABD Doları	76 272 047
3	Türk Lirası	6 507 208
4	İngiliz Sterlini	4 749 545
5	Polonya Zlotisi	435 270
6	Rus Rublesi	195 997
7	Japon Yeni	102 475
8	İsveç Kronu	99 101
9	Kanada Doları	81 557
10	Norveç Kronu	51 178

Kaynak: TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, 2021, (Erişim Tarihi: 02.04.2021), http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

Toplam ithalatın ülkelere göre dağılımı incelendiğinde 2020 yılında en fazla ithalatın yapıldığı ülke Rusya Federasyonu iken onu sırasıyla Çin ve Almanya takip etmektedir (Bkz. Tablo 4).¹³

Tablo-4: Ünelere Göre Yıllık İthalat Toplam İçindeki Pay (%)

Sıra	Ülke	2020	2019	2018	2017	2016
1	Rusya Federasyonu	10,80	10,99	9,83	8,42	7,65
2	Çin	9,80	9,09	9,3	9,95	12,29
3	Almanya	7,00	9,17	9,32	9,33	11,2
4	ABD	6,40	5,63	5,62	5,15	5,58
5	İtalya	3,20	4,44	4,67	5,08	5,29
6	Birleşik Krallık	3,00	2,68	3,3	2,85	2,71
7	Hindistan	2,80	3,15	3,26	2,56	2,8
8	Fransa	2,50	3,21	3,39	3,53	3,8
9	Güney Kore	2,30	2,75	2,87	2,86	3,2
10	İspanya	2,00	2,11	2,46	2,74	2,87

Kaynak: TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, 2021, (Erişim Tarihi: 03.04.2021), http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

¹² Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Dış Ticaret İstatistikleri*, Erişim Tarihi: 02.04.2021, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

¹³ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *a.g.e.*, Erişim Tarihi: 03.04.2021.

Döviz türlerine göre ithalata baktığımızda ise ABD dolarının hâkim konumda olduğunu görülmektedir.¹⁴ Türk Lirası ile mal veya hizmet alım sıralamada üçüncü konumda bulunmaktadır. Eğer amaç bu tabloyu önemli oranda değiştirmekse birçok ülkeyi mal veya hizmet alımında rezerv paralar dışında başka para birimlerine ikna etmek gerekmektedir.

Tablo-5: Döviz Türlerine Göre İthalat

Sıra	Döviz Türü	Miktar (Bin ABD Doları)
1	ABD Doları	134 992 162
2	Avro	68 784 305
3	Türk Lirası	12 974 843
4	İsviçre Frankı	991 514
5	İngiliz Sterlini	651 369
6	Japon Yeni	564 549
7	Çin Yuanı	218 532
8	Norveç Kronu	158 429
9	BAE Dirhemi	66 672
10	İsveç Kronu	40 618

Kaynak: TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, 2021, (Erişim Tarihi: 04.04.2021), http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

İthalat rakamlarına ve ülkelere göre kompozisyonuna bakıldığında aklı kurlardaki değişimlerin üretici ve tüketici fiyatlarının nasıl etkilendikleri gelmektedir. Döviz kurlarındaki hareketliliğinin tüketicilerin ve üreticilerin satın aldıkları ürünlerin fiyatına olan etkisi yadsınamayacak bir olgudur. Bununla birlikte, tüketicilerin ithalat malları yerine yurt içinde üretilen muadil bir ürünü tercih etmeleri, firmaların artan maliyetlerine karşın kârlarından belirli ölçüde ödün vermeleri, alternatif girdi kullanımı tercihi döviz kurlarındaki şokların üretici fiyatlarını tüketici fiyatlarından daha fazla etkileyebilmesi sonucunu doğurmuştur.¹⁵ Gül ve Ekinci 1990-2006 döneminde Türkiye için reel döviz kuru ve ihracat-ithalat arasındaki nedensellik ilişkisinin incelemiş ve reel döviz kurunun önemli bir belirleyicisinin ihracat ve ithalat düzeyi olduğunu göstermiştir.¹⁶ Bununla birlikte 2001 yılındaki yapısal değişim göz ardı edildiğinde yerli paradaki değerlenme sermaye ve tüketim malları ihracatının azalmasına neden olurken azalan ihracat ödemeler dengesini olumsuz etki-

¹⁴ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *a.g.e.*, 04.04.2021.

¹⁵ Volkan Alptekin - Kubilay Çağrı Yılmaz - Taner Taş, "Döviz Kurundan Fiyatlara Geçiş Etkisi: Türkiye Örneği/Exchange Rate Pass Through On Prices: The Case Of Turkey", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 35, 2016, s. 1-9; Sevim Akdemir - Murat Özçelik, "Döviz Kurlarının Yurtiçi Fiyatlara Geçiş Etkisi: Türkiye Ekonomisi 2003-2017 Dönemi Uygulaması", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2018, s. 35-50. Bkz. Armağan Onur Damar, *Türkiye'de Döviz Kurundan Fiyatlara Geçiş Etkisinin İncelenmesi*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, 2010.

¹⁶ Ekrem Gül - Aykut Ekinci, "Türkiye'de Reel Döviz Kuru İle İhracat ve İthalat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1990-2006", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1, 2006, s. 165-190.

leyerek yerli paranın değer kaybetmesine neden olmaktadır. 2001 yılındaki para politikasındaki yapısal değişim dikkate alındığında ise dış ticaretten reel döviz kuruna doğru tek yönlü bir etki ortaya çıkmaktadır. Dış ticaretteki gelişmeler reel döviz kurunu önemli ölçüde belirlerken cari reel döviz kurunun ihracat ve ithalat düzeyi üzerindeki etkisi oldukça sınırlı olmaktadır.¹⁷ Bunun anlamı kur politikaları şekillenirken dikkat edilmesi gereken şey dış ticaret dengesinin korunması olmaktadır.

En fazla ihracat ve ithalat yapılan ülkeler ve bu işlemlerde kullanılan para birimleri göz önüne alındığında temel meselenin bir politika tercihidir ziyade üretim imkânlarının artırılması ve buna bağlı ithalata bağımlı olma problemi olduğu görülmektedir. Yurt dışından rezerv para ile mal ve hizmet alınmasına bir anlamda mecbur kalındıkça döviz kurlarındaki spekülasyon saldırılarına ve kurdaki hareketliliğinin ekonominin kırılganlıklarını tetiklemesine dönük köklü çözümler ortaya çıkamayacaktır.

3. Dolar Hegemonyasının Geleceği

Ülkelerin yerli paralarının rezerv para niteliğini kazanması aynı zamanda ülkelerin belirledikleri strateji ve hedeflerle yakın bir ilişki içindedir. Son yıllarda Çin'in para birimi uluslararası ticarete Çin'in sahip olduğu konum itibarıyla gündeme gelmektedir. Ancak Çin ekonomisini şekillendiren devlet otoritesi hane halkı tasarruflarının yatırımları finanse etme dışındaki amaçlarla kullanılmasına sermaye kontrolleriyle engel olmaktadır.¹⁸

Rezerv paraların gelişmekte olan ülke ekonomileri üzerinde doğurduğu riskler sebebiyle baskı unsuru olması gerçeği pek çok dönemde bu ülkelerin yüz yüze olduğu bir problemdir. Özellikle dışa bağımlılığın azaltılmasının mümkün olmadığı veya çok zor olduğu durumlarda ülke ekonomileri çok daha kırılgan bir yapıya bürünmektedir. Örneğin Türkiye'nin enerji ithalatı cari açığın önemli bir kısmını oluşturması uzun yıllar boyunca gözlenen bir problem haline gelmiştir. Bayar'a göre döviz kurlarındaki ani ve sert hareketler bunlara karşı aşırı kırılgan yapıdaki ekonomileri olumsuz yönde etkilemektedir.¹⁹ Rezerv paralar üzerinde kontrol yetkisine sahip ülkeler bu durumu kırılgan yapıdaki ekonomileri arzu ettikleri davranış biçimini sergilemeleri için bir tehdit ve hatta şantaj unsuru olarak değerlendirebilmektedirler.

Rezerv paraların dünya ticaretindeki rolü nedeniyle Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomileri bölgesel ticaret anlaşmaları yoluyla çözüm arayışlarına itmektedir. Dış ticarete yerli para birimlerinin kullanılması suretiyle anlaşmaya dâhil olan ülkelerin dış ticarete daha dominant olmasını sağlayacak bu çözüm arayışları ana ticaret partnerlerinin dahi ülkelerin dış ticaretinde ve aynı zamanda dünya ticaretinde çok düşük bir paya sahip olması nedeniyle kısa vadede uygulanabilir görünmemektedir.²⁰

¹⁷ Rahmi Yamak - Abdurrahman Korkmaz, "Reel Döviz Kuru ve Dış Ticaret Dengesi İlişkisi", *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, Sayı: 2, 2005, s. 16-38.

¹⁸ Germain - Schwartz, *a.g.e.*, s. 3-4.

¹⁹ İlyas Bayar, "Bir Sömürü Aracı Olarak Dolar ve Türkiye Ekonomisi", *In 1st International Economics and Business Symposium 25-27 Ekim 2018 Gaziantep/Turkey Bildiriler İçinde*, October 2018, s. 411-420.

²⁰ Seyidoğlu - Pişkin, *a.g.e.*, s. 160-162.

Uluslararası ticarete rezerv paraların kullanılması zorunluluğu ülkeler arası ticaret ilişkilerinin oldukça çeşitli ve bir o kadar da karmaşık bir hale gelmesiyle ilgilidir. Ticareti yapılacak olan ürünün üretilmesinde sağlanacak girdi ve teknolojilerin temininde uluslararası güvenilirliği bulunan para birimlerinin kullanılması üretici firma açısından bir seçimden ziyade zorunluluk haline gelmektedir. Zira temin edilecek olan girdilerin bir kısmı dolar ve avro gibi rezerv paraların basıldığı Amerika Birleşik Devletleri veya Avrupa Birliği'nden olmaktadır. Bunun dışındaki ülke gruplarıyla yapılan ticarete onların yerli para birimlerinin kullanılması gayet makul bir seçim olarak görünse de bu ülkelerin ekonomilerinin ihtiyaçları göz önüne alındığında rezerv paraya sahip olan ülkelerin ticarete kendi para birimlerini kullanacak olması dolayısıyla istenen etki sağlanamayacaktır. Dolayısıyla yerli para birimleri cinsinden uluslararası ticaret esasen ülkelerin üretim kapasitelerinin ve üretilen malların bileşiminin hangi yönde olduğu sorunudur. Dünya ticaretine yön veren, sundukları mal veya hizmete olan talebin büyük miktarlarda olması rezerv paraya sahip olan ülkelerin para birimlerine olan talebin her zaman yüksek olmasına, alternatif para birimlerinin nadiren dünya mal, hizmet ve fon piyasalarında öne çıkmalarına neden olmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Uluslararası ticaretin gerçekleştirilmesi sırasında ödemenin ortak bir değer aracı cinsinden yapılma eğilimi uluslararası geçerliliği olan ve dünya piyasalarında yaygın bir biçimde kabul gören rezerv para olarak nitelendirilen belirli para birimlerini uluslararası ticarete sıkça yer almasına neden olmaktadır. Tam bu noktada uluslararası ticaretin rezerv paralarla ve vadeli olarak yapılması mal ve hizmet alımını gerçekleştiren ülkelerin negatif döviz şoklarında kamu kesimi ve özel kesim bilançolarınının zayıflaması sonucunu doğurmaktadır. Uzun süreli olan ve sürdürülemeyen cari açık problemi yaşayan ülkelerde bu durum bu cari açık problemini daha da derinleştirmektedir. Döviz kuru riski gelişmekte olan ülke ekonomileri açısından ciddi bir risk unsuru olmaktadır. Özellikle bu risk finansal, siyasal ve ekonomik krizlerle kimi dönemlerde tetiklenmektedir. Bu durum zarar gören ekonomileri farklı çözüm arayışlarına itmektedir. Dış ticaretin yerli para birimleri ile yapılması fikri burada ön plana çıkmaktadır. Ancak dış ülkelerde üretilen mal ve hizmetlere olan bağımlılık ve finansman ihtiyacının azaltılması muhtemel çözüm arayışlarına belirgin kısıtlar getirmektedir. Ülkelerin üretim imkânlarınının hem nicelik hem de nitelik olarak yükseltilmesi burada temel bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dış ticaret istatistikleri ve günümüzdeki ekonomik konjonktür dikkate alındığında negatif döviz şoklarına karşı ülke ekonomisinin kırılğanlığını önemli ölçüde ortadan kaldıracak kadar büyük hacimli yerli para birimleri üzerinden uluslararası ticaret kısa vadede mümkün görünmemektedir. Ancak döviz kuru riskinden kaynaklanan tehditlere karşı ithalat talebinin ve yabancı sermaye ihtiyacının büyük ölçüde azaltılmasının alınacak tedbirlerin ilk sırasında geldiği göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir.

Kaynaklar

AKARSU, Yağmur - ALACAHAN, Nur Dilbaz: “Döviz Kuru Riski ve Türkiye Açısından Değerlendirmesi”, *Journal of Life Economics*, C. 6, Sayı: 1, 2019.

AKDEMİR, Sevim - ÖZÇELİK, Murat: “Döviz Kurlarının Yurtiçi Fiyatlara Geçiş Etkisi: Türkiye Ekonomisi 2003-2017 Dönemi Uygulaması”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2018.

ALPTEKİN, Volkan - YILMAZ, Kubilay Çağrı - TAS, Taner: “Döviz Kurundan Fiyatlara Geçiş Etkisi: Türkiye Örneği/Exchange Rate Pass Through On Prices: The Case Of Turkey”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 35, 2016.

BAYAR, İlyas: “Bir Sömürü Aracı Olarak Dolar ve Türkiye Ekonomisi”, *In 1st International Economics and Business Symposium, 25-27 Ekim 2018 Gaziantep/Turkey, Bildiriler İçinde*, Gaziantep 2018.

CÖMERT, Hasan: “İmkansız Üçleme’den İmkansız İkilem’e: Bretton Woods Dönemi ve Sonrası Para Politikası”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 1, 2016.

DAMAR, Armağan Onur: *Türkiye’de Döviz Kurundan Fiyatlara Geçiş Etkisinin İncelenmesi*, TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi, 2010.

GERMAIN, Rendall - SCHWARTZ, Herman Mark: “The Political Economy of Currency Internationalisation: The Case of the RMB”, *Review of International Studies*, Cilt: 43, Sayı: 4, 2017.

GÜL, Ekrem - EKİNCİ, Aykut: “Türkiye’de Reel Döviz Kuru İle İhracat ve İthalat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1990-2006”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 16, 2006.

KARGÜL, Doğan: “Günümüzde Rezerv Para”, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı: 43, 2011.

MAZIAD, Samar - FARAHMAND, Pascal - WANG, Schengzu, SEGAL, Stephanie - AHMED, Faisal: “Internationalization of Emerging Market Currencies: A Balance Between Risks and Rewards”, *IMF Staff Discussion Note*, 2011.

SEYİDOĞLU, Halil - PİŞKİN, Ali: “Uluslararası Para ve Ulusal Paralarla Bölgesel Ticaret: Türkiye-Rusya-İran Örneği”, İ. Eroğlu (Ed.), *Değişim ve Dönüşüm Perspektifinden İktisadi Bakış İçinde*, Ekin Basım Yayın ve Dağıtım, Bursa 2019.

SEYİDOĞLU, Halil: *Uluslararası Finans*, Güzem Yayınları, İstanbul 2011.

SNOWDON, Brian - VANE, Howard: *Modern Macroeconomics: Its Origins, Development and Current State*, Edward Elgar Publishing, 2005.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK): *Dış Ticaret İstatistikleri*, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046, 2021.

Uluslararası Para Fonu (IMF): *Resmî Rezervlerin Para Birimlerine Göre Bileşimi*, <https://data.imf.org/?sk=E6A5F467-C14B-4AA8-9F6D-5A09EC4E62A4>, 2021.

Uluslararası Para Fonu (IMF): *Uluslararası Döviz Kurları*, <https://www.imf.org/external/np/fn/ert/GUI/Pages/Countries.aspx>, 2021.

YAMAK, Rahmi - KORKMAZ, Abdurrahman: “Reel Döviz Kuru ve Dış Ticaret Dengesi İlişkisi”, *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, Sayı: 2, 2005.

Extended Abstract

The Hegemonic Power And Future Of The Us Dollar: A View From The Turkish Economy

The difficulty of financing foreign trade in many developing countries and the insufficient level of savings cause these countries' economies to have a fragile structure against sudden and sharp movements in exchange rates. Especially developing countries, which are exposed to sudden and drastic changes in exchange rates, have brought to their agenda the search for new solutions in order to get rid of the pressure of foreign currency, which is the dominant payment instrument in payment systems. In this context, the focus of these solutions is to alleviate or even end the hegemony of reserve currencies in international trade to a certain extent. This search has become even more important as a result of the monetary tightening measures of the US Federal Reserve (FED) due to the increase in inflationary pressures as a result of global developments. Developing countries, in particular, aim to alleviate the pressure on foreign exchange to solve this problem by expanding the use of domestic currencies in foreign trade. The main hypothesis of this article is to evaluate the main reason of the hegemony created by reserve currencies in foreign trade in terms of Turkish economy with the help of foreign trade indicators and to express under which conditions the negative effects of this hegemony can be eliminated.

It is expected that the use of domestic currencies in foreign trade transactions will make a very positive contribution to economies that have become fragile due to the savings gap. However, political, economic and geopolitical constraints faced by countries prevent the use of domestic currencies in foreign trade. In this study, the constraints of the Turkish economy, which has turned into a very fragile structure under foreign exchange hegemony, will be focused on, and when the composition of goods subject to foreign trade is examined, it has been shown that this problem is a necessity rather than a preference.

The tendency to make payments in terms of a common value instrument during the realization of international trade causes certain currencies, which are internationally valid and widely accepted in world markets, to take place in international trade frequently. At this point, the fact that international trade is carried out with reserve currencies and on a forward basis results in the weakening of the balance sheets of the public and private sectors in the negative foreign exchange shocks of the countries that purchase goods and services. In countries that have long-term and unsustainable current account deficit problems, this situation deepens this current account deficit problem. Exchange rate risk is a serious risk factor for the economies of developing countries. In particular, this risk is triggered in some periods by financial, political and economic crises.

According to the data of the Turkish Statistical Institute (TURKSTAT), when the currencies used by Turkey in foreign trade are compared, the US dollar and the euro take the first two places. The Turkish lira follows these currencies. Again, according to TURKSTAT data, the largest foreign trade partners are countries with domestic currencies such as the European Union countries and the United States of America as reserve currencies. When we evaluate the situation in the Turkish economy, it is understood that reserve money is frequently preferred in foreign trade transactions and Turkey's current account deficit problem has become chronic, considering the significant use of reserve money in foreign trade transactions and the preferences of the main foreign trade partners in these transactions.

The necessity of using reserve currencies in international trade is due to the fact that trade relations between countries have become quite diverse and complex. The use of internationally reliable currencies in the supply of inputs and technologies to be provided in the production of the product to be traded becomes a necessity rather than a choice for the manufacturer. Because some of the inputs to be supplied come from the United States or the European Union, where reserve currencies such as dollars and euros are printed. Although the use of their local currencies in trade with other country groups seems to be a very reasonable choice, considering the needs of the economies of these countries, the desired effect will not be achieved since the countries with reserve money will use their own currencies in trade. Therefore, international trade in terms of domestic currencies is essentially a question of the direction of the production capacities of the countries and the composition of the goods produced. The large amount of demand for the goods or services they offer that guides world trade causes the demand for the currencies of the countries that have reserve money to be always high, and alternative currencies rarely come to the fore in the world's goods, services and fund markets. It will try to explain what happened and what will and will not happen under different scenarios in the future.

GÜNEY KAFKASYA ŞEBBENDERLİK RAPORLARINDA ERMENİ MESELESİ

Dr. Telman NUSRETOĞLU*

Öz

Osmanlı Arşivleri, Kafkasya bölgesi dâhil olmakla, dünyanın pek çok coğrafyasının hafızası durumundadır. Hem Güney Kafkasya hem de Osmanlı tarihi açısından en az araştırılmış konulardan biri de kuşkusuz Devlet-i Aliye'nin Rus işgali sonrası açmış olduğu diplomatik temsilcilikler yoluyla özellikle XIX. asrın ikinci yarısından sonra bölgede yaşanan gelişmelerle ilgili şebbenderliklerin hazırladıkları raporlar, değerlendirmeler, çeşitli konularla ilgili İstanbul'a gönderdikleri bilgilerdir. Bu raporların önemli bir kısmını Ermeni meselesi, ayrılıkçı Ermeni komite ve cemiyetlerinin Çarlık rejimi tarafından da desteklenen faaliyetleri teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti Kafkasya'daki ilk Başşebbenderliği'ni 1851 yılında Kafkasya Genel Valiliği'nin de merkezi konumunda olan Tiflis'te açmış, daha sonra petrol ve sanayi merkezi Bakü, liman şehri Batum, 1877-78 Rus-Osmanlı savaşıyla birlikte işgal edilen Kars, Revan ve Poti'de de yeni şebbenderlikler açılmıştır. Makalede bu şebbenderlik raporları esasında Ermeni meselesinin muhtelif boyutları aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Şebbenderlikler, Osmanlı ve Güney Kafkasya, Ermeni Meselesi.

The Armenian Issue In Southern Caucasus On The Reports Of Consulate

Abstract

The Ottoman Archives can be considered as memory for many countries around the world, including the Caucasus region. One of the least researched subjects in terms of both South Caucasus and Ottoman history is undoubtedly the reports, evaluations and information sent to Istanbul by the Consulate about the developments in the region, especially after the second half of the 19th century, through the diplomatic missions opened by the State of Aliye after the Russian invasion. The significant part of these reports consists of the Ar-

Geliş Tarihi: 06 Mayıs 2021 - Kabul Tarihi: 24 Mayıs 2021.

Atıf Bilgisi: Telman Nusretoğlu, "Güney Kafkasya Şebbenderlik Raporlarında Ermeni Meselesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 119-134.

* Titri Hazar Üniversitesi Öğretim Üyesi, t.nusretoglu@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0533-2429.

menian Issue and the activities of the separatist Armenian committees and societies supported by the Tsarist regime. The Ottoman Empire opened its first Consulate general in the Caucasus in 1851 in Tblisi which was the center of the Caucasus occupation administration. Afterwards new Consulates were opened in Baku (the center of petrol and industry), Batumi (the port city) Kars (the city which was occupied after 1877-1878 Russian-Ottoman war), Revan and Poti. In this article it is aimed to enlighten the Armenian Issue in different dimensions on the basis of reports of these Consulates.

Keywords: Consulate, Ottoman And Southern Caucasus, The Armenian Issue.

Giriş

Asırlar boyu geniş coğrafyalarda hâkimiyet kurmuş Osmanlı Devleti idaresi altında bulunan farklı dil, din ve kültürden olan milletleri adalet ve hoşgörüle yönetmiştir. Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasının önemli bir kısmını teşkil eden Ermeniler yüzyıllar boyunca Devlet-i Aliyye'deki ekonomik refah, dil ve din özgürlüğü, ana dilde eğitim imkânı, mal ve mülkiyet dokunulmazlığından en fazla faydalanan, hatta Hristiyan tebaa içinde imtiyazlı statü elde eden bir millet olmuştur. XVIII. yüzyıldan başlayarak Avrupa devletleri Osmanlı'nın gerileme sürecinden yararlanarak imparatorluk topraklarını ele geçirmek için aktif yayılmacılık politikası izlemeye başlayınca Hristiyan tebaaya, özellikle Ermenilere yönelik emperyal projeler de devreye sokulmuştur. 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı Devlet-i Aliyye'nin yenilgiyle neticelenince toprak kayıplarıyla beraber ağır şartlar içeren Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması imzalanmıştır. O sırada Ermeni Patriği Nerses Varjabedian başkanlığında toplanan Ermeni Meclisi'nin de kendi devletine ihanet ederek Rus ordusunu kurtarıcı gibi kabul edip Rus Çarı'na başvurduğu malumdur. Osmanlı Devleti zor jeopolitik koşullar altında Yeşilköy'ün akabinde imzaladığı Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre Ermeniler konusunda ıslahat yapma sözü verince mesele Rusya, İngiltere, Fransa gibi büyük devletlerin Osmanlı iç siyasetine müdahale aracına dönüşmüş, Anadolu'da açılan misyoner okulları ve Ermeni kiliseleri zararlı faaliyetlerinde odağı haline gelmiştir.¹ Kiliseler, Ermeni komite ve cemiyetleri emperyal etno-demografik proje doğrultusunda sadece Anadolu'da değil, Rusya-Azerbaycan Hanlıkları ve sonrasında başlayan Rusya-İran Savaşı Çarlık ordusunun zaferiyle bitince Güney Kafkasya'da da ön plana çıkmaya başlamış, Rus ordusunda görevli Ermeni asıllı general ve subaylar bölgenin işgalinde aktif rol üstlenmiştir.

Tarih boyu Kafkasya, İran ve Anadolu'daki Ermeni kiliseleri dini vazifelerini icra etmenin yanında Ermeni millî kimliğinin muhafazası ve Ermeni birliğinin temini istikametlerinde merkez rolünü üstlenmiştir. Denizden denize (Hazar'dan Karadeniz'e) Ermenistan (Tsoviç tsov Hayastan) kurulmasını öngören Hay Dat (Ermeni Davası) doktrininin Ermenilerin millî bilincinde korunması ve yaşatılmasında Ermeni Kilisesi'nin müstesna yeri olmuştur.²

¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Ankara 2001.

² Hatem Cabbarlı, "Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 45, Ankara 2013, s. 45.

Güney Kafkasya'daki Ermeni kiliselerine bağlı legal ve illegal komitelerin faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin bölgede açtığı şebenderliklerin dikkat merkezinde olmuş ve bu konulardaki gelişmelerle ilgili Osmanlı Devleti'ne sürekli ayrıntılı malumatlar sunulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Tiflis Başşebenderi Behçet Efendi ve hanımı Maria Behçet'in 23 Ekim 1876 gecesi evlerine girilerek öldürülmeleri Ermeniler tarafından Türk diplomatlara karşı işlenmiş ilk terör eylemi olma özelliğini de taşımıştır.³

1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'ndan sonra milliyetçi Ermeni örgütleri, bu örgütleri organize eden din adamları ve toplumun ileri gelenlerinin, hem Güney Kafkasya'nın Müslüman-Türk ahalisine hem de doğrudan Osmanlı Devleti'ne yönelik düşmanca faaliyetlerine karşı tedbirler almak ve gelişmelerle ilgili Osmanlı Devleti'ni bilgilendirmek Şebenderliklerin esas mesaisini oluşturmaya başlamıştır. Rusya, ordusunda görev yapan Ermeni subaylar aracılığıyla bölgede yaşayan Ermenilere silah ve araç-gereç desteği sağlayarak Osmanlıya karşı kullanmıştır.⁴

Güney Kafkasya ve Anadolu'da Ermenilerin Silahlı Eylem Hazırlıkları

Berlin Antlaşması'ndan sonra oluşturulan yüksek beklentiler noktasında umduklarını bulamayan Ermeniler; Rusya, İngiltere ve Fransa'nın da desteğiyle teşkilatlanma ve ayaklanma faaliyetlerini hızlandırdılar. Bu dönem Doğu Anadolu bölgelerinde Kara Haç, Araratlılar, Anavatan Müdafileri gibi milliyetçi cemiyetler kurulmuş, bu cemiyetler tarafından devlete karşı çeşitli eylemler gerçekleştirilmiştir. 1885 yılında Armenekan Partisi, 1887'de Hınçak Komitesi akabinde de Tiflis'te 1890 yılında Taşnaksutyun Cemiyeti kurulmuştur.⁵ Taşnak Komitesi 1892 yılında gerçekleştirdiği toplantısında Ermenilerin silahlandırılması, suikast ve silahlı ayaklanmalar için hazırlıklar yapılmasıyla ilgili karar almıştır.⁶ Silahlanma faaliyetlerine Güney Kafkasya'da devam edilmiştir.

Bakü, Tiflis ve Revan'daki kiliselerde görevli Ermeni papazların silahlı çeteler için para topladıkları ve bu paraların sivil Müslüman-Türk ahalinin kanının dökülmesine harcadığı şebenderlikler tarafından belgelenmiş; bu durumun önlenmesi içinde Petersburg Sefareti aracılığıyla Rus Hükümeti nezdinde defalarca girişimlerde bulunulmuştur.⁷ 7 Ekim 1890 tarihinde vaftiz töreni için farklı bölgelerden çok sayıda Ermeni, Revan'daki Eçmiyedzin (Üçkilise) Kilisesi'ne toplanmış; İngiltere'nin Van konsolosunun da katıldığı bu vaftiz töreni Osmanlı'ya karşı mücadele planlarının görüşüldüğü bir toplantıya dönüşmüştür.⁸ Aynı yıl Tiflis Başşebenderliği'nden gelen telgraf üzerine, Revan'da top-

³ Nebi Gümüş, "Tiflis Başkonsolosu Behçet Efendi ve Hanımı Maria Behçet'in Tiflis'te Öldürülmesi", *Akademik-Us*, 3. Cilt, 1. Sayı, Artvin 2019.

⁴ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, "Tiflis Şebenderlik Raporları Işığında 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Kafkasya ve Ermeni Faaliyetleri", *VII. Uluslararası Atatürk Kongresi*, Cilt: 1, Ankara 2017, s. 411.

⁵ Cabbarlı, "Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 45, s. 148.

⁶ *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, İstanbul 2013, s. 70.

⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti*. Bundan sonra: BOA., HR.SFR., 1, 93/71.

⁸ BOA., *Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)*, 145/120.

lanan silahlı Ermenilerin Devlet-i Aliyye hududuna tecavüz etmek için hazırlık yaptığı haberi alınınca Hariciye Nazırı Rusya Sefareti'ne giderek bu durumun ilişkilere zarar vereceği, bu yüzden de olabilecek herhangi bir hareketin engellenmesi gerektiği konusunda Rus makamlarına talebini iletmiştir.⁹

6 Şubat 1893 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Bakü'ye çalışmak için gelen Osmanlı Ermenileri ile burada yaşayan Ermenilerin toplanarak bir komite oluşturdukları, güya fakirlere yardım ve eğitim faaliyetleri gerçekleştirmek adı altında iane topladıkları bildiriliyordu.¹⁰ Bakü'nün, petrol ve sanayi şehri olması hasebiyle Osmanlı tebâsı olan Ermeniler için de bir cazibe merkezi haline gelmesi ve Çarlık Rusya'nın bu vilayette yoğun olarak Hristiyanlaştırma politikası uygulaması XIX. asrın sonlarına doğru Ermenilerin Bakü'ye akın etmesine neden olmuştur. Tiflis ve Bakü Şehbenderliklerinin ilgi odağında olan konulardan biri de Bakü'de çalışmak için bulunan Osmanlı vatandaşı Ermeni işçilerin muhtelif isimlerde zararlı cemiyetler kurarak kendi aralarında para toplamaya başlaması; bu paralarla silah alarak ve zararlı neşriyatlar yayımlayarak onları Van, Erzurum gibi Doğu Anadolu vilayetlerindeki Ermenilere göndermeleridir.¹¹ Tiflis Başşehbenderi Edward Bey'in Eylül 1882 tarihli Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda *Mışak* adlı Ermeni gazetesinin Osmanlı Devleti aleyhinde yazılar yayınladığı, konuyla ilgili Kafkasya Genel Valisi nezdinde şikâyette bulunulduğu belirtilmiştir.¹²

1896 yılında Van'da çıkan Ermeni isyanına kadar Taşnak komiteleri oraya Kafkasya'dan ciddi miktarda silah ve cephane göndermişlerdi. Ayaklanmadan 10 gün önce de Rusya'nın Van Başkonsolosu ailesini ve eşyasını Revan'a göndermiştir.¹³ Van'daki ayaklanma bastırıldıktan sonra oradan kaçan Ermeni çetecilerin Revan'a ve İran'ın Selmas şehrine toplandıkları, İngiltere'deki Anglo-Ermeniyân Sosyete Cemiyeti tarafından onlara ciddi miktarda para, silah ve cephane gönderildiği, ilkbaharda Bayezid sancağıyla Van vilayetinin Bargiri kazasına şiddetli bir hücum hazırlığı içinde oldukları Tebriz'de bulunan mektep muallimi Çilingiryân Kigork tarafından Erzurum'daki bir Ermeniye gönderilen mektubun deşifre edilmesiyle anlaşılmıştır.¹⁴

Hariciye Nezareti'nden gelen talimatlar üzerine yapılan Şehbenderlik araştırmalarında Osmanlı'nın Doğu vilayetlerinde kargaşalar çıkaran, terör eylemleri gerçekleştiren Ermeni çetelerinin elebaşlarının bazılarının Kafkasya Ermenileri oldukları da anlaşılıyor. Van'da derdest edilerek İstanbul'a götürülen Ermenilerin verdikleri ifadelerden çete reisleri Trabzonlu Kirgor, Tiflisli Serkiz ve Revanlı Gorki'yle birlikte hareket ettikleri anlaşılıyor.¹⁵ 14 Ekim 1898 tarihli Kars Şehbenderliği raporunda; Nahçıvan ve Gümrü Ermenilerinin İran Erme-

⁹ BOA., *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, 1201/93981.

¹⁰ BOA., *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)*, 2769/56.

¹¹ BOA., *HR.SFR.*, (1), 93/4.

¹² Feyzioğlu, "a.g.m.", s. 414.

¹³ BOA., *DH.ŞFR.*, 193/96.

¹⁴ BOA., *Dahiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH.TMIK.M.)*, 26/5.

¹⁵ BOA., *DH.TMIK.M.*, 63/48.

nileri ile birleşerek silahlı bir çeteyi İğdır üzerinden Van'a gönderdikleri, Pasin ve Eleşgird arasında Köseadağı ile Ahlat'ın sevk noktası olduğu, Ermenilerin Osmanlı ülkesine çok sayıda silah ve cephane ithal etmeyi düşündükleri ve tedbir alınması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶ Kafkasya Ermenilerinden Osmanlı Ermenilerine gönderilen ve Posta-Telgraf Bakanlığı tarafından incelenen pek çok mektupta da şovenist, bölücü ve çıkarıcı fikirlerin bu mektuplar yoluyla yayılmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. Revanlı Ermeniler Kıbrıs'ta "Taşnakşagan" isimli bir Ermeni komitesi daha oluşturmuş; bu teşkilatın kurucularının çoğu Selmas ve Revan'dan müstear isimlerle pasaport alarak oralara gitmiş ve Revanlı Hamok Kıbrıs Taşnaklarının lideri seçilmiştir.¹⁷

Çarlık Rusyası'nın Ermeni Örgütlerine Desteği

93 Harbi sonrası Osmanlı'nın muhtelif vilayetlerinde Batılı devletlerin de desteklediği Ermeni ayrılıkçı cemiyetlerinin faaliyetleri; Rusya'nın Osmanlı'ya karşı düşmanca siyasetinden, Güney Kafkasya Ermenilerinin Osmanlı Ermenilerine, onların da Bakü, Gence ve Revan'daki Ermenilere destek için yapmış oldukları muhtelif çalışmalardan soyutlanarak anlaşılabilir. Özellikle Rus ordusunda hizmetini tamamlayan Ermenilerin, terhis edildikten sonra Ermeni komiteleri tarafından silahlandırılarak İran yoluyla Osmanlı sınırından içeri sokulmaya çalışılmasını engellemeye yönelik faaliyetler ve istihbarat toplayarak Osmanlı hükümetinin gerekli tedbirleri alması için gelişmelerden haberdar edilmesi yönünde Şehbenderlikler yoğun çaba sarf etmişlerdir.¹⁸ Rus subaylarının Diyarbakır, Sivas ve Edirne gibi vilayetlerde bulunan Ermeni ahaliyi Osmanlı Devleti aleyhine ayaklanmaya teşvik etmek amacıyla bölgeye geldiği yönünde istihbarat bilgileri alınınca gerekli tedbirlerin alınması için Dersaadet zabıtasına talimat verilmiştir.¹⁹ Silahlı örgüt elemanları olan Ermenilerin de Rusya'nın Van Konsolosu tarafından himaye edildikleri hakta Osmanlı Arşivleri'nde belgeler bulunmaktadır.²⁰ Osmanlı Devleti'ne karşı muhtelif siyasi faaliyetlerin içinde yer alarak suç işleyen ve silahlı eylemlere karışan bazı çete elebaşları da takipten kaçarak Güney Kafkasya şehirlerine, yoğun olarak da Bakü'ye yerleşiyor; Şehbenderlikler de onlar hakkında bilgi toplayarak Rusya makamlarından iadelerini istiyordu. Tiflis Şehbenderliğinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 9 Eylül 1903 tarihli yazıda; İstanbul'da bir cinayete iştirak suçundan arandığı için Bakü'ye kaçan Ermeni komitesi şefi Leon Paşhalian'ın tutuklanarak Dersaadet'e gönderilmesinin Rusya'dan istendiği bildirilmiştir.²¹ Mayıs 1907'de Rusya vatandaşı olduklarını ve Kudüs'ü ziyaret amacıyla gemiyle Yafa'ya geldiklerini iddia eden bir grup Ermeni, Osmanlı vatandaşiyken firar ederek Rusya tebaası oldukları için karaya alınmamışlardır.²²

¹⁶ BOA., *Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.)*, 31/86.

¹⁷ BOA., *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)*, 167/1.

¹⁸ BOA., *HR.SFR.*, 1, 94/66.

¹⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898)*, I. cilt, Ankara 2006, s. 18.

²⁰ *A.g.e.*, s. 19.

²¹ *HR.SYS.*, 2787/5.

²² BOA, *Babialı Evrak Odası (BEO)*, 3049/228625/3.

1905 olayları sırasında Çarlık rejiminin de yardımıyla silahlanan Ermeniler Azerbaycan'ın muhtelif vilayetlerinde Müslüman-Türk nüfusa karşı vahşet boyutlarına varan katliamlar, mezalimler gerçekleştirdiler. Şehbenderlik dosyalarında, yaşanan insanlık dramını aydınlatacak yüzlerce belge bulunmaktadır. Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 8 Nisan 1905 tarihli yazıda Tiflis ve Bakü'deki Ermeni komitelerinin güdümünde harekete geçen çetelere Gümrü'deki Rus askerî deposundan silah yardımı yapıldığı, silahlı mücadele için İran sınırından Van'a geçişlerinin teşvik edildiği ve bu yönde muhtelif kolaylıklar sağlandığı kayıt altına alınmıştır.²³ Tiflis'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Nisan 1906 tarihli raporda da Revan, Nahçıvan, Gence ve Kafkasya'nın sair yerlerinde Ermeniler tarafından Müslümanlara zulmedildiği, Ermenilerin Rus subayları tarafından silahlandırılarak himaye edilmekte olduğu belirtiliyor:

“Ermeniler tarafından Kafkasya’da tertip edilen katliamda memurin-i mülkiye ve askeriye’nin muhafazasına mazhar olmayan Tiflis’te mukim mezhepdaşlarını müdafaa zımında civar İslam karyelerinden muavenete gelen İslamların ileri gelenleri elyevm birer birer polis tarafından derdest ve taht-ı tevkife alınmakta ve sair mahalde dahi Ermenilerin muhacematına karşı mücerred meşru olan vesait-i müdafaaaya müracaat eylemelerinden dolayı İslamlar müttehem ve mahkûm edilerek umumiyetle hapse ilka olunmakta ve bunca bi-günah Müslümanları canavarcasına helak ve telef eden Ermeniler asla mesul tutulmamaktadırlar. Kafkasya şureş ve ihtilali zamanında malen mutazarrır olan Ermenilere tahsisat verilmek üzere İslam karyeleri ahali Rus memurları tarafından icbar ve mevcut mahallere fûruht edilmekte ve halbuki Ermeniler zulüm ve taaddi ve muhacemat-ı vahşiyaneleri mal ve emlakleri bi’l-küllüye nehb-ü garet ihrak olarak binar edilen yüzlerce İslam karyeleri ahalisine akçe-i vahide tazminat itası hatır ve hayale bile varid olmuyor. Ermeniler, Revan ve Nahçıvan ve Gence ve mahall-i sairede doğrudan doğruya İslamlar aleyhine icra eyledikleri cinayat-ı vahşiyaneye ve mahal ve emlaklerinin nehb-ü garetine kanaat etmeyerek işbu ifal ve harekât-ı bagıyanelerine iştirak etmek üzere Rus zabıt ve askerlerini rüşvetle kendi taraflarına celp ederek müttefikan ve müştereken türlü türlü hıyanet ve cinayetler icra eylemektedirler. Ermeniler İslamlar üzerine kariben ve şiddetle bir hücum tedarikiyle meşgul olduklarından zaten silah tedariki yüzünden Ermenilere binde bir nispette dun bulunan Müslümanların malik oldukları cüzi eslihadan dahi bu defa kendilerini mahrum etmek üzere Ermeniler Rus memurları vasıtasıyla İslamların silahlarını toplattırıyorlar. Hülasa İslamlara zulüm ve taaddi etmek için Rus memurları Ermenilere alet-i mükemmele olmaktadır. Bundan çend gün mukaddem nefis-i Tiflis’te İslam pazarında Ermeni askerleri ‘biz askerliğimizi ve silahlarımızı önümüzdeki şureş ve katliamda sizin (İslamların) üzerinizde tamamıyla icra ve istimal edeceğiz ve sizden bir

²³ BOA, HR.SFR., (1), 139/72.

ferdinizi sağ bırakmayacağız' diye başura başura alenen tehdit eylemekte idiler. İşte Rusya hükümetine sadakatten zerre nema inhiraf etmeyen İslamlara reva görülen haller bu minval üzeredir.²⁴

Kafkasya'dan fesad faaliyetleri için Osmanlı topraklarına giden Ermenilerle birlikte Malatya, Harput, Arapgir vs. gibi vilayetlerden Tiflis, Bakü, Revan gibi Kafkasya şehirlerine gelip yerleşmeye çalışan ve orada da aynı amaçla çalışan örgütlenmeler içinde yer alan Ermeniler konusunda da Hariciye Nazırlığı sürekli bilgilendirilmiştir. 18 Mayıs 1908 tarihli Poti Şehbenderlik raporunda; Poti'deki Ermenilerin yardım toplamaya, silah vesair araç tedarikine hız verdikleri ve iki yüz kadar Ermeni'nin Osmanlı hududunun Bayezid cihetinde fesat ve eşkıyalıkta bulunmak üzere Kars yoluyla Revan taraflarına gelmekte oldukları hakkında bilgi yer almıştır.²⁵ Ortodoks veya Katolik fark etmeksizin Ermenilerin yurda sokulmayacağı, Rusya'dan gelen Ermeni muhacirlerin zararlı faaliyetlerinden dolayı kabul edilmeyecekleri yönündeki talimatlar da Şehbenderlikler aracılığıyla Ermeni cemiyetlerine bildirilmiştir. Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya geçmek isteyen Ermenilerin sınırda Türk ve Rus ordusuyla yaşadıkları çatışmalarla ilgili Tiflis'te yayımlanan gazetede yer alan haberler de tercüme edilerek Şehbenderlik dosyaları arasına konulmuştur. Bütün engellemelere rağmen gizli geçitleri ve asker bulunmayan yolları kullanarak sınırı ihlal eden Ermeni silahlı çetelerinin Doğu Anadolu vilayetlerinde yaşayan Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı örgütlemek ve ayaklanmalar çıkarmak amacıyla Kars hududundan Erzurum'a ve Muş'a girebildikleri anlaşıyor. Bölgede görev yapan Şehbenderliklerden aldığı bilgileri Sadaret'e gönderen Hariciye Nezareti'nin evrakları bu durumu ortaya koymaktadır:

"Geçen Ağustos evasıtında müsellağ beş yüz Ermeni'den mürekkeb bir çetenin Kars cihetinden hatt-ı hududu tecavüzle bila-müşkilât Erzurum'a muvasalat etmiş olduğu mevsum bir mahalden alınan malumattan anlaşıldığını Vâtakan Alayı istibdallerinden yüz elli Ermeni neferinden mürekkeb diğer bir çetenin dahi ahiren Ermeni fesad komitesi tarafından istihdam olunarak Revan'a müteveccihen azimet ettiği ve orada تنها yollardan hududu tecavüze çalışacağı ve sergerdeleri bir Ermeni ile birkaç gün evvel Dersaadet'ten gelmiş olan bir İngiliz olmak ve Ermeni ameleden mürekkeb bulunmak üzere yeni bir çete dahi teşekkül etmek üzere olduğu ve eşhas-ı merkumenin elyevm Tiflis'te bulunarak orada bir İngiliz delegesiyle istişare ettikten sonra Bakü ve Kafkasya'ya gidecekleri mervi idüğünü ve Ermeni komitesinin Revan ve Şuşa arasında esliha ve mühimmat depoları mevcut olup yedi yüz bin rubleden ibaret bir meblağın komitenin iki azası vasıtasıyla müfsidlere tevzi edilmek üzere hududa irsal olunduğu haber aldığını müşir Batum Başşehbenderliği'nden varid olan 11 Teşrin-i Evvel sene [12]95 tarihli telgrafnamenin tercümesi leffen takdim kılınmış ol babda Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'ne vesâyâ-yı lazıme icra kılınmış olmak-

²⁴ BOA, HR.SFR., (1), 144/3.

²⁵ BOA, BEO, 3314/248517.

la bu babda lazım gelenlere evamir-i lazıme itası vabeste-i irade-i aliyye-i Sadaret-penahileridir emr-u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Hariciye Nazırı - 13 Ekim 1895.²⁶

Ermeni Çetelerinin Kendileriyle Aynı Görüşü Paylaşmayan Sivil Ermenileri Katletmesi

Kafkasya bölgelerinden isyan çıkarmak için Osmanlı topraklarına giren Ermenilerin burada onlarla aynı görüşte olmayan Osmanlı vatandaşı Ermenileri de katlettikleri hakkında Osmanlı arşivinde çok sayıda belge bulunmaktadır. Bitlis Valisi Reşid Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 13 Aralık 1904 tarihli yazıda, Pervari Kazası'nın Özim Köyü'nde biri papaz olmak üzere üç Ermeni'nin Revan'dan gelen Niko ve Pederus namındaki çeteciler tarafından katledildikleri bildirilmiştir. Van vilayetinden Müküs Kazası'na giden İstefan adlı Ermeni papazı ve Özimli'de yaşayan dört Ermeni de isyan ve ayaklanmalar çıkarma, fesad faaliyetlerine katılma konusunda bu çetecilerle aynı görüşü paylaşmadıkları için çeteciler tarafından öldürülmüştür.²⁷ Kars Şehbenderi Cemaleddin Bey'in, Kars ve Revan'da örgütlenen gizli bir Ermeni cemiyetinin bölgedeki zengin Ermenilerden tehdit yoluyla para topladığı; para vermeyenleri veya ihbarda bulunanları öldürdüğü, bu duruma Rusya hükümetinin de göz yumduğu hakkındaki geniş raporu da Ermeni örgütlerinin zorbalıklarının boyutlarını anlamak bakımından önemlidir:

“Kars ve Revan havalisinde mesmuat-ı bendegâneme nazaran (edindiğim bilgilere göre) tekmil (bütün) Kafkasya ve Rusya dâhilinde ashab-ı servetle halü vakti eyüce olanlardan bir cemiyet-i hafıye tarafından tehditli mektuplarla para talep olunmakta ve taleb-i vakii ifa itmeyenler veyahut hükümete ihbar-ı keyfiyet cesaretinde bulunan mutlak surette katledilmekte ve hükümet tarafından bu hale karşı pek açık bir surette iğmaz-ı ayn olunduğu (göz yumulduğu) ve şimdiye kadar bu veçhile müteaddit defalar vuku bulan cinayat faillerinden hiç birisi tutulmadığı cihetle cemiyet faaliyetine kemal-i keremi ve şiddet ve muvaffakiyetle devam etmekte ve bu suretle toplanan meblağ yekûnunun milyonlara baliğ olduğu işitilip anlaşılmaktadır. Ez an cümle bu geçen yaz esnasında Kars'ta ashab-ı servetten ve Ermeni unsurundan olup cemiyet-i mezkurenin taleb-i vakii ifadan imtina etmiş olduğu cihetle polis hafiyelerinin taht-ı nezaret ve himayesinde bulundurulmuş olan Silanof nam tüccar akşam üzeri alaca karanlıkta mağazası önünde Revolver kurşunuyla katlolunmuş ve talep olunan akçe yine bilahare maktulün akrabası tarafından cemiyete eda ve tesviye edilmiş olduğu gibi yine o zamanlarda mezkûr cemiyet tarafından tehdit mektubuyla talep olunan meblağı itadan imtina ederek Moskova'ya firar etmiş olduğu halde orada dahi yakayı kurtaramadığı cihetle hafv ve kederinden mahall-i mezkurda vefat ederek cenazesi buraya naklolunup inşaati henüz ikmal edilmemiş olan yeni Ermeni kilisesi havlusuna def-

²⁶ BOA, Sadaret Mektubi Mühimme (A.MKT.MHM.), 638/6.

²⁷ BOA, DH.ŞFR., 407/86.

*nedilen ashab-ı servetten Çeltikof namında manifatura tacirinin akrabası dahi talep olunan meblağı ma ziyade eda ve tesviyeye mecbur olmuşlardı. Bu kere dahi mah-ı hal-i Rumi'nin on beşinci cumartesi günü akşamı zevali saat dokuz raddelerinde yüz bin ruble kadar serveti olduğu rivayet olunan kundura taciri Kasabof nam zat mağazasından avdetinde Şehbenderhane'ye elli adım mesafede bulunan hanesinin kapısı yanında aynı meseleden dolayı Revolver kurşunuyla katlolunmuş ve katil bir... fırar ederek derdest edilememiştir.*²⁸

Mehmed Kuli Bey'in Öldürülmesi, 1905 Olayları

Bu Ermeni terör örgütü Revan'ın Müslüman-Türk aydınlarına, yazarlarına karşı da terör saldırıları düzenlemekten çekinmemiştir. Özellikle 1905 -1907 yılları arasında hemen hemen tüm Güney Kafkasya vilayetlerine yayılan Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında bu suikast eylemleri tırmanışa geçmiştir. Batum Şehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 15 Eylül 1905 tarihli malumatta; Rus ordusunda yüzbaşı iken istifa ederek Revan'da avukatlık yapan, aynı zamanda gazetede yazdığı yazılarla ünlenen Mehmed Kuli Bey'in 16 yaşındaki yeğeniyle vize için Şehbenderliğe başvurduktan sonra binadan çıkarken üç Ermeni'nin hançerle üzerine saldırmalarıyla -savunduğu İttihad-ı İslam fikirlerinden dolayı- şehit edildiği bildirilmiştir.²⁹ Mehmed Kuli Bey'in yeğeni ağlayarak Şehbenderhane'ye sığınmış, üç gün orada kaldıktan sonra Tiflis'ten gelen İkbal gazetesi sahibi Celil Bey'e teslim edilmiştir.

1901 yılının Mart ayında Erzurum vilayetinden on bin Ermeni eşkiyasının Kars, Kağızman, Şurekel, Gümrü ve Revan taraflarında toplanarak Osmanlı hududunu tecavüze hazırladıkları ve kargaşa çıkarmak istedikleri yönünde istihbarat alınınca durumun Kars Şehbenderliği tarafından araştırılarak rapor edilmesi istenmiştir. Kars Başşehbenderi Mehmed Fuad Bey Petersburg Sefareti'ne gönderdiği yazısında; Ermeni çetelerinin ilkbaharda saldırıya hazırladıklarına dair daha önce de sefarete bilgi verdiğini fakat Erzurum Valiliği'nden bildirildiği gibi bunların sayısının on bin değil; bin, bin beş yüz civarında olduğunu, Erzurum vilayetinin Pasin, Eleşgirt ve Bayezid taraflarından hududu tecavüz maksadıyla Kars vilayetinin Kağızman kazası, Revan vilayetinin İğdır ve Kulp cihetlerinde toplanmakta olduklarının anlaşılması üzerine bunlara meydan bırakmamak üzere Kars Askeri Valiliği ve Jandarma Naçalnikisi nezdinde girişim başlattığını beyan etmiştir.³⁰ Başka bir Şehbenderlik raporuna göre; Rus hakimiyeti altına girmiş olan Batum ve Kars taraflarında yaşayan Ermeniler üzerinde, Ortodoks mezhebini kabul etmeleri yönünde Rus baskısı arttıkça Ermeniler Osmanlı topraklarına göç hazırlığına girişmiş ve Petersburg Sefareti Rus makamları nezdinde girişimlerde bulunarak böyle bir şeye Osmanlı Devleti'nin sıcak bakmadığını bildirmiştir.³¹

²⁸ BOA, HR.SFR, 1, 173/12/1-2.

²⁹ BOA, HR.SYS, 1378/23/1-2.

³⁰ BOA, HR.SFR, 1, 125/45/7.

³¹ BOA, DH.ŞFR, 1, 137/100.

Ermeni çetelerinin hemen hemen bütün Azerbaycan vilayetlerinde kitlesel katliamlar gerçekleştirdiği ve çok sayıda köyü yakıp yıkarak Müslüman-Türk nüfusu göçe zorladıkları 1905 olaylarında yaşanan vahşetlerle ilgili Güney Kafkasya'daki tüm Şehbenderliklerde çok sayıda belge ve bilgi bulunmaktadır. Tiflis Başşehbenderliği'nin 7 Eylül 1905 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda; 20 Ağustos'tan itibaren Şuşa şehrinde kısmî bir sükûnet hâkim olmaya başladığı bildirilse de çevredeki köy ve kasabalarda çatışmaların devam ettiği; Müslümanlar arasında ölü sayısının iki yüzü aştığı ve bir o kadar da evin yakılıp yıkıldığı ifade edilmiştir. 22 Ağustos 1905 tarihindeki rakamlara göre; Bakü'de Müslümanlardan 270 kişi, gayrimüslimlerden ise 130 kişi çatışmalarda hayatını kaybetmiştir. Bakü'de tahrip edilen evler ve işyerlerinin yanında üç yüz kadar petrol kuyusu da yakılmış, Balahani'da Ermenilere ait topa asker tarafından el konulmuştur.³²

Batum Şehbenderliği'nin 8 Eylül 1905 tarihli telgrafnamesinde Bakü'de çatışmaların yeniden başladığı; Soçi'de de silahlı Ermenilerin orada yaşayan Müslümanlara saldırmasıyla başlayan çatışmalarda çok sayıda ölü ve yaralı olduğu, Rus ordusunun müdahalesiyle durumun kontrol altına alındığı ifade ediliyor.³³ Tiflis Başşehbenderliği'nden gönderilen 22 Kasım 1905 tarihli, 963 sayılı telgrafnamede; Gence'de Ermeni mahallesinde ikâmet eden üç yüz kadar Müslüman Türk'ün evinin dağıtıldığı, kendini savunmak isteyen ahaliye topçu ve süvarilerin ateş ettiği, çok sayıda ölü ve yaralının olduğu bildirilmiştir.³⁴ 7 Temmuz 1905 tarihinde Tebriz Başşehbenderi'nin, Nahçıvan ve Revan'da Müslüman köylere yapılan silahlı baskınlar, katliamlarla ilgi etraflı raporu da İstanbul'a ulaşmış; durumun vehameti sadrazam tarafından Sultan II. Abdülhamid'e arz edilmiştir.³⁵

Katliam faaliyetlerine katılmak için Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına giden Ermeniler olduğu gibi, oradan da Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerine silahlı Ermeni çeteleri geliyordu. Tiflis Başşehbenderliği'nin Şubat 1906 tarihinde verdiği malumatta Erzurum'dan Gence'ye sekiz yüz kadar silahlı Ermeninin geldiği bildirilmiş ve çetelerin sınır geçişlerinin engellenmesi istenmiştir. Tiflis Şehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 23 Nisan 1905 tarihli malumatta; uğradıkları haksızlık ve hukuksuzluk karşısında hiddetlenen, Ermeni çetelerinin Çarlık rejimi tarafından himaye edilmesine itiraz eden Tiflis, Revan, Elizavetpol (Gence), Bakü ve Şemahı gibi Kafkasya beldelerinde yaşayan Müslümanların taleplerini iletmek üzere Rusya Heyet-i Vükelası'na temsilci göndermek hakkında karar aldıkları bildirilmiştir. Petersburg'a gönderilen 15 kişilik heyet Duma'ya Kafkasya Müslümanlarının aşağıda sıralanan isteklerini ileticek ve onlara yönelik siyasetin değişmesini isteyecekti. Heyetin taleplerine göre; Müslümanlar da bundan sonra Rusya'da yaşayan diğer halklarla eşit haklara sahip olmalıdır. Hükümette Müslümanlara temsil hakkı

³² BOA, HR.SYS, 1378/18.

³³ BOA, HR.SYS, 1378/19.

³⁴ BOA, HR.SYS, 1378/92.

³⁵ BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 489/18/1.

tanınmalı ve İslam ahalisinin seçkinleri olan Bey, Han, Seyyid ve Ulemaya Hristiyan ahalinin muteber kesimlerine verilmiş olan hukuk ve imtiyazlar verilmelidir. Devlet mekteplerinde dersler ana dilde okutulmalı; iptidai mekteplerde din ve ana dili dersini tedris eden öğretmenler diğer öğretmenlerle aynı hukuk ve imtiyazlara sahip olmalı ve el konulan vakıf malları sahiplerine geri verilerek bunların tamerine, onarımına izin verilmelidir.³⁶

1905 olaylarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar Kafkasya ve Anadolu'da, Ermeni silahlı çetelerinin Müslümanların yaşadıkları köy ve kasabalara yönelik saldırılarında nisbi bir azalma olsa da Ermeni komiteleri emperyalist ülkelerin himayesiyle şovenist örgütlenmelerine devam etmişlerdir. XX. asrın başlarında, Ermeni muhtariyeti oluşturma projesinin odağındaki Revan Hanlığı topraklarından Müslüman Türk nüfusun göç ettirilmesi ve Ermeniler lehinde etno-demografik durumun değiştirilmesine yönelik saldırılar yine hız kazanmıştır. Müslüman Türklere ait pek çok köy yakılıp yıkılarak ahali Osmanlı veya Azerbaycan'ın farklı bölgelerine göç etmeye zorlanmıştır. 2 Haziran 1906 tarihinde Serasker Rıza Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği yazıda; Revan Üçkilise'ye bağlı Uşulu köyünde Türklerden oluşan bir heyetin Ermeni çeteleri tarafından evlerinin dağıtılarak mallarının yağmalandığı, ahalinin dağlara kaçarak orada mahsur kaldıkları ve köy halkının tamamının Osmanlı topraklarına iltica etmek istediği yönünde bilgi sunulmuştur.³⁷ Şebbenderlik raporlarında Ermeni komitelerinin ahaliye yaptığı zulüm ve işkenceler hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. 12 Ağustos 1914 tarihli raporda durum şöyle tasvir ediliyor:

“Revan muntıkası İslam ahalisi büyük tehlikeye maruz kalmışlardır. Ermenilerin zulm ve tecavüzünün ziyade şiddet peyda etmiş ve ahalinin tahammülü kalmamıştır. İslam ahali Revan şehrinde bütün eşya, emval ve sairesini bırakarak fırar etmeye mecbur kalmışlar. Revan etrafında bulunan köyler ahalisinden Ermeniler toplayabildiklerini Kırk Bulan ve Üç Kilise'ye “Eçmiyatzin”e götürüyor ve buralarda da katlediyor. ... taraflarından topladıkları rüesayı ve gençleri de Üçkilise'ye götürmüşlerdir. Bunların akibet-i hali mechuldur. 11-14 Temmuz 1335'de Revan Ermenileri yani hükümeti Zengibasara muntkasından köyler [18 köyle] ahalisine ultimatom vermişler. 2 ay müddet içinde köylerini terk edip istedikleri mahallelere hicret etmelerini tenbih ve talep etmişler. Bu müddet içinde hicret etmeyenlere tecavüz edeceklerini bildirmişler.”³⁸

Birinci Dünya Harbi yaklaşırken Doğu Anadolu vilayetleri ve Kafkasya'nın her tarafından Ermeni komitelerin aileleriyle birlikte Revan'a toplandıkları ve bir hazırlık içinde oldukları Şebbenderler tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. Ayrıca Kafkasya Genel Valisi'nin de onlarla toplantılar yaptığı, Ermeni ileri gelenlerine ziyafet ve hediyeler verdiği de raporlara yansımıştır.³⁹ Bu bilgiler-

³⁶ HR.SYS, 1377/67.

³⁷ BOA, A.MKT.MHM., 550/25.

³⁸ HR.SYS, 2877/69.

³⁹ BOA, DH.ŞFR., 44/43.

den sonra Başkumandanlık Vekaleti'nin talebi üzerine Dahiliye Nezareti'nden Van, Bitlis, Erzurum, Mamuretü'l-Aziz (Elazığ), Trabzon, Diyarbakır, Sivas ve Adana vilayetlerine şifreli yazılar gönderilerek ne kadar Ermeni ailesinin Kafkasya'ya göç ettiğinin, orada meskun olan Ermenilerin aralarında ne gibi fikir ve hareketlerin, hazırlıkların olduğunun öğrenilmesi istenmiştir.

Sonuç

Çarlık Rusyası'nın 1552 yılında Kazan Hanlığı topraklarını işgal etmesinden itibaren Karadeniz'den Hazar'a geniş coğrafyalara ve uzun asırlara yayılan bir Türk-Rus mücadelesi başlamış, Terek ve Kuban nehirlerinin kıyılarına kadar ulaşan Çarlık ordusu önce Kuzey Kafkasya'nın tamamını ardınca da Güney Kafkasya'yı işgal etmeye başlamıştır. Sıcak denizlere doğru yayılma sırasında Çarlık Rusyası Moskova üçüncü Roma olmalı, tüm Ortodoks Hristiyan dünyasının yeni merkezi rolünü üstlenmelidir. Bu siyasete uygun olarak Çar Rusyası dini-ideolojik paradigması çerçevesinde hem de Kafkasya'da kalıcı hale gelebilmek için Ermeniler başta olmakla burada yaşayan Hristiyan milletleri tespit ederek onlarla işbirliğini geliştirmiş, işgal ettiği Azerbaycan topraklarının etno-demografik haritasını değiştirmek için bazı projeler uygulamıştır. Bunların en önemlisi de Ermenileri dünyanın farklı bölgelerden getirerek Revan ve Karabağ Hanlığı topraklarına temerküzleştirmek, oradaki Türk Müslüman nüfusu göçe zorlayarak bölgede hâkimiyet kurmak olmuştur. Çarlık Rusyası'nın Osmanlı'nın Doğu Anadolu vilayetleri, Boğzalar üzerinde de hesaplarının olduğu malumdur. Bu hedef doğrultusunda hem Güney Kafkasya hem de Anadolu'da Ermeni terör örgütleri aktif bir biçimde kullanılmış, Müslüman Türk nüfusa karşı kitlesel katliamlar gerçekleştirilmiştir. XIX. asrın sonu XX. asrın başları Ermeni komite ve cemiyetlerinin her iki coğrafyada artan silahlı eylem ve faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde Güney Kafkasya'da açılan Osmanlı Şehbenderlikleri'nin raporlarına yansımış, Osmanlı topraklarında suikast ve terör eylemleri gerçekleştirerek Güney Kafkasya bölgelerine kaçan Ermeni çeteciler Rusya makamlarından istenmiş, Şehbenderler yer yer komitecilerin hedefi haline gelmiştir. Bu araştırmamızda arşiv kaynaklarından verdiğimiz örneklerle Ermeni çetelerinin Osmanlı sınırları dâhilinde ve Kafkasya'da yaptıkları cinayetleri göstermeye çalıştık. Ermenilerin bölgede yaptıkları katliamlar, Çar Rusyası'nın verdiği desteklerle had safhaya ulaşmıştır. Osmanlı arşiv kaynaklarında bu türden hadiselerle ilgili Şehbenderlik raporlarında çok sayıda belgeler mevcuttur. Ele aldığımız dönemde belgelerle göstermeye çalıştığımız hadiseler Ermenilerin bölgedeki katliamlarının sadece bir kısmını göstermektedir.

Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR.SFR.1), 93/71.

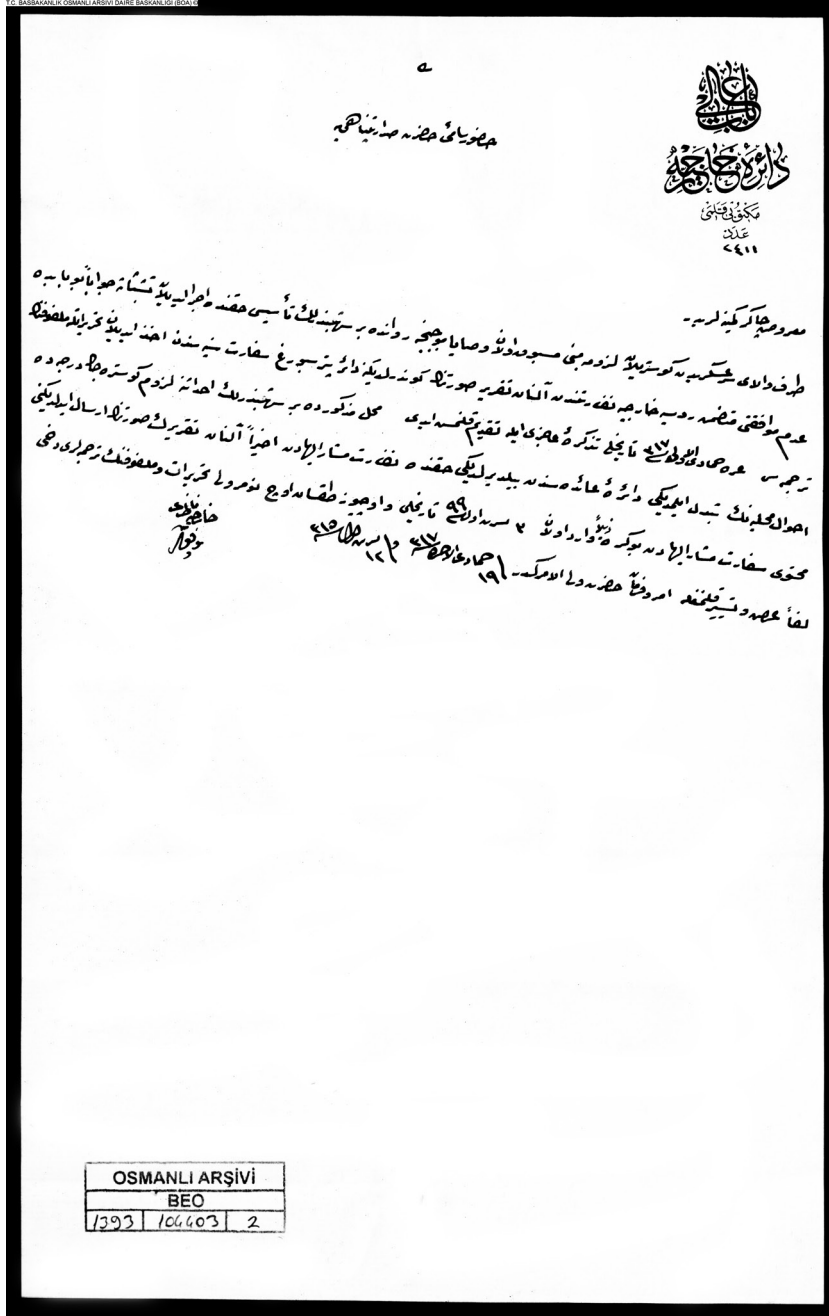
BOA, Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 145/120.

BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 1201/93981.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS), 2769/56.

- BOA, HR.SFR., (1), 93/4.
BOA, DH.ŞFR., 193/96.
BOA, Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH.TMIK.M.), 26/5.
BOA, DH.TMIK.M., 63/48.
BOA, Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 31/86.
BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 167/1.
BOA, HR.SFR., 1, 94/66.
BOA, HR.SYS, 2787/5.
BOA, Babıali Evrak Odası (BEO), 3049/228625/3.
BOA, HR.SFR, (1), 139/72.
BOA, HR.SFR, (1), 144/3.
BOA, BEO., 3314/248517.
BOA, Sadaret Mektubi Mühimme (A.MKT.MHM.), 638/6.
BOA, DH.ŞFR., 407/86.
BOA, HR.SFR., 1, 173/12/1-2.
BOA, HR.SYS, 1378/23/1-2.
BOA, HR.SFR, 1, 125/45/7.
BOA, DH.ŞFR, 1, 137/100.
BOA, HR.SYS, 1378/18.
BOA, HR.SYS, 1378/19.
BOA, HR.SYS, 1378/92.
BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 489/18/1.
BOA, HR.SYS, 1377/67.
BOA, A.MKT.MHM., 550/25.
BOA, HR.SYS, 2877/69.
BOA, DH.ŞFR., 44/43.
BOA, HR.SYS, 1377/67.
BOA, A.MKT.MHM., 550/25.
BOA, HR.SYS, 2877/69.
BOA, DH.ŞFR., 44/43.
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 19. Baskı, İstanbul 2013.
CABBARLI, Hatem: "Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 45, Ankara 2013.
FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer: "Tiflis Şehbenderlik Raporları Işığında 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Kafkasya ve Ermeni Faaliyetleri", *VII. Uluslararası Atatürk Kongresi*, Cilt: 1, Ankara 2017.
GÜMÜŞ, Nebi: "Tiflis Başkonsolosu Behçet Efendi ve Hanımı Maria Behçet'in Tiflis'te Öldürülmesi", *Akademik-Us*, 3. Cilt, 1. Sayı, Artvin 2019.
MÜNİR SÜREYYA BEY: *Ermeni Meselesinin Siyasal Tarihçesi (1877-1914)*, Ankara 2001.
Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), I. Cilt, Ankara 2006.

Eki

BEO.001393.104403.002

Revan'da bir şehbenderlik tesisine lüzum olmadığına dair Rusya Hariciye Nezareti'nden Petersburg Sefareti'ne yazılan takririn Hariciye Nezareti'ne gönderilen tercümesinin sureti hakkında Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği yazı (24 Ekim 1899) - BOA, BEO, 1393/104403.

Extended Abstract

The Armenian Issue In Southern Caucasus On The Reports Of Consulate

The article is detailed from Armenian Armed Action Preparations in South Caucasus and Anatolia, Tsarist Russia's Support to Armenian Organizations, Armenian Gangs Slaughtering Civilian Armenians Who Do Not Share Their Views, Killing Mehmed Kuli Bey and 1905 Incidents. Archival sources were used in welding.

First, Armenians in the Caucasus and Anatolia are betting on Armed Action Preparations and Tsarist Russia's Support to Armenian Organizations. In 1877-1878, the Russian Ottoman War signed the Yesilköy agreement. At this time, the Armenian patriarch Neres Varjabeyan betrayed his own state and approached the Russian tsar.

Armenian religious officials used the churches for the purpose of organizing people, not just for religion but for the establishment of "Great Armenia." Moreover, pastors in churches in Baku, Tbilisi and Revan were collecting financial aid for gangs committing genocide against Muslim-Turkish people. According to archive sources, a large number of Armenians from different regions gathered at the Ecmiyedzin Church in Revan for the baptism ceremony on October 7th, 1890; This baptism, which was attended by the British consul in Van, turned into a meeting of the pillars of the fight against the Ottomans. Since Baku was an oil and industrial city, it was an attraction for Armenians. Russia had also emigrated Armenians to Baku because it wanted to Christianize your region.

Consular documents indicated that some of the ringleaders of Armenian gangs that caused turmoil and committed acts of terrorism in the Ottoman eastern province were Caucasian Armenians.

As mentioned, the second important issue is the support of Tsarist Russia for Armenian organizations. Armenian organizations were supported by Tsarist Russia. He had carried out massacres in various provinces of Azerbaijan that amounted to atrocities against Turkish-Muslim influence. With Armenians from the Caucasus going to the Ottoman Territories for their dissolution activities, organizations from provinces such as Malatya, Harput, Arapgir, etc., trying to settle in Caucasian cities such as Tbilisi, Baku, Revan have continuously documented oversight for Armenians.

Armenian societies were notified through consulates that Armenians would not be allowed into Ottoman territory regardless of whether Orthodox or Catholic. Despite these obstacles, Armenian armed gangs violating the border using secret passageways and troop-free routes are understood to be able to enter Erzurum and Muş from the Kars border in order to organize Armenians living in Eastern Anatolian provinces against the Ottoman State and create riots.

In March 1901, ten thousand Armenian bandits from Erzurum Province gathered in Kars, Kaşızman, Shurekel, Gürtüü and Revan to investigate and report the situation by Kars Consulate after receiving intelligence that they were preparing to rape the Ottoman borders and wanted to cause disturbance.

The September 8th, 1905, telegraph of the Batumi Martyrdom revived the conflict in Baku; In Sochi, armed Armenians attacked Muslims living there, killing and wounding many, and controlling the situation with the intervention of the Russian army.

The article also contains information about the massacre of civilian Armenians by Armenian gangs who do not share their views. There are numerous documents in the Ottoman archive about Armenians entering Ottoman territory to rebel from Caucasus regions, where they also massacred Armenians of Ottoman citizens who did not agree with them.

The Armenian terrorist group Revan did not hesitate to carry out terrorist attacks against Muslim-Turkish intellectuals and writers. For example, when Mehmed Kuli was a captain in the Russian army, he resigned and became a lawyer in Revan and became famous for his writings in the newspaper. Three Armenians attacked him as he left the building after applying to the consulate for a visa.

There are many documents and information about the atrocities in the South Caucasus during 1905, when Armenian gangs carried out mass killings in almost all Azerbaijani

provinces and burned down several villages and forced the Muslim-Turkish population to migrate. As Armenians traveled from the Caucasus to the Ottoman territories to participate in the massacre activities, armed Armenian gangs arrived in various parts of Azerbaijan.

20th at the beginning of the century, attacks on the migration of the Muslim Turkish population from the land of the Revan Hanıklı and the change of ethno-demographic status in favor of Armenians were again accelerated.

In the Caucasus and Anatolia from the events of 1905 to the World War I, Armenian committees continued to organize chauvinists under the auspices of imperialist countries, although there was a significant decrease in attacks by Armenian armed gangs against villages and towns inhabited by Muslims.

End of 19th century predecessor Armenian committee and cemyyats' increasing armed action and activities in both geographies reflected in the reports of Ottoman martyrdom opened in the South Caucasus in detail, Armenian gangsters who fled to South Caucasus regions carrying out assassination and terrorist acts on Ottoman soil and Russia in this investigation, we tried to show the killings of Armenian gangs within the Ottoman borders and in Kafkasya with samples from archive sources. The massacres carried out by Armenians in the region have reached such a stage with the support of Tsar Russia. There are several documents in the Ottoman archive reports about such incidents. The incidents we are trying to demonstrate with the documents during the period we are dealing with show only one of the massacres of Armenians in the region.

KAFKASYA'DAN İSTANBUL'A: SON ILISU SULTANI DANYAL BEY (Ö. 1871)*

Prof. Dr. Mustafa AYDIN**

Öz

Bu makalede Kafkasya'da XVI. yüzyılın ikinci yarısından 1844 yılına kadar devam eden Ilisu (Sahur/Zahu) Sultanlığı'nın son hükümdarı Danyal Bey'in iktidara gelişi, Şeyh Şamil'e katlışı ve mücadeleleri, İstanbul'a göç ettikten sonraki yaşantısı ele alınmış ve tam olarak bilinmeyen ölüm tarihi ortaya konulmuştur. Danyal Bey, Ilisu Sultanı olduğu 1831 yılından 1844 yılına kadar Rusya'ya tabi kısmen özerk bir han olarak yaşamıştır. 1844 yılında Rusların bölgedeki nüfuzunu artırma çabasına tepki olarak Kafkasya'nın Rus hâkimiyetinden kurtarılıp, bağımsızlığına kavuşması için mücadele eden Şeyh Şamil'e katılmıştır. Bu tarihten itibaren 1859 yılına kadar Şeyh Şamil'le birlikte Ruslara karşı omuz omuza ve onun "seraskeri" olarak mücadele etmiştir. Bu süreçte Danyal Bey'in bazen çaresizlikten bazen de ümitsizlikten farklı çıkış yolları aradığı da olmuştur. Ruslara teslim olduktan sonra bir süre daha Rus ordusunda görev yapan Danyal Bey, Rus makamlarının izniyle 1869 yılında Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Bu göçten 1871'deki vefatına kadar olan sıkıntılı sürecin onun yaşantısında derin izler bıraktığı şüphesizdir. Dolayısıyla bu çalışma ile birlikte bu hususlar açıklığa kavuşturularak asil, cömert, mağrur bir devlet adamı ve Kafkas kahramanı olan Danyal Bey'in hayatına dair bir eksikliğin giderilmiş olması ümit edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Danyal Bey, Ilisu, Kafkasya, Şeyh Şamil, Rusya, Osmanlı Devleti.

The Last Ilisu Sultan, Danyal Bey (d. 1871): From Caucasia to Istanbul

Abstract

This article focuses on Danyal Bey, who was the last sultan of Ilisu (Sahur/Zahu) Sultanate that lasted from the second half of 16th century to 1844. It

Geliş Tarihi: 17 Haziran 2021 - Kabul Tarihi: 22 Haziran 2021.

Atıf Bilgisi: Mustafa Aydın, "Kafkasya'dan İstanbul'a: Son Ilisu Sultanı Danyal Bey (Ö. 1871)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 135-162.

* Bu çalışmada Fransızca belgelerin okunmasında yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Alaskar Özperçin'e ve Rusça belgenin okunmasına katkı sağlayan Leyla Nasırova'ya teşekkürü borç bilirim.

** İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, muaydin@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1573-8035.

discusses Danyal Bey's becoming a sultan, taking side with Imam Shamil and their joint struggle, his life following immigration to Istanbul, and presents the date of his death which was not exactly known. Danyal Bey lived as a semi-independent khan subject to Russian rule from 1831, when he became the sultan of Ilisu Sultanate until 1844. In 1844, as a reaction to the Russian efforts to increase their influence in the region, he joined Imam Shamil who struggled for the independence of Caucasia from the Russian dominance. From that year until 1859, he struggled together with Imam Shamil as his "seraskier", against the Russians. In due course, there were times when Danyal Bey explored different solutions due to helplessness and hopelessness. He migrated to the Ottoman State by the permission of the Russian officials in 1869, after he worked for the Russian army following his surrender. The distressful period between this date and his death in 1871 undoubtedly left marks on his life. It is therefore the hope of this paper to clarify these points and fill the gaps regarding the life of the noble, generous and proud statesman and Caucasian hero Danyal Bey.

Keywords: Danyal Bey, Ilisu, Caucasia, Imam Shamil, Russia, Ottoman State.

Giriş

Son İlisu hükümdarı olan Danyal Sultan'ın idaresindeki topraklar, Sahur Hanlığı da denilen tarihî bölgeyi kapsıyordu. Kafkasya'da geçmişte önemli tarihî roller oynayan hanlıklardan biri olan toprakları günümüzde Kuzeybatı Azerbaycan sınırları içinde yer alan Sahur (Zahu-İlisu/İlisu) Hanlığı, kuzey ve doğudan Kafkas dağları, batıdan Kanık çayı, güney-doğudan Şeki Hanlığı'na sınırdı. Hanlık, Dağıstan toprakları ve Samur vadisine kadar uzanan Sahur vilayeti (Dağ mahallî) ile güneydeki toprakları kapsayan İlisu'dan oluşmaktaydı.¹ İlisu kuzeyden güneye toplamda 1635 m²'lik bir alanı içine almakta olup bu sıralarda 38 köyden meydana gelmekteydi.² Bu kesimlerde hanlığın ortaya çıkışı ise Safeviler dönemine kadar iner.

1562'de Safevî Şahı I. Tahmasb Sahur hâkimi Adı Görklü Bey'e Sahur'daki idaresini tanıyan bir ferman vermişti.³ Osmanlı kaynaklarında "Zahu" hâkimi olarak zikredilen Adı Görklü Bey, daha sonra Osmanlıların 1578'deki askerî harekâtları sırasında 17 Ekim 1578'de Osmanlı Devleti'ne tabi olmuştu.⁴ Safevilerle Osmanlılar arasında akdedilen 1590 anlaşmasının ardından ertesi yıl Osmanlılar, Adı Görklü Bey'e tekrar tabilik fermanı vermiş ve Zahu üzerindeki hâkimiyetini tasdik etmişti.⁵ Böylece daha sonraki asırlarda da varlığını koruyan Hanlık süreklilik kazanmış ve XVIII. yüzyıl başlarında başkent Sahur'dan İlisu'ya taşındıktan sonra ise Sahur hâkimleri İlisu'da yaşamaya ve sultan unvanıyla anılmaya başlanmıştı.⁶ Buradaki sultanlar da hem Osmanlı hem

¹ Z.E. Cavadova, *Şimal-Qerbi Azerbaycan*, Bakı 1999, s. 23.

² Clemens P. Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, Wiesbaden 2007, s. 24-25.

³ Cavadova, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, s. 308; Kütükoğlu da eserinde kesin bir tarih vermeden Zahu hâkiminin Ekim ayı içinde inkıyat ettiğinden bahsetmektedir. Bununla ilgili bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 71.

⁵ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemî (HR.MKT)*, 234/64-3.

⁶ "İlisuyskiy Sultanat", (Çevrimiçi), <https://ru.wikipedia.org>, 31.01.2021.

de Safevî devletleri tarafından tanınmıştı.⁷ Bu kesimin önem kazanması ise Ruslar'ın Kafkasya'ya karşı ilgilerini giderek daha baskın şekilde göstermeye başladıkları XIX. yüzyılda gerçekleşecekti.

1. Danyal Bey'in Sultan Olması

1803 yılı Ilisu Sultanlığı için sonun başlangıcını getirecek önemli olayların vuku bulduğu bir yıl olmuştu. Zira bu tarihte sultanlık Rusya tarafından işgal edilmiş, belirli bir vergiye tabi tutulmuş,⁸ Rusya'ya vergi vermek istemeyen Ali Sultan görevinden alınarak, yerine Ahmed Han (1803-1830) getirilmişti. Böylece sultanlıkta seçimle iş başına gelme dönemi sona ermişti.⁹

Ocak 1830'da Ahmet Han vefat edince sultanlık hukukuna göre 6 erkek kardeşten en büyüğü olan İmren Ağa, sultan olması gerekirken bu hakkını kardeşi Musa Bey'e devretmişti.¹⁰ Musa Sultan'ın 8 ay sonra vefat etmesi üzerine geride kalan 4 erkek kardeş arasından, dayısı Gazi Kumuklu Tuğgeneral Aslan Han'ın da¹¹ desteğiyle, Ruslar kendilerine sadık, becerikli, yiğit, cesaretli, uzağı gören ve sultanlıkta nüfuzlu Danyal Bey'i¹² 14 Şubat 1831 tarihinde sultan olarak atamışlardı. 4 Mayıs 1831'de¹³ de yüzbaşı rütbesiyle taltif etmişlerdi.¹⁴

Öte yandan Ruslar, Danyal Bey henüz sultan olmadan önce Ilisu sultanının haklarını sınırlamaya başlamışlar ve 1830'da Ilisu Sultanlığı'nı Car-Balakan vilayetine bağlamışlardı. Ancak Danyal Bey sultan olarak yönetimi devralınca Ilisu'nun iç işlerine karışılmasını önlemiştir. Ruslar ise rahatsız

⁷ Cavadova, *a.g.e.*, s. 23-24. Kurgulu Ali Bey'in oğlu Carı Ali Bey, 1607'de Osmanlı Devleti tarafından Ilisu sultanı olarak atanmıştır. Sultanlar, Safeviler tarafından 1695, 1701, 1710 yıllarında; Osmanlılar tarafından da 1607, 1722, 1729 ve 1731 yıllarında gönderilen fermanlarla tanınmaya devam etmişlerdir. Osmanlı ve Safevî devletleri tarafından bu sultanlığa verilen ve sayıları 35'i bulan fermanlar Danyal Sultan tarafından Ruslar'a takdim edilmiştir (*A.e.*, s. 23).

⁸ Sidorko, *a.g.e.*, s. 87. Ruslar halktan mera, mürur vergisi, angarya ve ceza paraları almaktaydılar. Ilisu Sultanlığı 1803'te Ruslara 4.400 ruble ödemiştir (*A.e.*, s. 98). İşgal hakkında ayrıca bkz. Elvira Latifova, "Rus İmparatorluğu'nun XIX. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan Ilisu Sultanlığı'nın Rolü", *Yeni Türkiye*, 74/2015, s. 485. Danyal Sultan, Osmanlı Devleti'ne 1870 yılında verdiği bir arzuhâlinde Rusların Ilisu Sultanlığı'nı 1804 yılında işgal ettiğinden bahsetmektedir. Bununla ilgili bkz. *BOA, İrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS)*, 40/1653-2, EK-1.

⁹ Cavadova, *a.g.e.*, s. 24; Sidorko eserinde Sultanı seçmekle görevli olan Yaşlılar Meclisi'nin bu görevinin 1830 yılına kadar devam ettiğini ve ardından bu görevin en değerli aileye geçtiğini belirtmektedir (Sidorko, *a.g.e.*, s. 25).

¹⁰ Latifova, "a.g.m.", s. 486.

¹¹ *İlisu (Ensiklopedik Melumat Kitabı)*, tertibci Sadık Nabioğlu Murtuzayev, 2. neşr, Bakı 2012, s. 33.

¹² Cavadova, *a.g.e.*, s. 25; Danyal Bey'in annesi, Gazi Kumuk Hanı Aslan Han'ın kız kardeşi Tuti Bike Hanım'dır (Sidorko, *a.g.e.*, s. 389). Tuti Bike Hanım, Ahmed Han'ın ikinci eşidir. Danyal Sultan'ın bazı popüler kaynaklarda 1803 yılında doğduğu belirtilmesine rağmen ("Daniyal-Bek", (Çevrimiçi) <https://ru.wikipedia.org>, 31.01.2021) Osmanlı Devleti'ne 1869 yılında gelişi ile ilgili bir belgede 60 yaşında olduğunun ifade edilmesi onun 1809 doğumlu olduğuna delalet etmektedir (Bununla ilgili bkz. EK-3; *BOA, Hariciye Nezâreti Petersburg Sefareti (HR.SFR.1)*, 20/47-4 (Fransızca, EK-5); -6 (Rusça, EK-4). Ayrıca Ahmed Han'ın 3 oğlunu Tiflis'teki asilzade mektebinde okuttuğu bilgisine göre (Cavadova, *a.g.e.*, s. 25) bunlardan birinin de Danyal Sultan olması kuvvetle muhtemeldir.

¹³ "Daniyal-Bek", (Çevrimiçi) <https://ru.wikipedia.org>, 31.01.2021.

¹⁴ Latifova, "a.g.m.", s. 486.

olmalarına rağmen Danyal Sultan'ın iyi yönetiminden dolayı bu duruma ses çıkarmamışlardır.¹⁵

1832 yılına gelindiğinde Danyal Sultan'a, o sırada Müridizm hareketinin lideri olan İmam Gazi Molla'nın¹⁶ müttefiki ve aynı yıl onun yerine geçecek olan Hamzat Bey'in¹⁷ Car vilayetine saldırısı esnasında gösterdiği mukavemet dolayısıyla Çarlık hükümeti tarafından binbaşı rütbesi verilmiştir. 1837'de 3. derece mukaddes Stanislav nişanı ile ödüllendirilen Danyal Sultan, 1838'de yarbaylığa ve 1840'ta albaylığa terfi ettirilmiştir.¹⁸

Danyal Sultan 1834'te öldürülen İmam Hamzat'tan sonra İmam olan Şeyh Şamil'le de mücadele etmiştir. Hatta Ruslar tarafından 29 Haziran 1839'da Ahulgo'da kuşatılan Şeyh Şamil'in ateşkes için 8 yaşındaki oğlu Cemaled-din'i¹⁹ Ruslara rehin vermesinin ardından onu Temurhanşura'dan St. Petersburg'a götürecek olan arabanın yanında Rus üniformasıyla Cemaled-din'e Avarca nasihatte bulunmuştur.²⁰

1840'ta İlisu Sultanlığı yeni oluşturulan idari yapıyla birlikte Balakan bölgesine dâhil edilmiştir.²¹ Beklendiği üzere bu duruma ne Danyal Sultan ne de tebaası rıza göstermiştir. Danyal Sultan bu hususta Çar'a gönderdiği bir mektupta atalarının Safeviler ve Osmanlılar tarafından sultan olarak tanındığını belirterek, yeni yapılanmadan rahatsızlığını dile getirmiştir.²² Rus tahakkümüne karşı sabrı giderek tükenmeye başlayan Danyal Sultan'ın, özellikle Lezgi hattına General Freitag'in²³ yerine General Schwarz'ın²⁴ getirilmesiyle

¹⁵ A.e., s. 487.

¹⁶ İmam Gazi Molla (1794-1832), Şeyh Mansur'dan sonraki ilk imamdır. Daha geniş bilgi için bkz. Sidorko, *a.g.e.*, s. 121-162.

¹⁷ İmam Hamzat (1789-1834) hakkında daha geniş bilgi için bkz. A.e., s. 163-182.

¹⁸ Cavadova, *a.g.e.*, s. 25; Danyal Sultan'ın bu sırada yıllık geliri yaklaşık 40.000 ruble olup, ilave harçlarla bu gelir 48.000 rubleyi geçmekteydi (İmam Gazi Muhammed'in 1820'li yıllarda hocaktan aylık 20 ruble kazandığı düşünülürse Danyal Sultan'ın gelirinin bir hayli yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili bkz. Sidorko, *a.g.e.*, s. 124). Bu gelirin temel kaynaklarından biri olan İlisu Sultanlığı'nın nüfusu 1804'te yaklaşık 24.000 iken bu sayı 1845'e gelindiğinde 21.000'e düşmüştür. Bu duruma muhtemelen 1812-1813 ve 1827-1830 yıllarında vuku bulan salgın hastalık da kısmen sebep olmuştur (A.e., s. 98).

¹⁹ Sidorko, *a.g.e.*, s. 186. Baddeley'e göre Cemaled-din o sırada 12 yaşındaydı (John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London-New York-Bombay-Calcuta 1908, s. 458). Bu eserin orijinal adına ilave olarak "Şeyh Şamil" ifadesi eklenmiş ve indeksi ilave edilmemiş Türkçe çevirisi için bkz. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, İng. çev. Sedat Özden, 3. bsk., İstanbul 1995, s. 425-426.

²⁰ Lesley Blanch, *Die Säbel des Paradieses*, Hamburg 1965, s. 168. Danyal Bey Cemaled-din'e cesur, güçlü ve yürekli olmasını ve yeni arkadaşlarına güvenmesini öğütlemiştir (A.e., s. 168). Şeyh Şamil'in en büyük oğlu olan Cemaled-din o sırada çelimsiz, solgun ve düşünceli bir çocuk olarak tarif edilmektedir (A.e., s. 159).

²¹ *Uterjdenie Russkago Vladicestva na Kavkaze*, red. Generalmajor Potto, XII, Tiflis 1901, s. 330-331.

²² Latifova, "a.g.m.", s. 487-488; Cavadova, *a.g.e.*, s. 25-26.

²³ Robert Friedrich (Karloviç) Freitag (1802-1851), Rus ordusunda general.

²⁴ Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Dagestan*, London 1994, s. 196. Grigoriy Efimoviç Schwarz (1791-1882), 1803'te Rus ordusuna katılan Schwarz süvari askeriydi. Çok sert karakterli olup, Ruslar tarafından genellikle eğitim ve oyun alanı olarak görülen Kafkasya'ya 1840'ta gönderilmişti. Siyasi ve şahsi karakterinden ötürü Danyal Sultan ile ters düşmekteydi. Danyal Sultan, Golovin'in gitmesiyle birlikte korumasız kalmıştı (A.e., s. 196). Schwarz daha önce 1821'de astlarına aşırı kötü davranmaktan askeri mahkemeye

birlikte Rus yönetimiyle olan uyuşmazlığı tahammül edilemez bir hâle gelmiştir.²⁵

Bununla birlikte 1842 Mart'ından Mayıs ayına kadar Gazi Kumuk'ta Şeyh Şamil'in müridleri ile Rus birlikleri arasında geçen savaşta albay rütbesi taşıyan Danyal Sultan da milisleriyle Rus tarafında savaşmıştır.²⁶ Akabinde 6 Aralık 1842'de²⁷ rütbesi tuğgeneralliğe²⁸ yükseltelen Danyal Bey, Vladimir nişanı ile taltif edilmiş ve kendisine 860 gümüş manat maaş bağlanmıştır.²⁹

2. Danyal Sultan'ın Şeyh Şamil'e Katılması

Kafkasya açısından 1844 yılının ilk altı ayı rutin gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Ancak aynı yılın ikinci yarısına gelindiğinde Rus yönetiminin, özellikle de General Schwarz'ın artan tahrikleri nedeniyle Danyal Sultan daha önceden iletişim hâlinde olduğu Şeyh Şamil'e katılmak zorunda kalmıştır. Bu olayın vuku bulduğu sırada, yani 1843-1844 yıllarında Kafkasya bölgesinde bulunan Alman Seyyah Koch'un konuya ilişkin güvenilir kaynaklardan edinerek verdiği bilgilere göre Danyal Sultan o zamana kadar Çar'ın en sadık vassalıydı. Hatta bunun için çaba dahi göstermişti. Dağların en cesur halklarından olan Tuş ve Lezgilerin pek çok baskınlarını önlemişti. Ayrıca Koch diğer gelişmelerle ilgili de gerçeklerin yazıya dökülmesi gerektiğine vurgu yaptıktan sonra, Danyal Sultan'ın Rus vassalı olduğunda bile Dağ insanı olduğunu, hatta onu Tiflis'e getirmek için yapılan bütün çabaların boşa çıktığını ve nadiren Tiflis'e geldiğini, Sünni Müslüman olmasına rağmen yıllanmış şarabı sevdiğini belirtmekten de geri durmamıştır. Yine Koch'un ifadesine göre Danyal Sultan 1844 yılı başlarında General Neidhardt'a³⁰ çok iyi tavsiyelerde bulunmuş, Mayıs ayında general Argutinsky³¹ ve Schwarz başkanlığında toplanan savaş meclisinde alınan kararları desteklemişti.³² Rütbe olarak tuğgeneralliğe kadar yükselmiş, pek çok parasal ödül almıştı. Keza Danyal Sul-

sevk edilmiş, 1847'de benzer ithamla ordudan atılmıştır (Sidorko, *a.g.e.*, s. 230, dipnot 272'den naklen).

²⁵ *A.e.*, s. 98.

²⁶ Sidorko, *a.g.e.*, s. 220-221.

²⁷ "Daniyal-Bek", (Çevrimiçi) <https://ru.wikipedia.org>, 31.01.2021.

²⁸ Gammer, *a.g.e.*, s. 195; Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 383; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 359. Sidorko'nun (Sidorko, *a.g.e.*, s. 230) ve Koch'un (Karl Koch, *Reise in Grusien, am kaspischen Meere und im Kaukasus*, Weimar 1847, s. 453) Almanca eserlerinde Danyal Sultan'ın rütbesi "Generalmajor" olarak görülmektedir. Bu kelimeyi Türkçe'ye çevirdiğimizde karşılığı "Tümgeneral"dir. Bununla birlikte Gammer'in İngilizce eserinde Danyal Sultan'ın rütbesi "Majorgeneral" olarak belirtilmekte olup (Gammer, *a.g.e.*, s. 195), Rusça'da da "Generalmajor" unvanı kullanılmaktadır. Ancak İngilizce ve Rusça unvanların Türkçe'deki karşılığı ise "Tuğgeneral"iğe denk gelmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti de Danyal Sultan'a Kırım Harbi esnasında Rusların verdiği rütbeye eş değer olarak Tuğgenerallik rütbesi vermiştir. Buna karşın Latifova'nın makalesinde Danyal Sultan'a 1842 yılında "Tümgeneral" rütbesi verildiği ifadesi yer almaktadır. Bu durum bir yanlış anlama sonucu olsa gerektir. Doğrusu "Tuğgenerallik"tir. Bununla ilgili bkz. Latifova, "a.g.m.", s. 488.

²⁹ Cavadova, *a.g.e.*, s. 25.

³⁰ Aleksandr İvanoviç Neidhardt (1784-1845), 1842-1844 yıllarında Rus Kafkas kolordusu komutanı.

³¹ Moisey Zahareviç Argutinsky-Dolgorukov (1797-1855), Rus prens, general.

³² Koch, *a.g.e.*, s. 452.

tan'ın bölgesi Zakatala kazasına bağlı olmasına rağmen, burada sınırsız yetkiye sahipti ve iyi bir emekli maaşı almaktaydı. Danyal Sultan'ın Şeyh Şamil'le birlikte hareket etmesi meselesinin temelini ise General Schwarz'ın bölgeye atanmasıyla birlikte dengelerin değişmesi ve tarafların birbirlerine güvenmemesi oluşturmaktaydı. Zira Danyal Sultan bu durumu ilgililere de şikâyet etmiş, hatta generalin bir binbaşının³³ kontrolünde olması gereken bölgeyle neden ilgilendiğini anlamamış olduğunu söylemişti.

General Schwarz ise Şeyh Şamil'in Danyal Sultan'ın hâkimiyeti altındaki yerlere saldırı gerçekleştirmediğini gözlemlemiş ve bunun da ancak iki kişi arasında varılan bir anlaşmayla mümkün olabileceğine kanaat getirmişti. Nitekim General Schwarz, Danyal Sultan'ın Ermeni olan sır kâtibini büyük paralar karşılığında yanına çekip, onu ajan olarak kullandığında gerçekten de Danyal Sultan'ın dolaylı da olsa Şeyh Şamil'le müzakerelere giriştiğini anlamıştır. Danyal Sultan'ın böyle bir teşebbüste bulunmasının muhtemel nedenlerinden biri Rus taraftarı olmasının tebaası arasında hoş karşılanmamasıydı. O da hanlığını korumak amacıyla Şeyh Şamil'in, kendisinin tarafına geçmesi teklifini politik nedenlerle kabul etmişti. Şeyh Şamil onu sıkıştırınca da mevcut şartları ileri sürerek Rusları oradan kovmayı vadedmişti. Tüm bunları ajanı vasıtasıyla bilen General Schwarz ise Danyal Sultanı gizlice izletmiş ve buna göre tedbirler almaya çalışmıştı. Keza Danyal Sultan da General Schwarz'a güvenmediğinden karşı tedbirler almaktaydı. Ajanın General Schwarz'a yazdığı bir mektup tesadüfen Danyal Sultan'ın eline geçince, Rus tarafına hiçbir zaman güvenilip, inanılmayacağını anlayan Danyal Sultan artık tereddütsüz olarak Şeyh Şamil'in tarafına geçmeye karar vermiştir.³⁴ Olayın yaşandığı günün akşamı verdiği ziyafette de söz konusu mektubu ajanlık yaptığını öğrendiği sır kâtibinin önüne atmıştır. Kâtip kendisini affetmesi için Danyal Sultan'ın ayaklarına kapanmışsa da cellatlar ihanetinin bedeli olarak onu korkunç bir biçimde parçalara ayırarak öldürmüşlerdir.³⁵

Danyal Sultan büyük olasılıkla bu olaydan sonra, 16 Haziran 1844³⁶ tarihinde "*Cuma Mescidine*" giderek, halka Şeyh Şamil'e katıldığını bildirmiş ve Rusya'ya cihad ilan etmiştir.³⁷ Akabinde Şirvan ve Şekililere de aynısını yapmaları çağrısında bulunmuştur.³⁸ Danyal Sultan'ın hanlık armasını kaldırdığı 8-10 saatlik mesafede olan Zakatala'da hemen duyulmuş ve General Schwarz sabah erkenden asi Sultan'a haddini bildirmek üzere harekete geçmiştir. Danyal Sultan, General Schwarz'la arasında vuku bulan çarpışmalarda iki defa galip gelmiştir. Bu sırada Şeki ve Şirvan'da da isyan başlaması üzerine General Schwarz, Danyal Sultan'ı mümkün olduğunca hızlı bir şekilde dağlara

³³ A.e., s. 453.

³⁴ A.e., s. 454.

³⁵ A.e., s. 455-456.

³⁶ Gammer, *a.g.e.*, s. 196; Bu tarih Sidorko'nun eserinde 17 Haziran olarak belirtilmektedir (Sidorko, *a.g.e.*, s. 230); keza Latifova'nın makalesinde verilen tarih de 5/17 Haziran'dır (Latifova, "a.g.m.", s. 488-489).

³⁷ *İlisu*, s. 85; Latifova burayı "*Cuma Camii*" olarak ifade etmektedir (Latifova, "a.g.m.", s. 488-489).

³⁸ Sidorko, *a.g.e.*, s. 231.

sürmeyi denemiş, fakat başarısız olmuştur. Akabinde Şeyh Şamil'in Danyal Sultan'a yardım etmesi için görevlendirdiği Naip Beşir'in yardıma gelmemesi³⁹ ve milislerin ciddi kayıplar vermesi üzerine Danyal Sultan daha geriye, İlisu kalesine çekilmek zorunda kalmıştır. Danyal Sultan burada Ruslara karşı uzun süre direnemeyeceğini, hatta bütün saldırıları karşılarsa bile erzakının yetmeyeceğini bildiğinden geceleyin eşlerini ve hazinesini de yanına alarak büyük ihtimalle daha önce kararlaştırıldığı gibi Şeyh Şamil'e katılmak üzere İlisu'dan ayrılmıştır.⁴⁰ Ruslar Danyal Sultan'ın terk ettiği kaleye girince büyük bir ganimetle karşılaşmışlar, özellikle büyük ölçekte Champagne şarapları⁴¹ ile pek çok halı ve giyim eşyaları bulmuşlardır. Muhtemelen yağmalanan bu eşyalardan geriye kalanlar düşük ücretler karşılığında Ermenilere ve Rus subaylara satılmıştır.⁴² Ruslar 8 Ağustos'ta⁴³ İlisu'da hâkimiyeti sağladıktan sonra burada bulunan saraydan camiye her şeyi yıkmışlardır.⁴⁴

Aslında gelişmelerin Ruslar tarafından dikkatle izlendiğine, ancak bir süre sonra kontrolden çıktığına şüphe yoktur. Olayların sorumlusu olarak Danyal Sultan'ın yönetimde kalmasını istemeyen, önce yetkilerini azaltmakla işe başlayan, ardından başkente adamlar atayarak Danyal Sultan'ın idaresini ortadan kaldırmak için bahaneler arayan⁴⁵ General Neidhardt görülmüş ve aynı yıl görevinden alınmıştır.⁴⁶

General Neidhart'ın yerine ise ilk kez kral naibi unvanıyla,⁴⁷ 1844-1854 yılları arasında Kafkas kolordu komutanı olarak görev yapan General M. Vorontsov⁴⁸ atanmıştır. General Vorontsov, Danyal Bey ile ilgili Çar I. Nikola'ya gönderdiği bir raporunda onun mertliğine vurgu yaparak, ileri görüşlülüğüyle dağlılar arasında saygı kazanacağını belirtmiş ve güneydeki halk arasında gücünün yüksek olduğunu hatırlatmıştır. Bunun üzerine Çar I. Nikola, Şeyh Şamil'in yokluğunda Danyal Bey'in liderliği ele alabileceğini ve bu durumun kendileri için bazı yönlerden daha tehlikeli olabileceğini belirterek, Danyal Bey'in Rus tarafına geçmesinin önemine dikkat çekmiştir.⁴⁹

³⁹ Latifova, "a.g.m.", s. 488-489.

⁴⁰ Koch, *a.g.e.*, s. 455-456.

⁴¹ Fransa'nın Champagne bölgesinde üretilen köpüklü beyaz şarap. Daha sonra başka yerlerde üretilen bu tür beyaz ve pembe renkli şaraplara da "Şampanya" adı verilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. "Şampanya", *Ana Britannica*, XX, s. 230-231.

⁴² Koch, *a.g.e.*, s. 457. Bu hususta Koch, Danyal Sultan'ın çok düşük bir ücretle satılan atlarını birkaç hafta sonra gördüğünü belirtirken (*Aynı yer*); Sidorko, Danyal Sultan'ın efsanevi şampanya deposunun Rus askerleri tarafından yağmalandığını ifade etmektedir (Sidorko, *a.g.e.*, s. 231, dipnot 276'dan naklen.)

⁴³ Gammer, *a.g.e.*, s. 197.

⁴⁴ Sidorko, *a.g.e.*, s. 231. Gammer eserinde Rusların cami hariç her şeyi yıktıklarını belirtmektedir (Gammer, *a.g.e.*, s. 197).

⁴⁵ Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 384; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, s. 359.

⁴⁶ Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 386; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, s. 363; Blanch, *a.g.e.*, s. 213.

⁴⁷ Nato Dvali, *Gürcistan'da Rus İdaresini Kuruluşu (1801-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 225-226.

⁴⁸ M. Vorontsov (1782-1856), Rus prens, general.

⁴⁹ *İlisu*, s. 14.

Danyal Bey'in çok sayıda taraftarıyla birlikte Şeyh Şamil'in kampına katılması ise onu yerel ve uluslararası politikalarındaki tecrübesinden dolayı bir anda kampın önemli kişilerinden biri hâline getirdiği gibi Güney Dağıstan bölgelerinin de Şeyh Şamil'e bağlanmasını sağlamıştır. Keza Danyal Bey'in Rus hâkimiyetinin bulunduğu yerlerde daha önce tanıdığı kişilerle olan bağlantısı İmam için tükenmez bir casus ve haberci kaynağı teşkil etmiştir. Ayrıca Danyal Bey'in ardından Rus birliklerinin Lezgi kordonu hattındaki durumu daha da kötüleşmiş ve General Schwarz'ın üç yıllık idaresinde bölge halkı dağlara kaçmaya başlamıştır.⁵⁰

Danyal Bey'in Osmanlı Devleti ile de ilişkisi iyiydi ve İstanbul'da ajanları bulunmaktaydı. Danyal Bey, Prens menşeyi itibarıyla Dağıstan'da Rusya'ya sadık hanlarla da akraba olup, kendisi Mehtulin Hanı Ahmet Han'ın damadıydı. Annesi Tuti Bike Hanım'da Gazi Kumuk Hanı Aslan Han'ın kız kardeşiydi.⁵¹ Dolayısıyla bu akrabalık bağı da imamlık tarafından kullanılmış olsa gerektir.

Nitekim Danyal Bey, Şeyh Şamil'le birlikte Rus birliklerine ve tahakkümüne karşı başarılı mücadele örneği göstermiş ve Kafkas bağımsızlık hareketinin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bu husustaki faaliyetleri ile ilgili olarak 1845 kışı sonlarına doğru Şeyh Şamil, Danyal Bey'i Çoh köyünü almakla görevlendirmiştir. Danyal Bey köye varınca köylüler önce itaat eğilimi göstermiş, fakat daha sonra Kumuk Hanı Ağalar Han'dan başka Akuşa ve Zadakarlıların da yardıma gelmesi üzerine köy halkı itaat etmekten vazgeçmiştir. Keza Küdil köyünden de 300 kişi onlara yardıma gelince 8 gün 8 gece süren savaş sonunda Danyal Bey köyü ele geçirmiştir.⁵² Bu sırada aklı hâlâ karışık olduğu anlaşılan Danyal Bey, 1845 Nisan'ında Kafkasya Genel Valisi olarak atanan General Vorontsov'un Tiflis'e gelmesinin ardından kendisiyle irtibata geçmiştir. General Vorontsov'a yeniden Rus saflarına dönüp dönemeyeceğini, emekliliğini alıp alamayacağını ve sultanlığın kendisine verilip verilmeyeceğini sormuştur. Kendisine verilen cevapta Kafkasya'da yaşamasına izin verileceği, emekliliğini alabileceği, ancak sultanlığın kendisine verilmeyeceği bildirilmiştir. Bunun üzerine Rus tarafına geçmekten vazgeçen Danyal Bey⁵³ daha sonraki yıllarda da Rus makamlarıyla temasa devam etmiş, ancak istediği şartlarda dönüşü gerçekleşmemiştir.⁵⁴

1846 yılında Danyal Bey, önemsiz bir köy olan İrib'de bir kale ile kendisine bir saray inşa ettirmişti. Şeyh Şamil tarafından Güney Dağıstan'daki bütün sınır kaleleri üzerine de müdür olarak atanmıştı.⁵⁵ Aynı yılın güz mevsiminde Şeyh Şamil'le Zadagar'ın ele geçirilmesinde rol oynamış,⁵⁶ 1848 sonbaharında

⁵⁰ Gammer, *a.g.e.*, s. 197.

⁵¹ Sidorko, *a.g.e.*, s. 389.

⁵² Muhammed Tahir el-Karahî, *Şeyh Şamil'in Cihad Hatıraları*, (Türkçesi Abdulhamid bin Abdullah eş-Şekivi, Osm. sadeleştiren Tahirü'l-Mevlevî), (Haz. E. Sadettin Doruklu), İstanbul 1997, s. 142-144. Yapılan savaşta 200 kadar mücahit şehit olmuş, 1025'i de yaralanmıştır (*Aynı yer*).

⁵³ Gammer, *a.g.e.*, s. 384, dipnot 16'dan naklen.

⁵⁴ Danyal Bey 1846 yılı Haziran'ında da General Vorontsov'a gönderdiği bir yazıda geri dönüş veya Osmanlı Devleti'ne gitme şartlarını sormuştur. Keza 1849 yılı Haziran'ında benzer içerikte bir yazı daha göndererek isteklerini tekrarlamıştır. Çar'a iletilen her iki yazı da Çar tarafından reddedilmiş ve kendisine geri döndüğünde Ekaterinodar'da gözetim altında tutulacağı bildirilmiştir (Sidorko, *a.g.e.*, s. 389, dipnot 96'dan naklen).

⁵⁵ *A.e.*, s. 271.

⁵⁶ Karahî, *a.g.e.*, s. 159.

Neçek/Naçık'ı,⁵⁷ keza aynı yıl Rutul'u, Ahdi köyünü ve Tifliskoe'yi ele geçirmişti.⁵⁸ 1852 Haziran'ında ise Lezgi ve Samur hattında kendini göstermişti.⁵⁹ 1853 Eylül'ünde Şeyh Şamil ile koordineli hareket eden Danyal Bey, Şeyh Şamil'in 9 Eylül'de Zakatala kalesi kuşatmasında başarısız olmasının ardından Rus kuvvetleriyle 12 Eylül'de çatışmaya girmiş ve mağlup olarak geri çekilmiştir.⁶⁰

Bu olayı müteakiben 4-13 Ekim tarihleri arasında Şeyh Şamil (16.000 mürit ve 20 top), Danyal Bey (3.000 mürit ve 4 top), Emir Abdurrahman (2.800 kişi) ve Muhammed Emin (5.000 kişi) birlikte Gürcistan toprağına girmişlerdir. Danyal Bey Kahtı kalesini ele geçirirken oradan Zakatala'ya hücum edilmiştir. Burada bulunan 5.000 Rus askerinden 3.000'i yaralanmış veya ölmüş, kalanlar da 36 saat çarpıştıktan sonra mukavemet edemeyeceklerini anlayarak firar etmişlerdir. Ardından Şeyh Şamil'le Calu kalesi üzerine giden Danyal Bey, bu kale ile birlikte diğer üç kalenin daha alınmasına katkı sağlamıştır. Müteakiben Şirvan tarafına yönelen Danyal Bey'in bu bölgede Sikanah ve Şeki'yi ele geçirmesi üzerine General Grigol Orbeliani⁶¹ Kırım, Abaza, Anapa ve Gelincik'te bulunan Rus askerlerinden bir kısmının Tiflis tarafına yardım etmelerini istemiştir.⁶²

1854 yılında Kırım Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği sırada Şeyh Şamil Zeneta kalesi civarına gelince Danyal Bey ile Recebil Muhammed'i piyadelere, oğlu Gazi Muhammed'i süvarilere komutan tayin etmiş ve bu birlik⁶³ 3 Temmuz 1854 tarihinde Şildi'de Prens Çavçavadze tarafından 500 kayıpla püskürtülmüş,⁶⁴ ertesi günkü çatışmadan sonra ise Şildi köyü ele geçirilmiştir. Şeyh Şamil de bu sırada Zeneta kalesini top ateşine tutmuş ve nihayetinde kale ele geçirilmiştir. Ardından Şeyh Şamil'in emriyle Danyal Bey ve Gazi Muhammed Jelenda köyüne hücum etmişler⁶⁵ ve bu sırada Gazi Muhammed komutasındaki küçük bir birlik düşman hattının gerisine sızarak Prens Çavçavadze'nin malikânesinin bulunduğu Tsinodal şatosunu basmıştır.⁶⁶ Bu baskında General⁶⁷ Çavçavadze'nin eşi, baldızı Prenses Orbeliani, çocukları ve bir kısım ev halkı rehlin alınmıştır.⁶⁸

⁵⁷ A.e., s. 166.

⁵⁸ Gammer, *a.g.e.*, s. 202.

⁵⁹ Gammer, *a.g.e.*, s. 217; Karahî, *a.g.e.*, s. 179-180.

⁶⁰ *Ceride-i Havadis*, no: 657, 21 S. 1270/23 Kasım 1853, s. 3, st. 3; s. 4, st. 1. Rusya'nın başkenti St. Petersburg'da çıkan resmî gazeteden alıntı.

⁶¹ Grigol Orbeliani (1804-1883), general, şair ve devlet konseyi üyesi.

⁶² *Ceride-i Havadis*, no: 659, Selh S. 1270/1 Aralık 1853, s. 1, st. 3; s. 2, st. 1; Ömer Faruk Akün, "Eski Bir Şeyh Şamil Destanı", *Atsız Armağanı*, Haz. E. Güngör, M.N. Hacıeminoğlu, M. Kafalı, O. F. Sertkaya, İstanbul 1976, s. 27-28.

⁶³ Karahî, *a.g.e.*, s. 178. Karahî'nin eserinde bu olay anlatılırken 10 M. 1270/13 Ekim 1853 tarihi yer almaktadır. Söz konusu tarih çarpışmanın meydana geldiği tarihten yaklaşık on ay öncesine işaret etmektedir (Bununla ilgili bk. *Aynı yer*).

⁶⁴ Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 449; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 422.

⁶⁵ Karahî, *a.g.e.*, s. 179.

⁶⁶ Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 449; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 423.

⁶⁷ Karahî, *a.g.e.*, s. 179.

⁶⁸ Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 449; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 423. Bu baskın Osmanlı gazetelerine de yansımış ve sabık Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, İngiliz Elçi Lord Stradford

Rehinelere eşlik eden ve Rusça konuşanlardan biri⁶⁹ de Danyal Bey olmuştur. Danyal Bey onlara, durumlarını Tiflis'teki akrabalarına yazmalarını ve onların da hemen fidye hazırlamalarını söylemiştir.⁷⁰ Akabinde Şeyh Şamil ve adamları rehineler için 8 ay boyunca Ruslarla müzakere etmişlerdir. Nihayet 1855 Mart'ında Şeyh Şamil'in oğlu Cemaleddin'in⁷¹ Jenata kalesi komutanı generale karşılık olmak üzere⁷² salıverilmesi ve diğerleri için de 40.000 ruble fidye ödenmesi hususunda anlaşma sağlanmıştır. Cemaleddin'in ve rehinelerin değişim tarihi de 10 Mart 1855 olarak kararlaştırılmıştır.⁷³ Cemaleddin Ruslara rehlin verilirken Rus tarafında olup, onunla konuşan Danyal Bey, bu kez 16 yıl sonra Cemaleddin'in geri dönüşünde Şeyh Şamil'in sağında onu beklemiştir.⁷⁴

Şeyh Şamil'in
büyük oğlu Cemaleddin
(St. Petersburg, 1854)⁶⁹

(Canning) de Redcliffe ile bir görüşmesinde konudan bahsedince İngiliz Elçi de sefaret tercümanı Pizani'yi Babıali'ye göndererek sunduğu yazıda; İstanbul basınında yer alan haberlere göre Şeyh Şamil'in ordusundan olup, başıbozuk olan bazı kimselerin baskın sırasında hiçbir kişinin karşı koymasına rağmen iki genç kıızı ve onların mürebbiyesini idam etmelerinin, hane sahibinin ileri gelenlerden olan eşinin ve hazır bulunan bazı misafir kadınların dağlara götürülmelerinin insaniyete dokunduğu ve askere yakışır bir şey olmadığı, hatta bayağı katil eylemi olduğu hatırlatıldıktan sonra, günahsız insanların zalimce öldürülmelerinin onları geri getirmeyeceği bilirse de dağlara kaçırılmış olan kadınların salıverilmeleri hususunda Padişah'ın nüfuzunun etkili olabileceğine, bunun için Padişah'ın ferman veya tahrirat göndermesinin faydası olacağına değinilmiş, müzakere için bir İngiliz subayının da görevlendirilebileceği de belirtilmiştir (BOA, *Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO)*, 220/48-1, 23 Eylül 1854). Bu gelişme üzerine Babıali'den Şeyh Şamil'e Tercüme Odası halifelerinden Dağıstanlı Enes Efendi ile tahrirat gönderilmesinin ve durumun şifahen de arz edilmesinin kararlaştırıldığı kaleme alınan tahrirat müsveddesinden anlaşılmaktadır (BOA, *Sâdaret Âmedi (A.; AMD)*, 64/44). Keza kadınlara karşı yapılan bu hareketi işiten Kars'taki İngiliz Generali Williams da Şeyh Şamil'i kadınlara ve çocuklara karşı savaşmakla suçlamıştır (Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 449, 3 nolu dipnottan naklen; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 423'teki dipnottan naklen). Osmanlı hükümetine bu baskınla ilgili bir başka bildirim ise Fransız elçiliğinden yapılmıştır. Elçilik tarafından, Çavçavadze'nin çocuklarının mürebbiyesi olan Madam de Branse'nin (Karahî'nin eserinde yanlış bir ifade olarak "*İngiliz hanım*" şeklinde zikredilmektedir. Bununla ilgili bkz. Karahî, *a.g.e.*, s. 179) Şeyh Şamil'in elinde olduğu belirtilerek, Batum'da bulunan kumandan Mustafa Paşa'ya haber verilip, konuyu araştırması ve rehinelerin kurtarılmasına yardımcı olunması istenmiştir (BOA, *Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi (HR.SYS)*, 907/16-2, 22 M. 1271/15 Ekim 1854; BOA, *HR.MKT*, 91/14-1, 29 M. 1271/22 Ekim 1854.

⁶⁹ Cafer Barlas, *Dünü ve Bugünü İle Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul 1999, s. 213; Blanch, *a.g.e.*, s.y.

⁷⁰ Blanch, *a.g.e.*, s. 297-298.

⁷¹ St. Petersburg'da eğitilen Cemaleddin, Rus ordusunun mızrak alayında teğmen rütbesindeydi. Cemaleddin babası Şeyh Şamil'e teslim edilirken yanında Rus orduları komutanı Baron Nikola ve rehlin prensesin eşi Çavçavadze de bulunmaktaydı (Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 453; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 425). Rusların elinde rehinken 1845'te annesi Fatma Hatun'un vefatı (Karahî, *a.g.e.*, s. 154) dolayısıyla bir daha annesini göremeyen Cemaleddin, serbest bırakıldıktan sonra Gazi Muhammed'in yönetimi altında bulunan Karata bölgesindeki aynı adı taşıyan köye yerleşmiştir. Babasıyla anlaşamayan Cemaleddin, babasının Ruslara teslim olmasını dahi önermiştir (Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 453-454; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 425-426). Burada vereme yakalanan Cemaleddin'in Şubat 1858'de hastalığı ağırlaşmış ve 12 Haziran 1858'de 27 yaşında vefat etmiştir (Blanch, *a.g.e.*, s. 367).

⁷² Karahî, *a.g.e.*, s. 180.

⁷³ Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 452; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 425-426. Blanch'ın eserinde değişim tarihi 11 Mart olarak ifade edilmektedir (Blanch, *a.g.e.*, s. 346 vd.).

⁷⁴ Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 453; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 425; Blanch, *a.g.e.*, s. 350-351.

Danyal Bey'in farklı saflarda olarak Cemaleddin'in rehin verilirken çocukluk ve teslim alınırken gençlik hâlini görmesi ise eşine ender rastlanır bir ana tanıklık etmesine vesile olmuştur.

3. Danyal Bey'in Osmanlı Devleti ile Temasları

Osmanlı Arşivi'nde Danyal Bey ile ilgili tesadüf edilebilen 1849 yılına ait evrak, Danyal Bey'in Şeyh Şamil tarafına geçtikten yaklaşık beş yıl sonra Erzurum valisi vasıtasıyla İstanbul'a gönderdiği dilekçe ile ilgili yazışmaları ihtiva etmektedir. Bu dilekçede Danyal Bey, Kafkasya bölgesinden tahliye edilerek Osmanlı Devleti'ne getirilmesini talep etmiştir. Ancak Danyal Bey'in bu talebi orada bulunan mücahitlerin onun hizmet ve yardımından mahrum kalacakları düşüncesiyle uygun görülmemiştir. Bununla beraber kendisini kırmayacak ve ümitsizliğe düşürmeyecek tarzda uygun bir cevapla oradaki faaliyetlerine devam etmesi istenmiştir. Keza dilekçeyi getiren kişinin de geri gönderilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁷⁵

Danyal Bey'in Osmanlı devlet yetkililerine bizzat yaptığı bu teşebbüsü her ne kadar akim kalsa da Kafkasya'da Şeyh Şamil'le birlikte Ruslara karşı verdiği mücadelenin Ceride-i Havadis gazetesinde yer bulması Osmanlı kamuoyunun dikkatini çekmesine ve kamuoyunu etkilemesine vesile teşkil etmiştir. Danyal Bey'in halk nezdinde tanınmasını sağlayan bir diğer husus da Râzî mahlaslı bir halk şairinin Kırım Savaşı'nın başlamasıyla Şeyh Şamil için söylediği 47 beyitten oluşan bir destanda adının geçmesi olmuştur.⁷⁶ Destanda Şeyh Şamil tarafından Rus Çarı I. Nikola'ya verilen cevapta "Ordum teslimdir Danyal Sultan'a"⁷⁷ ifadesiyle kendisinden söz edilen Danyal Sultan, böylece Şeyh Şamil'in çok güvenip itibar ettiği, Kafkasya'da büyük bir komutan olarak anılmıştır.

Kırım Savaşı'nın giderek yaklaşması ise Kafkasya'nın Rus boyunduruğundan kurtulması için savaştan Kuzey-doğu ve Batı Kafkas halkları açısından yeni bir dönüm noktası olarak görülmüş ve umut kapıları sonuna kadar açılmıştır. Bu uğurda mücadele eden pek çok insan nihayet Osmanlı Devleti ile birlikte dönemin büyük devletlerinden yardım alabileceklerini umut etmişlerdir. Bu umudu taşıyanlardan biri olarak Danyal Bey de Şeyh Şamil'e, kendisinin başında bulunduğu 15 kişilik bir heyetin ittifak yapmak ve askerî yardım istemek amacıyla İstanbul, Fransa ve İngiltere'ye gönderilmesini önermiştir. Ancak önerisi Şeyh Şamil tarafından kabul edilmemiştir.⁷⁸

⁷⁵ BOA, *Sadâret Mektubi Kalemi (A.} MKT)*, 209/92-1, 9 Ş. 1265/30 Haziran 1849. Maliye Nezareti'ne yazılan bir başka yazıda Danyal Bey'in dilekçesini getiren ve Erzurum'da kalan kişiye oranın mal sandığından 7.500 ve İstanbul'a gelen kişiye de 20.000 kuruş ihсан edilmesi istenmiştir (A.} MKT, 209/92-2, 9 Ş. 1265/30 Haziran 1849).

⁷⁶ Kırım Savaşı'nı anlatan bu destan ilk basımında "Hazâ Dâsitan-ı Şeyh Şamil", ikinci basımında "Destan-ı Şeyh Şamili" adıyla yayımlanmıştır (Akün, a.g.e., s. 21-22).

⁷⁷ A.e., s. 25.

⁷⁸ Sidorko, a.g.e., s. 327; Latifova, "a.g.m.", s. 490. Aslında Danyal Bey, Osmanlı Devleti himayesinde "Büyük İmamet Devleti" kurmayı hayal etmekteydi. Hayalindeki bu devletin sınırları ise doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, kuzeyde Don Nehri, güneyde Arpaçay ve Ağrı Dağı eteklerine kadar uzanmaktaydı (Yılmaz Nevruz, *Umumi Kafkas Tarihine Giriş III*, İstanbul 2019, s. 394-395).

Bu sırada 1853 yılının başında Osmanlı elçileri Şeyh Şamil'i yaklaşan savaştan ve Osmanlı birliklerinin Güney Kafkasya'ya yürüyeceğinden haberdar etmişlerdir. Bu hususta Şeyh Şamil'den Osmanlı ordusunu bütün birlikleriyle karşılaşmasını istemişlerdir. Şeyh Şamil bu bilgiyi Çar'ın hâkimiyeti altında bulunan Dağıstan ve Güney Kafkasya'da yaşayan halklara yayarak, onları Ruslara karşı isyana çağırmıştır.⁷⁹ Ardından Osmanlı Devleti'nin 4 Ekim 1853'te Rusya'ya savaş ilan etmesi üzerine 9 Ekim'de Sultan Abdülmecid, Şeyh Şamil'e bir ferman yollayarak Ruslara karşı cihad çağrısında bulunmuştur. Şeyh Şamil 13 Aralık'ta verdiği cevapta Tiflis üzerine askerî harekât yapılırsa, Rusların Kafkaslar'dan atılmasının mümkün olacağını bildirmiştir. Fakat teklifi Osmanlı hükümeti tarafından uygun görülmemiştir.⁸⁰ Bununla birlikte Babıali tarafından Osmanlı Devleti ile birlikte Ruslara karşı savaşacak hanlara askerî rütbe verilmesi kararlaştırılmış ve Şeyh Şamil'in seraskerliğe gönderdiği yazıya uygun olarak diğerleri ile beraber Danyal Bey'e tuğgenerallik rütbesi verilmesi uygun görülmüştür.⁸¹

Şeyh Şamil, İstanbul'a gönderdiği bir adamı vasıtasıyla Babıali'ye emniyet açısından Anadolu Ordusu Gümrü'de görünmeden önce gizlice haberleştiği hanların itaat ve bağlılıklarının ortaya çıkarılmaması gerektiğini bildirip, eğer işler herhangi bir sebepten dolayı ters giderse Rusların Kafkasya'daki hanlara ve Müslüman halka büyük zarar verebileceğine dikkat çekerken,⁸² askerî rütbelerin verilmesi meselesi önde gelen on bir devlet adamının oluşturduğu "*Meclis-i Muvakkat*"ta ele alınmıştır. Dağıstanlı Halil Paşa'nın tahriratu ve şifahi bazı ifadelerinden sonra Rusların o bölgede emirlere özel rütbeler dağıtmış olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nin de birlikte çalışacağı kişi ve hanlara uygun rütbeler vermesi kabul edilmiştir. Bu sırada Şamil Efendi'ye verilecek rütbenin diğerlerinden yüksek ve itibarlı olması gerektiği göz önünde bulundurulurken kendisine vezirlik rütbesi ile birlikte imam denmesinden dolayı "*serdar-ı ekrem*" unvanının verilmesi uygun görülmüştür. Ancak rütbelerin sahiplerine ortak harekât başlayınca dek rütbelerini gizli tutmaları ve durumdan Anadolu Ordusu'nun da haberdar edilmesi tavsiye edilmiştir.⁸³ Aynı husus Padişah'a da arz edilmiş ve alınan kararlar Padişah tarafından da uygun bulunmuştur.⁸⁴

⁷⁹ Sidorko, *a.g.e.*, s. 405.

⁸⁰ Mustafa Budak, "Şeyh Şamil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, s. 69.

⁸¹ BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH)*, 301/19040-1, -3, -5. Bu listeye göre Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Muhammed Efendi'ye, seraskerlik makamında bulunan Danyal Sultan'a (adının üstünde "*Rusyalı tarafından kendisinde general payesi vardır*" notu düşülmüştür), Nasrullah Sultanzade İsmail Bey'e ve Çerkes naibi Mehmed Efendi'ye tuğgenerallik rütbesi verilmiştir. Ayrıca Rusya tarafından rütbeleri verilip, memleketlerinin idaresi müstakilen kendilerinde olan ve Şeyh Şamil tarafından yazı ile savaşa davet edilen Tuğgeneral Camoy Han'a, General Ebu Müslim Şamhal Han'a, General Ağalar Han'a, General Yusuf Han'a ve General Hasay Han'a da rütbeler verilmiştir (BOA, *İ.DH*, 301/19040-5, 22 B. 1270/20 Nisan 1854). Ayrıca tarihsiz olup, henüz ham hâlde olduğu anlaşılan, Şeyh Şamil ve Danyal Sultan'ın isimlerinin de bulunduğu 7 kişilik liste için bkz. BOA, *İ.DH*, 301/19040-1.

⁸² BOA, *İ.DH*, 301/19040-5, 22 B. 1270/20 Nisan 1854 (Dersaadet'e gelen Mahmud Efendi'nin sözlü ifadesinin özeti).

⁸³ BOA, *İ.DH*, 301/19040-6, 17 Ş. 1270/15 Mayıs 1854. Bu arada haberleri getirip götüreren Halil Paşa'ya da İstabl-ı Âmire Müdürlüğü verilmesi uygun görülmüştür (*Aynı belge*).

⁸⁴ BOA, *İ.DH*, 301/19040-7, 26 Ş. 1270/24 Mayıs 1854.

Şeyh Şamil Kafkasya'daki hanlar ve Müslüman halkla ilgili daha önce yapmış olduğu uyarının aksine 14 Temmuz 1854'te Kafkas tepelerini aşmış, Gazi Muhammed'in 7.000 kişilik süvari birliği Danyal Bey'in de 5.000 kişilik piyade birliği kendilerine verilen görevleri yerine getirmişlerdir. Ne var ki Osmanlı ordusunun beklenen harekâtı gerçekleşmemiştir.⁸⁵ Burada acaba Şeyh Şamil biraz aceleci mi davrandı sorusu akla gelmektedir. Ancak öyle bile olsa daha sonra bunu telafi etmek mümkün gibi görünmektedir. Bununla birlikte daha sonraki aylarda da yazışmaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 17 Kasım 1854'te Danyal Bey'in Kars'taki Osmanlı irtibat subayı Said Muhammed Arif'le yaptığı bir yazışmada *"yazınız net olmadığından niyetinizi anlayamadık, çünkü biz Türkçeyi Türk tarzı olarak anlamıyoruz. Bu yüzden cevap veremedik, fakat sizden ya iyi bir Arapça ile veya anlaşılır bir Türkçe ile yazmanızı bekliyoruz ki, isteklerinizi yerine getirebilelim"* ifadelerini kullanması da Osmanlı Devleti'nin isteklerini yerine getirme konusundaki çabalarını göstermektedir.⁸⁶

Savaşın sonlarına doğru, 27 Kasım 1855'te Kars'ın kaybedilmesi özgürlüğüne düşkün Kafkas halkları arasında büyük bir hayal kırıklığına neden olmuştur. Savaşın sona erdirilmesiyle ilgili çabalardan ise Şeyh Şamil haberdar edilmemiştir. 30 Mart 1856'da Paris Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Şeyh Şamil, 1856 Temmuz'u başında Serasker Paşa'ya bu durumu protesto eden bir mektup göndermiştir. Öte yandan barışın yapılmasıyla birlikte çok sayıda naip gizlice Rus vassalı prens veya Rus makamlarıyla temasa geçerek af dilemeye başlamışlardır. Ekim ayında Kibit Muhammed'in Gazi Kumuk Hanı Ağalar Han ile müzakereleri ortaya çıkarken Danyal Bey de Rus hâkimiyetine tekrar girmek için teşebbüslerde bulunmaya başlamıştır.⁸⁷

Şeyh Şamil'in, barış görüşmelerinden haberdar edilmemeleri, hatta dikkate alınmamaları ile ilgili Osmanlı Devleti'ne karşı aldığı tavır bir müddet sonra esnemeye başlamıştır. Kendilerini temsilen Şeyh Şamil yaverlerinden Abdül-atif Efendi'yi ve Danyal Bey de Hacı Baba Efendi'yi⁸⁸ Babıali'ye göndermişlerdir. Abdül-atif Efendi, Şeyh Şamil'in vekili Seyyid Cemaleddin Efendi'den getirdiği arzuhâlde barış yapılırken unutulmuş olmalarının kendilerini dehşet, hayret, büyük keder ve esefe düşürdüğünü belirtip, Ruslarla savaflara devam ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca gönderdikleri mektupların Osmanlı Devleti'ne ulaştırılması sırasında Rusların zorluk çıkardıklarını, pek çok haberciyi öldürmelerine veya esir almalarına rağmen yine de haberleşmeye devam edeceklerini bildirmişler ve kusurlarının affolunması dilemişlerdir.⁸⁹

⁸⁵ Sidorko, *a.g.e.*, s. 407.

⁸⁶ *A.e.*, s. 325.

⁸⁷ *A.e.*, s. 411.

⁸⁸ Hacı Baba Efendi büyük ihtimalle 1859'dan sonra Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Nitekim 1867'de, ikamet ettikleri Bursa'dan Hacı Selim Efendi ve aileleriyle birlikte Hacca gitmek amacıyla geldikleri İstanbul'dan yolculuğa çıkana kadar Kılıçhane'de kalma taleplerine dair dilekçelerine verilen cevapta kendileri için *"muhacirin-i atikeden"* ifadesi kullanılmaktadır (*BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)*, 536/111-1).

⁸⁹ *BOA, HR.MKT*, 234/64-2, Gurre Ra. 1274/20 Ekim 1857 (Şeyh Şamil Efendi'nin vekili Dağıstan ahalisinin müşidi Nakşibendi tarikatından Seyyid Cemaleddin Efendi tarafından imzalı ve mühürlü arzuhâlin tercümesi). Mektubu getiren Abdül-atif Efendi getirdiği mektuplara bir cevap

Danyal Bey, Hacı Baba Efendi ile gönderdiği mektuplardan birinde Osmanlı Devleti ile İhsu Sultanlığı arasındaki ilişkilere vurgu yapmak amacıyla Osmanlı Devleti'nin çeşitli zamanlarda İhsu Sultanlığı'na gönderdiği fermanlardan özetler vererek bağlılıklarının yeni olmadığını ve tarihi kökleri bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁰ Diğer bir mektubunda ise tebaası ile birlikte Osmanlı Devleti'ne gelmek istediğini, ancak kaçak olarak gelmek yerine Rusya ile Osmanlı Devleti'nin uzlaşısı sonunda gelmeyi tercih ettiğini⁹¹ ve bu konuyla ilgili cevap beklediğini ifade etmiştir.⁹² Danyal Bey'in 1857 tarihli mektubuna nasıl bir cevap verildiğine arşivde tesadüf edemedik, ancak 1849 yılındakine benzer bir şekilde nezaketli ve olumsuz bir cevap verilmiş olmalıdır.

4. Danyal Bey'in Ruslara Teslim Olması ve İstanbul'a Gitme Çabaları

1857 yılında Rus birlikleri yivli tüfekler kullanırken Müritlerin ellerinde eski tüfekler bulunmaktaydı.⁹³ Çarpışmalarda bunun önemli avantajların gören Ruslar; Kırım Savaşı'nın sona ermesinin ardından Kafkasya'ya yönelik saldırgan tutumlarını, özellikle Kafkas halklarının büyük çoğunluğunun savaş esnasında Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin yanında yer almaları, barış antlaşması imzalanınca da sahipsiz kalmaları veya ortada bırakılmaları nedeniyle artırmışlardı. Bu gelişme bağımsızlık mücadelesi veren Kafkas halklarında büyük bir çaresizliğe ve ümitsizliğe neden olmuştur. Kafkaslarda verilen mücadelenin Kafkas halkları açısından olumsuz seyri 1859 yılına gelindiğinde Şeyh Şamil'in mukavemetinin kırılmasına ve Ruslara teslim olmasına giden yolu açmıştır.

Nitekim 1859 yılının başlarında General Evdokimov⁹⁴ Bassa nehri vadisini işgal etmiştir. Şiddetli çarpışmaların ardından Rus birlikleri Vidan/Veden'e ulaşınca Şeyh Şamil naipinin ısrarıyla ağır ateş altında olan ikametgâhını terk etmiştir. Danyal Bey ve ihtiyat askerleri ise buranın 4 km. batısında Wrangel'in saldırısını engellemek için konuşlanmışlardır. 19 Nisan'da General

verilmeyince bir hayli üzülmüş ve Dağistan'dan kaç defa mektup getirdiği hâlde cevapsız gönderildiğini ve bu durumun kendisini mahzun ettiğini belirtmiştir. Ardından bu sefer cevapsız döndüğü takdirde halkın ve Şeyh Şamil'in üzüleceğini ifadeyle en azından Şeyh Şamil'e bir "iltifatname-i aliyeye" yazılmasını ve kendisine de yolluk verilmesini istemiştir (BOA), (A.) AMD, 82/95-1). Bunun üzerine Abdülatif Efendi'ye 5.000 kuruş ihsan edilirken (BOA, A.) AMD, 82/95-2) Hacı Baba Efendi de unutulmamış ve ona da 5.000 kuruş ihsanda bulunulmuştur (Sâdaret Mektubi Mühimme (A.) MKT.MHM), 135/48, 24 Za. 1274/6 Temmuz 1858).

⁹⁰ BOA, HR.MKT, 234/64-3 nolu üzerindeki kendisine ait mührün olduğu belgede Danyal Bey sultanlığı hakkında malumat vermektedir.

⁹¹ BOA, HR.MKT, 234/64-4, 8 Ra. 1274/27 Ekim 1857.

⁹² Danyal Bey bir diğer mektubunda da taleplerine cevap verilmesini niyaz ettiğini belirtmiştir (BOA, HR.MKT, 234/64-5, 8 Ra. 1274/27 Ekim 1857).

⁹³ Kaffi, a.g.e., s. 111.

⁹⁴ Nikolai İvanovich Evdakimov (1804-1873), Rus piyade generali. 1850-1855 yılları arasında Kafkasya'nın Sağ ve 1855-1860 yılları arasında Sol Hattı'nı komuta etmiştir. 1856'da korgeneralliğe yükseltilmiştir. 1859'da kont unvanı yanında 3. dereceden St. Georg nişanı almıştır. Aynı yıl Çar'ın yaverliğine atanmış, Kuban bölgesi Rus orduları komutanlığına ve Terek bölgesi şefliğine getirilmiştir. 1860 yılında Batı Kafkasya'nın işgali planıyla ortaya çıkmıştır. Bu plana göre Laba ve Balaya ırmakları arasındaki bölge işgal edilecekti. Yerli halk Kuban ötesine veya Osmanlı Devleti'ne sürülecekti. Evdokimov, Batı Kafkasya'daki bütün operasyonları kumanda eden kişi olmuştur. Bununla ilgili bkz. Bezhan Khorava, *Circassians*, Tbilisi 2012, s. 87.

Evdokimov, Vidan'ı almış ve müteakiben Şeyh Şamil'in konutu dâhil bütün yerleşim yerleri tahrip edilmiştir.⁹⁵

Bu gelişmelere mukabil Danyal Bey, yeniden Rus saflarına katılmak için Ruslarla gizli görüşmelere başlamıştır. 2 Ağustos'ta ikametgâhu İrib'i ve Düsrek köyünü⁹⁶ Ruslara teslim etmiş, 7 Ağustos'ta Baryatinski'nin Botlik'teki kampına at sürerek af dilemiştir.⁹⁷ Böylece Ruslar tarafından daha önceki rütbesiyle kabul edilmiştir.⁹⁸ Ardından Rusların Şeyh Şamil'in teslim olması için gönderdiği heyette yer almıştır. 27 Ağustos'ta Şeyh Şamil'le son müzakereler yapılmış ve nihayetinde Danyal Bey ile Albay Lazarev Şeyh Şamil'i ikna için kale kapısı önünde görülmüşlerdir. Fakat Şeyh Şamil Ruslara güvenmediğinden bu çaba başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Akabinde Şeyh Şamil teslim olmak için bazı isteklerde bulunmuştur. Ne var ki bu istekleri kabul edilmeyince⁹⁹ yanındaki adamlarıyla birlikte Gimri'ye sığınmıştır. Bu arada General Baryatinski'ye İmamı sağ salim yakalama talimatı verildiğinden, teslim olmak istemeyen İmamı, oğlu Gazi Muhammed ikna etmiş ve daha sonra yapılan görüşmede hayatının ve refakatindekilerin güvenliğinin garanti edilmesi üzerine teslim olmayı kabul etmiştir. Şeyh Şamil 6 Eylül 1859 saat 16.00'da 30 kişilik maiyetiyle birlikte Ruslara teslim olmuştur. Bunun üzerine Baryatinski hemen bir süvari kuryesini Simferepol'a göndermiş ve Çar'a "Gunib alındı. Şamil tutsak ve Petersburg yolunda" diye telgraf çekmiştir.¹⁰⁰

Danyal Bey, Çar hükûmetine teslim olduktan sonra bir süre Tiflis'te yaşamıştır.¹⁰¹ Çar'ın emriyle 25 Eylül 1861'de daha önceki tuğgenerallik rütbesi kendisine iade edilmiş ve Ön Kafkas Ordusu'daki Ermeni Süvarileri'nin komutanı olarak atanmıştır. Keza 1864 Nisan'ında nişanları geri verilmiştir.¹⁰²

⁹⁵ Sidorko, *a.g.e.*, s. 417. Danyal Bey'in Rusların Vidan'ı ele geçirmesinden bir gün önce kızı Kerimat'a gizlice gönderdiği mektubunda "Onları terk et! Oyun bitti. Baryatinski onları kuşattı. Bize gel!" diye haber göndermesi üzerine Kerimat da bu isteğe uyararak babasının yanına gitmiştir. Gazi Muhammed bunu öğrenince çok üzülmüş ve "Benim ufak Kerimatım bunu bana nasıl reva gördün" şeklinde bir not düşmüştür. Bu not ise Gazi Muhammed'in vefatından sonra kendisine ait evrak arasında bulunmuştur (Blanch, *a.g.e.*, s. 369). Bu olayı müteakiben Kerimat, Rus makamlarının baskısı sonucunda Kaluga'da sürgün hayatı yaşayan Gazi Muhammed'le yeniden bir araya gelmiştir. Bununla ilgili bkz. Sidorko, *a.g.e.*, s. 390, dipnot 99'dan naklen.

⁹⁶ "Daniyal-Bek", (Çevrimiçi) <https://ru.wikipedia.org>, 31.01.2021.

⁹⁷ Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 475; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, s. 442-444. Sidorko, Danyal Bey'in Ruslara teslim olmasıyla ilgili olarak 11 Ağustos'ta kalesi İrib'i boşalttığını ve birkaç gün sonra pişman olarak Ruslara teslim olduğunu ifade etmektedir (Sidorko, *a.g.e.*, s. 420). Danyal Bey ise teslim olmasını elindeki mevcut askerî kuvvetle 16 yıl boyunca Rusya gibi güçlü bir devlete karşı savaştıktan sonra kendilerine hiçbir yerden para, askerî malzeme ve zahire yardımı yapılmaması nedeniyle çaresiz kalmalarına veya bırakılmalarına bağlamaktadır (BOA, İ.MMS, 40/1653-2, 5 M. 1287/7 Nisan 1870).

⁹⁸ "Bir Varakadır", *Basiret*, no: 15, 9 Za. 1286/10 Şubat 1870, s. 3, st. 1-2; s. 4, st. 1.

⁹⁹ Sidorko, *a.g.e.*, s. 421-422.

¹⁰⁰ *A.e.*, s. 423. Şeyh Şamil Kaluga'da sürgün olmakla birlikte rahat bir hayat yaşamıştır. Ne var ki ihtiyaçları en iyi şekilde temin edilmesine rağmen kararlarının hâkimi olamamıştır. 1869'da kendisine Mekke'ye gitmesi, yani Hac vazifesi için izin verilmiş ve 4 Mart 1871'de Medine'de vefat etmiştir (Sidorko, *a.g.e.*, s. 428; Budak, "Şeyh Şamil", s. 69-70).

¹⁰¹ Cavadova, *a.g.e.*, s. 29; Latifova, "a.g.m.", s. 491. Her iki çalışmada da Danyal Bey'in bir süre Şeki'de yaşadığı ifade edilmektedir.

¹⁰² "Daniyal-Bek", (Çevrimiçi) <https://ru.wikipedia.org>, 31.01.2021.

Daha sonra Dağıstan halkını Osmanlı Devleti'ne gitmeye teşvik etme suçlamasıyla Tiflis'e çağrılmış ve hakkında yapılan tahkikat sonucunda bir şey çıkmamıştır.¹⁰³ Ancak Rusların tahakkümü altında özgür ve huzurlu bir şekilde yaşayamayacağını anlamış olan Danyal Bey, 1869'da Osmanlı Devleti'ne gitme, yani özgürce yaşama hayalini gerçekleştirme çabası içine girmiştir. Bunun için Kafkasya'da 504 nolu birliğin komutanı Pricehinski'den yardım alan¹⁰⁴ Danyal Bey, 1869 yılı Mart'ında Tiflis'teki Rus idarecilere verdiği dilekçesinde Rus ordusundaki süvari tuğgeneralliği görevinden ayrılmak istediğini ifade etmiş ve bu talebi 29 Nisan 1869'da Çar'ın onayıyla kabul edilmiştir. Ardından Osmanlı Devleti'ne gitmek istediğini belirten dilekçeye de olumlu cevap alan Danyal Bey¹⁰⁵ kendisine verilen 3.000 Ruble harcırah ve maiyetindeki 48 kişiyle birlikte Osmanlı Devleti'ne göç etmek amacıyla 21 Mayıs'ta Tiflis'ten ayrılmıştır.¹⁰⁶

5. Danyal Bey'in Şeyh Şamil ve Hacı Murad'la İlişkileri ve Kişiliği

5.1. Şeyh Şamil ve Danyal Bey

Şeyh Şamil'in 1844 yılına kadar karşıt görüşleri nedeniyle kendisiyle uzun yıllar savaşan, Rus vassallığını temsil eden ve diğer yanda Kafkasya'nın güney sirtlarında yaşayanlar arasında büyük bir saygınlığı olan eski Sultanı karışık duygularla karşıladığı şüphesizdir. Ancak Danyal Bey'in yanında pek çok taraftar getirmesi, Gazi Kumuk ve Tarku prensleri ile olan bağları, nüfuzunun Tiflis hatta İstanbul'a kadar uzanması daha önce aralarında var olan husumeti unutturmak zorunda bırakmıştır.¹⁰⁷

Danyal Bey, Şeyh Şamil'e katıldıktan sonra kişiliği ve devlet tecrübesi ile kendini göstererek İmamla eşdeğer ruhani güce sahip olan Hacı Taşo, Kibid Muhammed, Hacı Murad gibi kişiler arasında yer aldığı gibi¹⁰⁸ Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Muhammed'le birlikte sıralamada naiplerin önünde yer alan otorite şahsiyetler arasında sayılmıştır.¹⁰⁹

Bu arada Danyal Bey 1845 yılında kaçırılan kayınpederi Mehtulin Hanı Ahmed Han'ın oğlu İbrahim Han'ın saliverilmesinde bölgedeki hanlık nüfu-

¹⁰³ BOA, İ.MMS, 40/1653-2, 5 M. 1287/7 Nisan 1870.

¹⁰⁴ BOA, HR.SFR.1, 20/47-3.

¹⁰⁵ BOA, HR.SFR.1, 20/47-2; BOA, HR.SFR.1, 22/68.

¹⁰⁶ BOA, HR.SFR.1, 20/47-1, -2, -3. Danyal Bey ile birlikte Osmanlı Devleti'ne 48 kişi hicret etmiştir. Hicret edenlerin listesiyle ilgili bkz. EK-3; BOA, HR.SFR.1, 20/47-4 (Fransızca, EK-5); -6 (Rusça, EK-4). Öte yandan Danyal Bey'in bu listede yer almayan kızlarından Nene Hanım, Gazi Kumuklu Tahir Bey'in torunu, Aslan Han'ın kardeşi Abdurrahman Bey'le evlenmiş, o vefat edince de Albay Hacıağa Bey'in oğlu Mahmud Bey'le evlenmiş ve birlikte hacca gittikten sonra Türkiye'de kalmışlardır. Beyim Hanım, İlisu sultanları neslinden olan Yusuf Bey'in oğlu Mehet Bey'le evlenmiştir. Umma Hanım daha kız iken vefat etmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere Danyal Bey'in bir diğer kızı Kerimat olup, Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Muhammed'le evlenmiştir (*İlisu*, s. 27).

¹⁰⁷ Sidorko, *a.g.e.*, s. 232. Danyal Bey müteakip yıllarda adamları vasıtasıyla İstanbul'dan düzenli kitaplar getirtmiştir (Bununla ilgili bkz. *A.e.*, s. 231, dipnot 277'den naklen). İstanbul'daki adamların yalnızca istenen kitapları temin etmekle kalmadıkları açıktır.

¹⁰⁸ Gammer, *a.g.e.*, s. 243. Ayrıca Danyal Bey, Şeyh Şamil ve Hacı Murad'ın birlikte resimleri için bkz. EK-6.

¹⁰⁹ Sidorko, *a.g.e.*, s. 318.

Danyal Sultan¹¹²

Danyal Sultan'ın kızı
Kerimat¹¹³

Şeyh Şamil'in oğlu
Gazi Muhammed¹¹⁴

zunu Şeyh Şamil nezdinde fazlasıyla kullanmış olmalıdır.¹¹⁰ Ayrıca Danyal Bey, Şeyh Şamil'in sofrasında yer alabilenlerden biri olup, bu durum da Şeyh Şamil'e ne kadar yakın olduğunun bir göstergesidir.¹¹¹

Belki bütün bu anlatılanların ötesinde 1851 yılında Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Muhammed babasının karşı çıkmasına rağmen Danyal Bey'in Tiflis'te büyüyen ve güzelliği ile âdeta gözleri kamaştıran, "Kafkas Güzeli" lakabını hak eden kızı Kerimat'la¹¹⁵ evlenmiştir.¹¹⁶ Bu evlilikle ortaya çıkan dünürlük bağı da Danyal Bey açısından manevi bağın maddeten tescil edilmiş hâli gibidir.

5.2. Hacı Murad ve Danyal Bey

Avar Hanı Hacı Murad; İlisu Sultanı Danyal Bey gibi Şeyh Şamil'e katılmadan önce kendi hanlığının yöneticisi olup, Rus Çarı'nın güvenilir müttefikiydi. Şeyh Şamil'e katılmalarından sonra her ikisi de önemli sorumluluklar üstlenmişlerdir. Hacı Murad (1813-1853)¹¹⁷ Şeyh Şamil'le 1843-1852 yılları arasında birlikte savaşmıştır. Ruslar çok başarılı bir askerî yetenek¹¹⁸ olan Hacı Murad'ı kızıl sakalından ve koyu kızıl Çerkeska giymesinden dolayı "Kırmızı şeytan" olarak anmışlardır.¹¹⁹

Mamafih bu özel askerî yetenek ile Danyal Bey'in arasının çok iyi olmadığı, 1845'te Hacı Murad'ın Danyal Bey'in kayınvalidesi Nuh Bike Hanım'ı kaçırmayla daha da netleşmektedir. Hacı Murad Cangutay'a saldırınca eski düşmanı Mehtulin Hanı Ahmet Han'ın dul eşi Nuh Bike Hanım'ı muhafazalı

¹¹⁰ A.e., s. 389.

¹¹¹ Baddeley, *The Russian Conquest*, s. 455; Baddeley, *Rusların Kafkasya'ya*, s. 426-427.

¹¹² Blanch, *a.g.e.*, s.y; Barlas, *a.g.e.*, s. 243.

¹¹³ *İlisu*, s. 15.

¹¹⁴ A.e., s. 16.

¹¹⁵ Kerimat 1835'te Tiflis'te doğmuş ve 1861'de (Blanch, *a.g.e.*, s. 440; Barlas, *a.g.e.*, s. 288) Kaluga'da 26 yaşında veremden vefat etmiştir (Sidorko, *a.g.e.*, s. 390). Sidorko Kerimat'ın 1862'de vefat ettiğini belirtmektedir. Bununla ilgili bkz. A.e., s. 390, dipnot 100'den naklen.

¹¹⁶ Sidorko, *a.g.e.*, s. 390; Blanch, *a.g.e.*, s. 309.

¹¹⁷ Hacı Murad'la ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Budak, "Hacı Murad", *DİA*, XIV, s. 490-491.

¹¹⁸ Sidorko, *a.g.e.*, s. 387-388.

¹¹⁹ Blanch, *a.g.e.*, s. 243.

saraydan 13 Aralık 1846'da geceleyin kaçırılmış,¹²⁰ hatta onu metresi yapmaya kalkmıştır.¹²¹ Durumdan haberdar edilen Danyal Bey devreye girerek 23 Mart 1847'de 27 Dağistanlı ve 5.000 ruble fidye karşılığında Nuh Bike Hanım'ın serbest bırakılmasını sağlamıştır.¹²²

Gerçekte cihad hareketinden gelmeyen ve vaktiyle bu harekete rakip olan Taşov Hacı, Kibid Muhammed ve Danyal Bey, Şeyh Şamil ile Hacı Murad'ın arasının sık sık açılmasına yol açmışlardır. Hacı Murad, 1848 Mart sonlarında Şeyh Şamil'in yerine halef gösterilen oğlu Gazi Muhammed taraftarı oldukları için Aslan Kadı ve Danyal Bey'e muhalif olmuştur.¹²³ Zira Hacı Murad imamdan sonra imam olabileceğini belirterek Gazi Muhammed'in halifeliğini tanımamıştır.¹²⁴ Daha sonra 1852 yılında Şeyh Şamil'in yanından ayrılmıştır. Aslında Hacı Murad'la Danyal Sultan farklı kişilik yapısına sahiptirler. Hacı Murad yalnız ve izole bir yaşam sürerken Danyal Sultan ise onun tam karşıtıydı.¹²⁵

5.3. Danyal Bey'in Kişiliği

Daha önce de zikredildiği gibi Danyal Bey cesur, vizyon sahibi ve han olması itibarıyla da nüfuzlüydü.¹²⁶ Tatar kökenli feodal beylerden, muhafazakârlardan olup, Şeyh Şamil'in radikal öğretilerine ters bakmayan biriydi.¹²⁷ Bununla birlikte kendisi Fransız şaraplarına düşkünlüğüyle bilinmekteydi.¹²⁸

Danyal Bey'in Şeyh Şamil'e katıldıktan sonra onun yanında yerini sağlamlaştırmasında gizlediği zenginliği ve dağıttığı zengin hediyeler önemli rol oynamıştır. Ayrıca Danyal Bey'in prestij kazanmak için çarpıcı bir yönü de dinî görseliğini öne çıkaran dindarlığı olmuştur. Danyal Bey İmamın yanında bulunanlardan çok azının takabildiği, cihada katılmışlığın sembolü olan, yere kadar uzanan, "çalma" adı verilen, uzun beyaz kumaş elbise ve elinde inci tespih ile dolaşmaktaydı. Bilime düşkün olan Danyal Bey "Müdirat" adı verilen okulların yanında camileri de desteklemiş, dinî kitapları istinsah ettirmiş, âlimleri konferansa çağırılmış ve ayrılırken kendilerine büyük hediyeler takdim etmiştir. Keza sarayının bulunduğu İrib'de konferanslar verdirmiş ve yıkılan camiye muhteşem bir şekilde yeniden yaptırmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi İstanbul'daki adamları vasıtasıyla buradan kitaplar getirtirken¹²⁹ kendisi de bir kısmı Şeyh Şamil'e katıldıktan sonra olmak üzere en az 12 tane el yazma eseri istinsah etmiştir.¹³⁰

¹²⁰ Sidorko, *a.g.e.*, s. 359; Kadircan Kaffı, *Şimali Kafkasya*, İstanbul 1942, s. 109.

¹²¹ Blanch, *a.g.e.*, s. 243.

¹²² Sidorko, *a.g.e.*, s. 359. Ayrıca bkz. *A.e.*, s. 244.

¹²³ *A.e.*, s. 259.

¹²⁴ Gammer, *a.g.e.*, s. 243.

¹²⁵ Koch, *a.g.e.*, s. 457.

¹²⁶ Latifova, "a.g.m.", s. 486.

¹²⁷ Blanch, *a.g.e.*, s. 213.

¹²⁸ Koch, *a.g.e.*, s. 457.

¹²⁹ Sidorko, *a.g.e.*, s. 389-390.

¹³⁰ Michael Kemper - Amri Shikhsaidov - Natalya Tagirova, "The Library of Imam Shamil", *Princeton University Library Chronicle*, Sayı: 1, Cilt: 64, Sonbahar 2002, s. 134-135.

Danyal Bey'in tek düşmanı ise şahsi kan davalı olduğu Gazi Kumuk Hanı Ağalar Han'dır. St. Petersburg'da eğitim görmüş olan bu han, Şeyh Şamil'e Danyal Bey'i öldürürse safına katılmayı dahi önermiş olup, hatta ölüm döşğinde bile Danyal Bey'i kendi elleriyle öldürmediğine çok pişman olduğunu belirtmiştir.¹³¹

6. Danyal Bey'in İstanbul'a Gelişi ve Vefatı

Danyal Bey ve beraberindekilerin İstanbul'a nasıl geldiklerine dair bir bilgiye tesadüf edilmemekle birlikte Haziran ayı başında İstanbul'da olduklarına nazaran yaklaşık 9 günlük bir yolculuktan sonra İstanbul'a ulaşmışlardır.¹³² Bu durum Danyal Bey ve beraberindekilerin Trabzon'dan gemiyle İstanbul'a geldikleri ihtimalini güçlendirmektedir. Danyal Bey, İstanbul'a geldikten sonra Sultan Abdülaziz'e bir hediye sunmuş ve karşılığında kendisi de bir adet murassa kutu ile ödüllendirilmiştir.¹³³

Danyal Bey'in İstanbul'a gelişini müteakiben zaruri harcamaları için kendisine 4 ay boyunca günlük 250 kuruş yevmiye bağlanmış, ancak Danyal Bey bu süre biterken Babıali'ye "perişan" hâlini bildirir bir arzuhâl verince 4 ay daha uzatılmıştır.¹³⁴ Bu arada kendisine bir de konak tutulmuştur. Ne var ki verilen yevmiye 8 ay dolunca 1870 Mart'ında kesilmiş ve Danyal Bey tekrar bir dilekçe ile durumunu açıklama ihtiyacı duymuştur. Dilekçesinde; atalarından beri 300 seneyi aşkın bir zamandır Osmanlı Devleti'nin "azad kabul etmez bende ve bendezâdesi" olduklarını, Rusların Sultan olunca kendisine generallik rütbesi, maaş ve nişanlar verdiğini, ancak buna rağmen din ve mezhepçe ayrı olmaları nedeniyle bu yolda devama gönlünün ve yaradılışının razı olmadığını, bu nedenle Rusların verdikleri rütbe yanında vatanını, emlakını terk ve feda ederek dağlarda bulunan vatandaşlarının yanına gittiğini, mamafih bütün mal, eşya, mülk ve gelirlerine Ruslar tarafından el konup yağmalandığını izah etmiştir. Ardından ailesi, köle ve cariyeleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ne göç ettiğini, geldiği yerden bir şey çıkaramayıp, "yek parça ve bivaye" göç etmiş olduğunu, şimdi de idarenin emri dolayısıyla oldukça sıkıntı ve ızdıraba düştüğünü belirtmiştir. "Lütfen ve hâl-i perişanîyet-i acizaneme merhameten" diyerek kendisine uygun miktarda maaş tahsis edilmesini, bu olmazsa aldığı yevmiyenin "bir müddetçik" daha uzatılmasını, keza kiradan kurtarılarak kendisine uygun bir konağın satın alınmasını istemiştir.¹³⁵

Danyal Bey bu dilekçesinden yaklaşık 6 ay sonra hükümete verdiği diğer bir dilekçesinde; kendisiyle birlikte 45 kişinin (aile, evlat, etba') Osmanlı Devleti'ne hicret ettiğini, bunlardan 30 kişi yakını olduğundan yanında kalmaları gerektiğini, diğer 15 kişiye yol verildiğini, dolayısıyla tasarrufa teşebbüs edildiğini belirtmiştir. Daha önceki dilekçesine istinaden söz konusu yevmiyeyi 6

¹³¹ Sidorko, *a.g.e.*, s. 389.

¹³² BOA, *İ.MMS*, 40/1653-2, 5 M. 1287/7 Nisan 1870.

¹³³ BOA, *İrade Hariciye (İ.HR)*, 239/14164, 29 R. 1286/8 Ağustos 1869; BOA, *Mâbeyn-i Hümayûn İradeleri (MB.İ)*, 22/154, 29 R. 1286/8 Ağustos 1869.

¹³⁴ BOA, *İ.MMS*, 40/1653-3, 7 C. 1287/4 Eylül 1870 (EK-2).

¹³⁵ BOA, *İ.MMS*, 40/1653-2, 5 M. 1287/7 Nisan 1870.

ay daha almasına izin verildiğini, fakat bu sürenin de 8-10 gün içinde dolacağından sonsuz derecede üzüldüğünü ve büyük bir mahcubiyetle tekrar dilekçe yazdığını ifade ederek, kendisine uygun bir memuriyet, yani maaş tahsis edilmesini talep etmiştir.¹³⁶

Ardından konu Maliye Nezareti'ne arz edilmiş ve toplanan “*Encümen-i Mahsus-ı Meşveret*” Danyal Bey'in ihtirama şayan biri olduğundan kendisine maaş verilmesini tavsiye etmiştir.¹³⁷ Ancak konu ile ilgili olarak Maliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen yazıda hazinenin durumunun ortada olduğu vurgulanarak kendisine ihtiyaç sahipleri için ayrılan mahlûl maaşlarından 2.500, en fazla 3.000 kuruş verilebileceği bildirilmiştir.¹³⁸ Mesele arza sunulurken Danyal Bey'in Rusya'da general payesine haiz biri olduğu, bununla birlikte orada “*ikbal ve emlakını*” terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığındığı, iaşe ve sıkıntidan uzak yaşaması için söz konusu yevmiyenin maaşa çevrilerek her ay düzenli olarak ödenmesi ve Danyal Bey'e münasip bir ev bulunmasının da Evkaf Nazırlığı'na havale edilmesi önerilmiş ve bu öneri uygun bulunmuştur.¹³⁹

Danyal Bey ise bir yandan bu sıkıntılarla uğraşırken diğer yandan Dağıstan'da kalan mal ve mülküyle ilgili olarak Osmanlı Hariciye Nezareti'ne müracaat etmiştir. St. Petersburg'daki Osmanlı elçisi¹⁴⁰ Rus hükûmetine Danyal Bey'in mal ve mülküyle ilgili oluşan haksızlıkların giderilmesini, el konulan ve ihtilafı mallarıyla ilgili kendisine ödeme yapılmasını, eğer kendisine ödeme yapılmayacaksa mal ve mülkünün oğluna devredilmesini, keza göç etmesinin Rus hükûmetinden almakta olduğu emekli maaşının kesilmesine engel teşkil etmemesi gerektiğini ve hizmeti karşılığı olan maaşının kendisine ödenmesini talep eden bir dilekçe vermiştir. Ancak Rus tarafı emekli maaşının ödenmesine yasal engel olduğunu belirterek bunu reddettikleri gibi¹⁴¹ Danyal Bey'in taşınmaz mallarıyla ilgili olarak da önce iyi niyetli ve adil bir yaklaşım sergilemelerine rağmen¹⁴² daha sonra bunu da reddetmişlerdir.¹⁴³

Danyal Bey malını, mülkünü ve emekli maaşını yeniden elde edebilmek için devletlerarası çaba gösterirken yakalandığı “*illetten*” kurtulamayarak 23 Mayıs 1871 tarihinde Salı günü vefat etmiştir. Danyal Bey'in vefat haberi Sa-

¹³⁶ BOA, İ.MMS, 40/1653-3, 7 C. 1287/4 Eylül 1870.

¹³⁷ BOA, İ.MMS, 40/1653-1, 15 B. 1287/11 Ekim 1870.

¹³⁸ BOA, İ.MMS, 40/1653-1, 7 Ş. 1287/2 Kasım 1870.

¹³⁹ BOA, İ.MMS, 40/1653-4, 10 Za. 1287/1 Şubat 1871. Tensip olunması 11 Za. 1287/2 Şubat 1871. Ancak Danyal Bey'in oğlu Musa Bey'in 1898'de Babıali'ye sunduğu bir dilekçede “*oturacak bir meskenim dahi yoktur*” ifadesini kullanması devletin kendilerine ev tahsis etmediğine delalet etmektedir. Musa Bey aynı dilekçede devletin kendilerine bağladığı maaşın yetersiz olduğunu da belirtmektedir. Ayrıca oğlu Mahmud Bey'in Kasım 1882'den beri askeriyede görev yaptığını, teğmen olduğunu, Türkiye'de doğan ve babasının adını verdiği diğer oğlu Danyal Bey'in de 1894 Nisan/Mayıs'ından itibaren Ticaret ve Nafia Nezareti'nde çalıştığını ifade etmektedir (BOA, *Şûrâ-yı Devlet (ŞD)*, 2987/79-2, 16 R. 1316/3 Eylül 1898).

¹⁴⁰ Rüstem Paşa (1810-1895), Ağustos 1870'ten Mart 1873'e kadar St. Petersburg'daki Osmanlı Devleti elçisidir. Daha geniş bilgi için bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalî (1839-1922)*, İstanbul 1999, s. 118.

¹⁴¹ BOA, HR.SFR.1, 25/7, 7/19 Mart 1871.

¹⁴² BOA, HR.SFR.1, 25/9, 9/21 Mart 1871.

¹⁴³ BOA, HR.SFR.1, 29/64-2, 28 Ağustos/9 Eylül 1871.

daret tarafından öğrenilince büyük üzüntü duyulmuş ve cenaze işleri için gerekli olan meblağ yanında 20 de kavas gönderilmiştir. Danyal Bey'in cenazesi ise Üsküdar'da defnedilmiştir.¹⁴⁴

Sonuç olarak; İlisu Sultanlığı'nın son sultanı olan Danyal Bey Rusya gibi güçlü bir devlete karşı zor şartlarda, kimi zaman ümitsizlik ve çaresizlik içinde mücadele etmiş biriydi ve bütün mal, eşya, mülk ve gelirleri Ruslar'ın eline geçmişti. Onca çabadan sonra çok gelmek istediği Osmanlı toprağına ulaştığında ise geçmişteki muteber ve zengin yaşamının aksine maddi yönden sıkıntıya düşmüştü. Bununla beraber son nefesini olmak istediği bir yerde verdi. Ebediyete buradan uğurlandı; muhtemelen İlisu Sultanlığı'nın asil, mağrur, cömert, bilime düşkün sultanı, Kafkas bağımsızlık hareketinin kahramanı Danyal Bey'in de son isteği buydu.

Kaynaklar

a) Arşiv Kaynakları

- A.} AMD, 64/44, 82/95.
A.} MKT, 209/92.
A.} MKT.MHM, 135/48.
HR.MKT, 234/64.
HR.SFR.1, 20/47, 22/68, 25/9, 29/64.
HR.SYS, 907/16.
HR.TO, 220/48.
İ.HR, 239/14164.
İ.DH, 301/19040.
İ.MMS, 40/1653.
MB.İ, 22/154.
MVL, 536/111.
ŞD, 2987/79.

b) Gazeteler

- Basiret*, no: 375, 7 Ra. 1288/27 Mayıs 1871.
“Bir Varakadır”, *Basiret*, no: 15, 9 Za. 1286/10 Şubat 1870.
Ceride-i Havadis, no: 657, 21 S. 1270/23 Kasım 1853.
Ceride-i Havadis, no: 659, Selh S. 1270/1 Aralık 1853.

c) Kitap, Makale ve Diğer Yayınlar

- AKÜN, Ömer Faruk: “Eski Bir Şeyh Şâmil Destanı”, *Atsız Armağanı*, Haz. E. Güngör, M.N. Hacıeminoğlu, M. Kafalı, O.F. Sertkaya, İstanbul 1976.
BADDELEY, John F.: *The Russian Conquest of the Caucasus*, London-New York-Bombay-Calcuta 1908.
BADDELEY, John F.: *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, İng. çev. Sedat Özden, 3. bsk., İstanbul 1995.
BARLAS, Cafer: *Dünü ve Bugünü İle Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul 1999.

¹⁴⁴ *Basiret*, no: 375, 7 Ra. 1288/27 Mayıs 1871, s. 3, st. 1.

- BLANCH, Lesley: *Die Säbel des Paradieses*, Hamburg 1965.
- BUDAK, Mustafa: “Hacı Murad”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996.
- BUDAK, Mustafa: “Şeyh Şamil”, *DİA*, XXXIX, Ankara 2004.
- CAVADOVA, Z.E.: *Şimal-Qerbi Azərbaycan*, Bakı 1999.
- “Daniyal-Bek”, (Çevrimiçi) <https://ru.wikipedia.org>, 31.01.2021.
- DVALI, Nato: *Gürcistan’da Rus İdaresini Kuruluşu (1801-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- el-KARAHİ, Muhammed Tahir: *Şeyh Şamil’in Cihad Hatıraları*, (Türkçe-si Abdulhamid bin Abdullah eş-Şekivî, Osm. sadeleştiren Tahirü’l-Mevlevî), (Haz. E. Sadettin Doruklu), İstanbul 1997.
- GAMMER, Moshe: *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, London 1994.
- İlisu (*Ensiklopedik Melumat Kitabı*), tertibci Sadık Nabiloğlu Murtuzayev, 2. neşr, Bakı 2012.
- “İlisuyskiy Sultanat”, (Çevrimiçi) <https://ru.wikipedia.org>, 31.01.2021.
- KAFILI, Kadircan: *Şimalî Kafkasya*, İstanbul 1942.
- KEMPER, Michael - SHIKHSAIDOV, Amri - TAGIROVA, Natalya: “The Library of Imam Shamil”, *Princeton University Library Chronicle*, Sayı: 1, Cilt: 64, Sonbahar 2002.
- KHORAVA, Bezhan: *Circassians*, Tbilisi 2012.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976.
- KOCH, Karl: *Reise in Grusien, am kaspischen Meere und im Kaukasus*, Weimar 1847.
- KUNERALP, Sinan: *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul 1999.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir: *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.
- LATİFOVA, Elvira: “Rus İmparatorluğu’nun XIX. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan İlisu Sultanlığı’nın Rolü”, *Yeni Türkiye*, 74/2015.
- NEVRUZ, Yılmaz: *Umumi Kafkas Tarihine Giriş III*, İstanbul 2019.
- SIDORKO, Clemens P.: *Dschihad im Kaukasus*, Wiesbaden 2007.
- Utverjenje Russkago Vladıçestva na Kavkaze*, red. Generalmajor Potto, XII, Tiflis 1901.

Ek-1

YERİNCE HARİTTE ÜZERE BAŞKENTİÇİ 1

5

مصر ما دمی نقیض هکایتها اجانبه صلواتنا قبله فتنه استماعه وکلیم خاقق علیه و سبایه اولایتی اوزره حکیمتله اولی نورسده یمنیا ودر ایا علیله
در لیدر علی ابرمه الروایمک ازانقینله ازانقین بویز زاروسی اولیعه روسه دون سنه صیلاوه یلی بل سکر پوز دره سنه سیکریخ دار و دیار عطفه نون خط
داسنوسه نزا و سکر سه بلیه داغستان بر قلاتی خط ایله و کلیمه و کلیمه سنه و نیز و ایلا نه تقضایه اقلایه اولیخ صیالی منسلیله یاقینی داغستان نراسه
خط ایله داسنوا اینک فکر خاسیله کلیمو سوارده و یایز عک قشلم داد و اید هرید ایلیم دره قولیمه ارتحال ترتیب و داغستان اولیله ابره سنه سو دره یونیه
قنده خا هر ابره المسه و الا اقله اوزرکه عجم و مغانیله یلی دمه و صفت و دولتی علم مزا خورنک حایسنا زان سنایوه ملاقم و مغانیله قلمیم یونیه
تجربیمدن برینده خا اقلیمه ویرا اقله روسه دونی و یگدر یی ولایت اقلیمه ابرمه دفع یونیه هر حکیم یله خورنک حایسنا زان سنایوه ملاقم و مغانیله داغستان اوسه
یونسیم سوزی یونیه قوزیمده مراد و مقصدیم دینه حکیمه دمه عوج و کلیم حلاله رینه س و سازت نایم بار یونیه و رینه ولایت اقلیمه روسه روسه
تقیضه و احصا اقلیمه یس مغانیه دینه و مشایخه مزا مولا سیم یونیه یونیه یونیه قورق و مشایخه اعلیم دانی اولی یونسیم یونیه اقلیمه و مغانیله
و املاک نونیه و قزاقیم سولیم سوزی داغلام بوخ و ولایت اقلیمه یس مغانیه هریمه و زغایر واقعه قضایه و مقدرات ایه دمه اولی یونیه بر قلاتیله اقلیمه
بر اقلیمه خا یونسیم سوزی مغانیه و مغانیله دوام اقلیمه یس مغانیه هریمه و زغایر واقعه قضایه و مقدرات ایه دمه اولی یونیه بر قلاتیله اقلیمه
تقیضه نایسته ابره نایب اور مقاصد اقلیمه یس بار اولی قیاده اقلیمه و اقلیمه داغستان قضی و یمن داغستان سوزیله و تجربه یونسیم دمه اقلیمه یس
تقیضه خت مغانیه و استنفه قضی اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس
عیاده و اوردیم هایه و کلیم اولی بر قلاتیله اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس
مزاد و قزاقیم یونسیم و کلیمه اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس
دیک نایم اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس
اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس
مقاصد سوزی یونسیم و کلیم اولی بر قلاتیله اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس
رویه سوزی مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه مغانیه
دومورده دفعه مغانیه اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس
اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس
سبایه و ملاقم عطفه خطیله قوزیم یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس
اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس اقلیمه یس

عبد الامیر امرای
داغستان
آه محمد علی اولی اقلیمه یس

I.MMS - 50/1653

I.MMS.0040

Ek-3: Danyal Bey ile birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınanların listesi¹⁴⁵¹⁴⁶

Sıra No	Adı ve Soyadı	Yaşı
1-	Görevinden ayrılan Tuğgeneral Danyal Bey	60
2-	Danyal Bey'in eşi Cuvai Rade	25
3-	Oğlu Musa Bey ¹⁴⁶	26
4-	Musa Bey'in eşi Ümmi Hanım	20
5-	Oğulları Mahmud Ağa	3
6-	Kızları Bike Hanım	1
7-	Danyal Bey'in kızı Begüm Hanım	30
8-	Onun eşi Mogay Bey Yusuf Bekoviç	30
9-	Onların kızı Umay Sultan	13
10-	Onların oğlu Yusuf Bey	9
11-	Onların oğlu Ömer Bey	5
12-	Onların oğlu Abbas Bey	3
13-	Danyal Bey'in torunu büyük kızı Nene Hanım'ın oğlu Murtaza Ali Han	14
14-	Aynı kızından olan kız torunu Ümmü Gülsüm	11
15-	Samur bölgesi yerlisi Ramazan Oruçeviç	40
16-	Onun eşi Gül Sena	35
17-	Oğlu Oruç	13
18-	Oğlu Abdulkadir	10
19-	Oğlu Hamid	7
20-	Oğlu Mehmed Emin	6
21-	Oğlu Mehmed Tahir	1
22-	Kızı Sakine	15
23-	Kızı Abidat	9
24-	Ramazan'ın erkek kardeşi Şuayip	26
25-	Şuayip'in oğlu İbrahim Halil	7
26-	Oğlu İsrafil	4
27-	Zakatala bölgesi yerlisi Molla Muhtar	30
28-	Şamahı bölgesi yerlilerinden Usta Ali	40
29-	Onun eşi Fatma	35
30-	Oğlu Ramazan	14
31-	Oğlu Mehmed	5
32-	Kızı Selime	11
33-	Kızı Hatice	9
34-	Zakatala bölgesi yerlisi Müslim	30
35-	Eşi Saadet	28
36-	Oğlu Bedreddin	9
37-	Oğlu Şemseddin	7
38-	Oğlu Nasreddin	4
39-	Oğlu Cemaleddin	1
40-	Kızı Saibad	12
41-	Zakatala bölgesi yerlisi Abdullah Molla Vahiboğlu	25
42-	Eşi Çimnaz	33
43-	Annesi Nari	50
44-	Dağıstan bölgesi yerlisi Gazi Mehmed Tetar Haciev	25
45-	Dağıstan bölgesi yerlisi Habib Mehmed Efendi Oğlu	22
46-	Eşi Ümmihan	25
47-	Oğlu Muhammed	3
48-	Habib'in erkek kardeşi İsmail	18

¹⁴⁵ BOA, HR.SFR.1, 20/47-4 (Fransızca); -6 (Rusça). Türkçe olarak verilen bu liste Rusça listeden (EK-4) tercüme edilmiştir. İsim ve unvanlar (Mamed, Fatimat, Bek vb.) Türkçe'de ifade edildiği şekliyle yazılmıştır. Karşılaştırma için ayrıca Fransızca listeye (EK-5) de bakılabilir.

¹⁴⁶ Danyal Bey'in vefat eden kardeşinin adını verdiği, ilk eşi Mehtulin Hanı Ahmed Han'ın kızı Baba Hanım'dan olan oğlu (İlisu, s. 27).

Ek-4: Rusça liste

Список русских слов, встречающихся в турецких документах, собранных в архиве Министерства иностранных дел СССР в 1950-1951 гг.

№ по порядку	Слово	Число вхождений
1	Августовский месяц	40
2	Январь	40
3	Январь	40
4	Январь	40
5	Январь	40
6	Январь	40
7	Январь	40
8	Январь	40
9	Январь	40
10	Январь	40
11	Январь	40
12	Январь	40
13	Январь	40
14	Январь	40
15	Январь	40
16	Январь	40
17	Январь	40
18	Январь	40
19	Январь	40
20	Январь	40
21	Январь	40
22	Январь	40
23	Январь	40
24	Январь	40
25	Январь	40
26	Январь	40
27	Январь	40
28	Январь	40
29	Январь	40
30	Январь	40
31	Январь	40
32	Январь	40
33	Январь	40
34	Январь	40
35	Январь	40
36	Январь	40
37	Январь	40
38	Январь	40
39	Январь	40
40	Январь	40
41	Январь	40
42	Январь	40
43	Январь	40
44	Январь	40
45	Январь	40
46	Январь	40
47	Январь	40
48	Январь	40
49	Январь	40
50	Январь	40
51	Январь	40
52	Январь	40
53	Январь	40
54	Январь	40
55	Январь	40
56	Январь	40
57	Январь	40
58	Январь	40
59	Январь	40
60	Январь	40
61	Январь	40
62	Январь	40
63	Январь	40
64	Январь	40
65	Январь	40
66	Январь	40
67	Январь	40
68	Январь	40
69	Январь	40
70	Январь	40
71	Январь	40
72	Январь	40
73	Январь	40
74	Январь	40
75	Январь	40
76	Январь	40
77	Январь	40
78	Январь	40
79	Январь	40
80	Январь	40
81	Январь	40
82	Январь	40
83	Январь	40
84	Январь	40
85	Январь	40
86	Январь	40
87	Январь	40
88	Январь	40
89	Январь	40
90	Январь	40
91	Январь	40
92	Январь	40
93	Январь	40
94	Январь	40
95	Январь	40
96	Январь	40
97	Январь	40
98	Январь	40
99	Январь	40
100	Январь	40

22	Январь	40
23	Январь	40
24	Январь	40
25	Январь	40
26	Январь	40
27	Январь	40
28	Январь	40
29	Январь	40
30	Январь	40
31	Январь	40
32	Январь	40
33	Январь	40
34	Январь	40
35	Январь	40
36	Январь	40
37	Январь	40
38	Январь	40
39	Январь	40
40	Январь	40
41	Январь	40
42	Январь	40
43	Январь	40
44	Январь	40
45	Январь	40
46	Январь	40
47	Январь	40
48	Январь	40
49	Январь	40
50	Январь	40
51	Январь	40
52	Январь	40
53	Январь	40
54	Январь	40
55	Январь	40
56	Январь	40
57	Январь	40
58	Январь	40
59	Январь	40
60	Январь	40
61	Январь	40
62	Январь	40
63	Январь	40
64	Январь	40
65	Январь	40
66	Январь	40
67	Январь	40
68	Январь	40
69	Январь	40
70	Январь	40
71	Январь	40
72	Январь	40
73	Январь	40
74	Январь	40
75	Январь	40
76	Январь	40
77	Январь	40
78	Январь	40
79	Январь	40
80	Январь	40
81	Январь	40
82	Январь	40
83	Январь	40
84	Январь	40
85	Январь	40
86	Январь	40
87	Январь	40
88	Январь	40
89	Январь	40
90	Январь	40
91	Январь	40
92	Январь	40
93	Январь	40
94	Январь	40
95	Январь	40
96	Январь	40
97	Январь	40
98	Январь	40
99	Январь	40
100	Январь	40

Ek-5: Fransızca liste

Liste des personnes autorisées par le Commandant en Chef de l'armée de l'ennemi à entrer en Turquie.

№	Nom et patronyme	Age
1	Daniel Bey general-major en retraite	60
2	La femme Zeynep Hade	40
3	Le fils Memet Bey	26
4	épouse de celui-ci Hammi Hanım	20
5	Le fils Mahmut Hga	3
6	La fille Bülke Hanım	1
7	Mère de Daniel Bey Begüm Hanım	50
8	L'épouse de celui-ci Hagai Bey Süreyya Hanım	34
9	Fille de celui-ci Ferhat Sülehan	13
10	Le fils Süreyya Bey	9
11	Hacı Bey	8
12	Omer Bey	5
13	Petit fils de Daniel Bey Mustafa İki Hanım	14
14	La fille de Daniel Bey Ümmü Gülşah	14
15	Memet Bey Süreyya Hanım habitant de Tancik	40
16	La femme Gülşah	35
17	Le fils Süreyya Bey	13
18	Hacı Bey	10
19	Hammi	7
20	Mahmut Hanım	6
21	Memet Hanım	5
22	La fille Ferhat	5
23	Le fils Süreyya	5
24	épouse de Memet Bey Ümmü Gülşah	26
25	Fille de celui-ci Mustafa İki Hanım	9
26	Hacı Bey	4
27	Mouille Mustafa habitant de Tancik	40

28	Le fils Süreyya	40
29	épouse de celui-ci Ümmü	35
30	Le fils Memet	14
31	Hammi	5
32	La fille Ferhat	11
33	Mahmut	9
34	Mouille Mustafa habitant de Tancik	30
35	épouse de celui-ci Gülşah	25
36	Le fils Süreyya	9
37	Hammi	7
38	Süreyya	4
39	Hammi	1
40	La fille Ferhat	12
41	Mouille Mustafa habitant de Tancik	25
42	La femme Ferhat	30
43	La mère de Mahmut Hanım	50
44	Le fils Memet Hanım habitant de Tancik	25
45	Mouille Mustafa habitant de Tancik	22
46	La femme Memet	20
47	Le fils Memet	5
48	Le fils Mustafa	14
49	Pour Traduction Ferhat	

Ek-6: Şamil, Naipleri Danyal Bey (ortada), Hacı Murad, Şuayb Molla
Kaynak: *İlisu*, s. 17.

Extended Abstract

The Last Ilisu Sultan, Danyal Bey (d. 1871): From Caucasia To Istanbul

This article focuses on Danyal Bey, who was the last sultan of Ilisu (Sahur/Zahu) Sultanate that lasted from the second half of 16th century to 1844. It presents Danyal Bey's becoming a sultan, taking side with Imam Shamil and their joint struggle, his life following migration to Istanbul and his death, the date of which is not exactly known. Danyal Bey lived as a semi-independent khan subject to Russian rule from 1831, when he became the sultan of Ilisu Sultanate until 1844. Before he joined Imam Shamil, he was the ruler of his own khanate and a trusted ally to the Russian Czar. He was awarded with the rank of a general, salary and insignia by the Russians. Beware of the possibility that he could embrace leadership in the absence of Imam Shamil, the Russian authorities -the Czar in particular- knew the importance of Danyal Bey's being on the side of the Russians. However, in 1844, as a reaction to the Russian efforts to increase their influence in the region, Danyal Bey joined Imam Shamil who struggled for the independence of Caucasia from the Russian dominance. Imam Shamil met the once-Sultan with mixed feelings because Danyal Bey had until then fought him because of their conflicting views and represented the Russian vassalage; nevertheless, he was held in esteem by people living in the south of Caucasia. Danyal Bey's bringing along many supporters, his relationships with Ghazi Kumuk and Tarku princes and his influence that stretched as far as Tbilisi and even Istanbul, had forced him to forget the once existing hostility between them. Moreover, Imam Shamil's son Ghazi Mohammed married Danyal Bey's daughter, who was known as "*the Caucasian beauty*", in 1851. This in-law affinity became a concrete confirmation of their spiritual connection for Danyal Bey. From that year until 1859, he struggled together with Imam Shamil as his "*seraskier*", against the Russians. He fought successfully with Imam Shamil against the Russian troops and oppression and contributed significantly to the consolidation of the Caucasian independence movement. In due course, there were times when Danyal Bey explored different solutions due to helplessness and hopelessness. He continued to talk with the Russian authorities for a return by his own terms, but this return did not take place. Danyal Bey also asked the Ottoman authorities to be discharged from the Caucasian region and brought to the Ottoman State. However, his demands were not approved due to the fact that the remaining mujahids will be devoid of his service and help. The approaching Crimean War was seen as a new hope by the North-eastern and Western Caucasian people who fought for the independence of Caucasia from the Russian dominion. Many people who fought to this end finally hoped that they could receive support from the Ottoman State and other big states of the day. However, with the signing of the Paris Treaty on March 30th, 1856, many viceroys secretly contacted the Russian vassal prince or the Russian authorities to ask forgiveness. Thus, following the Crimean War, the Russians increased their attacks towards Caucasia due to the Caucasian people's taking sides with the Ottoman State and her allies during the war and their abandonment when the peace treaty was signed. This development led to immense helplessness and hopelessness for the Caucasian people fighting for their freedom. The negative faring of the struggle in Caucasia for the people of Caucasia led to the breaking of the resistance of Imam Shamil and Danyal Bey, and eventually their surrender to the Russians. Danyal Bey worked in the Russian army for some time following his surrender. However, as he realized that he could not live freely and at peace under the Russian rule, in 1869 he attempted to go to the Ottoman State in order to live freely. With the permission of the Russian authorities, he migrated to the Ottoman State with 48 other people in the same year. Starting with this migration until his death in 1871, a distressing period which undoubtedly left its marks on his life followed. Danyal Bey tried to reclaim his property, possessions and pension through international efforts; however, he could not recover from his illness and died on May 23rd, 1871, on a Tuesday. His body was buried in Üsküdar, Istanbul.

ESKİŞEHİR VE BİLECİK ZAVİYE VAKIFLARI (1835-1863)

Öğr. Gör. Lokman AYDIN* - Doç. Dr. Meltem AYDIN**

Öz

İslâm dünyasında tasavvuf anlayışının önemli kurumlarından olan tekke ve zaviyeler, sosyal yardımlaşma ve dayanışma ile birlikte cihad ve iskân siyasetinde önemli hizmetler görmüşlerdir. Bilim, sanat, edebiyat ve eğitim kurumları olan tekke ve zaviyeler 1826 yılından sonra Evkâf-ı Hümayun Nezareti denetimi ve kontrolü altına alınmıştır. Bu çalışmada 1835-1863 yılları arasında Kütahya Sancağı'na bağlı Eskişehir, İnönü, Seyid Gazi, Karacaşehir, Bilecik ve Söğüt kazaları ile bunlara bağlı köylerde bulunan zaviye-vakıf gelirlerinin müzayedede işlemleri ve bazı muhasebe evrakında bulunan veriler, arşiv belgelerine dayalı olarak incelenip değerlendirilmiştir. Bu dönemde bu bölgede bulunan zaviye vakıflarının varlıklarını devam ettirmekle beraber toplum hayatında etkin rol oynadıklarını gösteren kaynaklara sahip olmadıkları görülmektedir. Sahip oldukları malî kaynaklarla doğru orantılı olarak, zaviye vakıf gelirlerinin talipleri çıkmaktadır. Talibi olmayanlar ise emanet usulü ile devletin kamu görevlilerince yönetilmektedir. Bu veriler ışığında Kütahya Sancağı'nın 19. yüzyılda idari yapılanması hakkında bilgi edinmek mümkün olmuştur. 19. yüzyılda Kütahya lıvasına bağlı kaza ve nahiyelerde çok sayıda tekke ve zaviye bulunmaktadır. Tekke ve zaviyelerin mukataalarını iltizam sistemi ile işletmek üzere müzayedeler düzenlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Eskişehir, İnönü, Seyid Gazi, Bilecik, Söğüt, Tekke, Zaviye.

Eskişehir And Bilecik Zaviye Foundations (1835-1863)

Abstract

In the Islamic world, one of the important institutions of zawiya and dervish lodges during the Ottoman Empire was transformed into a corporate structure. They have seen important services in social assistance and solidarity with ji-

Geliş Tarihi: 23 Mayıs 2021 - Kabul Tarihi: 23 Haziran 2021.

Atıf Bilgisi: Lokman Aydın - Meltem Aydın, "Eskişehir ve Bilecik Zaviye Vakıfları (1835-1863)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 163-192.

* Kafkas Üniversitesi Susuz Meslek Yüksekokulu, lokman14@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-5871-9929.

** Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, meltemtokucu@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-5408-6135.

had and settlement policy. Dervish lodges and zawiya, which are science, art, literature, and educational institutions, were placed under the supervision and control of the Ministry of Evkâf-ı Hümâyun after 1826. In this study, between 1835-1863 the auction transactions of the Eskişehir, İnönü, Seyid Gazi, Karacaşehir, Bilecik and Söğüt districts subjected to the Kütahya Sanjak and the zawiya-foundation revenues in their villages and the data in some accounting documents were analyzed and evaluated based on archive documents. During this period, it is seen that the lodges' foundations in this region did not have the enough resources showing that they played an active role in the life of the society, although they continued their existence. There was a demand for the income of the lodges in direct proportion to the resources they had. Unsolicited foundations due to their lack of income potential were managed by state officials. In the light of these data, it was possible to obtain information about the administrative structure of the Kütahya Sanjak in the 19th century. There are many dervish lodges and zawiya in Kütahya in the 19th century. Auctions were organized to operate the mukataa of dervish lodges and zawiya with a land tenure system.

Keywords: Eskişehir, İnönü, Seyid Gazi, Bilecik, Söğüt, Dervish Lodges, Zawiya.

1. Giriş

İslâm dünyasında zahirî ilimler ile tasavvuf adeta beden ile ruh gibi bir bütünü oluşturur, biri olmadan diğeri düşünülemez. Bu nedenle medreseler ve tekkeler birbirlerini tamamlayan kurumlar olmuşlardır. Tekke ve zaviyeler en ücra köşelere kadar teşkilatlanarak dinin yayılmasını sağlamışlardır. Diğer Türk-İslam Devletleri'nde olduğu gibi Osmanlı Devleti döneminde de tekke ve zaviyeler, sosyal hayatın önemli bir kurumu olarak varlığını devam ettirmiştir. Çok geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti, merkezi otoritesinin zayıf olduğu noktalarda tekke mensuplarının insan psikolojisi üzerindeki etkisinden yararlanarak muhtemel huzursuzluk ve asayişsizliğin önüne geçmiştir. Mevleviyye, Nakşibendiyye, Rifâiyye, Kadiriyye ve Bektaşiyye gibi çeşitli tarikatlara ait olan tekke ve zaviyeler halk arasında birlik ve beraberliği pekiştirirken, okçuluk gibi sporların gelişmesine, buldukları bölgelerde sanat ve edebiyatın ilerlemesine de katkı sunmuşlardır.¹

Tekke ve zaviyeler vakıf olarak kurulmuş ve masrafları vakıf gelirleri ile karşılanmıştır. Bazı zaviyelerin personel ücretleri dışındaki masraflarını karşılamak için bizzat dervişlerin idare ettiği büyük tarım işletmelerinden elde edilen gelirler tahsis edilmiştir. Bu sebeple cami ve kütüphanelerde olduğu gibi tekkeler de diğer kuruluşlara göre vakıflardan daha fazla yararlanmışlardır. Farklı tarikatlara ait olan tekkeler, Osmanlı İmparatorluğu'nda ibadetleri içerisine dâhil ettikleri edebî ve tasavvufi eserler vasıtasıyla geniş kitlelere ulaşmışlardır. Kapısı herkese açık olan tekke ve zaviyeler yolcuları misafir etmiş, karşılık beklemeksizin yedirip içirmiş, bu sayede şeyhlerinin fikirlerini yayma fırsatı elde etmişlerdir. 18. yüzyılda zaviyelerin büyük çoğunluğu bizzat şeyhleri tarafından kurulmuştur. Padişah, veziriazam ve bazı müftüler kendi vakıf

¹ Mustafa Kara, *Din Hayatı Sanatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 31-32, 136-142.

gelirleri üzerinden daha önce kurulmuş olan zaviyelere büyük miktarda paralar tahsis etmişlerdir. Sultan I. Mahmud vakfiyesinde, kendi vakfının gelirlerinden Nakşibendiyye Tarikatı'ndan Şeyh Mehmed Efendi Zaviyesi'ne ve Şeyh Halil Efendi Zaviyesi'ne para aktarılmasını hükme bağlamıştır. Veziriazam Damat İbrahim Paşa Vakfı'nın gelirleri üzerinden de Halvetiyye Tarikatı'ndan Koca Mustafa Paşa Zaviyesi ile Beşiktaş Mevlevihânesi'ne belli bir meblağ ayrıldığı bilinmektedir. Resmi olarak Sünniliği doktrin olarak benimsemiş olan Osmanlı Devleti'nde bazı tarikatların meselelere farklı yaklaşımlarına ulema karşı çıkmış, padişahlar ise ulema ile tarikatlara eşit mesafede yaklaşarak aralarında ayırım yapmamaya özen göstermiştir. Bu yolla padişahlar az veya çok görüş ayrılığı yaşayan sosyal ve siyasi güçler arasında denge sağlamaya çalışırken vakıf müessesinden faydalanma yoluna gitmişlerdir.²

Bu çalışmada 19. yüzyılda Kütahya sancağına tabi Eskişehir, İnönü, Seyid Gazi, Karacaşehir, Bilecik ve Söğüt kazaları ile köylerinde bulunan zaviye vakıfları ele alınmış ve ağırlıklı olarak 1835-1863 yılları arasına ait BOA, EV.d. 17119; 10553; 16669; 18215; 15498; 15098 numaralı vakıf defterlerinden yararlanılmıştır. Bu zaviye vakıflarının muhasebe kayıtları ile akarlarının müzayedede usulüyle ihale edilerek iltizam yöntemi ile idare edilmesi işlemleri değerlendirilmiştir.

2. Eskişehir - İnönü - Seyid Gazi - Karacaşehir Zaviye Vakıfları

Eskişehir Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ilk ele geçirilen bölgelerden birisidir. Osman Bey'in oğlu Orhan Gazi, Karacahisar (Sultanönü) sancakbeyi, kardeşi Gündüz Alp ise Eskişehir'de subaşı olarak görev yapmışlardır. Başlangıçta tarım üreticilerinin pazarı ve ana yollar üzerinde bir geçiş noktası olan Eskişehir, zamanla idari ve kültürel merkez olmuştur.³ Sultan II. Bayezid döneminde yapılan tahrirlerde Anadolu Eyaleti'nin on yedi sancağından birisi olan Eskişehir (Sultanönü), 17. yüzyılda İnönü (Bozöyük), Bilecik, Seyid Gazi, Karacaşehir, Kalacık-ı Sultanönü ve Akbıyık kazalarından oluşuyordu. 19. yüzyılda Anadolu Eyaleti'nin idari taksimatında yapılan değişikliklerle merkezi Bursa olan Hüdavendigâr vilayetinin Kütahya sancağına tabi bir kaza oldu ve bu idari yapısını 20. yüzyıl başlarına kadar korudu.⁴ 19. yüzyıl zaviye vakıf kayıtlarına göre Eskişehir, İnönü, Seyid Gazi, Karacaşehir, Bilecik, Söğüt ve Mihalgazi Kütahya Sancağı'na tabi kazalar arasında yer alıyordu.⁵

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde pek çok tarikat şeyhi Batı Anadolu'ya yerleşerek buldukları bölgeleri sosyo-ekonomik açıdan geliştirip şenlendirmişlerdir. Kurdukları zaviyelerle yolcuların ihtiyaçlarını karşılamışlar ve yol güvenliğini sağlamışlardır. Hizmetleri karşılığında çeşitli vergilerden muaf tutulan zaviyeler Mevleviyye, Nakşibendiyye, Halvetiyye, Celvetiyye, Rıfaiyye,

² Bahaeddin Yediyıldız, *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK, Ankara 2003, s. 221-224, 262.

³ Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, "Eskişehir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 399.

⁴ Besim Darkot, "Eskişehir", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Devlet Kitapları, Anadolu Üni. Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir 1997, s. 385.

⁵ BOA, EV. d.17119; 5b-6b-8b-9a; BOA, EV. d.16669; 2-b.

Kadiriyye ve Bektaşîyye tarikatlarına bağlı olarak faaliyet göstermişlerdir. Eskişehir ve çevresi uç tabir edilen bir bölge olduğu için fetih ve iskân hareketleri sırasında kuruluşu Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad dönemine (1219-1236) kadar uzanan ve 1925’de tekke ve zaviyelerin kapatılmasına kadar geçen sürede faaliyete geçen zaviye sayısı 124’e kadar ulaşmıştır.⁶ Evkaf kayıtları içerisinde Eskişehir ve çevresine ait “*selâtin-i mâziyeden ve kadimden*” tabirleri ile ifade edilen ve kuruluş tarihleri Osman Bey dönemi ve öncesine uzanan fakat zamanla çoğu ortadan kalkmış olan çok sayıda zaviye vakfı vardır.⁷ Eskişehir kazasında Ahi Mahmud, Elvan Şeyh, Kılağuz, Şeyh İsa, Şeyh Nasreddin, Şeyh Şehabeddin, Karasakal, Yunus Emre zaviyeleri, İnönü kazasında; Tigan Abdal ve Tur Ali Baba zaviyeleri, Karacahisar kazasında; Şeyh Salih, Şeyh Süleyman, Takiyüddin Baba ve Balluca zaviyeleri, Seyid Gazi kazasında; Seyid Battal Gazi, Şucaeddin Baba, Bahşayış ve Şeyh Bahşi zaviyeleri kadimden olup, 19. yüzyılda varlığını devam ettiren zaviyeler arasında yer almıştır.

2.1. Eskişehir Kazası Zaviye Vakıfları Muhasebe ve Müzayede İşlemleri

Osmanlı Devleti’nin Batılılaşma çabası ile birlikte devletin Batı tarzında merkezi bir anlayışla yönetilmesi fikrinin bir sonucu olarak vakıflar Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti bünyesinde toplanmaya başlanmıştır. Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti’nin kurulmasında Batılı Devletleri memnun etme anlayışı dışında vakıflarla ilgili ortaya çıkan yolsuzlukların önüne geçilmesi, nazırlık bünyesinde oluşturulacak hazine vasıtası ile vakıflar arasında kaynak aktarılması ve vakıfların gücünden diğer sektörleri yararlandırma düşüncesi etkili olmuştur.⁸ Böylece vakıfların gelirleri ve idaresi bu nezaretin kontrolü altına alınmaya başlanmış, tekke ve zaviyelerin üzerinde siyasî ve malî denetim güçlendirilmiştir. Daha sonra buralardaki görevlilere maaş tahsis edilerek ve vergi muafiyeti getirilerek bu kişilerin bir nevi kamu görevlisi haline dönüştürülmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak geçmişi eskiye dayanan ve kadim tasavvuf geleneğini devam ettiren tekke ve zaviyelerin köy ve arazilerini ellerinde buldurmalarına izin verilip, aşar ve ağnam vergileri kendilerine bırakılırken, daha küçük tekke ve zaviyelere aynı ayrıcalık tanınmamıştır. Bunlara askerlikten ya da vergiden kaçmak için yol arayan kimselerin toplandığı yerler gözle bakılmıştır.⁹ Bu sebeple yolsuzlukların ve istismarların önüne geçmek amacıyla vakıf ve zaviyeler devlet tarafından sıkı bir şekilde denetlenmiştir.

Eskişehir ve çevresinde bulunan zaviye vakıfları ile ilgili denetlemelerden birisi, Muaccelat Nazırı olarak görev yapan Seyyid Hacı Feyzullah Efendi’nin

⁶ Mehmet Topal - Kamil Çolak, “Eskişehir Zaviyelerine Dair Tespitler”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 9, Ankara 2015, s. 53-67.

⁷ Kadim zaviye vakıflarının listesi için bakınız: Vedat Turgut, “Osman Gazi’nin Kimliği Meselesi ve Cihanşumül Bir Devlete İsminin Verilmesinin Sebepleri Üzerine”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 11, S. 1, 2016, s. 118-120.

⁸ Nazif Öztürk, “Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 521-524.

⁹ Zekeriyâ Işık, “19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları”, *Belleten*, C. LXXXI, Sayı: 290, TTK, Ankara 2017, s. 218.

1832-1836 yılları arasındaki son beş yıllık dönemini kapsamaktadır. Kendi yerine tayin edilen Mektûbî Hazretî Defterî Halifelerinden Salih Efendi tarafından yapılan incelemelere göre zaviye vakıflarının gelirleri tarım ürünlerine dayalı olarak toplanan vergilerden elde edilmiştir. Harcama kalemleri arasında ise personel giderleri önemli bir yer tutmuştur. Bu kayıtlara göre Eskişehir sancağında bulunan 19 adet vakıftan 1832-1833 senelerine ait 940 Guruş ve 1834-36 senelerine ait 1.293 Guruş 20 Para olmak üzere 1832-1836 yılları arasında toplam 2.233 Guruş, 20 Para Hazine-i Celile'ye gönderilmiştir. Aynı dönemde Kütahya, Karahisar ve Eskişehir sancaklarındaki vakıflardan hazineye toplam 43.773 Guruş, 20 Para aktarılmıştır. Eskişehir'de bulunan 19 vakıftan bu dönemde hazineye aktarılan meblağ, Kütahya Sancağı'na dâhil kazaların gelirlerinden hazineye aktarılan toplam miktarın %5,1'ni oluşturmaktadır.¹⁰

EV.d. 15098 numaralı ve 1269 [1852-53] tarihli defterde Eskişehir kazasında bulunan zaviye vakıflarının gelir ve giderlerini beyan eden muhasebe kayıtları yer almaktadır. Bu kayıtlara göre Nefs-i Eskişehir'de Şeyh Nasreddin, Şeyh Şehabeddin, Ahi Salih, Sultan Abdullah, Edebali, Ahi Abdülaziz, Ahi Mahmud ve Şeyh İsa zaviyeleri bulunmaktadır. Karasakal köyünde Karasakal zaviyesi, Sakarı bölgesindeki Kızılbük köyünde Şeyh Mustafa zaviyesi, Alpu köyünde Hasan Seydi zaviyesi, Muttalip köyünde Kılağuz ve Elvan Şeyh zaviyeleri, Sultandere mahallinde Ahi Kılınç ve Mayısar köyünde Şeyh İdris zaviyesi ile birlikte 15 zaviye vakfı vardır.¹¹ Bunlardan Şeyh Nasreddin, Şeyh Şahabeddin, Ahi Salih, Sultan Abdullah, Ahi Mahmud, Şeyh İsa, Karasakal, Edebali ve Şeyh Mustafa zaviyeleri kadimden olup kuruluşları Osman Bey dönemine kadar uzanmaktadır.

Karasakal zaviyesinin bulunduğu köyün 1.815 akçe olan gelirleri Kanunî Sultan Süleyman döneminde bu zaviyeye vakfedilmiştir. Sultan II. Selim döneminde yıllık geliri 2.124 akçeye ulaşmıştır. Edebali zaviyesinin ise Şeyh Edebali adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Odunpazarı mezarlığında bulunan bu zaviyenin çiftlik ve arazi gelirlerinden bir kısmı Fatih Sultan Mehmed döneminde tımara verilmiş, fakat Kanunî Sultan Süleyman döneminde geri iade edilmiştir. Kanunî döneminde yıllık gelirinin 400 akçe olduğu tespit edilmiştir.¹²

Ahi Abdülaziz, Şeyh Şehabeddin, Hasan Seydi, Ahi Mahmud ve Şeyh İsa zaviyelerine ait arazilerin ürünleri çekirgeler tarafından telef edildiği için 1852-1853 yılı gelirleri tahsil edilememiştir. Ahi Abdülaziz, Şeyh Mustafa, Hasan Seydi, Ahi Salih, Ahi Kılınç, Şeyh İdris, Elvan Şeyh zaviyelerinin mutasarrıfları vefat ettiği ya da sahipsiz oldukları için mahlûl hazine olarak kaydedilmişlerdir. Mahlûl hazine olan zaviyelere ait toprakların tasarruf hakkı Evkâf-ı Hümayun'a aittir. Çekirge telef sebebiyle geliri olmayan zaviyeler dışında Ahi Salih ve Kılağuz zaviyesinin de 1852-1853 yılında geliri yoktur. Eskişehir'de

¹⁰ BOA, EV.d. 10553, 2a.

¹¹ BOA, EV.d. 15098, 2a, 2b.

¹² Topal - Çolak, "Eskişehir Zaviyelerine Dair Tespitler", s. 62, 65.

de toplam 13 zaviye kaydının yer aldığı defterde zaviye isimleri arasında şeyh ve ahi gibi sıfatların yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. 1848-1852 yıllarında zaviyelerin gelir durumları, mutasarrıfları ve harcamaları Tablo-1'de gösterilmiştir:¹³

Tablo-1: 1848-1852 Tarihinde Eskişehir Zaviye Vakıfları Muhasebe Kayıtları

Sıra No	Zaviye	Mutasarrıf	Gelir	Harcama	Kalan	Yılı
1	Şeyh Mustafa	Mahlül Hazine	22	-	-	1852
2	Şeyh Nasreddin	Fatıma Hatun	330	66 Maaş 16,5 Muhasebe 82,5 Toplam	247,5	1852
3	Edebalı ve Sultan Abdullah	Mehmed Efendi	120	24 Maaş 06 Muhasebe 30 Toplam	90	1852
4	Karasakal	Taği-zâde Mehmed Efendi	180	45 Muhasebe	135	1848
			-	-	-	1849
			200	50 Muhasebe	150	1850
			230	57,5 Muhasebe 25 Masarifat	172,5	1851
			100	37,5-Nısf-ı Hisse 9,5 - Muhasebe	28	1852
5	Ahi Abdulaziz	Vefat / Mahlül Hazine	-	-	-	1852
6	Şeyh Şehabeddin	Mehmed ve Musa	-	-	-	1852
7	Hasan Seydi	Mahlül Hazine	-	-	-	1852
8	Ahi Mahmud ve Şeyh İsa	Ahmed ve Mehmed	-	-	-	1852
9	Ahi Salih	Mahlül Hazine	-	-	-	1852
10	Kılağuz	Kâtip Mustafa Efendi	-	-	-	1852
11	Ahi Kılınç	Mahlül Hazine	-	-	-	1852
12	Şeyh İdris	Mehmed ve Mustafa Efendi	-	-	-	1852
13	Şeyh Elvan	Kasap Mustafa Efendi	-	-	-	1852
Yekûn			1.182	337	823	

Eskişehir'de 1852-1853 yılında zaviye vakıfların mahlül hazine dâhil toplam gelirleri 1.182 Guruş olarak gerçekleşmiştir. Bazı zaviyelerin arazileri çerkiye istilasına uğradığı için toplam gelirden azalma meydana gelmiştir. 23 Ma-

¹³ BOA, EV.d. 15098, 1b-2b.

yısı 1850 tarihinde Hüdavendigâr vilayeti valisi ve Kütahya muhassılına gönderilen yazıda Saruhan sancağında çekirge istilası yaşandığı ve bunun Kula kazasına yayıldığı bildirilmiştir. Saruhan Liva Meclisi tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda ise kendi sancaklarında salgının önlenmediği ancak Kütahya sancağı Demirci kazası ile diğer kazalarına uçan çekirgelerin buralara tohum bıraktıkları ifade edilmiştir. 1847-1853 yılları arasında Saruhan sancağı Selendi ve Kula kazalarında yaşanan çekirge felaketi sebebiyle öşür gelirleri beklenenden düşük olmuş ve halkın biriken vergi borcunun affı için hükümetten talepte bulunulmuştur. Fakat hükümetin vergi ödenmesi işinin mültezimleri ilgilendirdiği gerekçesi ile bu talepleri kabul etmediği görülmektedir. Çözüm önerisi olarak ihalenin feshedilerek yeniden yapılması istenmiştir.¹⁴

Eskişehir'de 1854-1855 yılında muhasebesi görülen zaviyelerden Ahi Salih zaviyesi mahlûl hazine olup geliri 50 Guruştur. Sultandere mahallindeki Ahi Kılınc zaviyesinin yarısı mahlûl hazine, diğer yarısının mutasarrıfı ise Hacı Mehmed Bey'dir. 100 Guruş olan gelirinin 50 Guruşu hazine-i mahlûl olup 12,5 Guruşu harc-ı muhasebe bedeli olarak hazineye aktarılmış ve geriye 37,5 Guruş kalmıştır. Ahi Mahmud ve Şeyh İsa zaviyesinin yarısı mahlûl hazinedir, diğer yarısının mutasarrıfı Mehmed Bey'dir. Toplam 500 Guruş olan gelirin 250 Guruşu hazine-i mahlûl, 62,5 Guruşu harc-ı muhasebe bedeli olarak hazineye gönderilmiş ve geriye 187,5 Guruş kalmıştır. 1854-1855 yılında muhasebesi görülen üç zaviyeden toplam 375 Guruş Hazine-i Celile'ye aktarılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde zaviye vakıflarına ait tarım arazilerinin gelirleri iltizam yöntemiyle ihale edilerek idareleri mültezimlere bırakılmıştır. 17. yüzyıl sonlarından itibaren malikâne sistemine geçilmiş ise de Tanzimat Dönemi'nden sonra vergiler emanet usulüne uygun olarak maaşlı memurlar tarafından tahsil edilmeye başlanmıştır. Ancak bunun sakıncaları ortaya çıkınca tekrar iltizam sistemine geri dönmüştür.¹⁵

1859-1860 yıllarında Eskişehir ve çevresinde bulunan zaviye vakıflarının tarım işletmelerine ait gelirleri ihale edilerek mültezimlerin idaresine bırakılmıştır. EV. d. 17119 numaralı ve 25 Zilkade 1276 [14 Haziran 1860] tarihli müzayede defterinde Eskişehir, İnönü, Seyid Gazi, Karacaşehir, Bilecik ve Söğüt zaviye vakıflarının müzayede işlemleri kaydedilmiştir. Eskişehir kaza ve köylerinde ihale edilen zaviye vakıfları ve aşar bedelleri Tablo 2'de gösterilmiştir.¹⁶

¹⁴ Ertan Gökmen, "Batı Anadolu'da Çekirge Felâketi (1850-1915)", *Belleten*, C. LXXIV, S. 26, TTK, Ankara, Nisan 2010, s. 131-165.

¹⁵ Mehmet Genç, "İltizam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 155.

¹⁶ BOA, EV. d. 17119; 6a-6b.

Tablo-2: 1860 Tarihinde Eskişehir’de Gelirleri İhale Edilen Zaviye Vakıfları

Sıra No	Kaza/Köy	Zaviye	Uhdesinde Bulunduran	Aşar Bedeli
1	Eskişehir	Abdülaziz	Mutasarrıfı Hacı Mestan Bey	2.700
2	Kızılıbük	Şeyh Mustafa	Mutasarrıfı Hacı Mestan Bey	300
3	Eskişehir	Ahi Mahmud	Zaviyedârı Mehmed Bey	2.000
4	Muttalip karyesi	Kılağuz	Zaviyedârı Kâtip Efendi	2.650
5	Eskişehir	Şeyh İsa	Zaviyedârı Mehmed Bey	1.500
6	Alpu karyesi	Hasan Seydi	Zaviyedârı Hacı Mestan Bey	700
7	Eskişehir	Sultan Alaeddin	Mütevellisi Hacı Şakir Efendi	5.000
8	Mayıslar karyesi	Şeyh İdris	Zaviyedârı Hacı Mehmed Efendi	400
9	Eskişehir	Şeyh Nasreddin	Zaviyedârı Osman	1.200
10	Muttalip karyesi	Elvan Şeyh	Zaviyedârı Hacı Hatip Efendi	1.700
11	Sultandere	Ahi Kılıç	Zaviyedârı El-hac Mehmed Bey	460
12	Eskişehir	Edebalı	Zaviyedârı Hoca-zâde Mehmed Efendi	1.800
13	Eskişehir	Sultan Abdullah	Zaviyedârı Hoca-zâde Mehmed Efendi	1.200
14	Eskişehir	Şeyh Şehabeddin	Zaviyedârı Esseyyid Mehmed Efendi	1.000
15	Eskişehir	Ahi Salih	Hacı Kâtib-zâde Hüseyin Efendi	330
16	Şaröyük karyesi	İmamyeri vakfı	Hacı Kâtib-zâde Hüseyin Efendi	800
17	Bilecik karyesi	İmam Fakih	Hoca-zâde Mehmed Efendi	800
18	Karasakal karyesi	Şeyh Karasakal	Zaviyedârı Süleyman Efendi	4.000
	Yekün			28.540

Kütahya ve çevresinde bulunan zaviye vakıflarına ait mukataalar mahalinde ya da Kütahya merkezde düzenlenen müzayedeler neticesinde en çok teklifi veren mültezimlere toptan ya da perakende olarak ihale edilmiştir. Kütahya livasına tabi olan Eskişehir’de bulunan 18 zaviyenin talibi bulunmadığı için ihalelerinin ayrı ayrı gerçekleştirildiği müzayede defterine kaydedilmiştir. Müzayedeye tabi zaviye vakıflarından Ahi Abdülaziz, Şeyh Mustafa, Ahi Salih, İmam Fakih ve İmamyeri zaviye vakıfları hariç diğerleri zaviyedârları ya da mütevellisi uhdesinde bulunmaktadır. Sultan Alaeddin Zaviyesi 5.000 Guruş bedelle en yüksek gelire sahiptir. Bunu 4.000 Guruş aşar bedeli ile Şeyh Karasakal Zaviyesi takip etmektedir. Ahi Abdülaziz, Kılağuz ve Ahi Mahmud zaviyeleri 2.000 Guruş ve üzeri bedele sahip iken diğerlerinin ihale bedeli 300-1.800 Guruş arasında değişmektedir.

Kütahya sancağı dâhilinde bulunan ve Evkaf-ı Hümayun Nezâreti’ne bağlı olan zaviyelerin 13 Mart 1863 - 12 Kasım 1863 tarihleri arasını içeren muhasebeleri tamamlanmış ve hazırlanan ayrıntılı muhasebe defterleri ile birlikte harcamaları gösteren icmal defterleri 25 Kasım 1864 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nezâreti’ne gönderilmiştir. Bu defterde çalışmamıza konu olan Kütahya sancağına tabi Eskişehir, Karacaşehir, İnönü, Seyid Gazi, Bilecik ve Söğüt kazaları ile birlikte başka bir çalışmanın konusu olan Etrafşehir, Altıntaş, Gireği, Virancık, Gümüş nahiyeleri ile Simav, Gediz, Uşak ve Banaz kazalarının muhasebe kayıtları yer almıştır. Eskişehir kazasında bulunan zaviye vakıfla-

rının mutasarrıfları ile rüyet olunan 1863'e ait muhasebe kayıtları Tablo 3'de gösterilmiştir.¹⁷

Tablo-3: 1863 Tarihinde Eskişehir'de Gelirleri İhale Edilen Zaviye Vakıfları

Köy	Zaviye	Mutasaarîf	Gelir	Harcama	Fazla
Muttalib	Kılağuz Zâviyesi	Hacı Mustafa Efendi	2.688	360 vazife 2.328 ta'âmiye masrafı	00
Muttalib	Elvan Şeyh zaviyesi	Hacı Mustafa Efendi	2.133	360 vazife 1.773 ta'âmiye masrafı	00
Mayıslar	Şeyh İdris zaviyesi	Elhac Mehmed Bey	353	120 vazife 87,15 Mahlûl hissesi 46,24 maaş 11,26 Muhasebe	87,15
Laçın	İmadeddin Fakih zaviyesi	Mehmed	690	360 vazife 66 maaş 16,20 harc-ı muhasebe	247,20
	Sultan Abdullah zaviyesi	Mehmed Hamdi Efendi	1.206	120 vazife 850 ta'âmiye masrafı 47,8 maaş 11,32 Muhasebe	177
	Şeyh Şehabeddin zaviyesi	Mehmed	1.000	360 vazife 500 ta'âmiye masrafı 28 maaş 7 Muhasebe	105
	Karasakal zaviyesi	El-hac Süleyman Hakki Efendi	3.500	Bervech-i hasbi	3500
Toplam			11.570	7.453,05	4.116,35

Eskişehir kazasında bulunan zaviye vakıflarının 1863 yılı aşar bedeli 11.570 Guruştur. Karasakal zaviyesi 3.500, Kılağuz zaviyesi 2.688, Elvan Şeyh zaviyesi 2.133 Guruşluk gelire en yüksek aşar bedeline sahip ilk üç zaviye olmuştur. Sultan Abdullah zaviyesi 1.206, Şeyh Şehabeddin zaviyesi ise 1.000 Guruş gelire bunları takip etmektedir. Şeyh İdris ve İmadeddin Fakih zaviyelerinin aşar geliri 1.000 Guruşun altında gerçekleşmiştir.

Eskişehir kazasındaki zaviye vakıflarının aynı dönem içinde giderleri vazife harcamaları, yiyecek masrafı, maaş ve muhasebe bedellerinden oluşmuştur. Bu harcamalardan maaş ve muhasebe giderleri Evkâf-ı Hümayun Nezâreti hazinesine gönderilerek, harcamalar merkezi idare tarafından gerçekleştirilmiştir. Böylece vazifeliler merkezden maaş alan bir memur statüsüne dönüşmüştür. Eskişehir kazasında bulunan zaviye vakıflarının maaş ve muhasebe gideri olarak 1863 yılında hazineye aktarılan toplam tutar 234,30 Guruş olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Mayıslar karyesinde bulunan Şeyh İdris zaviyesinin 87.15 Guruşluk mahlûl hisse bedeli ile birlikte hazineye aktarılan toplam miktar 322,05 Guruş olmuştur.

¹⁷ BOA EV.d. 18215; 5b, 6a.

Zaviyelerin vazife giderleri için 1.680 Guruş ayrılmış, çalışanlarına ve fakir fukaraya yemek vermek amacıyla 5.451 Guruş harcama yapılmıştır. 1863 yılında zaviye vakıflarının toplam harcaması 7.131 Guruş olmuştur. Karasakal zaviyesinin hizmetleri *bervech-i hasbi*¹⁸ olarak gerçekleştirildiğinden bu zaviyeye ait 3.500 Guruş ile birlikte vakıf fazlası olan 616,35 Guruştan oluşan toplam 11.247 Guruş 35 Para makbuz karşılığı zaviyedârlarına bırakılmıştır. Gelirlerine göre en çok harcama yapan zaviye vakıfları Kılağuz ve Elvan Şeyh zaviyeleri olmuştur. Bu iki zaviyenin gelirlerinin tamamı vazife ve yiyecek harcamaları için kullanılmıştır. Diğer zaviyelerden farklı olarak maaş ve harcı muhasebe giderinin kayıtlarda yer almadığı görülmektedir. Bu durum hizmetlerin mutasarrıfları tarafından yerine getirildiğini ortaya koymaktadır. Her iki zaviyenin mutasarrıfı Hacı Mustafa Efendi'dir.

2.2. İnönü Kazası Zaviye Vakıfları Muhasebe ve Müzayede İşlemleri

Günümüzde Eskişehir'e bağlı bir ilçe olan İnönü 19. yüzyıl zaviye vakıf belgelerinde Kütahya livasına bağlı kazalar arasında gösterilmiştir. EV.d. 15098 numaralı ve 1269 [1852-53] tarihli defterde İnönü kazasında 1853'de bulunan yedi zaviye şunlardır: Nefs-i İnönü'de Çetmi zaviyesi ve Tur Ali Baba zaviyesi, Dereyalak köyünde Tigan Abdal zaviyesi, Dodurga'da Giral Seydi ve Bayram Gazi zaviyeleri, Bozüyük köyünde Kumral Baba zaviyesi, Eğrigöz Çiftliğinde Kırğıllı (Ece Sultan) zaviyesi. Bunların dışında İnönü'de herhangi bir geliri kaydedilmemiş olan Hacı Osman ve Muhyiddin zaviyeleri bulunmaktadır. Zaviyelerin mutasarrıfları ve gelir-gider durumları Tablo 4'de gösterilmiştir.¹⁹

Tablo-4: 1852-1853 Tarihinde İnönü Zaviye Vakıfları Muhasebe Kayıtları

Sıra No	Zaviye	Mutasarrıf	Gelir	Harcama	Fazla
1	Tigan Abdal	İsmail bin Osman	400	80 Maaş 20 Muhasebe	300
2	Giral Seydi	Mustafa	400	80 Maaş 20 Muhasebe	300
3	Bayram Gazi	Mehmed	250	50 Maaş 12,5 Muhasebe	187,5
4	Kumral Baba	İsmail ve Ümmügülsüm	400	80 Maaş 20 Muhasebe 30 Mahlül Hisse	270
5	Çetmi	Mahlül Hazine	40	40	-
6	Tur Ali Baba	Abdulaziz	700	<u>129 Maaş,</u> <u>32 Muhasebe</u>	539
7	Ece Sultan (Kırkıllı)	Mahlül Hazine	140	140	-
8	Hacı Osman ve Muhyiddin	Hafız Halil	-	-	-
		Toplam	2.430	733,5	1.596,5

¹⁸ Allah rızası için bedelsiz olarak yapılan hizmetlerdir.

¹⁹ BOA, EV.d, 15098, 1b.

İnönü kazasında bulunan zaviye vakıflarının 1852-1853 yılında toplam geliri 2.430 Guruş olarak gerçekleşmiştir. Bu gelirlerin 733,5 Guruşu maaş ve muhasebe giderleri olmak üzere Evkâf-ı Hümayun Nezâretine gönderilmiştir. Elde edilen gelirlerden 1.596 Guruş 5 Para artmıştır.

1854-1855 yılında İnönü'de Çetmi, Kandilli, Tur Ali Baba, Kumral Baba, Tigan Abdal, Giral Seydi, Bayram Gazi ve Hacı Osman zaviyelerinin mutasarrıfları ile muhasebeleri görülmüştür. Bu defterde yer alan Kumral Baba zaviyesinin Osman Bey dönemine kadar uzandığı bilinmektedir. Osman Bey, Kumral Abdal'a Kumral Baba, Kumral Seydi ve Karaağaç köylerini vakfetmiştir. İnönü'de bulunan Tur Ali Baba ve Tigan Abdal zaviyeleri de Osman Bey ya da daha önceki bir dönemde kurulmuş olan ve çeşitli vakıf belgelerinde "selâtin-i mâziyeden ve kadimden" olarak ifade edilen zaviye vakıflarıdır. Tigan Abdal zaviyesinin bânisinin *Abdalân-ı Rum* olduğu kesindir.²⁰ 1854-1855 yılında İnönü kazasında yer alan 8 zaviye vakfının gelir ve giderleri Tablo 5'te gösterilmiştir.²¹

Tablo-5: 1854-1855 Tarihinde İnönü Zaviye Vakıfları Muhasebe Kayıtları

Sıra No	Zaviye	Mutasarrıf	Gelir	Harcama	Fazla
1	Çetmi	Mahlûl Hazine	20	-	-
2	Kandilli	Mahlûl Hazine	50	-	-
3	Tur Ali Baba	Aziz Bey	200	50 Muhasebe	150
4	Kumral Baba	Süleyman ve İsmail	1.000	250 Muhasebe 125 Mahlûl Hazine	625
5	Tigan Abdal	İsmail	400	100 Muhasebe	300
6	Giral Seydi	Mahlûl Hazine	500	-	-
7	Bayram Gazi	Mehmed	400	100 Muhasebe	300
8	Hacı Osman	Halil Efendi	400	100 Muhasebe	300
	Toplam		2.970	725 Muhasebe	1.675
	Mahlûl Hazine		570		

İnönü kazasında 1854-1855 yılında muhasebeleri görülen zaviyelerin mahlûl hazine hariç toplam aşar bedeli 2.970 Guruş olarak gerçekleşmiştir. Mahlûl hazine ve harc-ı muhasebe bedelleri olarak Hazine-i Celile'ye aktarılan tutar 1.295 Guruştur. Vakfın mutasarrıfları uhdesine bırakılan vakıf fazlası ise 1.675 Guruş olmuştur.²²

İnönü kazasında bulunan zaviye vakıflarının 1852-1853 muhasebe kayıtları ile 1854-1855 yılı muhasebe kayıtları karşılaştırıldığında aradan geçen iki yıl içerisinde Kandilli, Kumral Baba, Giral Seydi, Bayram Gazi ve Hacı Osman

²⁰ Vedat Turgut, "Osman Gazi'nin Kimliği Meselesi ve Cihanşumûl Bir Devlete İsminin Verilmesinin Sebepleri Üzerine", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 11, S. 1, Sakarya 2016, s. 89-91.

²¹ BOA, EV. d.15498:2b.

²² EV.d 15498-2b'de İnönü muhasebe kayıtlarında yekûn 1.495 Guruş olarak kaydedilmiştir. Fakat bunun vakfı gelir-gider ve vakıf fazlası rakamlarla izahı mümkün değildir.

zaviyelerinin gelirleri artarken, Çetmi ve Tur Ali Baba zaviyelerinin gelirleri azalmıştır. Tigan Abdal zaviyesinin gelirinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Toplamda iki yıl içerisinde zaviyelerin gelirleri %22 oranında artarken, Hazine-i Celile'ye gönderilen miktar ise %43 oranında bir artış göstermiştir. Buna göre zaviye gelirlerini tasarruf edenlerin ödedikleri vergi miktarı iki yıl içerisinde yaklaşık %100 oranında artmıştır.

1860 yılına gelindiğinde İnönü'de bulunan 9 zaviye vakıf gelirleri Kütahya'da toplu olarak düzenlenen müzayede ile ihale edilmiştir. İhaleye tabi olan zaviye vakıfları Tablo 6'da gösterilmiştir.²³

Tablo-6: 1276 [1860] Tarihinde İnönü'de Gelirleri İhale Edilen Zaviye Vakıfları

Sıra No	Kaza/Köy	Zaviye	Uhdesinde Bulunduran	Aşar Bedeli
1	İnönü	Hacı Alemşâh ve Muhyiddin	Zaviyedârı Hafız Halil Efendi	1.650
2	Bozüyük	Giral Baba	Talibi Bulunmadığı	1.000
3	İnönü	Çetmi	Talibi Bulunmadığı	110
4	İnönü	Kandilli	Talibi Bulunmadığı	170
5	İnönü	Tur Ali Baba	Hacı Mustafa Ağa	1.000
6	Dereyalak	Tigan Abdal	Talibi Bulunmadığı	1.600
7	İnönü	Hoca Yedigâr	Zaviyedârı İbrahim Efendi	2.500
8	Virancık	Bayram Gazi	Talibi Bulunmadığı	1.200
9	Dodurga	Giral Seydi	Hoca-zâde Mustafa Efendi	2.550
Yekün				11.780

İnönü'de bulunan zaviye vakıflardan beşinin talibi bulunmadığı, ikisinin ise zaviyedârları uhdesinde olduğu görülmektedir. Hoca Yedigâr Zaviyesi en yüksek gelire sahip olmuştur. Zaviyelerin gelirleri 110-2.500 Guruş arasında değişmektedir. İhale neticesinde toplam 11.780 Guruş gelire sahip olan zaviye vakıfları 200 Guruş zam yapılarak 11.980 Guruşa Nalbant Hacı Süleyman kefaletiyle Hacı Abdullah oğlu Abdullah Ağa uhdesine verilmiştir. Kefalet iltizam sisteminin önemli unsurlarından birisi olup kefiller bulunduğu bölgede yerleşmiş olan küçük sermaye gruplarından oluşmuştur. Kefillerin açık ya da gizli olarak iltizam gelirlerinden pay aldıkları da görülmektedir.²⁴ 1860 yılında ihale edilen Kütahya, Etrafşehir, Tavşanlı, Altuntaş, Eğrigöz, Banaz, Seyid Gazi, Gediz, Simav ve Uşak zaviye vakıflarının ihalesini kazananlar da kefil göstermişlerdir.²⁵

1862-1863 yılında İnönü kazasında bulunan Tur Ali Baba zaviyesinin mutasarrıfı Abdulkadir Bey, Ahi Arslan zaviyesinin mutasarrıfı Ahmed Şerif, Tigan Abdal zaviyesinin mutasarrıfı İsmail Halife ve Bayram Gazi zaviyesinin mutasarrıfı Mehmed ile muhasebeleri görülmüştür. Nefs-i İnönü'de bulunan Tur Ali Baba zaviyesinin 1.023 Guruş olan aşar gelirinden 360 Guruşu vazi-

²³ BOA, EV.d. 17119; 5b.

²⁴ Genç, "İltizam", s. 155.

²⁵ BOA, EV.d. 17119:2b-9a.

fe gideri, 663 Guruşu da sabit harcamalar olarak gösterilmiştir. Ağa ve Baş karyelerinde bulunan Ahi Arslan zaviyesinin 274 Guruş olan gelirinin tamamı tamirat masrafına harcanmıştır. Dereyalak karyesinde bulunan Tigan Abdal zaviyesinin 2.000 Guruş olan gelirinin 240 Guruşu vazife gideri, geriye kalan 1.760 Guruşu ise mutat masraflar için harcanmıştır. Virancık karyesinde bulunan Bayram Gazi zaviyesinin 1.600 Guruş olan aşar bedelinin 360 Guruşu vazife gideri, 1.240 Guruş ise mutat masraflar için harcanmıştır. İnönü ve köylerinde bulunan bu dört zaviye vakfının 1862-1863 yılı aşar bedelleri toplamı 4.623 Guruş olarak gerçekleşmiş ve bunun 960 Guruşu vazife gideri, 3.663 Guruşu ise mutat masraflardan oluşmuştur. Dört zaviye vakfının da gelir fazlası oluşmamıştır. Bu zaviye vakıflarına ait maaş ve muhasebe gideri olarak Evkâf-ı Hümayun Hazinesi'ne aktarılan meblağ olmaması, bu hizmetlerin mutasarrıfları tarafından bedelsiz olarak yerine getirildiğini göstermektedir.²⁶

2.3. Seyid Gazi Kazası Zaviye Vakıfları Muhasebe ve Müzayede İşlemleri

Zaviye vakıflarına tahsis edilmiş köy ve mezraların aşar ve vazife bedeli olarak müteveli, zaviyedâr ve mürtezikalılarına ödenen meblağlar ve ödeme yapılan kişilerin beratlarına ait yoklama defterleri düzenlenerek Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'ne gönderilmiştir. Bu defterlerden yapılan harcamaların neler olduğu görülebilmektedir. Bunlardan birisi olan 6 Haziran 1859 tarihli ve EV.d 16669 numaralı yoklama defterinde yer alan kayıtlara göre Seyid Gazi kazasında bulunan Seyid Battal Gazi Hazretleri Dergâhı'nın fukara ve dervişlerin için yiyecek masrafları için 1840 yılında postnişinine 3.000 Guruş nakit, ayrıca 200 kile buğday ve 50 kile arpa yardımı yapılmıştır.²⁷

EV.d. 15098 numaralı ve 1852-53 tarihli deftere göre Nefs-i Seyyidgazi'de Yaylak Kârkan (Çoban Baba), Ahmed Paşa kızı Ayşe Hatun, Uryan Baba, Bahşayış zaviyeleri bulunmaktadır. Ayrıca Bardakçı köyünde Kuzucu Baba, Şeyh köyünde Şucaeddin, Oynaş köyünde Çabuk Sultan, Göknebi köyünde Göknebi, Ahi Viran köyünde Melik Gazi ve Yapuldak köyünde Salih Lala zaviye vakıfları vardır. Bu zaviyelerden Şucâeddin ve Yaylak Karkân (Çoban Baba) zaviyelerinin hasılatı çekirge tarafından telef edilmiştir. Uryan Baba, Göknebi ve Salih Lala zaviyelerinin ise hasılatı yoktur. Bahşayış Baba zaviyesinin gelirlerinden 330 Guruşu yaylak, 96 Guruşu ise afyon akçesi olarak kaydedilmiştir. Osmanlı döneminden itibaren Afyonkarahisar, Balıkesir, Kütahya ve Konya ile birlikte Eskişehir de ilaç sanayinin en çok tercih ettiği afyon üretim merkezlerinden birisi olmuştur.²⁸ Seyid Gazi kazasında bulunan zaviyelerin 1852-53 yılına ait mutasarrıfları, gelirleri ve Hazine-i Celile'ye aktarılan maaş ve harç-ı muhasebe bedelleri Tablo 7'te gösterilmiştir.²⁹

²⁶ BOA, EV.d. 18215:3b.

²⁷ BOA, EV.d. 16669, 2b.

²⁸ Burak Çıtır, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Afyon Ziraati ve Ticareti (1900-1939)*, Sakarya Üni. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2015, s. 34.

²⁹ BOA, EV.d. 15098, 3a.

Tablo-7: 1852-1853 Tarihinde Seyid Gazi Zaviye Vakıfları Muhasebe Kayıtları

Sıra No	Zaviye	Mutasarrıf	Gelir	Harcama	Fazla
1	Kuzucu Baba	Abdurrahman Efendi	100	20 Maaş 5 Muhasebe	75
2	Şucaeddin	Ali Rıza Efendi	-	-	-
3	Yaylak Karkan	Berber Halil	-	-	-
4	Ayşe Hatun	Mahlül Hazine	118	-	-
5	Uryan Baba	2/3 Hissesi Ali Rıza Efendi 1/3 Hissesi Hoca-zâde Mehmed Efendi	-	-	-
6	Bahşayış Baba	Bahşi-zâde İsmail Efendi	426	85 Maaş 21 Muhasebe	320
7	Çabuk Sultan	Mahlül Hazine	10		
8	Göknebi	Mahlül Hazine	-	-	-
9	Melik Gazi	Mahlül Hazine	38	-	-
10	Salih Lala	Mahlül Hazine	-	-	-
		Toplam	526	131	395
		Mahlül Hazine	166		

Eskişehir’de Dede ve Babaların yerleşmesi 13. yüzyılda Seyid Gazi’de Seyid Battal Gazi zaviyesi çevresinde gerçekleşmiştir. Şucaeddin, Uryan Baba, Yaylak Karkân (Çoban Baba), Bahşayış Baba ve Melik Gazi zaviyeleri bu bölgedeki Bektaşî geleneğinin devamı olarak görülmektedir. Bahşayış Baba zaviyesi Kütahya’da bulunan Balıklı zaviyesi ile irtibatlı olmuştur. 1853 yılında iki zaviye de Bahşizâde ailesi tarafından yönetilmektedir. Balıklı zaviyesi 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Halvetilerin yönetimine geçmiştir. Fakat Bahşayış Baba zaviyesinin hangi tarikata bağlı olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra Bahşayış Baba zaviyesinin varlığını devam ettirmesinde Kütahya’daki Balıklı zaviyesi ile bağlantısı etkili olmuştur. 1853 yılında zaviyenin mutasarrıfı olarak Kütahya’da bulunan Bahşi-zâde ailesinden İsmail Efendi’nin bulunması ailenin varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.³⁰ 1860 yılında Seyid Gazi’de bulunan ve Tablo 8’de gösterilen 10 zaviye vakfının mahallinde düzenlenen müzayede ile ihalesi yapılmıştır.³¹ Zaviyelerin 10.160 Guruş olan aşar gelirine Postacı İsmail Ağa kefaletiyle Ali Efendi tarafından 4.700 Guruş zam yapılmıştır. Böylece gelirler 14.860 Guruş olarak ihale edilmiştir.

Zaviyelerin toplam ihale bedelleri 14.860 Guruş olduğu halde yekûn 10.160 Guruş olarak deftere kaydedildikten sonra Postacı İsmail Ağa kefaletiyle Ali Efendi tarafından 4.700 Guruş zam yapıldığı belirtilerek toplam 14.860 Guruş olarak gösterilmiştir. Daha sonra bu bedele 140 Guruş daha

³⁰ Ayşe Değerli, “Eskişehir Kırsalında Bir Bektaşî Zaviyesi: Bahşayış Baba”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 95, Ankara 2020, s. 12-17.

³¹ BOA, EV.d. 17119:6b.

zam yapan Yusuf Ağa 15.000 Guruş bedel ve Karaağa-zâde Süleyman Efendi kefaleti ile zaviye vakıflarının gelirlerini uhdesine almıştır.

Tablo-8: 1860 Tarihinde Seyid Gazi'de Gelirleri İhale Edilen Zaviye Vakıfları

Sıra No	Kaza/Köy	Zaviye	Aşar Bedeli
1	Seyid Gazi	Toğracık (Ahmed Paşa Kızı Ayşe Hatun)	2.080
2	Seyid Gazi	Uryan Baba	3.300
3	Oynaş	Şeyh Bahşi	2.000
4	Ahi Viran	Melik Gazi	1.800
5	Göknebi	Göknebi	2.100
6	Oynaş	Çabuk Sultan	650
7	Yapıldak	Salih Lala	600
8	Deve Viran	Ahi Koca	518
9	Bardakçı	Kuzucu Baba Zaviyesi	1.152
10	Yaylak Karkan	Çoban Baba	660
		Yekün	14.860

Seyid Gazi kazası Dere Viran karyesinde bulunan Ahi Koca zaviyesinin mutasarrıfı Mustafa ile 1862-1863 yılında görülen muhasebesine göre aşar bedeli 674 Guruş olmuştur. Bu bedelin 168 Guruş 20 Parası maaş ve muhasebe bedeli olarak mürettebat hazinesine aktarılmıştır. 252 Guruş 30 Para ise mahlûl hisse olarak hazine payı olarak ayrılmıştır. Vakfın gelir fazlası olarak 252 Guruş 30 Para kalmıştır.³²

2.4. Karacaşehir/Karacahisar Zaviye Vakıfları Muhasebe ve Müzayedeye İşlemleri

Osmanlıların ilk yerleşim yerlerinden birisi olarak kabul edilen Karacahisar, 15. yüzyılın ikinci yarısında Sultanönü sancağına tabi idi. 17. yüzyılda Eskişehir'e bağlı nahiyeye merkezi olarak kayıtlara geçmiştir. 19. yüzyıl zaviye vakıf kayıtlarında ise Kütahya livasına tabi kaza merkezi olarak görülmektedir.³³ 1860 yılında Karacahisar'da toplam 17.500 gelire sahip 10 zaviye vakfı bulunmaktaydı. Bunlardan Beşkardaş Sultan Vakfı 13.500 Guruş gelirle toplam gelirlerin %77'sine sahiptir. Karacahisar'da bulunan ve aşar bedelleri ihale edilen zaviye vakıfları Tablo 9'de gösterilmiştir.³⁴

Karacaşehir'de bulunan zaviye vakıflarının mahallinde yapılan müzayedesinde talibi çıkmamıştır. Kütahya'da düzenlenen toplu müzayedede sonucunda ihale bedeline 1.150 Guruş zam yapan mültezimden Helvacı Hasan Ağa 18.650 Guruş ile zaviye vakıflarının mukataa gelirlerine sahip olmuştur.

³² BOA, EV.d. 18215:4b.

³³ Metin Tuncel, "Karahisar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 417.

³⁴ BOA, EV.d., 17119:8b.

Tablo-9: 1860 Tarihinde Karacahisar'da Gelirleri İhale Edilen Zaviye Vakıfları

Sıra No	Köy	Zaviye	Aşar Bedeli
1	İnhisar	Şeyh İlyas	650
2	Timur, Cebel, Atalanı	Balluca	650
3	Ortaca	Takiyüddin Baba	1.000
4	İtburnu	Şeyh Süleyman	250
5	Keskin, Eğri, İt pınar	Beşkardaş Sultan	13.500
6	Ilıca	Şeyh Salih	250
7	Namlu Çiftliği	Evcı Baba	250
8	Aşağı Söğüt Önü	Abdulaziz	200
9	Alpagut, Atalanı, Tekeçiler	Kınık	450
10	Akkaya ve Hasırcı Çiftlikleri	Çavdar Baba	300
		Yekün	17.500

1862-1863'te Karacaşehir'in Akkaya, Hisarçı Çiftliği, Ilıcaksu ile Kargın-boğazı diye bilinen bölgelerinde gelirleri bulunan Şeyh Beşir ve Çavdar Baba zaviyesinin mutasarrıfı olarak Osman ve saire şeklinde kayıt bulunması mutasarrıflarının birden fazla olduğunu göstermektedir. Bu vakfın 292 Guruş aşar bedeli gelirine karşılık 63 Guruş harcaması vardır. Harcamalar vazife bedeli, maaş ve muhasebe giderlerinden oluşmuştur. Ayrıca hazine hissesi olan 64,5 Guruş deftere kaydedilmiştir. Bu giderler neticesinde vakfın mutasarrıfına 64,5 Guruş kalmıştır. Karacaşehir'de bulunan zaviye vakıflarının muhasebe kayıtları Tablo 10'da gösterilmiştir.³⁵

Tablo-10: 1862-1863 Tarihinde Karacaşehir'de Bulunan Zaviye Vakıflarının Muhasebeleri

Köy	Zaviye	Mutasarrıf	Gelir	Harcama	Fazla
Akkaya ve Hisarçı Çiftliği ve Ilıcaksu ve Kargın Boğazı dimekle maruf	Şeyh Beşir ve Çavdar Baba zaviyesi	Osman ve saire	292	120 vazife-i minha 64,20 Hisse-i mahlül 34,16 maaş 8,24	64,20
1279 [1862-1863] Yılı Toplam Aşar Bedeli 292					
Makbuz Karşılığı Zaviyedarına Verilen			Evkaf-ı Hümayun Hazinesine Gönderilen		
Guruş	Para		Guruş	Para	
120	00	Vazife-i muayyeneleri	43	00	Maaş ve muhasebe harcı
64	20	Fazla-i vakf	64	20	Mahlulul
184	20	Toplam	107	20	Toplam

³⁵ BOA, EV.d., 18215;2b.

Şeyh Beşir ve Çavdar Baba zaviyesinin 292 Guruş olan gelirinden vazife harcamaları için ayrılan 120 Guruş ve gelir fazlası olan 64,20 Guruştan oluşan toplam 184,20 Guruşu makbuz karşılığında zaviyedârlarına teslim edilmiştir. Maaş ve muhasebe gideri ile mahlûl hazine bedelinden oluşan toplam 107,20 Guruş da Evkâf-ı Hümayun Hazinesi'ne gönderilmiştir.

3. Bilecik ve Söğüt Zaviye Vakıfları Muhasebe ve Müzayede İşlemleri

Domaniçi yazlık, Söğüt'ü kışlık merkez olarak kullanan Osmanlı Beyliği'nin kuruluş döneminde Bilecik ve çevresi, Selçuklu-Bizans sınırında Türkmen akınlarının yoğunlaştığı bir bölge olmuştur. Bağlı olduğu Bizans İmparatorluğu ile bağlarını koparmış olan Bilecik tekfurunu hem bölgede bulunan Rumlarla hem de Türkmenlerle iyi ilişkiler içerisinde idi. 1299'da Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra beyliğin önemli merkezlerinden birisi oldu. 1649 yılına ait avarız kayıtlarında Ertuğrul Gazi Vakfı'na ait bir kasabaydı. Tanzi-mat'tan sonra Hüdavendigar Eyaleti'ne bağlı sancak olan Bilecik, II. Abdülhamid döneminde Ertuğrul Sancağı ismiyle anılıyordu. 20. yüzyıl başlarında Ertuğrul sancağının merkez kazası Bilecik ile birlikte İnegöl, Söğüt ve Yenişehir kazaları bulunuyordu.³⁶ Bilecik ve Söğüt 19. yüzyıla ait zaviye vakıf defterlerinde Kütahya livasına tabi kaza olarak kaydedilmişlerdir.³⁷

1860 yılında Bilecik kazasında toplam geliri 5.600 Guruş olan zaviye vakıflarının hiçbirine talip çıkmamıştır. Talibi çıkmayan bu 8 zaviye vakfının gelirlerinin önce emanet usulü ile idare edilmesi uygun görülmüştür. Daha sonra Kütahya'da düzenlenen toplu müzayede ile Söğüt, Seyid Gazi, Banaz kazaları ve Kütahya Etrafşehir, Tavşanlı ve Altıntaş nahiyelerinde bulunan diğer zaviye vakıfları ile birlikte Karaağa-zâde Ömer Efendi uhdesine bırakılmıştır.³⁸ Bilecik'te aşar gelirleri ihale konusu olan zaviye vakıfları Tablo 11'de gösterilmiştir.³⁹

Tablo-11: 1860 Yılında Bilecik'te İhale Edilen Zaviye Vakıfları

Sıra No	Köy	Zaviye	Aşar Bedeli
1	Aşağı Karye	Ahi İsmail	520
2	Hırtılar	Lülü Paşa	200
3	Ayasluk	Timur Bey	360
4	Bayır	Müderriş	1.100
5	Günay	Ahi Yunus	550
6	Çukurviran	Kolukesik	800
7	Cumalı	Timurtaş Baba	1.300
8	Nefs-i Bilecik	Çekenoğlu	820
	Yekûn		5.600

³⁶ Feridun Emecen, "Bilecik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 154-156.

³⁷ BOA, EV.d., 17119; 8b-9a; EV.d. 18215-2b; 4a.

³⁸ BOA, EV.d. 17119; 9b.

³⁹ BOA, EV.d 17119; 8b.

1862-1863 yılında Bilecik'te bulunan Timur Bey, Kolukesik ve Ahi İsmail zaviyelerinin muhasebeleri mutasarrıfları ile görülmüş ve bu üç zaviye vakfının toplam geliri 2.100 Guruş olarak gerçekleşmiştir. Zaviye vakıflarının harcama kalemleri vazife gideri, maaş, muhasebe harçları ve mutad masraflardan oluşmuştur. Vazife gideri, masraf ve vakıf fazlası olarak toplam 1.975 Guruş makbuz karşılığı zaviyedârlarına verilmiştir. Maaş ve muhasebe gideri olarak 125 Guruş Evkâf-ı Hümayun hazinesine gönderilmiştir. Harcamaları vazife ve mutad masraflardan oluşan Ahi İsmail zaviyesinin gelir fazlası oluşmamış, aynı zamanda bu vakıftan Evkâf-ı Hümayun hazinesine herhangi bir meblağ aktarılmamıştır. Bu zaviye vakıflarından Ahi İsmail zaviyesinin kurucuları Ahiyân-ı Rum olup Osman Bey ya da daha önceki döneme ait kadim zaviyelerden birisidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Ahi İsmail zaviyesine, Güreğ-i Kebir olarak bilinen ve diğer adı Aşağı Karye olan yerde 700 Akçe hâsılı olan bir çiftlik vakfedilmiştir.⁴⁰ Bu zaviye vakıflarının bulunduğu karyeler, mutasarrıfları ile gelir ve giderleri Tablo 12'te gösterilmiştir.⁴¹

Tablo-12: 1862-1863 Yılında Muhasebeleri Görülen Bilecik Zaviye Vakıfları

Köy/ Zaviye	Mutasarrıf	Gelir	Harcama/Guruş	Fazla
Ayasluk'ta Timur Bey Zaviyesi	Mustafa	350	240 vazife 22 maaş 5,20 muhasebe	82,20
Çukurviran'da Kolukesik Zaviyesi	Hüseyin	750	360 vazife 78 maaş 19,20 muhasebe	292,20
Güreği Kebir nam-ı diğer Aşağı karye'de Ahi İsmail Zaviyesi	Hacı Ali	1.000	360 vazife 640 masraflar	00
Toplam		2.100	1.725	375
Makbuz Karşılığı Zaviyedârına Verilen			Evkaf-ı Hümayun Hazinesine Gönderilen	
960	Vazife Giderleri		Guruş	
640	Masraflar		125	Maaş ve muhasebe harcı
375	Vakıf Fazlası			
1.975	Toplam			

Osmanlı döneminde Anadolu Eyaleti'ne bağlı Hüdavendigâr sancağının kaza veya nahiyelerinden biri olan Söğüt'ün 1487-1573 yılları arasında şehirleşme açısından merkezi bir konumda olmadığı için gelişmesi yavaş olmuştur. Fakat bölgede 17. yüzyılda *Celali İsyanlarının* etkisiyle hızlı bir nüfus artışı görülmüştür. Bu yüzyılın ortalarına doğru Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa

⁴⁰ Vedat Turgut, "Osman Gazi'nin Kimliği Meselesi ve Cihanşumül Bir Devlete İsmine Verilmesinin Sebepleri Üzerine", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 11, S. 1, Sakarya 2016, s. 91.

⁴¹ BOA, EV.d., 18215; 2b.

tarafından Söğüt'e yakın Vezirhan beldesindeki kervansaraya ormanda yer açmak üzere 126 müslim ve gayrimüslim yerleştirilmiştir. 19. yüzyılda Hüdavendigâr vilayeti Ertuğrul (Bilecik) sancağının kazası olan Söğüt, Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğu yer olduğu için II. Abdülhamid tarafından yaptırılan Hamidiye Camisi, bir idadi ve yetimhane ile şenlendirilmeye çalışılmıştır.⁴² Söğüt 19. yüzyıla ait zaviye vakıf defterlerinde Kütahya livasına tabi kazalardan birisi olarak kaydedilmiştir. 1860 yılında Söğüt ve köylerinde bulunan zaviye vakıfları Tablo 13'de gösterilmiştir.⁴³

Tablo-13: 1860 yılında Söğüt'te İhale Edilen Zaviye Vakıfları

Kaza/Köy	Zaviye	Uhdesinde Bulunan	Aşar Bedeli
Söğüt	Şeyh Edebalı	Talibi Yoktur	1.500
Söğüt	İsa Sofu Hazretleri	Talibi Yoktur	300
Kızılhisar karyesi	Çiftlik mezra	Talibi Yoktur.	100
Yonca Pelit Karyesi	Mezra	Zaviyedârı Molla Mehmed	300
Şaraphane Karyesi	Çiftlik Mezra	Zaviyedârı Abdullah-zâde Dai	200
Söğüt	Hacı Hüseyin Mescid-i Şerif İmametine Merbut Bir Çiftlik Mezrası	Zaviyedârı İmam Mehmed Efendi	400
Yekûn			2.800

Tablo 13'de yer alan vakıflardan Şeyh Edebalı zaviye vakfının 1859 senesinde 1.000 Guruş olan aşar bedelinin talibi olmadığı gerekçesiyle ödenmediği kaydedilmiştir. Şeyh Edebalı zaviye vakfı ile beraber İsa Sofu Hazretleri zaviye vakfının ve Kızılhisar karyesinde bulunan çiftlik mezra vakıflarının da 1860 yılında talibi çıkmamıştır. Diğer üç zaviye vakfı ise zaviyedârları uhdesinde bulunmaktadır. Ayrıca Söğüt kazasında bulunan zaviye vakıflarının aşarının mahallinde müzayede edilmesine karar verilmiş, öşr-i üzüm ve göğerişi olarak yapılan müzayede, kanuna aykırı görüldüğü için iptal edilmesi konusunda Evkâf Nezareti'nden talimat beklendiği kaydedilmiştir.

Osmanlı Devleti mahallinde yapılan müzayedeler neticesinde talibi çıkmayan ya da ihale edildiği halde daha fazla teklif verilen zaviye vakıflarının gelirlerini yeniden ihale edebilmekteydi. Bazı durumlarda birden fazla kazada bulunan zaviye vakıfları toplu olarak ihale edilip tasarruf hakkı tek bir kişiye verilebiliyordu. 1860 yılında mahallinde yapılan müzayedede talibi çıkmayan Bilecik ve Söğüt kazalarındaki zaviye vakıflarının aşar bedelleri Kütahya sancağına bağlı Seyit Gazi, Banaz kazaları ile Etrafşehir, Tavşanlı ve Altıntaş nahiyeleri zaviye vakıfları ile birleştirilerek yeniden ihale edilmiştir.

Bu ihale neticesinde yedi ayrı yerleşim yerinde bulunan zaviye vakıfları toplam 190.000 Guruş bedelle Ruşen Efendi-zâde Sadık Efendi kefaleti ile Karaa-

⁴² İlhan Şahin, "Söğüt", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 389-391.

⁴³ BOA, EV.d 17119; 9a.

ğa-zâde Ömer Efendi uhdesine bırakılmıştır.⁴⁴ Böylece daha önce talibi çıkarmayan zaviye vakıfları ihale edilmiş aynı zamanda diğer zaviye vakıflarının aşar bedellerine zam yapılarak devletin daha fazla gelir elde etmesi sağlanmıştır.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada günümüzde Eskişehir ve Bilecik illeri ile bu illere bağlı kaza ve köylerde 1835-1863 yılları arasında bulunan zaviye vakıflarının muhasebe kayıtları ile müzayede işlemleri BOA, EV.d. 10553; 15098; 15498; 17119; 16669; 18215 numaralı defterlerde yer alan bilgilere göre değerlendirilmiştir. Evkâf Nezâreti'nin kurulması ile birlikte merkezden yönetilmeye başlayan ve zaman zaman denetlemelere tabi tutulan zaviye vakıfları arasında, kuruluşu Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına kadar uzanan *şeyh, ahi, baba ve abdal* isimleri ile anılan çok sayıda zaviyenin bulunması dikkat çekmektedir.

Üzerinde çalıştığımız Evkâf Defterlerinde yer alan muhasebe ve müzayede kayıtlarına göre, 1835-1863 yılları arasında Eskişehir kazasında 18, İnönü kazasında 13, Seyid Gazi kazasında 12, Karacaşehir kazasında 10, Bilecik kazasında 8 ve Söğüt kazasında 2 olmak üzere toplam 63 zaviye vakfının faal oldukları tespit edilmiştir. 1852-1853 yıllarında Eskişehir'de bulunan Ahi Abdülaziz, Ahi Mahmud, Hasan Seydi, Şeyh İsa ve Şeyh Şehabeddin zaviye vakıflarına ait olan arazilerinin çekirge istilasına uğraması aşar gelirlerinin düşmesine neden olmuştur. Bu tarihte muhasebeleri görülen 15 zaviye vakfının gelirleri 1.182 Guruş olarak gerçekleşmiştir. 1853 yılında Eskişehir kazasında mutasarrıfları vefat ettiği ya da talibi olamadığı için Ahi Abdülaziz, Ahi Kılınç, Ahi Salih, Hasan Seydi ve Şeyh Mustafa zaviyelerinin mahlûl hazine olarak yönetimi ve gelirleri doğrudan Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'ne bağlanmıştır. Mahlûl hazine olan zaviye vakıfları içerisinde sadece Şeyh Mustafa zaviyesinin 22 Guruş geliri kaydedilmiştir. Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nce idare edilen zaviye vakıflarından Ahi Abdülaziz ve Hasan Seydi zaviyelerinin gelirlerinin olmaması bölgede etkili olan çekirge istilasından kaynaklanmıştır. Fakat Ahi Kılınç ve Ahi Salih zaviye vakıflarının gelirlerinin olmamasını izah eden bir kayıt yer almamıştır.

1860 yılında Eskişehir kazasında bulunan 18 zaviye vakfının aşar bedellerinin ihale bedeli toplam 28.540 Guruş olarak belirlenmiş, fakat toplu olarak talibi çıkmadığı için zaviye vakıfları aşar bedellerinin perakende olarak tek tek ihale edilmesi kararlaştırılmıştır. 1860 yılı evkaf defterine 1853 yılında kayıtlarda yer almayan İmameddin Fakih zaviyesi ile İmamyeri vakfının 800'er Guruş ve Sultan Alaeddin zaviyesinin 5.000 Guruş aşar bedelleri ilave edilmiştir. Sonradan ilave edilen bu üç zaviye vakfının dışında kalan diğer zaviye vakıflarının gelirleri 1860 yılında 18 kat artarak 1.182 Guruş'tan 21.940 Guruşa yükselmiştir. Bu artışta bir önceki dönemde hasılatı olumsuz etkileyen çekirge istilasının ortadan kalkmış olması etkili olmuştur. Ayrıca bir önceki dönemde mahlûl hazine olarak kayda geçen zaviye vakıflarına, bu dönemde mutasarrıf atanmış ve Ahi Abdülaziz, Şeyh Mustafa ve Ahi Salih zaviyeleri hariç diğer zaviyelerin gelirleri mütevellileri ya da zaviyedârları tarafından ta-

⁴⁴ BOA, EV.d., 17119; 9b.

sarruf edilmeye başlanmış ve bu durum zaviye vakıflarının gelirlerinin artmasında etkili bir unsur olmuştur.

İnönü kazasında 1860 yılında yapılan müzayede öncesinde Bayram Gazi, Çetmi, Giral Baba, Kandilli ve Tigan Abdal zaviyelerinin talileri olmadığı görülmektedir. Çetmi, Kandilli ve Kumral Baba zaviyeleri ise mahlûl hazine olarak merkezi yönetim tarafından idare edilmektedir. 1854-1855 yılında toplam 2.970 Guruş geliri olan zaviye vakıfları, 1860 yılında 11.980 Guruş bedelle Abdullah Ağa'nın uhdesine verilmiştir. Bu dönemde Eskişehir'deki zaviye vakıflarındaki gelir artışı kadar olmasa da, İnönü kazasında bulunan zaviye vakıflarının aşar bedellerinde de önemli bir gelir artışı gözlenmiş ve bu artış %75 olarak gerçekleşmiştir.

Seyid Gazi kazasında 1853 yılında Çabuk Sultan, Göknebi, Melik Gazi ve Salih Lala zaviyeleri mahlûl hazine ve geliri olmayan zaviyelerdir. Şücaeddin ve Uryan Baba zaviyelerinin gelir kaydı defterde yer almamıştır. Bu yılda Seyid Gazi kazasında bulunan 12 zaviye vakfından toplam 526 Guruş gelir elde edilmiştir. 1860 yılında bu zaviye vakıflarının aşar bedelleri yaklaşık 28 kat artışla ve 15.000 Guruş bedelle Yusuf Ağa uhdesine bırakılmıştır. Seyid Gazi'de 13. yüzyılda başlayan dede ve baba yerleşmelerine bağlı olarak ortaya çıkan Bektaşî geleneğinin Uryan Baba, Çoban Baba, Bahşayış Baba, Şucaeddin ve Melik Gazi zaviyeleriyle bu dönemde de varlığını sürdürdüğü görülmektedir.

Eskişehir, İnönü ve Seyid Gazi kazalarında bulunan zaviye vakıflarının 1853 yılı gelirlerine göre 1860 yılında çok büyük oranlarda artış kaydedilmesi aradan geçen zamanda zaviye vakıflarının aşar bedellerini tasarruf etmeye yönelik taleplerin artmasına da yol açmıştır. Böylece hem zaviye vakıfları, hem gelirleri tasarruf hakkına sahip olanlar, hem de devlet daha fazla kazanç elde etmiştir. Gelirlerin artması geçen sürede köylünün mali durumunda da bir iyileşme olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma sırasında yararlandığımız evkaf defterlerinde Karacaşehir, Bilecik ve Söğüt kazalarında bulunan zaviye vakıflarının sadece 1860 yılı gelirleri ile ilgili bilgiler mevcut olduğu için bir önceki dönemle karşılaştırma imkânı olmamıştır. Karacaşehir kazasında bulunan 10 zaviye vakfının mukataaları için mahallinde yapılan müzayedede talibi çıkmamış, daha sonra Kütahya'da düzenlenen toplu müzayedede neticesinde 18.650 Guruş bedel ile mültezimden Helvacı Hasan Ağa uhdesine bırakılmıştır. Bu gelirin 13.500 Guruş'u Beşkardeş Sultan Vakfı aşar bedelinden oluşmuştur. Diğer dokuz zaviye vakfının toplam gelirler içerisindeki payı ise %23 olmuştur.

1860 yılında Bilecik'te bulunan 8 zaviye vakfının talibi çıkmadığı için 5.600 Guruş geliri olan mukataalarının emanet usulü ile idare edilmesi uygun görülmüştür. Talibi çıkmayan Bilecik'te bulunan bu 8 zaviye vakfı ile Söğüt'te bulunan 6 zaviye vakfının, daha sonra Kütahya'da toplu olarak müzayedesini gerçekleştirelmiştir. Bu müzayedeye Seyid Gazi'de 10, Banaz'da 19, Kütahya Etrafşehir nahiyesinde 53, Tavşanlı nahiyesinde 11 ve Altıntaş nahiyesinde 28 zaviye vakfına ait mukataa gelirleri de dâhil edilmiştir. Yedi ayrı kaza ve nahiyede toplam 135 zaviye vakfının ihalesi neticesinde mukataa gelirleri toplam 190.000 Guruş bedelle Karaağa-zâde Ömer Efendi uhdesine bırakıl-

muştır. Ömer Ağa'nın bu bedelin 38.000 Guruşunu peşin ödedikten sonra, kalanını 38.000 Guruşluk dört taksit halinde ödemesi kararlaştırılmıştır.⁴⁵

Zaviye vakıflarının mukataalarının mahallinde ya da liva merkezinde düzenlenen müzayedeler neticesinde ihaleleri tamamlandıktan sonra ihale bedeline zam yapan başka birine verildiği de görülmektedir. İhaleyi kazanan kişinin mutlak bir hak sahibi olmadığını gösteren bu uygulamanın örneklerinden birisi 1860'ta Seyid Gazi'de bulunan zaviye vakıflarının mukataa ihalesinde yaşanmıştır. Yapılan ihale sonucu Postacı İsmail Ağa kefaleti ile 14.860 Guruş bedelle Ali Efendi uhdesine verilen 10 zaviye vakfının mukataa gelirleri, Kütahya'da düzenlenen toplu müzayede neticesinde 140 Guruş zam ile 15.000 Guruş bedelle Yusuf Ağa uhdesine bırakılmıştır.

1862-63 yıllarında Eskişehir ve Bilecik çevresinde bulunan zaviye vakıflarının mutasarrıfları ile muhasebeleri görülmüş, gelir ve giderleri hesaplanarak denetimleri gerçekleştirilmiştir. Burada yer alan muhasebe kayıtlarına göre zaviye vakıflarının mutat vazifeleri, yiyecek harcamaları, tamirat masrafları, hizmetlerinin bedelsiz görülmesi neticesinde harcanmayan meblağ ile vakıf geliri fazlalıkları zaviyedârları uhdesine bırakılmıştır. Zaviye vakıflarındaki görevlilerin maaşları, muhasebe bedelleri ile sahipsiz mukataaların gelirleri ise Evkâf-ı Hümayun Hazinesi'ne aktarılmıştır. Zaviye vakıf görevlileri hazineden maaş almak suretiyle adeta devlet memuru statüsü kazanmışlardır.

1862-1863 yılına ait muhasebeleri görülen zaviye vakıflarından Eskişehir kazasında 7 zaviye vakfının 11.570 Guruş, İnönü kazasında 4 zaviye vakfının 4.623 Guruş, Karacaşehir kazasında 2 zaviye vakfının 292 Guruş, Seyid Gazi kazasında bulunan 1 zaviye vakfının aşar bedeli 674 Guruş ve Bilecik kazasında bulunan 3 zaviye vakfının aşar bedeli 2.100 Guruş olmak üzere toplam 17 toplam zaviye vakfı aşar bedelleri 19.259 Guruş olarak gerçekleşmiştir. 1862-1863 yılında Eskişehir, Karacaşehir, İnönü, Seyid Gazi ve Bilecik'te bulunan ve muhasebesi görülen 17 zaviye vakfının gelir-gider durumu Tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo-14: 1862-1863 Yılı Muhasebe Kayıtlarına Göre Kazalara Göre Zaviye Vakıfları Gelir-Gider

Kaza	Zaviye Sayısı	Aşar Bedeli	Hazineye Giden			Zaviyedârına Bırakılan				
			Maaş - Harc-1 Muhasebe	Mahlül Hisse	Toplam	Vazife	Masraflar	Bedelsiz hizmet	Fazla	Toplam
Eskişehir	7	11.570	234,30	87,15	322,05	1.680	5.451	3.500	616,35	11.247,35
Karacaşehir	2	292	43	64,20	107,20	120	-	-	64,20	184,20
İnönü	4	4.623	-	-	00	960	3.663	-	-	4.623
Seyid Gazi	1	674	168,20	252,30	421,10	-	-	-	252,30	252,30
Bilecik	3	2.100	125	-	125	960	640	-	375	1.975
Toplam	17	19.259	571,10	404,25	975,35	3.720	9.754	3.500	1.309,05	18.283,05

⁴⁵ BOA, EV.d. 17119; 9b.

Üzerinde çalıştığınız evkaf defterlerinde para birimi olarak Guruş üzerinden kayıtlar tutulmuştur. Osmanlı Devleti'nde ilk olarak III. Ahmed (1703-1730) döneminden itibaren darp edilmeye başlanan 1 Osmanlı Guruşu, 120 Akçeye ve 40 Paraya eşittir. Zaviye vakıflarının gelirleri hesaplanırken her 40 para 1 Guruş olarak hesaba dâhil edilmiştir. 1844 yılında sikke tashihi işlemi ile 1 Guruş, 1 gram saf gümüşten kesilmeye başlanmıştır.⁴⁶ Eskişehir, İnönü, Seyid Gazi, Karacaşehir, Bilecik ve Söğüt'te bulunan toplam 57 zaviye vakıflarının 1860 yılı gelirleri 81.080 Guruş saf gümüşe eşdeğerdir. 1863 yılında ise muhasebesi görülen zaviye vakıf sayısı 17'ye düşmüş gelirlerde buna göre 19.259 gram gümüşe eşit olmuştur. Zaviye vakıflarının 1860-1863 yıllarında sahip oldukları gelirlerin günümüz gümüş fiyatlarına göre Türk Lirası karşılıkları hesaplanarak Tablo 15'te gösterilmiştir.

Tablo-15: 1860-1863 Yılları Zaviye Vakıf Gelirleri Günümüzdeki Karşılıkları

Kaza	1860 Zaviye Sayısı	1860 Geliri Guruş	1860 Geliri Günümüz Karşılığı ⁴⁷ (TL)	1863 Zaviye Sayısı	1863 Geliri Guruş	1863 Geliri Günümüz Karşılığı (TL)
Eskişehir	18	28.540	207.771	7	11.570	84.229
İnönü	9	11.780	85.758	4	4.623	33.655
Seyid Gazi	10	14.860	108.180	1	674	4.906
Karacaşehir	10	17.500	127.400	2	292	2.125
Bilecik	8	5.600	40.768	3	2.100	15.288
Söğüt	2	2.800	20.384	-	-	-
	57	81.080	590.261	17	19.259	140.203

1860 yılında 57 zaviye vakfının toplam gelirleri günümüz verilerine göre 590.261 TL olmuştur. Her bir zaviye geliri ortalama 10.000 TL olarak gerçekleşmiştir. 1863 yılında 17 zaviyenin ortalama gelirleri yaklaşık 8.000 TL olmuştur. Bu gelirlerin yıllık olduğu dikkate alındığında zaviye vakıflarının sadece mutad hizmetleri yerine getirebildikleri, kentlerin ticari ve sosyal hayatına katkılarının sınırlı olduğu görülür. 1835-1863 yılları arasında ele aldığımız zaviye vakıflarının gelirlerinin tarım ürünlerinden oluşması, iklim şartlarının gelirler üzerinde belirleyici olmasını sağlamıştır. Bu dönemde bölgedeki zaviye vakıflarına padişah, vezir-i azam, vezirler ya da yüksek dereceli devlet görevlileri tarafından para tahsisleri yapıldığına dair kayıtlara rastlanmamıştır. Çalışma konumuzun sınırlılıkları nedeniyle zaviye vakıflarının tek tek ele alınması mümkün olmadığı için yukarıda ifade ettiğimiz evkaf defterlerinde yer alan veriler ışığında bir değerlendirme yapılmıştır.

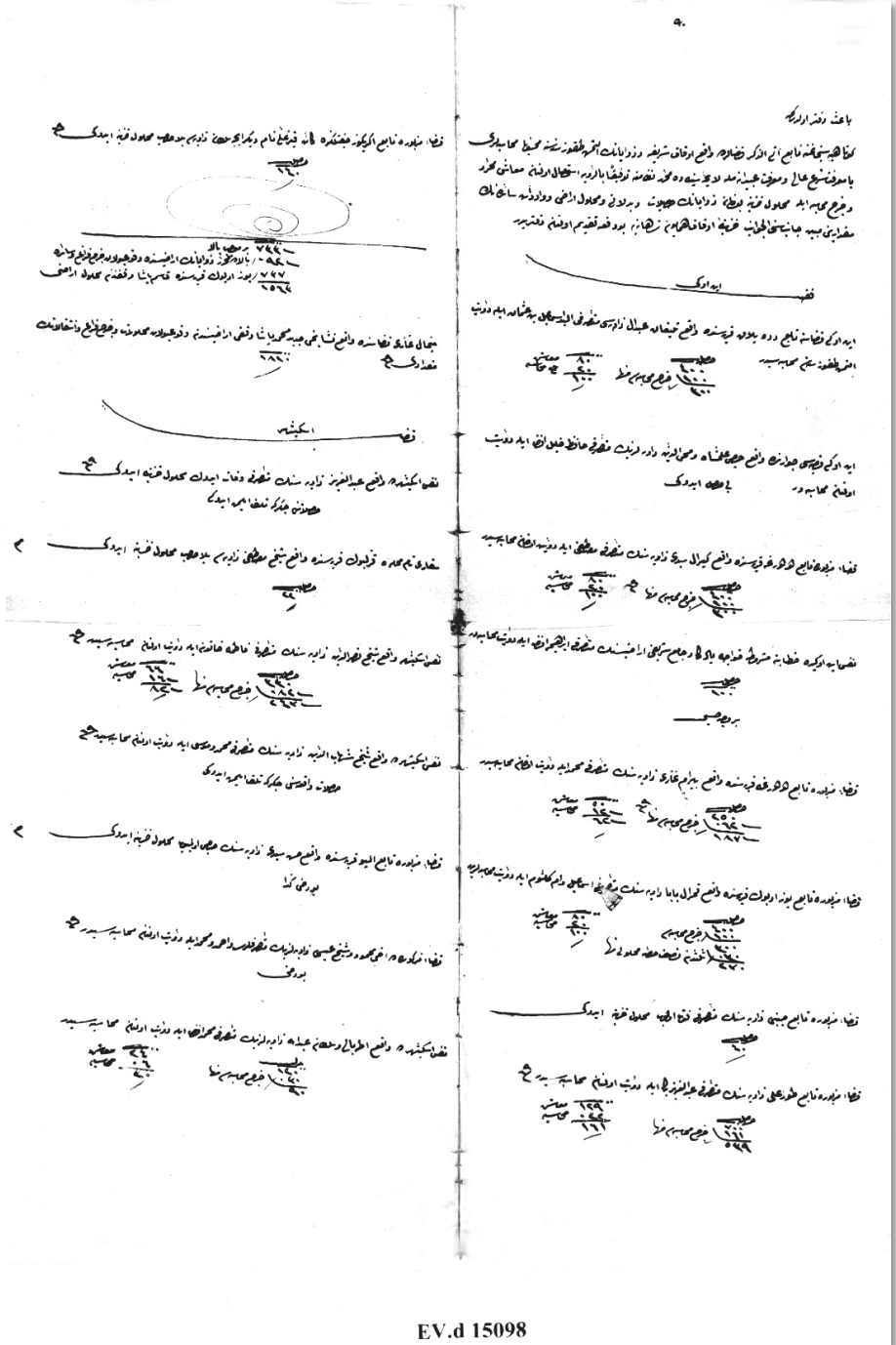
⁴⁶ Şevket Pamuk, "Kuruş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 459.

⁴⁷ 1 gram gümüşün TL karşılığı 22 Haziran 2021 tarihi serbest piyasa fiyatı olan 7,28 TL üzerinden hesaplanmıştır.

Kaynaklar

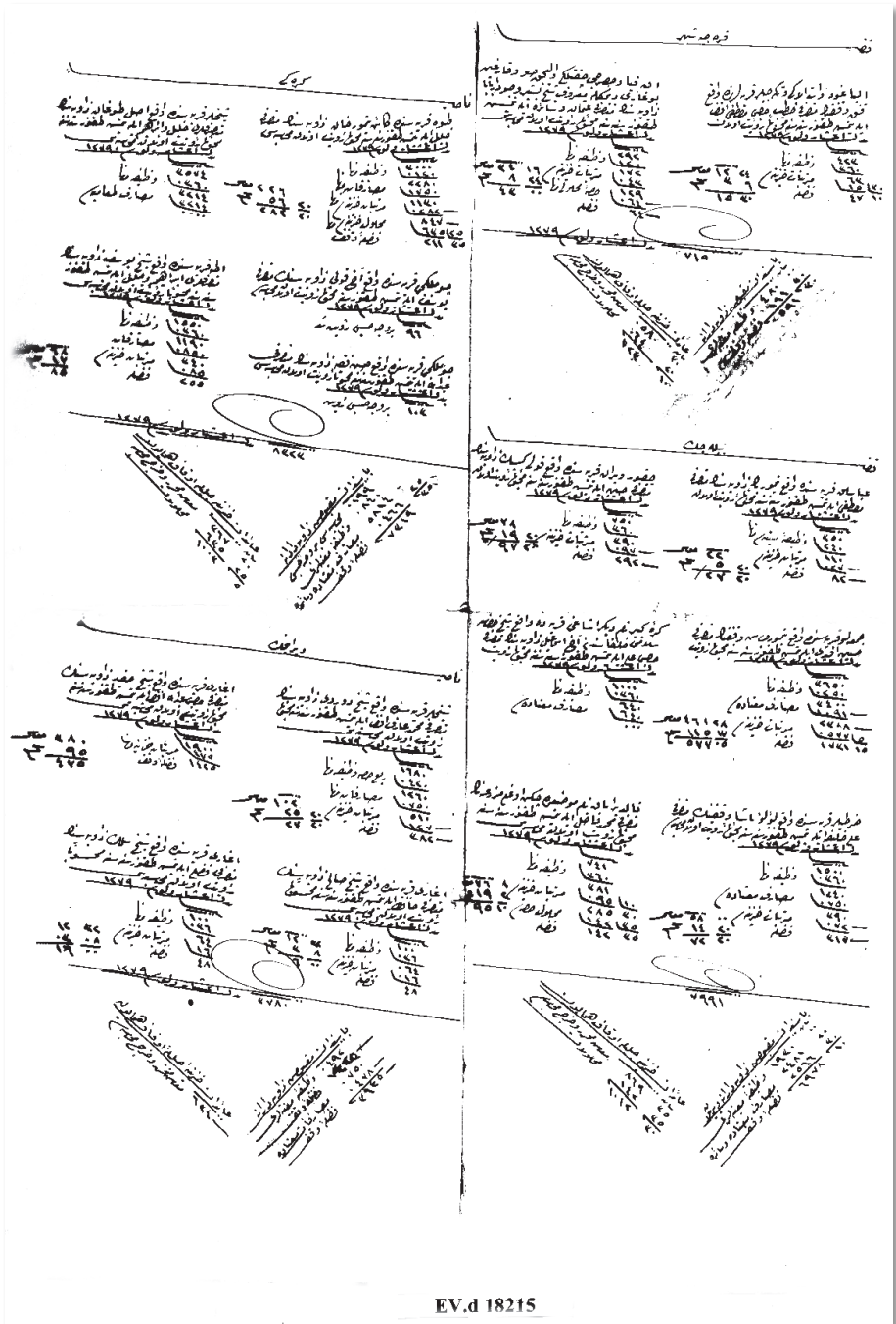
- BOA, EV.d. 10553; 15098; 15498; 17119; 16669; 18215.
- ÇETİN, Atilla: “İstanbul’daki Tekke, Zaviye ve Hangâhlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika”, *Vakıflar Dergisi*, S. 13, Ankara 1981.
- ÇITIR, Burak: *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Afyon Ziraati ve Ticareti (1900-1939)*, Sakarya Üni. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2015.
- DARKOT, Besim: “Eskişehir”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Devlet Kitapları, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir 1997.
- DEĞERLİ, Ayşe: “Eskişehir Kırsalında Bir Bektaşî Zaviyesi: Bahşayış Baba”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 95, Ankara 2020.
- DOĞAN, Sema: “Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.
- EMECEN, Feridun: “Bilecik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- GENÇ, Mehmet: “İltizam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- GÖKMEN, Ertan: “Batı Anadolu’da Çekirge Felaketi (1850-1915)”, *Belleten* C. LXXIV, S. 26, TTK, Ankara, Nisan 2010.
- İŞİK, Zekeriya: “19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları”, *Belleten*, C. 81, S. 290, TTK, Ankara (Nisan 2017).
- KARA, Mustafa: *Din Hayatı Sanatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- OĞUZOĞLU, Yusuf - EMECEN, Feridun: “Eskişehir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995.
- ÖZTÜRK, Nazif: “Evkâf-ı Hümayun Nezâreti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- PAMUK, Şevket: “Kuruş”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- SATICI, Emre: *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- ŞAHİN, İlhan: “Söğüt”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.
- TOPAL, Mehmed - ÇOLAK, Kamil: “Eskişehir Zaviyelerine Dair Tespitler”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, S. 9, Ankara 2015.
- TUNCEL, Metin: “Uşak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.
- _____ : “Karahisar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- TURGUT, Vedat: “Osman Gazi’nin Kimliği Meselesi ve Cihanşumûl Bir Devlete İsmi Verilmesinin Sebepleri Üzerine”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 11, S. 1, Sakarya 2016.
- TUTSAK, Sadiye: “Uşak Kazasında Mülki Taksimatın Gelişimi”, *Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD)*, C. 9, S. 1, İzmir 1994.
- UZUNÇARŞILIOĞLU, İsmail Hakkı: *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.
- VARLIK, Mustafa Çetin: *16. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1980.
- _____ : “Anadolu Eyaleti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- _____ : “Kütahya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Diyanet Vakfı Yay. Ankara 2002.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin: *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Ekler

EV.d 15098

EK-I: EV.d. 15098:1b-2a.

Ek-2: EV.d.18215: 2b-3a.

S.No	Kaza	Karye / Köy	Zaviye/Vakıf
1.	Eskişehir	Sultandere	Ahi Kılınc Zaviyesi
2.	Eskişehir		Ahi Mahmud Zaviyesi
3.	Eskişehir	Sivrihisar Kepen	Ahi Paşa zaviyesi
4.	Eskişehir	Günyüzü	Ahi Rustem zaviyesi
5.	Eskişehir		Ahi Salih Zâviyesi
6.	Eskişehir	Odunpazarı Çatkara	Ede zaviyesi
7.	Eskişehir		Edebalı Zaviyesi
8.	Eskişehir	Muttalib	Elvân şeyh Zâviyesi
9.	Eskişehir	Alpu	Hasan Seydi Zaviyesi
10.	Eskişehir	Bilecik karyesi	İmam Fakih Zaviyesi
11.	Eskişehir	Şaröyük	İmamyeri vakfı
12.	Eskişehir		Karasakal Zâviyesi
13.	Eskişehir	Muttalip	Kılağuz Zaviyesi
14.	Eskişehir		Sultan Abdullah Zaviyesi
15.	Eskişehir		Sultan Alaeddin Zaviyesi
16.	Eskişehir	Mayıslar	Şeyh İdris Zaviyesi
17.	Eskişehir		Şeyh İsâ Zaviyesi
18.	Eskişehir	Karasakal	Şeyh Karasakal Zaviyesi
19.	Eskişehir	Kızılıbük	Şeyh Mustafa Zaviyesi
20.	Eskişehir		Şeyh Nasreddin Zaviyesi
21.	Eskişehir		Şeyh Şehabeddin Zaviyesi
22.	Karacahisar	Keskin, Eğri, İt pınar	Beşkardaş Sultan Vakfı
23.	Karacahisar	Aşağı Söğüt Önü	Abdulaziz Vakfı
24.	Karacahisar	Akkaya ve Hasıcı Çiftlikleri	Çavdar Baba Zaviyesi
25.	Karacahisar	Namlu Çiftliği	Evcı Baba Zaviyesi
26.	Karacahisar	Laçın	İmadeddin Fakih zaviyesi
27.	Karacahisar	Alpagud,Atalayı, Tekkeçiler	Kırka Vakfı
28.	Karacahisar	Akkaya, Hisarcı Çiftliği ve İlicaksu ve Kargın Boğazı	Şeyh Beşir ve Çavdar Baba zaviyesi
29.	Karacahisar	İnhisar	Şeyh İlyas Vakfı Zaviyesi
30.	Karacahisar	İlica	Şeyh Salih Vakfı
31.	Karacahisar	İtburnu	Şeyh Süleyman Vakfı
32.	Karacahisar	Ortaca	Takiyüddin Baba Zaviyesi
33.	Karacahisar	Timur, Cebel, Atalanı	Balluca Vakfı
34.	İnönü	Ağa ve Baş	Ahi Arslan Zaviyesi
35.	İnönü	Dodurga, Virancık	Bayram Gazi Zaviyesi
36.	İnönü		Çetmi Zaviyesi

37.	İnönü	Dodurga	Girâl Seydi Zaviyesi
38.	İnönü		Hacı Alemşâh
39.	İnönü		Hacı Osman zaviyesi
40.	İnönü		Hoca Yedigâr Zaviyesi
41.	İnönü		Kandilli Zaviyesi
42.	İnönü	Eğrigöz çiftliğinde	Kırgılı nâmı diğer İce Sultan Zaviyesi
43.	İnönü	Bozöyük	Kumral Baba Zaviyesi
44.	İnönü		Muhyiddin Zaviyeleri
45.	İnönü	Dereyalak	Tigan Abdal Zaviyesi
46.	İnönü		Tur Ali Baba Zaviyesi
47.	Seyid Gazi		Seyid Battal Gazi Zaviyesi
48.	Seyid Gazi	Dereviran	Ahi Koca Zaviyesi
49.	Seyid Gazi		Bahşayış Zaviyesi
50.	Seyid Gazi	Oynaş	Çabuk Sultan Zaviyesi
51.	Seyid Gazi	Yaylak Karkın	Çoban Baba Zaviyesi
52.	Seyid Gazi	Göknebi	Göknebi Zaviyesi
53.	Seyid Gazi	Bardakçı	Kuzucu Baba Zaviyesi
54.	Seyid Gazi	Virân	Melik Gâzi Zaviyesi
55.	Seyid Gazi	Yapıldak	Salih Lala Zaviyesi
56.	Seyid Gazi	Oynaş	Şeyh Bahşi Zaviyesi
57.	Seyid Gazi	Şeyh	Şucaeddin Zâviyesi
58.	Seyid Gazi		Toğracık (Ahmed Paşa Kızı Ayşe Hatun)
59.	Seyid Gazi		Uryan Baba Zaviyesi
60.	Bilecik	Güreği Kebir / Aşağı	Ahi İsmail Zaviyesi
61.	Bilecik	Günay	Ahi Yunus Zaviyesi Vakfı
62.	Bilecik	Nefs-i Bilecik	Çekenoğlu Vakfı
63.	Bilecik	Çukurviran	Kolukesik Vakfı
64.	Bilecik	Bayır	Müderriş Vakfı
65.	Bilecik	Ayasluk	Timur Bey Vakfı
66.	Bilecik	Cumalı	Timurtaş Baba Zaviyesi
67.	Bilecik	Bozöyük	Giral Baba Zaviyesi
68.	Söğüt		İsa Sofu Hazretleri vakfı
69.	Söğüt		Şeyh Edebalı Vakfı

Ek-3: 1835-1863 Yılları Arasında Evkaf Defterlerinde Kaydı Olan Zaviye Vakıfları

Extended Abstract

Eskişehir And Bilecik Zaviye Foundations (1835-1863)

Dervish lodges and zawiya are religious and mystical institutions of Islamic civilization. With the process of Turkification and Islamization of Anatolia, they started to appear in the Anatolian geography. They played important roles in the establishment period of the Ottoman State and in the settlement of Rumelia. Dervish lodges and zawiya, which spread to the villages in Western Anatolia during the Ottoman period, continued their activities in the 19th century in the towns subjected to the Kütahya Sanjak in the understanding of the foundation with tax income obtained from agricultural products. In this study, the accounting records and auction transactions of Eskişehir and Bilecik zawiya foundations were evaluated based on first-hand archive records.

In the 19th century, *the Evkaf Defterleri* of the Kütahya sanjak were identified in the Prime Ministry Ottoman Archive and the original texts were translated into Latin alphabet. The Evkaf Defterleri contain the accounting records and auction transactions of the zawiya foundations in the districts of Etrafşehir, Altuntaş, Tavşanlı, Gireği, Gümüş, Virancık and Eskişehir, Seyitgazi, Karacaşehir, Bilecik, Söğüt, Uşak, Banaz, Simav, Gediz, Eğrigöz. Since the data in the Evkaf Defterleri exceed the limits of an article in total, the data on Eskişehir, Seyitgazi, Karacaşehir, Bilecik and Söğüt zawiya foundations were evaluated in this study. The information contained in the documents was carefully examined, and the names of the Lodge Foundations, their locations, their income, and the income owners were determined. Statistical information about incomes is included. Expenditures of zawiya foundations have been revealed. Zawiya foundations were not subject to strict control by the central government until 1826. However, with the establishment of the Ministry of Foundations, its management has gradually started to be followed more closely by the center. The owners of the zawiya foundations were determined by the auctions held in the sanjak center. From the books in which the auction transactions take place, it was determined whether the lodges' foundations had any suitors before the auction. From the notebooks in which the auction transactions take place, it was determined whether the lodges' foundations had any suitors before the auction. Before and after the auction, the auction prices were compared. These data are shown separately according to the towns in which they are in the text with the help of tables. The winners of the auction as a result of the auction procedures have been determined. According to the result of the wholesale auction held in Kütahya, it has been shown that the person who made more offers obtained the right to use. It has been shown that the result of the tender in the local area is not certain. It has been revealed that the zawiya foundations, which did not appear in the retail and wholesale auctions held in the local and sanjak centre, were managed by consignment. It has been revealed that the services of some zawiya foundations are carried out by volunteers for the sake of Allah without paying any fees. It is understood from the information in the documents that the personnel and accounting expenses included in the foundation expenditures are sent to the head office and the payments are made from here. This study, which is a research article, was supported by archive documents as well as previous studies on the subject. This study does not require ethics committee approval due to its scope.

With the establishment of the Ministry of Foundations, it is noteworthy that there are many lodges called seyh, ahi, baba and abdal among the lodge foundations, which have been administered centrally and are subject to inspections from time to time. Especially in the years of 1852-53, some lodges in Eskişehir were invaded by locusts, which was effective in the decrease in the income of the titles. In the same period, there are lodge foundations in Eskişehir, Seyitgazi and İnönü, whose management and income are directly linked to the Ministry of Evkaf-ı Hümayun since their governors passed

away. It is seen that the Bektashi tradition, which emerged in the 13th century in Seyid Gazi, based on the settlements of *dede* and *baba*, continued its existence in this period with the lodges of Uryan Baba, Çoban Baba, Bahşayış Baba, Şucaeddin and Melik Gazi. In 1860, 18 lodges in Eskişehir and its villages were auctioned separately, and they were mostly left to the management of their governors or lodges. In these auctions, mukataas that were not claimed in any way were managed by consignment. The fact that the tax farmers, who have the authority to manage the contracted lodges' foundations, are among the wealthy and respected people of the region, reveals that the state secures their income. Except for Beşkardeş Sultan Foundation, which is located in Karacaşehir and has 77% of the total income of the other nine lodges, other lodge foundations do not have high income during this period. They generate enough income to continue their existence. It is observed that they do not have any income to spend on health, education, social aid, sports, etc. as in the classical period. It is seen that in 1862-63, a total of 17 lodge foundations in Eskişehir, Karacaşehir, İnönü, Seyitgazi and Bilecik had 19.259 Guruş tithe tax. This is your income 571 Gurus were sent to the treasury to be paid to the foundation board as a salary. The officials of the lodges have gained the status of a kind of civil servant by receiving a salary from the treasury. It has been determined that approximately 13.474 Gurus have been spent to meet the various needs of zawiya foundations, repair etc. expenses.

The defters contain the accounting records and auction transactions of the zawiya foundations in the districts of Etrafşehir, Altıntaş, Tavşanlı, Gireği, Gümüş, Virancık and Eskişehir, Seyitgazi, Karacaşehir, Bilecik, Söğüt, Uşak, Banaz, Simav, Gediz, Eğriğöz. Since the districts and sub-districts in the notebooks exceed the limits of an article in total, the data on Eskişehir, Seyitgazi, Karacaşehir, Bilecik and Söğüt zawiya foundations were evaluated in this study. Foundations belonging to zawiya or individual accounting records were not considered due to the limitations of the study. The lodges foundations in these regions were evaluated as a whole.

During the period from the foundation of the Ottoman Empire to the closure of dervish lodges in 1925, many lodges were established and operated in Anatolia and Rumelia. The contributions of these institutions to the social life in the historical process, their relations with the state administrators, the changes, and transformations they have undergone in the fields of education, religion, art and literature according to the historical periods of the Ottoman State should be examined. In addition, the role of zawiya foundations in the Ottoman socio-economic structure should be revealed with more detailed studies. This study deals with a short period and a narrow region.

Although there are many studies on dervish lodges and zawiya, there is a very limited number of studies in the literature regarding the lodges' foundation system. In this study, the functioning of the lodge foundation system has been presented based on archive documents. Especially, this study is original research regarding the auction procedures and the tendering of mukataa. The expenditure procedures of the revenues, the expenditure items transferred to the treasury, and the revenues left to the management of the sub-governors are shown in detail.

678 NUMARALI ÇAVUŞBAŞI DEFTERİNE GÖRE XVIII. YÜZYIL BAŞLARINDA EŞKIYALIK SUÇLARI

Arş. Gör. Ramazan Hüseyin BİÇER*

Öz

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin önemli toplumsal problemlerinden olan eşkıyalık konusu ele alınmıştır. Çalışmanın başlıca kaynakları 1702-1710 yılları arasındaki Divan-ı Hümayûn tarafından verilen kalebend ve sürgün cezası kayıtlarının tutulduğu 678 Numaralı Çavuşbaşı Defteri'dir. Ayrıca mühimme defterleri ile diğer arşiv kaynaklarından da faydalanılmıştır. Çalışmada ele alınan dönem, Osmanlı Devleti'ni askeri, ekonomik ve siyasi olarak etkileyen Karlofça Antlaşması'nun hemen sonrasındır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti, Avusturya, Lehistan, Rusya ve Venedik'e karşı ağır bir yenilgi almış ve büyük toprak kayıpları yaşamıştır. Hükümet, savaşın yaralarını sarmak amacıyla yeni vergiler koymuş, var olan vergilerin de miktarları arttırılmıştır. Bu durum halkta huzursuzluğun yaşanmasına, özellikle vergi toplamaya gelen memurlara karşı sert davranılmasına, kimi zaman da vergi memurlarına karşı eşkıya ile birlikte hareket edilmesine neden olmuştur. Ayrıca uzun süreli savaşlar nedeniyle sancakbeyleri ve beylerbeylerinin görev yerlerinde bulunmaması, eşkıyanın daha rahat hareket etmesine ve halka istediği gibi zulüm yapabilmesine imkân vermiştir. Bu çalışmada, devletin içerisinde bulunduğu bu sıkıntılı dönemde yaşanan belli başlı eşkıyalık olaylarının örnekleri üzerinden Osmanlı toplumunun yaşadığı güvenlik sorunu değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Eşkuya, Vergi, Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti, II. Mustafa.

The Bandit Crimes According To 678 Numarated Çavuşbaşı Records In Early 18th Century

Abstract

In this study, the issue of banditry, one of the important social problems of the Ottoman Empire, has been discussed. The main sources of the study are Cavushbashi Records Numarated 678, in which records of confinement

Geliş Tarihi: 12 Nisan 2021 - Kabul Tarihi: 24 Mayıs 2021.

Atıf Bilgisi: Ramazan Hüseyin Biçer, "678 Numaralı Çavuşbaşı Defterine Göre XVIII. Yüzyıl Başlarında Eşkıyalık Suçları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 193-216.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, rhbicer@aku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2827-1411.

in fortress and exile punishment registered by the Divan-ı Hümâyûn between 1702 and 1710 were kept. In addition, muhimme records and other archive resources have been also used. The period discussed in the study is just after the Treaty of Karlowitz, which affected the Ottoman Empire militarily, economically and politically. During this period, the Ottoman Empire suffered a heavy defeat against Austria, Poland, Russia and Venice and suffered great land losses. The government imposed new taxes in order to heal the wounds of the war and the existing taxes were increased. This situation led to unrest in the public, to be especially harsh towards the civil servants who came to collect taxes, and sometimes to act together with the bandits against tax officials. In addition, the absence of the sanjak and beylerbeys at their posts due to the long wars enabled the bandits to move more easily and to persecute the people as they wanted. In this study, the security problem of the Ottoman society has been evaluated through the examples of the major banditry events experienced in this troubled period of the state.

Keywords: Bandit, Tax, Treaty Of Karlowitz, Ottoman State, Mustafa the 2th.

1. Giriş

Bir toplumun mahkemeye konu olan davaları, şikâyetleri, suçluların suç çeşitleri ve bu suçlar karşılığında verilen cezalar, o toplum hakkında bilgiler verir. Özellikle sosyal hayatın problemleri ve erdemli yanları, bu tür resmi kayıtlar üzerinden bakılarak ortaya konulabilir. Osmanlı tarihi çalışmalarında, devletin en üst yönetim ve karar mekanizması olan Divân-ı Hümâyûn'da alınan kararların yazılı olduğu Mühimme Defterleri ile mahkeme kayıtlarını ihtiva eden Kadı Sicilleri, ayrıca Ahkâm ve Şikâyet Defterleri, sosyal tarih ve müesseseler için önemli kaynakları oluşturmaktadır. Bundan dolayı, Osmanlı tarihi araştırmacıları bu defterlere yönelmişler, bu kaynaklar üzerinden çok sayıda bilimsel çalışma ortaya koymuşlar ve koymaya da devam etmektedirler. Bu defterlerin yanında, Osmanlı devlet teşkilatının önde gelen müesseselerinden olan Çavuşbaşılık kurumuna ait olan defterler de vardır ki kürek, sürgün ve kalebendlik gibi hususî ceza kayıtlarını ihtiva etmektedir. Defterlerdeki kayıtlar, gerek içerik, gerekse dönemin sosyal vakaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.¹

¹ Çavuşbaşılık Defterleri Divân-ı Hümâyûn'da görülen ve kesinleşen bedeni cezaların kayıt edildiği defterlerdir. Şu an elimizde bulunan ve arşivde aynı fonda bulunan 2 defterden 677 numaralı defter, gerek usul, gerek fizikî yapı olarak diğer defterden oldukça farklı bir görüntü arz ettiği söylenebilir. Daha önce Prof. Dr. Mehmet İpşirli tarafından yayınlanan bu defter, diğer deftere göre sayfa sayısı olarak fazla ancak içerdiği hüküm sayısı olarak oldukça azdır. İpşirli, çalışmasında defterin transkripsiyonunu da vermiştir. Bkz. Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 1982, s. 203-248. Dönem olarak daha erken kayıtları kapsadığı için gerek yazı üslubu gerekse defter düzeni oldukça farklıdır. Ayrıca defterde zamana bağlı olarak yırtık ve eksik sayfalar bulunmaktadır. Defterin ebadı 32x11,5 olup toplam sayfa sayısı 178'dir. 1 ilâ 4'ncü sayfalar eksiktir. 677 numaralı defterdeki kayıtlar; h. 970 - m. 1562 ilâ h. 975 - m. 1567 yılları arasında Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan kürek ve bazı idam cezalarını ihtiva etmektedir. Bkz. KK.d. 00678, s. 2. Diğer defter ise 678 numaralı defter olup h. 1115 - m. 1703 ilâ h. 1122 - m. 1710 yıllarındaki kalebend ve sürgün kayıtlarını içermektedir. Bu çalışmada değerlendirilecek defter de bu defterdir. 678 numaralı defter, 677 numaralı defterden gerek konu gerekse fizikî açıdan farklılıklar içermektedir. Özellikle 678 numaralı defterin ebadı oldukça büyüktür. Siyah ciltle kaplı olan defterin üzerinde Başvekalet Arşiv Dairesi antetli etiket bulunmaktadır. Etiket defterin Çavuşbaşı Kalemî, genel sayısının 678, özel sayısının ise 2 olduğu kayıt edilmiştir. Aynı etiket 1'nci sayfada da bulunmaktadır. 2'nci sayfadan itibaren kayıtlar yer almaktadır. 2'den 10'ncü sayfaya kadar toplam 172 kayıt bulunmaktadır. Bu hükümlerin geneli

Bu çalışmada, 678 Numaralı defterdeki kalebend ve sürgün kayıtları üzerinden XVIII. yüzyıl başında, eşkiyanın karıştıkları suçlar değerlendirilecektir.² Hemen belirtelim ki, defterdeki kayıt sayısının çok fazla olması, defterin tamamının değerlendirmesini tek bir çalışmada gerçekleştirmeyi mümkün kılmamaktadır.³ Bu nedenle biz ele alınan dönemin genel problemlerinden olan eşkiyalık konusunu değerlendirdik.

Asıl konumuza geçmeden önce defterin tanzim edildiği ‘Çavuşbaşılık’ hakkında da kısaca bilgi vermekte fayda vardır.

Genel olarak Osmanlı devlet merkezinde görevli olan Çavuşlar, devletin kurulduğu ilk dönemlerden itibaren mevcut olagelmıştır. Başlarında Çavuşbaşı adı verilen bir memur bulunan Çavuşlar, 16 bölükten meydana gelmekteydi. Bunlardan nöbetçi olan bölük, divan kurulmadan önce tertip ve düzeni sağlar, divan başladığında ise kendilerine ayrılan yerde beklerler ve mübaşirlik yaparlardı. Divanda (mahkemede) hazır bulundurulması gerekenler varsa onları hazır ederlerdi. Divan-ı Hümâyün çavuşlarının âmiri konumundaki Çavuşbaşı ise divana sunulması gereken dilekçeleri ve şikâyetleri arz ederdi. Ayrıca Divân-ı Hümâyün’un düzen ve tertibinden de sorumluydu. Elinde gümüş asasıyla Divan’da ayakta durur. Divan üyelerinin isteklerine cevap verir, diğer çavuşlar da kendisine bu hususta yardımcı olurlardı. Kendisinin Çavuşlar Kâtibi ve Çavuşlar Emîni adı verilen iki hususi yardımcısı da bulunmaktay-

kalebend cezalarıdır. 10, 11 ve 12’nci sayfalar boştur. 13’ncü sayfadan itibaren yeniden kayıtlar başlamaktadır. Ancak burada yazı ve üslup, önceki kayıtlardan farklıdır. 13’ncü sayfada hususi olarak Bursa’ya sürgün edilen ya da başka yerlerden Bursa’ya emir ile gönderilen kişilerin isimleri ile unvanları yer almaktadır. Burada toplam 10 kayıt yer almaktadır. 14’ncü sayfadan itibaren sürgün kayıtları başlamaktadır. 14’ncü sayfadan 27’nci sayfaya kadar toplam 245 sürgün kaydı bulunmaktadır. 28 ve 29’ncü sayfalarda kayıt bulunmamaktadır. 30’ncü sayfada Bozcaada’ya nefy (sürgün) olunan ve burada kalebend cezası alanlar kaydedilmiştir. Burada da toplam 18 kayıt yer almaktadır. 31’nci sayfada ise Limni Adası’nda nefy ve kalebend cezası alan kişiler zikredilmiştir. Buradaki kayıt sayısı 7 olup sayfanın yarısı boştur. 32 ve 33’ncü sayfalarda kayıt bulunmamaktadır. Defterde toplam 452 hüküm yer almaktadır. Hemen belirtelim ki, incelediğimiz defter Sultan III. Ahmed’in tahta geçtiği sırada çıkartılan genel affa tabi olmayan ve cezalarına devam edilen suçluların kayıtlarıdır. Ayrıca defterdeki kayıtlar tarih sırasına göre gitmemektedir. Yani bir kayıt, h. 1116 tarihli iken ardından gelen tarih h. 1118 olabilmektedir. Bu da, mevcut olan başka bir defter kaydından Sultan III. Ahmed’in affıyla salıverilen suçlular arasında yer almayan suçluların bilgilerinin ayıklanarak bu deftere yazıldığını akla getirmektedir. Kayıtlar yeterli bilgi vermektedir. Önce suçlunun nereli olduğu, kim ya da kimler olduğu yazmakta, suçunun ne olduğu bilgisi verilmekte ve kim tarafından Divân’a arzının verildiği belirtilmektedir. Son olarak cezasının ne olduğu bilgisi verilmektedir. Daha geniş ve daha öz bilgi sunan kayıtlar da bulunmaktadır.

² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2017, s. 79-80.

³ Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, KK.d. 00678. Bu defter Neşe Erim tarafından, 1984 yılında yayınlanmış bir makalede kısmen de olsa değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Erim, çalışmasında deftere göre suçların tasnifini yapmıştır. Ancak defterin barındırdığı bilgiler bir hayli geniştir. Bu nedenle tarafımızdan önce defterin tamamının transkripsiyonu yapılmış ve ihtiva ettiği bilgiler bu çalışmada değerlendirilmiştir. Neşe Erim, bu defterin kısaca tanıtımını yaparak defter içindeki suçları tasnif etmiştir. Erim, çalışmasında bu defteri, kalebend defteri olarak tanımlamakta, defterin var olan 44 kalebend defteri tasnifinin dışında yer aldığını dile getirmektedir. Bkz. Neşe Erim, “Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçluların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul 1984, s. 81. Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi’nde Çavuşbaşılık kalemi belgeleri adıyla ayrı bir fon bulunmaktadır. Bâb-ı Asafî Kataloğu 1 nolu dosyada bulunan belgeler yaklaşık 60 tane dir. Çeşitli konularda yazılmış tek ya da çift yüzü arzarlardan ve arz üzerine hatt-ı hümâyünlerden oluşmaktadır. Belgeler, ele aldığımız defterlerin üslubundan bir hayli uzaktır. Örneğin bkz. A.ÇVB.00001.48.1.

dı.⁴ Divandan çıkartılan kararların uygulanmasından da Çavuşlar, dolayısıyla başlarında bulunan Çavuşbaşı sorumluydu. Mahkeme i'lamlarının uygulanması, borçluların borcunu ödemesinin sağlanması, hapis, sürgün hatta idam cezalarının yerine getirilmesini sağlarlardı. Taşra'dan ya da diğer yerlerden İstanbul'a gelenlerin kimlik tetkikini de Çavuşlar yaparlardı.⁵ Osmanlı Devleti'nin uzunca bir süredir icrâ memurluğu görevini yürüten bu önemli müessesese 1836 yılında çıkartılan bir irade ile Divan-ı Deâvi'ye, 1870 yılında ise Adliye Nezareti'ne dönüştürülmüştür.⁶

Çavuşluk müessesesi ve çavuşbaşılıktan kısaca bahsettikten sonra, Osmanlı Devleti'nin en önemli iç meselelerinden olan eşkiyalık konusu hakkında da genel bilgi vermek doğru olacaktır. Hemen belirtelim ki, eşkiyalık Osmanlı Devleti'nde uzun süre olagelmış, bazı dönemlerde çok artmış, hatta kimi zaman devleti yıkmaya teşebbüs gayesiyle büyük çarpışmalar yaşanmıştır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren yaşanmaya başlayan iktisadî ve toplumsal problemler, XVII. yüzyıla gelindiğinde ayaklanmalara ve büyük çaplı isyanlara neden olmuştur. Vergilerin artması, eşya fiyatlarının yükselmesi, çiftbozanlık ve işsiz suhte öğrencilerinin karıştığı isyan hareketleri, Celâli İsyânları⁷ adı verilen ve uzun süre devam eden *toplumsal karışıklık - güvensizlik* döneminin yaşanmasına neden olmuştur.⁸ Bu sıkıntılı dönemin etkileri Celâli başbuğlarının yok edilmesiyle ya da onlarla anlaşılmasıyla sona ermemiştir. Celâli fetretinden sonraki dönemlerde de, savaşların getirdiği ağır yük, geniş toprak kayıpları, yüksek enflasyon ve işsizlik, toplumsal problemlerin sürekli artma-

⁴ Halil Cin - Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017, s. 272.

⁵ Taşradan ve sayir memleketlerden İstanbul'a gelenlerin yakalanması ile ilgili kürek cezalarını ihtiva eden 677 numaralı defterde çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bkz. KK.d. 00677, s. 42.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 2014, s. 391; Cin - Akgündüz, *a.g.e.*, s. 272.

⁷ Mustafa Akdağ, Celâli İsyânları ile ilgili şu ifadeyi kullanmaktadır: "Aslında en az XVI. yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasi ve sosyal koşullarla atbaşı yürüten ekonomik darlığın üzerine çöktürdükleri ağır bunalımın, bütün Türkiye üzerinde yarattıkları büyük bir karışıklığın her sınıftan insanları birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olayları anlamak gerekir... Büyük Celâli kavgası olarak nitelediğimiz sürekli iç karışıklıklar serisi köyden kasabaya ve kasabadan şehre, hatta başşehir kadar Türk toplumunun ekonomik, sosyal ve siyasi bütün örgütlerini derinlemesine, genişlemesine kapsayan büyük çaplı toplumsal kavgaydı." Akdağ, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁸ Bu karmaşık ve isyanlarla dolu dönem, Osmanlı toplum yapısında her alanda büyük bir değişim ve dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur. Hırsızlık ve ahlaksızlığın arttığı bu dönemde devlet, çözümü aldığı sert tedbirlerde bulunmuş her ne kadar isyanlar sona erdiyse de toplum içerisindeki bunalım, güvensizlik ve ahlakî çöküntü uzunca bir süre devam etmiştir. Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Osmanlı Devleti'nin bu kırılma dönemini genel hatlarıyla çalışıp, Celâli isyanlarının sebeplerini ortaya koymuştur. Mustafa Akdağ, Celâli İsyânları'nın asıl başlangıç noktasını iktisadî darlık, vergi sistemindeki değişiklik, zirai kıtlık, idarî düzende yaşanan aksaklıklar, işsiz suhte öğrencilerine bağlamaktadır. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - Celâli İsyânları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019; Eşkiyaların karıştığı suçlar, sık sık Divân-ı Hümayûn'a konu olmuş ve olayları önlemek üzere sık sık uyarı yazıları gönderilmiştir. XVII. yüzyıldaki eşkiyalık olaylarının mühimmelere yansıyan örnekleri için bkz. Ayşegül Hüseyinklioğlu, *Mühimme Defterlerine Göre Eşkiyalık Olayları (1594-1607)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2001; Mihriban Artan, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Eşkiyalık Hareketleri*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2016.

sına neden olmuştur. Toplumun içerisinde bulunduğu ekonomik darboğazın yanında devletin yeni vergiler koyması da halk arasında hoşnutsuzluğa ve huzursuzluğa neden olmuştur.⁹ Ehl-i örfün, yeniçerilerin ve ehl-i şer'in karıştığı ve bir anlamda ortak olduğu olaylarla, toplum içerisinde yaşanan suç oranlarını git gide arttırmıştır. Sonuçta, aşağıda verilecek olan hüküm örneklerinde de görüleceği üzere, gücü yetenin güçsüzü ezdiği, haklının kimi zaman hakkını bile aramaktan çekindiği, evlerin basıldığı, sokaklarda ve dağlarda eşkiyaların kol gezdiği bir toplumsal görüntü ortaya çıkmıştır.¹⁰

2. Eşkiyalık Suçları ve Verilen Cezalar

XVIII. yüzyıl başları Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askeri anlamda büyük sıkıntı yaşadığı bir dönemdir.¹¹ Sultan II. Mustafa'nın saltanatı sırasında Rusya, Lehistan ve Venedik'le savaşlar uzunca bir süredir devam etmekteydi. Savaş sonunda Macaristan, Mora, Ukrayna, Podolya, Azak kaybedildi.¹² Uzun soluklu savaşların ve kaybedilen toprakların açtığı yarayı sarmak amacıyla yeni vergiler konuldu. Zaten zor durumda olan halk bu vergilerle iyice sarsıldı. Bu yeni vergi kalemlerine tepki ise kimi zaman halkın kendisinden, kimi zaman da eşkiyadan geldi. Reaya, vergi vermek istemediği için türlü bahaneler üretmeye başladı. Savaşın sonrasında genel seferberlik sonrası askere yazılmış olanlar da, sakin oldukları yerlere döndüklerinde, beylerbeyi ve sancak beylerinin savaşlar sebebiyle görev yerlerinde olmamasını fırsat bilerek eşkiyalığa başladılar.¹³

Bu çalışmada ele alınan eşkiyalık faaliyetleri de bu döneme rast gelmektedir. Eşkiyaların karışmış oldukları belli başlı suçlara ve bu suçlara örnek teşkil eden vakalar ise şöyledir:

2.1. Vergi Alınmasına Engel Olma

XVIII. yüzyıl başında yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı devlet, içerisinde bulunduğu darboğazdan çıkmak için yeni vergiler koymak zorunda kaldı. Ehl-i örfün,¹⁴ kapı halkının, kapısız levandât¹⁵ ve mültezimlerin zulmü ise devam etmekteydi.¹⁶ Var olan memnuniyetsizlik ve huzursuzluk, özellikle

⁹ Mücteba İlgürel, "Celâli İsyanları", *DİA*, C. 7, TDV, İstanbul 1993, s. 253.

¹⁰ Celâli isyanlarının akabinde de eşkiyalık faaliyetlerine ve halkın içinde bulunduğu güvensizlik ortamına arşiv vesikalarında sıklıkla yer verilmiştir. Özellikle Osmanlı Arşivi, İbnül Emin tasnifi içerisinde yer alan Şükr-ü Şikâyet belgeleri arasında eşkiya suçlarıyla alakalı çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır.

¹¹ 678 numaralı defterin kayıtlarının tarihi olan 1116/1702 - 1122/1710 tarihleridir. Bu tarih, Karlofça Antlaşması'ndan hemen sonrası olduğu için, defterin ihtiva ettiği kayıtlar, ağır savaşlar ve toprak kayıplarından çıkmış Osmanlı toplumundaki huzursuzluğu da ortaya koymaktadır. Bu açıdan defterin önemi bir kez daha açığa çıkmaktadır.

¹² Bkz. Özcan, "Karlofça Antlaşması", *DİA*, C. 24, TDV, s. 504-507.

¹³ Özcan, "II. Mustafa", *DİA*, C. 31, TDV, s. 278.

¹⁴ Umerâ, kılıç ehli. Ehl-i şer'in dışında kalan ve buradaki kullanım maksadıyla Osmanlı'da kaza ve eyaletlerde bulunan, sancak beyi, beylerbeyi ve onlara bağlı askeri sınıfa mensup zümreler.

¹⁵ Donanma tüfekçisi. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 1, TTK, Ankara 2018, s. 174; Levendliği doğuran sebeplerle ilgili bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, TTK, Ankara 2013, s. 33-120.

¹⁶ Daha önce reyaya, ocak tائفesinin, ehl-i örf ve ehl-i şer'in zulüm ettiği ile ilgili süreklilikli şikâyetler gelmesi üzerine Sultan II. Süleyman devrinde hususi bir hatt-ı hümayûn çıkartılmıştır. Özcan, "II. Süleyman", *DİA*, C. 38, TDV, s. 76.

vergi toplamaya gelen memurlara karşı gösterilen sert tutum olarak kendini göstermekteydi. Bazen de bizzat halk, eşkıya ile birlikte hareket etmekte, türlü bahaneler üretilerek memurlara zorluk çıkartılmakta, vergi verilmemekteydi.¹⁷ Verginin toplanmasında yaşanan bu türden sıkıntıların önüne geçmek amacıyla sık sık uyarı yazıları ve fermanlar yazılmakta ancak olayların önüne geçilememekteydi.¹⁸

Vergi memurlarına karşı sert davranmak, darb etmek, toplanan vergiyi götüren memurların yolunu kesip, hazineyi çalmak, ahalinin vergisini vermesine engel olmak gibi suçlar, XVIII. yüzyıl başlarında sıklıkla yaşanmaktaydı.¹⁹

Örneğin, Üsküp Muhassılı Abdurrahman'ın Nazırı olan Mehmed, H. 1117 / M. 1706 tarihinde iki yüz kadar eşkiyayı etrafına toplamış ve yedi yüzden fazla reayanın vergisini vermesine engel olmuştur. Eşkiyalar, toplanan cizyeyi götüren memurun da yolunu kesmiş, parayı ele geçirmişlerdir. Bu nedenle suçlulara kalebend cezası verilmiştir.²⁰

H. 1118 / M. 1707 tarihli başka bir kayıтта, Sultan II. Murat Han vakfından Karadağ'a bağlı köylerden Kadı köyünde sakin Derbendcioğullarından Mehmed, Veli, İbrahim ile Keçililer köyünden Fetvacı Mustafa ile kardeşi, halka öşürlerini verdirmemişlerdir. Eşkiyalara, halka vergisini verdirmemekten başka, halkın gözünü korkutup eşkiyalık yapmaları nedeniyle Sultaniye kale-sinde çekmek üzere kalebend cezası verilmiştir.²¹

Yine Erzurum sakinlerinden Ali ve Mehmed de, H. 1119 / M. 1707 tarihinde eşkıya ile işbirliği yapıp vergi tahsiline mani olmuşlar ve bu suçlarından dolayı Erzurum'da kalebendlik cezası almışlardır.²²

¹⁷ Reyanın, genel olarak toplumun içerisinde bulunduğu, ekonomik sıkıntılardan dolayı vergisini ödemek istememesi ya da elinde bir şey kalmadığı için devlete tepki amacıyla vergi ödemekten kaçtığı için yaşanan nahoş olaylar arşiv vesikalarında sıkça konu edilmiştir. Mesela bkz. Gelingiras kazasında Haremeyn Evkâfı'na bağlı köyde halkın öşürlerini vermemesiyle ilgili hüküm için bkz. *A.DVNS.MHM.D. 085 1 No'lu Hüküm*; Çubukabad kadısı ve Ankara mütesellimine, zeamete bağlı köylerin reyanının zaimine vergisini vermemeleri ile alakalı hüküm için bkz. *A.DVNS.MHM.D. 0096 939 No'lu Hüküm*; Afşar, Cirid, Ağaçoynunlu ve diğer aşiretlerden vergi vermemek için firar edip Kayseri'ye yerleşerek eşkiyalık yapan kişilerle ilgili hüküm için bkz. *A.DVNS.MHM.D. 00129 699 No'lu Hüküm*. İncelediğimiz defterdeki hükümlerin tarihi XVIII. yüzyıl başlarıdır. Ancak ekonomik sıkıntı ve sosyal problemlerden dolayı eşkiyalık faaliyetlerinin bir yüzyıl öncesinde de yaşandığı görülmektedir. Bkz. Ayşegül Hüseyinliklioğlu, *Mühimme Defterlerine Göre Eşkiyalık Olayları (1594-1607)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2001, s. 2.

¹⁸ Bkz. Aydın Saruhan, Menteşe sancaklarındaki mâl-ı mirî tahsiline yeniçeri ve eşkiyanın engel olduğu ve bunun engellenmesi için kaza kadılarına yazılan ferman. *İ.E. DH. 791*; Bkz. Anadolu'da ortaya çıkan eşkiyaların önüne geçilmesi hususunda Anadolu Beylerbeği Eyüb Paşa'ya yazılan hükümde, "eyâletin içinde zühür iden kuttâ' ı tarik i eşkiyâsın her ne tarikıyla olur ise 'alâ eyyi hâl ahz ve ele getirüb havza-ı hükümetde eğer â'ideyn-i sebîl ve eğer katrîn-i kurâ ve bilâddan bir ferâ mazarrat-ı eşkiyâdan mutazarır olmayub hâsil ayakları kesilüb eser-i fesâd ve şekâvetleri bi'l külliye mushammil olmasını bezl-i maktûr ve sa'y-ı mevfür iylemek bâbında fermân-ı 'âlî şân sâdır olmuştur." denilmektedir. Temel, *111 Numaralı Mühimme Defterinin 168-337. Sayfalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, s. 226; Aynı defter, hüküm no: 982, s. 280.

¹⁹ Bkz. Recep Temel, *111 Numaralı Mühimme Defterinin 168-337. Sayfalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, hüküm no: 908, s. 24.

²⁰ KK.d. 00678, s. 3/20.

²¹ KK.d. 00678, s. 4/11.

²² KK.d. 00678, s. 5/19.

H. 1121 / M. 1709 tarihinde Cumapazarı'na²³ bağlı Karaağaç köyünden Timuroğlu Murad ile Nalband köyünden Selim isimli kişiler de eşkıyabaşılığı yapmakta iken memur, has gelirlerini toplamaya geldiğinde, kendisine engel olmuşlardır. Ayrıca mezkûrlar, bölgede eşkıyalık yapımları ve çeşitli suçlara karışmaları sebebiyle Kirbe Kalesi'nde çekmek üzere kalebentlik cezası almışlardır.²⁴

Aynı yıl içerisinde Balçık kazasında oturan Veli, Süleyman, Kethüdayeri²⁵ Kurd ile birlikte, Silistre sancağı kıptilerinden 9 kişi, Niğbolu ve Silistre sancaklarının kıptiyân cizyelerinin tahsili için giden vergi memurlarına iftira atıp engel olmuşlardır. Suçlular, cizyenin toplanmasına da engel olmuşlardır.²⁶

H. 1119 / M. 1707 yılında, Rusçuk kazasına bağlı Evir köyünden Osman, Kötekli köyünden Ömer ve aralarında gayrimüslimlerin de olduğu kişiler, eşkıyalık yaparak halka çeşitli zararlar vermişlerdir. Mezkûr suçlular, birkaç senedir de vakıf mukataa gelirlerinin tahsili için gelen zabıtlere zorluk çıkarmış ve gelirlerin tahsiline engel olmuşlardır. Eşkıyaların suçlarını, Rusçuk kadısı divana arz etmiş ve vilayet sakinleri de eşkıyaların suçlarını mahzarla Divan'a bildirmişlerdir.²⁷ Dîvân-ı Hümâyûn'dan eşkıyalara sürgün cezası verilmesi kararı çıkmıştır.²⁸

H. 1120 / M. 1708 yılına ait kayıta ise Uşak'a bağlı Paşalar köyünden Kara Ahmed, Hacı Alioğlu Halil, İmam Osman ve Kuloğlu Mehmed isimli kişiler de eşkıya ile birlik olup, öşürlerini vermemişler ve başkalarına da verdirmemişlerdir. Eşkıyalar, ayrıca Uşak kalesi zabıtının bir adamını yaralamış ve tüfekçilerle dağa çıkmışlardır. Dağlarda otlayan koyun sürülerini de basarak halkı zarara uğratmışlardır. Bölgede yaşayan halk eşkıyaların faaliyetleri yüzünden korku yaşamışlardır. Daha önce haklarında emir verilen ancak itaat etmeyen eşkıyalara, sürgün cezası verilmiştir.²⁹

Kemer Edremid³⁰ sakinlerinden Yeniçeri Serdarı Süleyman, yeniçerilik iddiasında olan Taşçıoğlu Mustafa ve toplam 4 kişi, kendilerinden yana olmayan hâkim ve zabıtlere eşkıyayı musallat etmişlerdir. Ayrıca Bursa'da bulunan Sultan Murad Han Vakfı'nın Burhaniye'den toplanacak gelirlerinin tahsiline de engel olmuşlardır. H. 1120 / M. 1709 tarihli kayda göre suçlular, Rodos Adası'na sürgün edilmişlerdir.³¹

²³ Rumeli Eyaleti'nden Avlonya'ya bağlı kazalardan birisi. Sezen, *a.g.e.*, s. 161.

²⁴ KK.d. 00678, s. 7/17.

²⁵ Kethüda vekili. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 397.

²⁶ Bu kayıta geçen kişilerin eşkıyalığı ile ilgili bir ifade bulunmamaktadır. Ancak, toplumun değişik kesimlerinin vergi vermekten kaçınması ve vergi memurlarına bu derece zorluk çıkarmaları bahsine konu olan önemli bir örnek olması nedeniyle burada zikretme gereği duyduk. KK.d. 00678, s. 8/9; Buna benzer başka bir kayıt için bkz. KK.d. 00678, s. 18/2.

²⁷ Resmi makamlara şikâyet, talep ve sayır meseleler için hazırlanan imzalı arzuhal. Halk tarafından hazırlanıp imzalanarak ya da mühürlenerek herhangi bir dilek ya da şikâyeti bildirmek için devlet merkezine gönderilen kağıt. Ünal, *a.g.e.*, s. 440.

²⁸ KK.d. 00678, s. 20/10.

²⁹ KK.d. 00678, s. 22/18.

³⁰ Burhaniye'nin eski ismi.

³¹ Bu kayıta da görüleceği üzere zaman zaman yeniçeriler bizzat kendileri bu eşkıyalık faaliyetlerinde yer almışlar, halka zulüm etmişlerdir. KK.d. 00678, s. 23/10.

H. 1121 / M. 1709 tarihinde Rusçuk ve buraya bağlı yerlerde cizyeleri³² toplamakla görevli cizyedar İbrahim'e de, Çernova isimli köye gittiğinde cizyelerini toplayıp, evraklarını dağıtmak istediğinde köy sakinlerinden Poyolorgo ve Tordo isimli gayrimüslimler, "biz cizyemizi kolcu yerinden almayız, kendi reisimiz eli ile cizyeler dağıtılsın" diyerek halkı galeyana getirmişlerdir. Bu bahane ile cizyelerini vermemişler, cizyedarın cizyeleri toplamasına da engel olmuşlardır. Bundan dolayı cizyedar, cizyeleri alamayıp, köye iki saat mesafedeki Rusçuk'a gitmiş ve 10 gün süre boyunca orada kalmıştır. Bu süre zarfında cizyeler toplanamamıştır.³³

H. 1121 / M. 1709 tarihli başka bir kayıta ise Tavas kazasına bağlı Yaran-gömü, Uzunpınar, Dodurga, Yeniceli ve Gökpınar köylerinden çok sayıda kişi, eşkiya ile birleşerek halka zulüm yapmış ve Menteşe Sancağı haslarının toplanmasına da engel olmuşlardır. Mezkûr suçlular, verginin toplanmasına da engel olmakla birlikte belde işlerine de karışarak halk arasında bozgunculuk çıkarmışlardır. Eşkiyaların bu türden suçlarının olduğu Tavas mütesellimi tarafından bildirilmiş ve sürgün cezasıyla cezalandırılmışlardır.³⁴

2.2. Halktan Haksız Yere Para Toplama

Eşkiyalar, zorbalıkta sınır tanımamışlar, halktan kendilerinin belirlediği miktarlarda para toplamışlardır. Kimi zaman bunu yaparken ehl-i örften ve kadı, naib gibi ehl-i şer'de eşkiyaya yardım etmişlerdir. Halkın üzerine binen ağır vergilerin yanında bir de eşkiyanın, ehl-i örf ve ehl-i şer' taifesinin desteğini alarak halktan para toplamaya kalkması dönemin dikkat çeken eşkiyalık suçlarından birisidir. Bu türden olaylar, taşrada yaşanan idari yapıdaki ahlaki bozulmayı ve halkın içinde bulunduğu çıkmazı ortaya koymaktadır. Hatta bazı asker mensuplarının bu türden suçlara bizzat fail olarak karıştıkları görülmektedir.³⁵ Yalnızca asker değil kadı ve naib gibi hukuk adamlarının da benzer suçlara karıştığı ve kimilerinin eşkiya ile ortak hareket ettiği görülmektedir.

Örneğin, Murtezaabad³⁶ kazasında kadı naibi olan Ebubekir'in, aynı kazada yaşayan Fuzuli Paşazade Mehmed Efendi isimli kişi ile birlik olup ahalinin kanun dışı yollarla paralarını aldıkları ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine yapılan tahkikte Mehmed Efendi'nin eşkiya ile birlik olup naibden hüküm

³² Gayrimüslimlerden alınan vergi. Ünal, *a.g.e.*, s. 153.

³³ KK.d. 00678, s. 25/15.

³⁴ KK.d. 00678, s. 27/10.

³⁵ Örneğin 74 Numaralı Mühimme Defteri'ndeki bir hükümdede şu şekilde kayıt bulunmaktadır: "Konya ve Bilviran ve Hatun Sarayı kâdılarına hüküm ki, Ol caniblerde re'âyâ ve berâyâ taraflarından dergâh-ı mu'allâma 'arz-u hâl sunulub bazı eşkiya sipahi ve yeniçeri ve topçu ve cebeci namına ve bazı ehl-i fesâd seferciler karyeden karyeye gezüb emvâl ve erzâkların garet ve hasaret idüb... oğulların ve kızların çeküb ve beşer onar bin akçe salgunlar idüb virmeyanları katl idüb ve bunun emsâli zulm ve ta'addilerin bahânesi yokdur deyi sükût eylediler imdi 'umumen bölük halkı ve dergâh-ı mu'allam yeniçerileri ve topçu ve cebeciler sefer me'mur olub sefere gitmişlerdir min ba'd ol caniblerde biz sipahi ve yeniçeri ve topçu ve cebeciler deyi re'âyâ ve berâyâ zulm ve ta'addi üzere olanlar ele getirilüb haklarından gelinmek üzere..." Aydın Acar, 74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (121-241), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015, s. 29. Aynı defter hüküm: 678. Bu kayıta da görüleceği üzere halktan para toplayanlar arasında asker olan ya da kendisini asker gibi gösteren kişiler vardır.

³⁶ Bugünkü Ankara'ya bağlı Kahramankazan'ın eski ismi.

çıkarttığı, bu hükümlerle halkın parasını aldığı açığa çıkartılmıştır. H. 1121 / M. 1709 tarihli kayda göre Mehmed Efendi'ye Ankara kalesinde hapis ve kalebend cezası verilmiştir.³⁷

H. 1116 / M. 1704 tarihli başka bir kayıta, Tuzla kazasına bağlı Nusretli köyünde oturan Kara Ahmed isimli eşkıya, reaya hakkında resmi emirlerin dışında karar çıkarttırıp, ehl-i örf taifesine de halkı gammazlayıp haksız yere akçelerini aldırılmıştır. Bunun gibi türlü kötülüğü ve eşkiyalığı kendisine âdet edinmesi nedeniyle Rodos'ta kalebentliğe yazılmıştır.³⁸

Kürt haslarından Fermanlı cemaatinin³⁹ kethüdası olan Tatar Ahmed de H. 1116 / M. 1704 yılında cemaat ahalisinin her birinden haksız yere beşer onar kuruşlarını almıştır. Ayrıca kendisi gibi Çolak ve Kel Ulu isimli eşkıya ile birleşerek halka türlü kötülük etmiştir. Kethüdaya kalebend cezası verilmiştir.⁴⁰

H. 1117 / M. 1705 tarihli başka bir kayıttaki olayda ise daha önce eşkiyalığı nedeniyle sürgüne gönderilen Murad ve Abdulmuin Paşazade Yahya isimli kişiler, sürgünden döndükten sonra yine koğuculuk yaparak reaya arasında fitne çıkarmaya başlamışlardır. Mezkûr suçlular, bu türlü suçları olmasına rağmen vali tarafından kazalarına subaşı yapılmışlardır. Subaşı olduktan sonra da halktan bazılarını sebebi olmaksızın hapse atmış, bazılarının da yine haksız yere yetmiş-seksener kuruşlarını almışlardır. Bunlarla da yetinmeyen suçlular, reayayı ehl-i örfe gammazlayıp, evlerini bastırmışlardır. Ahali, suçluları kadıya ihbar etmiş, kadı da durumu Divan'a yazmıştır. Divan-ı Hümayu'ndan suçluların sürgüne gönderilmesi kararı çıkmıştır.⁴¹

Daha önce eşkiyalık yapmaları nedeniyle sürgün cezası almış kişilerin, suç işlemeye devam etmelerine rağmen vali tarafından subaşı yapılmış olmaları özellikle taşradaki idarede yaşanan yozlaşmaya güzel bir örnektir.

Devrekani⁴² kazasından Kasaplı köyünden Baykuş Ali de eşkıya ile birleşip pazar yerinde insanları dövüp, hakaret edip, küçük düşürmektedir. Ayrıca aynı köyden birisiyle kızını evlendirmek isteyen kişi olduğunda, arabasının önüne eşkiyayı getirip, kızlarını alıkoydurmaktadır. Eşkıya, kız babalarından yirmişer otuzar akçe para almadıkça kızları bırakmamaktadırlar. Eşkiyanın buna benzer suçlarına ve zulümlerine dayanamayan kaza ahalisi, sonunda eşkiyayı şikâyet etmiştir. H. 1120 / M. 1708 tarihli kayda göre, yapılan tahkikatta eşkiyanın bu ve buna benzer suçları olduğu ortaya çıkmış ve Kastamonu Kalesi'nde çekmek üzere kalebend cezası almışlardır.⁴³

Benzer bir kayıta İstar-ı Eflak kasabasından⁴⁴ Stalin isimli gayrimüslim, ehl-i örf taifesine ve zabıtlere reayanın paralarını aldırıp, halk üzerine ferman ol-

³⁷ Naibe ise nasıl bir ceza verildiği ile ilgili kayıt bulunmamaktadır. KK.d. 00678, s. 7/19.

³⁸ KK.d. 00678, s. 1/6.

³⁹ Aşiret kastedilmektedir.

⁴⁰ KK.d. 00678, s. 1/7.

⁴¹ KK.d. 00678, s. 17/3.

⁴² Daha önce Kastamonu Livası, Küre kazasına bağlı bir nahiye iken, 1700'lü yıllarda kaza olarak kayıtlara geçirilmiştir. Bkz. *Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556), Osmanlı Yer Adları II*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 6.

⁴³ KK.d. 00678, s. 7/20.

⁴⁴ 1864 yılında kaza Bosna Eyaleti'ne bağlı kaza merkezi olmuştur. Novi Varoş-Yenipazar ismiyle bilinmektedir. Bkz. Tahir Sezen, *a.g.e.*, s. 386.

maksızın vergi koydurup bunu da tahsil etmek istemiştir. H. 1118 / M. 1706 tarihli kayda göre suçlu, Divân'a kadı arzıyla bildirilmiş ve sürgün cezası almıştır.⁴⁵

H. 1122 / M. 1710 tarihli başka bir kayıta, Tırnova kazasında Gayrova köyünden Aspanu isimli papaz ise vergi bahanesiyle köy halkından haksız yere 690 kuruş para toplamıştır. Daha önce kendisiyle ilgili hak sahiplerinin hakkını verdikten sonra sürgüne gönderilmesi emredilen papaz, bu emre itaat etmemiş, bazı gayrimüslimleri etrafında toplayıp, köy zabitanın evini basmış ve dağlarda silahla eşkiyalığa başlamıştır.⁴⁶

2.3. Özel Mülke Saldırı ve Tecavüz

Eşkiyanın yalnızca taşınabilir paraya değil özel mülk gayrimenkule de taarruzda bulunduğu, insanların evini yağmaladıkları,⁴⁷ hatta evi vs. varsa bunları da bir yolunu bulup başkalarına sattıkları görülmektedir. Bunu yaparken mülk sahibine işkence yapmaktan da geri durmamışlardır.

O kayıtlardan birisi Molova⁴⁸ kazasına bağlı Telvine isimli köyde yaşanan bir olaya aittir. H. 1121 / M. 1710 tarihli dikkat çekici bu kayıta, köy kocabaşlarından⁴⁹ Dalyan, Yorgaç, Manol ve Manlaki, Derkaç, Basık ve Papa Elburz isimli gayr-i müslimler, aynı köyden sonradan Müslüman olan Fatıma Hatun'un üç yüz kuruşluk mülkünü bir yolunu bulup başkasına satmışlardır. Ayrıca Molova'ya getirdikleri Fatıma Hatun'un küfrü üzerine, naibe yüz kuruş rüşvet vererek hüccet aldirmişlardır. Bundan sonra köye götürerek üç ay boyunca işkence etmişlerdir. İşkence sırasında kerpetenle etleri kopartılmıştır. İşkence devam ederken bir yolunu bularak kaçmayı başaran Fatıma Hatun, başından geçenleri bildirmiştir. Naibe hapis ve adı geçen gayrimüslimlere ise kalebend cezaları verilmiştir.⁵⁰

Buna benzer başka bir örnekte ise Tepedelen⁵¹ kazasına bağlı bir köyde yaşanmıştır. H. 1118 / M. 1707 tarihli kayda göre, Şeytanoğlu Ali ve 4 kişi, köy ahalisinin mülklerine saldırıp meyve ağaçlarını kesmişlerdir. Ayrıca, yeniçeri çavuşlarından Mahmud Çavuş'un tarlalarını da zorla zabtettikleri, Avlon-

⁴⁵ Bu kayıt, uzunca bir süredir taşrada devam edegelen ehl-i örf-ehl-i şer' (kadı) çekişmesinin XVIII. yüzyıl başlarında da tüm hızıyla devam ettiğinin delili mahiyetindedir. Kayıta, Kadı'nın arzıyla bizzat şikâyet edilen ehl-i örfün taşrada yaşanan sıkıntıların müsebbiblerinden birisi, taşradaki eşkiyalarla ve reayaya zulmedenlerle birlikte hareket ettiği ifade edilmektedir. KK.d. 00678, s. 18/7; Ehl-i örf-ehl-i Şer' mücadelesi hakkında bkz. Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 86-87.

⁴⁶ KK.d. 00678, s. 27/16.

⁴⁷ Bkz. Hicrî 1089 tarihli Yanya Kadısı'nın arzına göre yüz otuzdan fazla eşkiya bir olup Kalpak köyünde sakin Kemal'in, anne ve kardeşlerinin oturmakta olduğu evi eşkiya tarafından yakılıp malları yağma edilmiştir. İE. ŞKRT., 1.20.1.

⁴⁸ XVI. yüzyılda kurulan Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlı Rodos'da bulunan bir kaza.

⁴⁹ Hristiyan ahalinin yoğun yaşadığı yerlerde, o bölgenin ileri gelenlerine verilen unvan. Bkz. "Kocabaşı", *DİA*, C. 26, TDV, Ankara 2002, s. 140.

⁵⁰ Kayıta adı geçen gayrimüslimlerin, naibe rüşvet vererek Fatıma Hatun'un küfrüne hüccet almaları, her ne kadar kayıta ifade edilmese de Fatıma Hatun'un sonradan İslam'a girmesi nedeniyle kendisine işkence edildiğini kanıtlar niteliktedir. Bkz. KK.d. 00678, s. 8/2.

⁵¹ M. 1520 tarihli 367 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rumeli Defteri'ne göre, Tepedelen, Rumeli Eyaleti'nin Avlonya Vilayeti'ne bağlı kazalardan biridir. Bkz. *367 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri İle 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926-1520 / 937-1530) III (Dizin)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008, s. 4.

ya Paşası ile Tepedelen kadısı tarafından Divan'a arz edilmiştir. Bu kişilerde hakkı olanların hakları alındıktan sonra bir daha bu suçlara karışmamaları için tenbih edilmesi, tenbihi dinlemezler ise sürgün edilmeleri istenilmiştir.⁵²

Arşiv belgelerine konu olan ve sıkça rastlanılan eşkiya faaliyetlerinden birisi de, eşkiyaların ev basıp, evde yaşayan ahalinin kızlarına ve kadınlarına musallat olmalarıdır.⁵³ Bu tür olaylar yalnızca ele aldığımız arşiv kaynaklarında değil, farklı dönemlere ait diğer birçok kaynakta da zikredilmiştir.⁵⁴ Dönemin güvensiz ortamı düşünüldüğünde, eşkiyanın, fukaranın malına mülküne verdikleri zararın yanı sıra bir de aileye musallat olması, halkın içinde bulunduğu travmatik durumu göstermektedir.

Örneğin, H. 1118 / M. 1707 tarihli kayıta Kastamonu kazasından Mehmedoğlu Osman ile Aydınoglu Mehmed ve onlarla birlikte bazı kişiler eşkiyalığa başlamışlar ve ahalden bazı kimselerin evini basmışlardır. Evini bastıkları kişilerin haremlerine de girip, kadınlarına tecavüz⁵⁵ kastıyla saldırmışlardır. Suçlulara kalebend cezası verilmiştir.⁵⁶

H. 1120 / M. 1708 tarihli başka bir kayıta ise Ayaş'a bağlı Gömü kasabası sakinlerinden Abdulkerim, Çavuşoğlu Ali, Şahoğlu Mustafa, İdris ve Ömer isimli kişiler, eşkiya ile birleşip aynı kasabada sakin olan Ali Efendi'yi haksız yere öldürmüşlerdir. Eşkiyalar, başka bir köyde sakin olan Mustafa isimli şahsa da *fil-i şeni'* kasdı ile saldırmışlardır. Mustafa'yı daha sonra mızrakla öldürdüğü tespit edilen eşkiyaların bundan başka birçok kişiyi de evlerine götürüp ırzlarına saldırdıkları ortaya çıkmıştır. Eşkiyaların bu suçları naib tarafından Divan'a arz edilmiş ve suçlular kalebend cezasına çarptırılmışlardır.⁵⁷

Yine, H. 1120 / M. 1710 tarihli bir başka kayıta ise Ladik kazasından Kazoğlu köyünden Kahramanoğlu ve Hüseyin isimli eşkiyalar, Çelebi Hüseyin'in cariyesinin önüne geçerek boynundan altınlarını almışlar ve cariyenin ırzına geçmek maksadıyla Ali Molla İlyas'ın evine götürüp orada tecavüz etmişlerdir. Daha sonra bu durum, köy ahalisine sorulmuş, ahali de bu şekilde kötü fiilleri, mezkûr eşkiyaların sürekli yaptıklarını söylemişlerdir. Bundan sonra, Kahramanoğlu ve Hüseyin isimli eşkiyalara kalebendlik cezası verilmiştir. Ancak mezkûrlar, üç aylık kalebend iken firar etmişler ve sakin oldukları köye gelerek, kendilerinden şikâyetçi olanlardan intikam alma maksadıyla öldürmeye çalışmışlardır.⁵⁸

Kaşaklı⁵⁹ kazasından Hoyrat isimli köyden Topal Osman ile kardeşi Çolak Halil isimli eşkiyalar, 30 civarında eşkiyayı başlarına toplayıp, halkın malını

⁵² KK.d. 00678, s. 18/15.

⁵³ Bu konu hakkında Mühimme Defterleri'nde de çok sayıda hüküm bulunmaktadır. Örneğin, Vilayet-i Budin'de sayır yerlerde *fil-i şeni* kasiyle oğlan ve kız kapıp reayaya el uzatan eşkiyanın aileleri ile birlikte Kıbrıs'a sürgün edilmesi hususunda yazılan hüküm. *A.DVNS.MHM.*, d. 14.1. Hüküm No: 785.

⁵⁴ KK.d. 00677, s. 46.

⁵⁵ Kayıtlarda ırza geçme veya tecavüz, genelde *fil-i şeni'* olarak geçmektedir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007, s. 267.

⁵⁶ KK.d. 00678, s. 5/4.

⁵⁷ KK.d. 00678, s. 6/6.

⁵⁸ KK.d. 00678, s. 6/22.

⁵⁹ Karaman Eyaleti Beyşehri Livası'na bağlı bir kaza merkezi. Bkz. *Osmanlı Yer Adları II: Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)*, s. 13.

yağma etmişlerdir. Eşkıyalar ayrıca birçok kimsenin bekâr kızlarını ve kadınlarını cebren alıkoyup türlü eziyet etmişlerdir. Ayrıca eşkıya başları, serdar atanmış değilken, kendilerini reayaya serdar diye tanıtarak, halkın oğullarını yeniçeri yapma yalanıyla kandırmışlardır. H. 1121 / M. 1709 tarihli kayda göre suçlulara Konya'da kalebend cezası verilmiştir.⁶⁰

Yeniçerilerin de bu türden suçlardan geri kalmadığı görülmektedir. Örneğin H. 1116 / M. 1704 tarihli kayıta, Bolu, Dörtdivan nahiyesi Halaslar köyünden Topal Ahmed isimli yeniçeri, başka yerlerde sakin olan kendisi gibi 3 yeniçeri ile birlikte aynı köyden Ayşe isimli hatunun gündüz vakti evine girip cariyesini kaçırıp 10 gün boyunca evinde hapis etmişlerdir. Ayrıca, Mehmed isimli bir kişinin de evini basıp eşi Hatice'yi uzun süre dağlarda gezdirmişlerdir. Eşkıyaların suçları, Bolu naibi tarafından Divan'a arz olunmuştur. Suçlulara sürgün cezası verilmiştir.⁶¹

H. 1120 / M. 1708 tarihli başka bir kayıta ise Karacak kasabasında sakin olan Ahmed isimli yeniçeri ile Yusuf isimli kimse eşkıyalık, gündüz vakti fuhuş ve içki içmek gibi suçları bulunmaktadır. Eşkıyalar, bir kıptiyeyi zorla yirmi gün boyunca evlerinde alıkoymuşlardır. Ancak, eşkıyalar arasında kavgaya doğmuş ve birbirleri arasında yaşanan vuruşmada ölümler de meydana gelmiştir. Bu durumu kadı, Divan'a arz etmiş, hayatta olan eşkıyalar, sürgüne gönderilmişlerdir.⁶²

H. 1121 / M. 1710 tarihinde Ankara Şemseddin Mahallesi'nde sakin yeniçerilerden Medet Mustafa isimli eşkıya da, aynı mahalleden Seyyid Hacı Ahmed bin Seyyid Salih isimli kimsenin kapısına, kılıç ve tüfek ile varmış, küfredip, kapısını parçalamıştır. Yeniçeri eşkıyası, tam Seyyid Hacı Ahmed'i öldürmek üzereyken Ankara Paşası kethüdası araya girip Hacı Ahmed'i ölümden kurtarmıştır. Bundan sonra mahkemeye çıkartılamayan yeniçeri hakkında naib, divana arzda bulunmuş, divandan gelen cevapta yeniçeriye kalebend cezası verildiği bildirilmiştir.⁶³

Bayramlı⁶⁴ kazası Akpınar köyü sakinlerinden ve yeniçeri olan Süleyman ile kardeşi Ali ise H. 1121 / M. 1709 tarihli kayda göre kendileri gibi eşkıyalık yapan Halil, Ahmed, Kısacıkoglu Ahmed ve Ömer isimli yeniçerilerle birlik olup Mustafa isimli kişinin evini basmışlar ve eşini alıkoymuşlardır. Yeniçeri eşkıyaları, reayanın eşyasını da dışarı atmış, bir küçük çocuğunun da canına kıymışlardır. Suçlulara Giresun Kalesi'nde kalebentlik cezası verilmiştir.⁶⁵

H. 1120 / M. 1708 tarihli kayıta ise Ermenek kazasından Gargara⁶⁶ isimli köyden Abdülatif Serhad isimli kişi de seksen kadar eşkıyayı başına toplaya-

⁶⁰ KK.d. 00678, s. 7/20.

⁶¹ KK.d. 00678, s. 15/9.

⁶² KK.d. 00678, s. 21/2.

⁶³ KK.d. 00678, s. 9/4.

⁶⁴ Canik kazasının isimlerinden birisi. Canik-i Bayram-Bayramlı. Bkz. *Osmanlı Yer Adları II: Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)*, s. 18.

⁶⁵ KK.d. 00678, s. 7/13.

⁶⁶ Güneyyurt. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s. 278.

rak insanların evlerini basmış, ailelerine saldırmış ve mallarını yağmalamıştır. Suçlulara sürgün cezası verilmiştir.⁶⁷

Başka bir kayıтта ise H. 1120 / M. 1708 tarihli olayda Balçık kasabasında yeniçerilik iddiasında olan Nurullah, Hocaoğlu Mehmed, İbrahim isimli şahıslar eşkiya başlığı yapmaktadırlar. Eşkiyabaşları, Ertuğrul Gazi Vakfi mütevellisi Mehmed'in hizmetkârının üzerine saldırmışlar, mütevellinin de evini basmışlardır. Müteveli Mehmed'in hamile eşi korkusundan doğum yapmıştır.⁶⁸ Eşkiyalar, Bozcaada kalesinde kalebentlik cezasına çarptırılmışlar, ancak çavuş, emr-i şerifle eşkiya başlarını tutup götürürken, 4 kişi, önlere geçerek, suçluların pranga ve kelepçelerini kırmışlar ve eşkiyaları çavuşların elinden kaçırmışlardır.⁶⁹

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi fukaranın malını çalan eşkiyalar, bununla da yetinmeyip halkın aile hayatını parçalamış ve toplumda tamiri mümkün olmayan bir yıkım bırakmışlardır.

2.4. İnsan Kaçırma ve Satma

Yaygın olan eşkiya faaliyetlerinden biri de reayanın, kölelerini, kızlarını ya da kadınlarını kaçırp başkasına satmaktır. Bu konudaki en dikkat çekici kayıtlardan birisi H. 1120 / M. 1708 tarihli, Karahisar-ı Şarkî sancağında vuku bulan olaydır. Mezkûr sancağın İlbasdı kazasında sakin Deli Mehmed isimli eşkiya, fesadı ve eşkiyalığı hakkında daha önce emr-i şerif çıkartılmış olmasına rağmen firar ederek aynı kazadan kendisi gibi eşkiya olan kişilerle birleşmiştir. Eşkiyalar, halktan bazı kişilere saldırmış, darp edip yaralamıştır. Aynı kişiler, aynı kazadan Mustafa isimli kişinin de eşini cebren alıkoymuş, daha sonra da esir gibi satmışlardır. Eşi kaçırılıp, alıkonulan sonra da köle gibi satılan Mustafa, kendi eşi için daha fazla para ödeyip karısını kölelikten kurtarmıştır. Suçlulara hapis ve kalebent cezaları verileceği not edilmiştir.⁷⁰

Yukarıdaki olay, dönemin toplumunun geçirdiği sosyal travmanın anlaşılması bakımından önemli bilgiler sunmaktadır. Eşi, eşkiya tarafından kaçırılıp satılan bir kişinin, durumu kadiya bildirmeyip, daha önce ödenen paradan daha yüksek bir miktar ödemeyi göze alıp eşini kurtarmış olması, toplumun içinde bulunduğu çaresizliği, adli teşkilata güvensizliği ve eşkiyadan duyulan korkuyu ortaya koymaktadır.

H. 1117 / M. 1705 tarihli başka bir kayıтта ise Hurpeşte'de⁷¹ sakin olan Tatar Mehmed, oğlu Mahmud, Yaban Hasan, Divan Köyü'nden Yusuf ve Molla Mehmed, kendileri gibi 50 nefer eşkiya ile bir olup halkın mallarını ve kadınlarını yağma etmişlerdir. Bu suçlarından dolayı daha önce sürgüne gönderilmeleri hususunda emr-i şerif verilmiş iken firar etmişlerdir. Yakalanan eşkiyalara bu kez kalebent cezası verilmiştir.⁷²

⁶⁷ KK.d. 00678, s. 23/12.

⁶⁸ Kayıтта *vaz-ı haml* şeklinde geçmektedir.

⁶⁹ Kayıтта her ne vakit yakalanırlarsa Bozcaada'ya kalebent olarak gönderilmeleri istenmektedir. KK.d. 00678, s. 30/7.

⁷⁰ KK.d. 00678, s. 7/12.

⁷¹ Rumeli Eyaleti'nde Kesriye Vilayeti'ne bağlı bir kaza. Bkz. Sezen, *a.g.e.*, s. 360.

⁷² KK.d. 00678, s. 6.

H. 1120 / M. 1708 tarihli başka bir olay ise Haymana'da meydana gelmiştir. Haymana kazasından Göben Mustafa ve Halil isimli eşkiyalar ise kırk-elli tüfekçi ile kaza ahalisinin menzillerini basıp kızlarını kaçırp, başkalarına satmışlardır. Eşkiyalar, sürgün cezasına çarptırılmışlardır.⁷³

Başka bir kayıтта ise Yakup Bey Derbendi⁷⁴ kazasından Fazlı isimli eşkiya, kırk elli tüfekçi toplayıp, çok sayıda kişinin evlerini basıp mallarını yağmalamış ve ırzlarına saldırmıştır. Eşkiyalar, reayanın kölelerini de zorla alıp başkalarına satmışlardır. Molla Hasan isimli kişinin kölesinin nikâhlısını ve kız kardeşini de cebren alıkoyup başkasına vermişlerdir. H. 1120 / M. 1708 tarihli kayıttaki bilgilere göre suçlulara kalebend cezası verilmiştir.⁷⁵

H. 1121 / M. 1709 tarihli yaşanan olayda, Bayramlı kazasının⁷⁶ Fındıklı köyünden Elmaoğlu Mustafa isimli yeniçeri ise eşkiyaların başına geçip kırk elli civarında eşkiya ile insanların yoluna çıkıp mallarını gasp etmiştir. Ayrıca reayanın evlerini basıp, bekâr kızlarını da alıkoyup esir gibi satmıştır. Eşkiyalar, Mehmed isimli kimsenin de kardeşini dağda katletmişlerdir. Eşkiyalar, kalebend cezasına çarptırılmışlardır.⁷⁷

Tırnova⁷⁸ kazasına bağlı Berkofça⁷⁹ köyünden Çolak Hasan Sipahi de eşkiya ile birlik olup, halkın mallarını gasp edip, evlatlarını da esir gibi satmıştır. Ayrıca sürekli içki içmesi⁸⁰ ve eşkiyalık yapması nedeniyle Tırnova ahalisi durumu haber vermiş ve sipahi eşkiyasının suçları, naip tarafından Divân'a bildirilmiştir. H. 1121 / M. 1709 tarihli kaydın verdiği bilgiye göre eşkiyaya Rusçuk kalesinde çekmek üzere kalebentlik cezası verilmiştir.⁸¹

2.5. Yol Kesme

Eşkiyalar, evleri ve meskenleri bastıkları gibi yolculara da musallat olmaktan geri durmamışlardır. Dönemin şartları düşünüldüğünde eşkiya baskınlarından kurtulmak kolay değildir. Dağ başlarında, geçitlere kümelenen eşkiyalar, yolcuları soymuşlar ve bazen de katletmişlerdir. Eşkiyanın arşiv kayıtlarına yansıyan vasıflarından birisi de *kitau't-tarik* yani *yol kesme* âdetidir. Yol kesme suçlarına genel olarak bakıldığında bu suçların bazıları toplu eşkiya faaliyeti olduğu gibi bazıları da bu suçu âdet edinmiş münferid suçlularca işlendiği görülmektedir.

Hemen belirtelim ki, eşkiyaların yol kesme suçları, sadece reayaya yönelik değil, yukarıda da örnekleri verildiği üzere vergi tahsildarlarını da hedef

⁷³ KK.d. 00678, s. 23/7.

⁷⁴ Trabzon Eyaleti, Ordu Vilayeti'ne bağlı Perşembe kazasının isimlerinden birisi. Bkz. Sezen, *a.g.e.*, s. 798.

⁷⁵ KK.d. 00678, s. 7/1.

⁷⁶ Ordu'nun eski isimlerinden birisi. Bkz. Sezen, *a.g.e.*, s. 311.

⁷⁷ KK.d. 00678, s. 7/14.

⁷⁸ Bugün Bulgaristan'a bağlı şehir. Tahir Sezen'in, *Osmanlı Yer Adları* eserinde Tırnovi şeklinde de geçmektedir. Bkz. Tahir Sezen, *a.g.e.*, s. 75; ayrıca bkz. Machiel Kiel, "Tırnova", *DİA*, C. 41, TDV, İstanbul 2012, s. 118-122.

⁷⁹ Daha sonra Tuna Vilayeti'ne bağlı Vidin'e bağlanmıştır. Bkz. Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilayetinde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Turkish Studies*, Volume: 9/4, Spring 2014, s. 709.

⁸⁰ Kayıтта "*müzmin-i hamr*" diye not edilmiştir.

⁸¹ KK.d. 00678, s. 8/13.

almıştır. Biz, bu başlık altında halka yönelik gerçekleşen yol kesme faaliyetlerinin örneklerini vereceğiz.

Örneğin, H. 1120 / M. 1709 tarihinde, Seferihisar kasabası sakinlerinden Hacı oğlu Ahmed, Ahmed oğlu Mehmed ve Yusuf isimli eşkiyalar, Süleyman isimli kişinin hizmetkârını cebren alıkoyup, başka bir yerde tecavüz kastında bulunmuşlardır. Eşkiyaların bu türlü suçlarının yanında reayanın yolunu kesme ve pazarlarda halkı darb etmek suçları da bulunmaktadır. Seferihisar kadısı tarafından eşkiyaların halleri divana bildirilmiş ve Seferihisar kalesinde çekmek üzere kalebind cezasına çarptırılmışlardır.⁸²

Bu türden suçları işleyenler arasında âyandan kişiler de olmuştur. Örneğin, H. 1117 / M. 1705 tarihinde Hoyran⁸³ kazasından Seyyid İbrahim ve Osman Ağa isimli âyandan kişiler, avarız ve diğer vergiler toplandığı sırada kendileri için de yüz ellişer kuruş alıp, halkı, ehl-i örf'e şikâyet edip, ehl-i örf taifesini halkın üzerine salmışlardır.⁸⁴ Ayrıca ehl-i örf'e reayanın haksız yere mallarını da aldırılmışlardır. Mezkûrlar, bu suçlarından başka halkın yolunu kesmekte, halk arasında fitne çıkarmaktaydılar. Sonunda kaza ahali durumu ihbar etmesi ile Hoyran kadısı, Divan'a suçluları arz etmiş ve kendilerine sürgün cezası verilmiştir.⁸⁵

Tek başına eşkiyalık yapıp yol kesen ve türlü suçlara karışan kişiler de bulunmaktaydı. Örneğin H. 1117 / M. 1705 tarihli örnekte, daha önce Kırkilise'de⁸⁶ oturan ve Bergos'a sürgün edilen Fatma Hatun ve eşi Mehmed, hırsızlara yardım ve yataklık yapmaktaydılar. Oğulları ise yol kesicilik yaptığı suçlamasıyla Bergos ahali tarafından kadıya şikâyet edilmiştir. Kadı ise durumu Divan'a arz etmiş ve suçlulara sürgün cezası verilmiştir.⁸⁷

Münferid yol kesicilik suçuna bir örnek de H. 1118 / M. 1706 tarihinde Ergiri kazasında yaşanmıştır. Ergiri'ye⁸⁸ bağlı Lehve isimli köyden Hüseyin

⁸² KK.d. 00678, s. 6/16.

⁸³ Bugün Eğirdir'in kuzeyinde olan, Osmanlı döneminde ise 1568 tarihine kadar idari bir birim olarak görülmekte, bu tarihten itibaren bir kaza olarak Osmanlı kayıtlarında yer almaktadır. Bkz. Behset Karaca - Dilek Şenkul, "Nüfus Defterlerine Göre Hoyran Kazası'nın Demografik Yapısı (1831-1847)", *Cedrus*, S. VIII, Yıl: 2020, s. 689.

⁸⁴ Kılıç ehl-i dediğimiz sancak beyi, beylerbeyi, mütesellim ve diğer askerî idareciler ehl-i örf sınıfına girmekteydi. Ehl-i örf, nüfuzunu genişletmek ve halktan daha fazla vergi toplamak istemiştir. Devlet ise bunun önüne geçmek istemiş, kadıya geniş yetkiler vermiştir. Kadıya ehl-i örf'e tabi olmadan divana arz sunma ve şikâyet hakkı verilmiştir. XVI. yüzyılın sonundan itibaren özellikle Celâli isyanlarının sosyal düzeni bozması ve ehl-i örfün çeşitli isimler altında yeni vergiler toplamak istemesi karşısında halk kitleler halinde şikâyetlerini Divân-ı Hümâyun'a bildirmeye başlamıştır. Bunun üzerine devlet de kadılara sık sık fermanlar göndermiş, ehl-i şer'in, ehl-i örfün tesiri altında kalmadan yapılan haksızlıkları önlemesini ve reyâyâyı onların zulmünden korumasını istemiştir. Fermanlarda, özellikle ehl-i örfün çeşitli bahanelerle halktan toplamaya çalıştığı yeni vergilerin tahsiline engel olunması ve halktan bazı kimseleri ehl-i örf'e gammazlayanların veya ehl-i örf ile birleşerek halka zulmedenlerin cezalandırılması istenmiştir. Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *DİA*, C. 10, TDV, İstanbul 1994, s. 519-520.

⁸⁵ KK.d. 00678, s. 16/8.

⁸⁶ Kırklareli'nin eski ismi. Bkz. Metin Tuncel, "Kırklareli", *DİA*, C. 25, TDV, Ankara 2002, s. 479-481.

⁸⁷ KK.d. 00678, s. 16/9.

⁸⁸ Bilindik ismi Ergirikasrı'dır. Detaylı bilgi için bkz. Michael Kiel, "Ergirikasrı", *DİA*, C. 11, TDV, İstanbul 1995, s. 298-299; Oğuzhan Durmuş - Rijetê Simitçiu, "Arnavutluk Berat Vilâyeti'nde Yer Adları (Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid'e Göre)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 1, Temmuz 2016, s. 91-102.

oğlu Ali, mahallesi halkına haksız yere düşmanlık ve türlü eziyet ve sıkıntı vermekteydi. Mezkûr Ali, ayrıca türlü kötülükler yapmakta ve insanları öldürmek kasdıyla üzerlerine tüfek atmaktaydı. Aynı kişinin ayrıca yol kesicilik yapması nedeniyle kaza ahali kendisinden şikâyetçi olmuş ve başka bir yere sürgün edilmiştir.⁸⁹

H. 1118 / M. 1706 tarihinde, Tırnova⁹⁰ kazasına bağlı Zerdede isimli köy sakinlerinden Tatar İvaz ise gece ve gündüz yollara inip reyanın yol kesmekte ve eşkıyalık yapmıştır. Eşkıya, yol kesmenin yanında has, zeamet ve tımar köylerinin hayvanlarını çalmakta, reayaya türlü zulüm etmekteydi.⁹¹

Aynı şekilde, H. 1117 / M. 1705 tarihli kayda göre Karaağaç⁹² sakinlerinden Karacehennemöğlü Hacı Mustafa, Gücenöğlü Halil ve İsmail ile Bolulu Ahmed, halkı rahatsız etmekte ve Seyyid Mustafa isimli kimsenin önüne yetmiş tane eşkıya ile çıkmışlardır. Eşkıyalar, Kuşadası'na sürgüne gönderilmişlerdir.⁹³

H. 1119 / M. 1707 tarihli başka bir kayıta ise Eğin⁹⁴ kazasına bağlı Mollalı isimli köyden Ahmed oğlu Ali isimli bölükbaşı, Halil isimli kişiyi, bağından evine dönerken yoluna çıkmış ve zevcesine tecavüz etmek kastıyla üzerlerine hücum etmiştir. Olayın aslı ahalden sual edilince de, ahali kendisinin güvenilmez birisi olduğunu, reaya arasında fesad çıkardığını ve yol kesmek âdetinde olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine suçluya sürgün cezası verilmiştir.⁹⁵

Toplanan vergileri çalmak üzere yapılan yol kesme faaliyetlerine ilginç bir örnek de H. 1117 / M. 1706 tarihinde Antakya'dan toplanıp Haleb'e götürülen cizyenin gasp edilmesi olayıdır. Antakya'dan toplanıp Haleb'e götürülen toplam bin altı yüz seksen kuruşluk cizye gelirini Burhanlı Türkmeni kethüdası Mustafa, etrafına topladığı eşkıyalarla bir olup, parayı Haleb'e götürmekle görevli Arslan Paşa'nın önünü kesmişlerdir. Eşkıyalar, mal ve eşyalar ile cizyeyi çalmışlardır. Daha sonra Kethüda Mustafa, parayı Türkmenlerden alıp Haleb'e götürüp teslim edeceğini beyan etmiş, 9 Türkmeni de kefil edip kaleye koydurmuş ancak parayı iade etmemiştir.⁹⁶

2.6. Sokakta Silahla Gezme

Osmanlı Devleti'nde eşkıyalık faaliyetleri başlayınca asayışı korumak amacıyla halkın elindeki tüfekler toplatılmıştır. Bununla ilgili zaman zaman eyaletlere yazılar gönderilmiştir. Reaya veya eşkıya ayrımı yapılmadan tüfeklerin tamamının toplanması üzerine yazılar yazıldığı ancak bunda ba-

⁸⁹ KK.d. 00678, s. 18/6.

⁹⁰ 1530'dan 1711'e kadar Rumeli eyaletinde Niğbolu Sancağı'na bağlı kaza durumundaydı. Daha fazla bilgi için bkz. Sezen, *a.g.e.*, s. 752.

⁹¹ KK.d. 00678, s. 18/9.

⁹² Kayıtta 'Karaağaç mukataası' şeklinde geçmektedir. Ancak nereye bağlı olduğu ile ilgili bilgi yoktur.

⁹³ KK.d. 00678, s. 27/10.

⁹⁴ 16. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı, Arapkir Livası ve kazasına bağlı nahiyedir. Bugünkü Erzincan sınırlarındaki Kemaliye'dir. Bkz. *Osmanlı Yer Adları II: Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)*, s. 22.

⁹⁵ KK.d. 00678, s. 19/11.

⁹⁶ Kayıtta, meblağın eksiksiz olarak Haleb'e irsali sağlanmadıkça 9 kişinin salıverilmemesi istenmektedir. KK.d. 00678, s. 2/10.

şarılı olamadığı görülmektedir.⁹⁷ Şüphesiz bunda başarısız olunmasının çok yönlü sebepleri vardır. Bunlardan bazıları, tüfek toplama konusunda görevlendirilen memurların görevini layıkıyla yapmamaları ve kimi zaman eşkiyaya el altından silah satmış olmalarıdır.⁹⁸ Bununla birlikte reaya da tüfeklerini vermemek üzere türlü bahaneler üretmiştir.⁹⁹ Hal böyleyken kanunen, tüfek taşınması yasaklanmış¹⁰⁰ olmasına rağmen, eşkiyaların ellerinde türlü silahlarla ulu orta gezinmelerine ve halka zulüm etmelerine engel olunamamıştır.

Eşkiyanın, topluluk halinde sokak ve çarşılarında gezmekte olduğu, kılıç, şiş, bıçak, tabanca ve tüfek gibi silahlar taşıdıkları anlaşılmaktadır. Halkı zor kullanarak soyan ve kadın ve kızlarını alıkoyan eşkiyaların, çarşıda insanlara küfür ve hakaretle, darb ettikleri hatta insan katlettikleri kayıtlara geçmiştir. Eşkiya gruplarının *tüfek-endâz* denilen tüfekçi çeteleri de vardı.

Örneğin, H. 1120 / M. 1708 tarihinde Yakupbey Derbendi kazasında eşkiyalık yapan Fazlı isimli eşkiyanın, 40-50 kişilik tüfekçi ile reyanın evlerini basıp mallarını ve ırzlarına saldırdığı kaydedilmiştir.¹⁰¹

Eşkiyalar, mevcut güvensizlikten faydalanıp sokaklarda, pazarlarda silahlarla dolanmakta, kimi zaman halkın gözü önünde insan katletmekteydi. Mesela; H. 1120 / M. 1708 tarihinde Zağra-i Atik¹⁰² kazasında yeniçeri serdari olan Yusuf, camiden gelirken sipahilik iddiasında olan Halil isminde eşkiya tarafından saldırıya uğramıştır. Halil, yeniçeri serdari Yusuf'un önüne geçip bir elinde şarap testisi, diğer elinde balta ile saldırıp, şarap destisi ile başına vurup, balta ile de birkaç yerinden yaralamıştır. Daha sonra kılıç ile öldürmek amacıyla üzerine saldırmışken, yeniçeri serdari Yusuf çevredekiler tarafından kurtarılmıştır.¹⁰³

H. 1117 / M. 1705 tarihinde, Gümölcine sakinlerinden Köroğlu Ahmed, Hasanoğlu Abdi, Pehlivan Mustafa ile Serracoğlu Mustafa sürekli olarak tüfek, şiş¹⁰⁴ ve kılıç ile herkesin göreceği şekilde gezip halka korku vermişlerdir. Eşkiyalar, ayrıca kadı, naib, imam gibi şer'î görevlilerin ailelerine de saldırmışlardır. Buna benzer suçlarının nihayeti olmayan suçlulara Kavala kalesinde kalebend cezası verilmiştir.¹⁰⁵

⁹⁷ Örneğin, Amasya Beyi'ne yazılan hükümde, reaya ve levend taifesine tüfek kullanımının yasaklanması ve ellerindeki tüfeklerin toplanması emredilmiştir. *A.DVNS.MHM.*, d. 003, hüküm no: 900, s. 207; Ayrıca, İnegöl, Pazarcık, Bilecik ve İnönü kadınlarına gönderilen hükümde de reayadan hiç kimseye tüfek kullandırılmaması, ellerinde olan tüfeklerin toplanması emredilmektedir. Bkz. *aynı defter*, hüküm no: 994.

⁹⁸ Bkz. Ayşe Erol, *78 Numaralı Mühimme Defteri'nde (H. 1018 / M. 1609-1610) Yer Alan Anadolu Eyaleti'ne Ait Hükümlerin Tasnif ve Tahli*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2016, s. 49-50; *78 Numaralı Mühimme Defteri*, hüküm: 644, s. 244.

⁹⁹ Erol, *a.g.e.*, s. 48; *78 Numaralı Mühimme Defteri*, hüküm: 1526, s. 593.

¹⁰⁰ Akdağ, *a.g.e.*, s. 200-201.

¹⁰¹ KK.d. 00678, s. 7/1.

¹⁰² *Eski Zağra*. Rumeli eyaletinde Filibe'ye bağlı bir kazaydı. Bkz. Tahir Sezen, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁰³ KK.d. 00678, s. 6/11.

¹⁰⁴ Kayıtta *pinyal* olarak geçmektedir.

¹⁰⁵ KK.d. 00678, s. 2/23.

H. 1120 / M. 1708 tarihli başka bir kayıta ise Akhisar Saruhan kasabası sakinlerinden Seyyid İbrahim ile kardeşleri Hasan ve Hüseyin, elinde silahla Osman isimli şahsa saldırıp birkaç yerinden yaralamışlardır. Eşkiyalarla ilgili yapılan soruşturmada, sürekli olarak silahlarla sokaklarda gezdikleri, insanlara zarar verdikleri ve eşkiyalık yaptıkları ortaya çıkmıştır. Suçlulara Manisa kalesinde kalebentlik cezası verilmiştir.¹⁰⁶

Eşkiyalar, ellerinde silahlarla köy köy gezmişler, gittikleri köylerde de insanlara yalanlar söyleyip çeşitli zulümler etmişlerdir. Bu eşkiyalar arasında yeniçeriler de yer almış hatta eşkiyabaşılığı yapmışlardır. Örneğin, H. 1116 / M. 1704 yılında Hisarönü'nde (Filyos) yeniçeri serdarı olan Bünyalid ismiyle bilinen eşkiya, kendisi gibi eşkiyaların başına geçerek, silahlarla köy köy gezmeye başlamış, gittiği yerlerde de halka zulmetmiştir. Eşkiyaya yoldaşlarıyla birlikte Seddülbahir kalesinde kalebent cezası verilmiştir.¹⁰⁷

Başka bir kayıta, H. 1120 / M. 1708'de Tuzla kazasına bağlı Papazlık isimli köyde oturan Molla Mehmed isimli kişi yeniçerilik iddia edip eşkiyalığa başlamıştır. Halkı, “*serdar ve müfettiş oldum*” diyerek kandırmaya çalışan eşkiya, kırk-elli kadar eşkiyayı başına toplayıp, köy köy dolaşmaya başlamıştır. Gittiği köylerde ise reayaya baskı kurup zulüm etmiş, vergi toplanacağı sırada da eşkiyalarla bir olup vergi toplanmasına engel olmuştur. Suçlulara sürgün cezası verilmiştir.¹⁰⁸

Benzer bir kayıta, H. 1117 / M. 1705 tarihinde Mehmed isimli eşkiya, etrafına topladığı eşkiyalarla köy köy gezip, kendisini ‘*Mehmed Paşa*’ olarak tanıtmıştır. Eşkiya ordusuyla gittiği yerlerde kendini kimi zaman Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa, kimi zaman da Karahisar-ı Şarki Beylerbeyi olarak tanıtmıştır. Gittiği yerlerde halka çeşitli zulümler etmiştir. Suçluya Karahisar-ı Sahip kalesinde çekmek üzere kalebent cezası verilmiştir.¹⁰⁹

H. 1120 / M. 1708 tarihinde Kudüs sakinlerinden Henna isimli Hristiyan ise eşkiyalık yapıp, kendisi gibi olanlarla birlikte çarşıda pazarda silahla gezip, halka türlü eziyet etmiştir. Fukaradan bazılarını da iftira ve kabahat suçu atarak insanların mağdur olmasına neden olmuştur. Kendisiyle ilgili yapılan soruşturmada suçlu ortaya çıkmış ve sürgün cezası verilmiştir.¹¹⁰

Bu türlü eşkiyalık suçları kayıtlarında bazı din görevlileri de zikredilmiş hatta fail olarak olaylarda yer almışlardır.

Örneğin, Razlık¹¹¹ kazasına bağlı Biliç köyünden İmam Ali Hoca ise H. 1118 / M. 1706 tarihinde köy halkını tahrik ve küçük düşürmüş ayrıca vakıf köylerinden toplanacak vergilere de kardeşi İbrahim ile engel olmuştur. İmam, aynı zamanda alenen silahla sokakta gezip halka korku vermiştir. Geceleri ise halkın evlerini ve ahırlarını yakmıştır. Razlık kadısı tarafından suçları divana arz edilen imam sürgün cezasıyla cezalandırılmıştır.¹¹²

¹⁰⁶ KK.d. 00678, s. 6/18.

¹⁰⁷ KK.d. 00678, s. 2/1.

¹⁰⁸ KK.d. 00678, s. 22/8.

¹⁰⁹ KK.d. 00678, s. 2/19.

¹¹⁰ KK.d. 00678, s. 21/6.

¹¹¹ Rumeli'de Selanik Eyaleti'ne bağlı kazalardan biri. Bkz. Sezen, *a.g.e.*, s. 637.

¹¹² KK.d. 00678, s. 26/15.

2.7. Halka Küfür ve Darp

Eşkiyaların sıklıkla işlediği suçlardan birisi de halka ulu orta küfretmek, hakaret etmek ve darp etmektir. Halkı sindirmek için açık alanlarda silahla gezen eşkiyaların sık sık haksız yere, insanlara baskı kurup, darp edip, kendilerine ve ailelerine küfrettikleri kaydedilmiştir.¹¹³

Örneğin, H. 1119 / M. 1707 tarihinde, Manyas kazasına bağlı Bölücek isimli köyden Mustafa isimli eşkiya, köyün imamına ve köy sakinlerine küfredip, insanları küçük düşürmüştür. Ayrıca, mezkûr eşkiya, köy ahalisinden bazılarını da alenen tecavüz etmek amacıyla saldırmıştır. Eşkiya, köyden sürgün edilmiştir.¹¹⁴

Yine H. 1120 / M. 1708 tarihinde Uzunca kasabasından Fazlı isimli eşkiya da, çok sayıda suçsuz ve namuslu insanlara sövüp azarlamayı kendisine âdet edinmiştir. Kasaba ahalisi, kendisinden emin olmadığı için şikâyetle bulunmuş ve suçluya sürgün cezası verilmiştir.¹¹⁵

Diğer eşkiyalık suçlarında olduğu gibi halka azarlama, küfür gibi suçlarda da yeniçerilerin yer aldıklarını görüyoruz.

Mesela H. 1120 / M. 1708 tarihinde, Uluborlu kasabasından Hasan ve İbrahim isimli yeniçeriler, Hacı Mustafa isimli kişiye saldırıp elini yakmışlar, darp edip ailesine küfür etmişlerdir. Mezkûrların suçu, Isparta kadısından Divan'a arz olunduktan sonra sürgün cezasıyla cezalandırılmışlardır.¹¹⁶

H. 1121 / M. 1709 tarihinde Ayandon¹¹⁷ kazasından Turnacıgözü Büyük Mehmed isimli bir yeniçeri de, Müslümanların mallarını ve eşyalarını almış, ailelerine de saldırmıştır. Reayadan bazılarını da öldürmüş, bazılarının kızlarını da zorla kaçırıp başkalarıyla evlendirmiştir. Yeniçeri bu suçlarından dolayı sürgün cezasıyla cezalandırılmıştır.¹¹⁸

Yeniçerilerden başka bazı imam ve müezzin gibi kişilerin de benzer suçlara karıştığı kayıt edilmiştir.

Mesela; H. 1119 / M. 1708 yılında Kavala kazasına bağlı Eskikavala isimli köyde imam ve hatip olan Osman, halkın, ailelerinin yanına gidip türlü küfür ve hakaret etmiş, ehl-i orfe fukarayı gammazlayıp halkı mağdur etmiştir. Ayrıca ehl-i orf taifesini suçsuz insanlara karşı kışkırtarak, insanların mağdur olmalarına sebep olmuştur. İmam Osman'ın ilginç bir başka suçu ise halkın ölümlerinin çürümüş cesetlerini ateşe verip yaktırmasıdır. Buna dayanmayan halk şikâyetçi olmuş ve İmam Osman'ın eskiden sakin olduğu Salyan isimli köye taşınması istenmiştir.¹¹⁹

H. 1118 / M. 1707 tarihli bir başka kayıta ise Büyükçekmece kasabasında Şehid Mehmed Paşa Camisi'nde müezzin vekili olan Berber Osman'ın da

¹¹³ Kayıtlarda, sövmek-azarlamak, genelde *şetm* kelimesiyle kaydedilmiştir. Bkz. Şetm: sövme. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 993.

¹¹⁴ KK.d. 00678, s. 19/10.

¹¹⁵ KK.d. 00678, s. 22/15.

¹¹⁶ KK.d. 00678, s. 22/13.

¹¹⁷ Sinop'a bağlı Türkeli İlçesi'nin eski ismi. Tahir Sezen, *a.g.e.*, s. 768.

¹¹⁸ KK.d. 00678, s. 25/1.

¹¹⁹ KK.d. 00678, s. 21/1.

kasaba ahalisine küfür edip, insanları küçük düşürdüğü öğrenilmiştir. Bu suçlarından dolayı müezzin vekiline sürgün cezası verilmiştir.¹²⁰

Sonuç

Yukarıda örnekleri verilen eşkıyalık faaliyetleri, Bozoklu Celal, Karayazıcı, Deli Hasan gibi isimlerin başını çektiği, devleti uzun süre uğraştıran büyük çaplı eşkıyalık faaliyetleri değil, daha bölgesel ve bazıları da münferit olaylardır. Ancak bu dönemde benzer suçların ve eşkıyalık faaliyetlerinin yoğun olması, dönemin Osmanlı toplumunun yaşadığı sıkıntıları yansıtmaktadır.

Bu dönemde halkın *sosyo-iktisadi* durumundan dolayı özellikle vergi memurlarına karşı sert tutum dikkat çekmektedir. Reaya, vergi toplanması sırasında memurlara karşı gerçekleşen eşkıyaların faaliyetlerinde, eşkıyalarla birlikte hareket etmiştir. Vergilerin düzenli olarak toplanamaması nedeniyle var olan ekonomi giderek bozulmuş, böylelikle halk üzerindeki vergi yükü artmaya devam etmiştir. Eşkıya, kimi zaman zorla, kimi zaman da ehl-i şer' ve ehl-i örf taifesini de yanına alarak uydurma vergiler koymuş, halkın üzerinden geçinmeye çalışmıştır. Bazı kadı, naib, hatta imam gibi ulemadan, aynı zamanda ehl-i şer'den olan kişiler ile ehl-i örf taifesinden askeriler eşkıya faaliyetlerine bizzat katılmışlar ya da destek vermişlerdir. Eşkıyalardan bazıların suçları bilinmesine rağmen subaşı gibi görevlere getirilmiş, böylece halka eziyet etmelerinin önü açılmıştır. İnsanların mülklerine eşkıya tarafından el konulmuş, bir yolu bulunarak satılmıştır. Bu satış işlerinde de yine kadı ve naiblerin görevlerini suiistimal etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Eşkıyanın kadı ve naibe rüşvet vererek suç işlediği, bu dönemde rüşvetin bir hayli yaygın olduğu görülmektedir. Reyanın, emlakına, hayvanlarına ve meyve ağaçlarına zarar verilmiş zor durumda kalan halk çaresiz bırakılmıştır.

Eşkıyalar, reyanın evlerini basmış, kadın ve kızlarına tecavüz etmişler, insanları katletmişlerdir. Bazen bastıkları evlerde yaşayan kadın ve kızları köle gibi başkalarına satmışlardır. Sokaklarda rahatça silahlarla insanların önünü kesmişler, varsa üzerlerinde ziynet eşyalarını gasp etmişler ve insanları kaçırmışlardır. Eşkıyalar, kendilerini yeniçeri veyahut sair askerî zümreden tanıtip halkın gençlerini yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Bazı yeniçeri ve diğer askerî zümreden kişiler de eşkıyalarla birlikte hareket etmişler, bazen de bizzat eşkıyalık yapmışlardır. Özellikle yeniçerilerin ismi, işlenen çok sayıda suçta fail konumunda yer almıştır. Bazı yeniçeriler, halkın evini basmış, kadın ve kızlarına el uzatmışlardır.

Eşkıya gruplarının 70-80 kişiden oluştuğu gibi, bazılarının ise 2-3 kişiden oluştuğu görülmektedir. Özellikle kalabalık eşkıya çetelerinin tüfekçi gruplarının olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Dağ başlarında gizlenerek, halkın hayvanlarını çalan eşkıyalar, yol geçitlerine de inerek seyir halindeki halkı soymuşlardır.

Ellerinde silahlarla sokaklarda gezen eşkıyalar ise halka korku salmış, istediklerini yaptırmak için psikolojik baskı kurmaya çalışmışlardır. Bölgelerin-

¹²⁰ KK.d. 00678, s. 18/18.

de bulunan ve kendilerine yardım etmeyen kadı, naib, imam gibi görevlilere de musallat oldukları, hatta ailelerine saldırdıkları anlaşılmaktadır. Gezici eşkiya gruplarının gittikleri yerlerde insanlara türlü yalanlar söyleyerek para ve insan toplamışlardır. Bazı eşkiyalar ise gittikleri yerlerde insanların malına ve ırzına saldırmış, insanları katletmişlerdir. Halk, eşkiya saldırılarına maruz kalması nedeniyle sık sık mahzar hazırlayıp yaşadıkları sıkıntıları ihbar etmiştir. Buna rağmen eşkiya korkusunun toplumda var olduğu, eşkiya zulmüne uğrayan bazı insanların, şikâyet etmekten kaçındığı da kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Eşkiyalık suçlarına karışan suçlulara verilen cezalara baktığımızda ise suç çeşitlerine göre bu suçlar kimi zaman sürgün kimi zaman ise kalebend cezası şeklinde gerçekleşmiştir. Özellikle şunu belirtmekte fayda vardır ki, suçların benzer olmasına rağmen verilen bazı cezaların farklı olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin, yukarıdaki kayıtlarda da görüleceği üzere reayadan haksız yere para toplamak suçuna bir kayıтта sürgün, başka bir kayıтта kalebend cezası verilmiştir. Bunda şüphesiz suçun şiddeti de önemli bir etkidir. Kalebend cezalarının sayısı sürgün cezalarına nispetle daha çoktur.

Özellikle ev basma, hırsızlık, yol kesme, ırza geçme, tecavüz, insan kaçıırma ve öldürme, tecavüze yeltenme gibi suçlara karışan eşkiyaya genelde kalebend cezası verilmiştir. Yol kesme, halka korku verme, sokakta silahla gezme, küfür, hakaret ve hafif yaralama ile vergi toplanmasına engel olma gibi suçlara karışanlar ise sürgün cezasıyla cezalandırılmışlardır.

Genelde suç mahalline en yakın yerde bulunan kaleler kalebentlik için tercih edilmiştir. Bunun nedeni ise ulaşım konusunda yaşanan problemler ile eşkiyaların zaman zaman yaptığı baskınlardır. Yukarıda bazı örneklerde de görüleceği üzere yakalanmış eşkiyalar cezalarını çekecekleri yerlere götürüldükleri sırada, yoldaşları tarafından kaçırılmışlardır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- B.O.A., KK.D., 00677 Numaralı Çavuşbaşılık Defteri.
- B.O.A., KK.D., 00678 Numaralı Çavuşbaşılık Defteri.
- B.O.A., A.ÇVB., 00001.48.1.
- B.O.A., A.DVNS.MHM.D., 3 Numaralı Mühimme Defteri.
- B.O.A., A.DVNS.MHM.D., 129 Numaralı Mühimme Defteri.
- B.O.A., A.DVNS.MHM.D., 14 Numaralı Mühimme Defteri.
- B.O.A., A.DVNS.MHM.D., 85 Numaralı Mühimme Defteri.
- B.O.A., A.DVNS.MHM.D., 96 Numaralı Mühimme Defteri.
- B.O.A., İ.E.DH., 791.
- B.O.A., İE.ŞKRT., 1.20.1.

2. Tezler, Basılı Eserler, Makaleler

ACAR, Aydın: *74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (121-241)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015.

AKDAĞ, Mustafa: *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - Celâli İsyanları*, Yapıkredi Yayınları, İstanbul 2019.

ARTAN, Mihriban: *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Eşkiyalık Hareketleri*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2016.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2017.

CEVDET AHMED PAŞA: *Tarih-i Cevdet*, C. 1, TTK, Ankara 2018.

CEZAR, Mustafa: *Osmanlı Tarihinde Levendler*, TTK, Ankara 2013.

CİN, Halil - AKGÜNDÜZ, Ahmed: *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017.

DEVELİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007.

DURMUŞ, Oğuzhan - SİMİTÇİU, Rijetë: "Arnavutluk Berat Vilâyeti'nde Yer Adları (Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid'e Göre)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 1, Temmuz 2016.

ERİM, Neşe: "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçluların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul 1984.

EROL, Ayşe: *78 Numaralı Mühimme Defteri'nde (H. 1018 / M. 1609-1610) Yer Alan Anadolu Eyaleti'ne Ait Hükümlerin Tasnif ve Tahlili*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2016.

HÜSEYİNKLİOĞLU, Ayşegül: *Mühimme Defterlerine Göre Eşkiyalık Olayları (1594-1607)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2001.

İLGÜREL, Mücteba: "Celâli İşyanları", *DİA*, C. 7, TDV, İstanbul 1993.

İPŞİRLİ, Mehmet: "Ehl-i Örf", *DİA*, C. 10, TDV, İstanbul 1994.

_____ : "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 1982.

KARACA, Behset - ŞENKUL, Dilek: "Nüfus Defterlerine Göre Hoyran Kazasının Demografik Yapısı (1831-1847)", *Cedrus*, S. VIII, Yıl: 2020.

KIEL, Michael: "Tirnova", *DİA*, C. 41, TDV, İstanbul 2012.

_____ : "Ergirikasrı", *DİA*, C. 11, TDV, İstanbul 1995.

KOYUNCU, Aşkın: "Tuna Vilayetinde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Turkish Studies*, Volume: 9/4, Spring 2014.

Osmanlı Yer Adları II: Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2013.

ÖZCAN, Abdülkadir: "II. Mustafa", *DİA*, C. 31, TDV, İstanbul 2006.

_____ : "Karlofça Antlaşması", *DİA*, C. 24, TDV, İstanbul 2001.

_____ : "IV. Mehmed", *DİA*, C. 28, TDV, Ankara 2003.

SEZEN, Tahir: *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.

TEMEL, Recep: *111 Numaralı Mühimme Defterinin 168-337. Sayfalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Artvin 2019.

TUNCEL, Metin: "Kırklareli", *DİA*, C. 25, TDV, Ankara 2002.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 2014.

ÜNAL, Mehmet Ali: *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011. "Kocabaşı", *DİA*, C. 26, TDV, Ankara 2002.

367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri İle 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926-1520 / 937-1530) III (Dizin), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008.

Extended Abstract

The Bandit Crimes According To 678 Numarated Çavuşbaşı Records In Early 18th Century

The article aims to reveal the reflections of the economic, military and administrative deterioration in the Ottoman lands on the activities of the bandits after the Karlowitz Treaty, which was accepted as the beginning of the decline of the Ottoman Empire. The banditry activities that took place throughout the country at the beginning of the century were evaluated with examples and the security problem experienced by the Ottoman society of the period was emphasized through the events of banditry. In 1699, as a result of long-lasting wars against Austria, Venice and Poland, led by the Holy Roman-German Empire, Ottoman State suffered a heavy defeat, and with the Treaty of Karlowitz, the State suffered irreparable land losses. The Ottoman State had to impose new taxes to cover the wound caused by the long-lasting wars, and this situation caused more uneasiness among the dissatisfied people due to the existing taxes. For this reason, cases of banditry have gradually increased. The bandit-spirited people, who took advantage of the local administrators not being in their places of duty due to the wars, also fueled this unrest and started to persecute people by forming bandit gangs by taking advantage of the unrest. The main archive source of the article is 678 Numarated Çavuşbaşı Notebook, in which kalebend and exile records are kept. In addition, Mühimme Notebooks and other archive materials were also used. By mentioning the political and economic structure of the State at the beginning of the century, the economic and social depression in which the State was located has been concretized with examples of banditry. In the period under consideration, it is seen that banditry activities based on economic reasons were intense. Banditry crimes, especially against civil servants who come to collect taxes, were quite high. It is noteworthy that the people, whose tax burden was increasing, acted together with the bandits against the civil servants who came to collect taxes. For this reason, various crimes of banditry, such as the harsh attitude towards tax officials, and intercepting the collected treasury, are frequently mentioned. On the other hand, the misconduct of government officials such as beylerbeyi, sancakbeyi, kadi, naib also paved the way for the events. It is recorded in the records that some of the bandits persecuted the people by making an agreement with these state officials called Ahl-i Örf and Ahl-i Shar. It is observed that intense, banditry activities that threaten the life and property safety of the citizen and cover the whole country. It has been recorded that the bandits, taking advantage of the existing distrust and discontent, gathered large numbers of people around them, formed large groups and raided people's houses. It is also mentioned in the archive records that the bandit who stole the property of the people whose houses they raided was sometimes not satisfied with this and massacred the people. Although it was forbidden to wander the streets with guns, the bandits wanted to wander around freely and instill fear in the people and make them do what they wanted. Considering the prominent banditry activities in this period in general; kidnapping and selling people, rape, preventing tax officials, stealing treasure, raiding houses, cutting roads, stealing animals grazing in the mountains, wandering the streets with guns to give fear to the people. It is seen that there are crimes such as collecting money on the ground and attacking the livelihoods of the people. The bandits raided the residents' houses, raped their women, girls and children, even massacred people. Sometimes they sold the women and girls living in the houses they raided to others as slaves. They comfortably blocked people on the streets with guns, if there were any, they seized their jewelry and kidnapped people. The bandits introduced themselves from the Janissaries or other military groups and tried to attract the youth of the people. Some janissaries and other members of the military class also acted alongside the bandits, and sometimes they personally acted as bandits. Especially the names of the janissaries took place in the position of perpetrator in many crimes committed. As can be seen in this study, which was dealt with about a hundred years before the period when they were abolished in 1826, the janissaries moved away from military discipline and took part

in banditry activities, especially in the provinces. Hiding on the mountain tops, the bandits who stole the animals of the people, robbed the people who were cruising by going down to the road crossings. This situation also affected the trade and put the people in economic difficulties in a more difficult situation. Considering the punishments given to bandits, it can be said that in terms of the fact that the archive sources, which are the main source of our study, include kalebend and exile records, it can be said that, in terms of their nature, more severe crimes were given kalebend punishments, and lesser crimes were punished with exile. In particular, kalebend penalties were imposed for crimes such as rape, murder, kidnapping and selling, and house raiding. Crimes such as terrorizing the public, reprimanding, intercepting, theft, and attempting to rape were given exile punishments. It was particularly reflected in the records that people avoided complaining because of their fear of bandit. Although the Ottoman Empire issued edicts in order to decrease the activities of the bandits and sent orders to collect the rifles, the bandit's, at the beginning of the century, it is reflected in the archive documents that bandits had rifles and had rifles groups called tufek-endaz. Some crowded groups of bandits made a sudden raid on the settlements, robbed the houses of the people by constantly changing their places. On the other hand, some traveling crowd groups introduced themselves as *'beylerbeyi's* soldier and their chiefs as *'beylerbeyi-sancakbeyi'* by putting the *'Pasha'* tag on the names of their chiefs' names in the places they went, and collected money from the public with various excuses.

BİLGE KAĞAN YAZITI G 14'TEKİ AD SON ÖBEĞİ TAMAN TARKAN MIDIR, ATAMAN TARKAN MIDIR?

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Orkun yazıtlarında farklı okunan yerlerden biri de Bilge Kağan G 14'teki Taman Tarkan veya Ataman Tarkan san öbeğinin birinci sözcüğüdür. Sözcük genellikle Taman, R. Giraud (1960) ve onu takip eden kimi bilginler tarafından Ataman okunmuştur.

Makalemizde anılan sözcüğün üzerinde durulmuş, doğru biçimin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Araştırma ve incelemelerimiz sonucunda vardığımız karara göre ataman sözcüğü yapı bakımından Türkçe olmasına karşın Türk lehçelerinde yerli bir sözcük değildir. Çeşitli Türk lehçelerine Rusçadan veya Rusça kanalıyla geçmiştir; yazım ve anlamı bunu göstermektedir. Ataman sözcüğü Almanca Hauptmann, Çekçe heytman, Polca hetman sanlarının ilk elemanının (Haupt-, heyt-, het-) sessel ve anlamsal olarak Türkçenin ata sözünü çağrıştırmasıyla doğmuştur. Başka deyişle dil biliminde bulaşma, karışma dediğimiz olay meydana gelmiştir.

Sonuç olarak Türkçede Ataman adına veya unvanına XV. - XVI. yüzyıllardan önce rastlanmadığı, Taman sanının Ataman okunmasına Rus ve Ukrayna Kazaklarının ataman unvanının neden olduğu, öbeğin Ataman Tarkan değil, Taman Tarkan olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Bilge Kağan Yazıtı, Taman Tarkan, Ataman Tarkan, Ataman.

Is The Title Phrase Taman Tarkan Or Ataman Tarkan In The Bilge Kagan Inscription G 14?

Abstract

One of the controversial points in the Orkun inscriptions is the word Ataman in the Bilge Kagan G 14 Ataman Tarkan san phrase. The word was read by some scholars Ataman and others Taman. In this paper, I tackled this word and try to show true form of it. According to the research and etude ataman word is not an originally Turkish one. It came to the various Turkish dialects

Geliş Tarihi: 24 Nisan 2021 - Kabul Tarihi: 16 Mayıs 2021.

Atif Bilgisi: Yusuf Gedikli, "Bilge Kağan Yazıtı G 14'teki Ad Son Öbeği Tamam Tarkan mıdır, Ataman Tarkan mıdır?", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 217-232.

* Dilbilimci, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

through Russians or from Russian language. Its wording and meanings show this. The word Ataman was born as the first element of the German “Hauptmann”, Czech “heytman”, Polish “hetman” (in turn Haupt-, heyt-, het-), with the semantic and phonetic connotation of the Turkish word “ata” i.e. father. In other words, the so-called contagion occurred here in linguistics. As a result, it has been revealed that the name or title of Ataman was not encountered in Turkish in the following centuries, the Turkish “ata” (in English means “father”) word was caused to read Taman as Ataman, and that the phrase is Taman Tarkan, not Ataman Tarkan.

Keywords: Bilge Kağan Inscription, Taman Tarkan, Ataman Tarkan, Ataman.

Bilge Kağan yazıtında farklı okunan yerlerden biri de Taman Tarkan veya Ataman Tarkan ad san öbeğidir. Öbeğin birinci kelimesi şu ana değin iki türlü okunmuştur: Taman ve Ataman. Makalemizin amacı bu sorunsalı irdelemek, doğruyu ortaya çıkarmaktır.

Makalemiz üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Eski ve Orta Türkçede Taman ve Ataman unvanlarının hangisinin var olduğu tespit edilecektir. İkinci bölümde Ataman unvanının hangi çağda ve nasıl doğduğu araştırılacaktır. Üçüncü bölümdeyse üzerinde durduğumuz ad san öbeğinin doğrusunun ne olduğu belirtilecektir.

Bunları doğru bir şekilde açıklayabilmek ve anlatabilmek için karşılaştırmalı bir yönteme başvurduk. Gerek birinci gerek ikinci bölümde bilim insanlarının okuyuşlarına, görüşlerine yer verdik. Sözlüklerin ilgili maddelerine müracaat ettik. Ortaya çıkan fikri sonuç olarak verdik. Yani sonuçtan ayrıntıya değil, ayrıntıdan sonuca vardık. Başka söyleyişle tümevarım metodunu uyguladık.

1. Taman Tarkan ve Ataman Tarkan Okuyuşları

Bilge Kağan yazıtının G 14 satırında geçen Ataman Tarkan söz öbeğinin okunuşları şöyledir:

1. 1893'te Orkun yazıtlarını çözen Vilhelm Thomsen, Taman Tarkan öbeğinin geçtiği yerleri bozuk olduğu için tercüme etmemiştir.¹
2. Hüseyin Namık Orkun, **Taman Tarkan** okur, “has isim” olarak açıklar.²
3. Muharrem Ergin, **Taman Tarkan** okur, “şahıs adı” olarak açıklar.³
4. Elisa Şükürlü, **Taman Tarkan** okur, “rütbe ve şahıs adı” olarak izah eder.⁴
5. René Giraud (ok. Jiro), Taman Tarkan öbeğinin **Ataman Tarkan** olması gerektiğini, bunun Tunyukuk'un bir unvanı olduğunu, unvanın Tunyukuk yazıtında yer almadığını, çünkü yazıtın dikilişinden sonra verildiğini ileri sürer ve askerî bir rütbe olduğunu söyler.⁵
6. Talat Tekin öbeği **Ataman Tarkan** okur, “kişi adı?” olarak açıklar.⁶ Soru imi koyması kafasındaki kuşkuğu gösterir.

¹ Vilhelm Thomsen, “Moğolistan'da Türkçe Kitabeler”, çev. Ragıp Hulusi [Özdem], *Türkiyat Mecmuası* 1926-1933, c. III, s. 108.

² Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994, s. 918.

³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 56. b., Boğaziçi y., İstanbul 2020, s. 86-87, 141.

⁴ Elisa Şükürlü, *Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakü 1993, s. 267, sözlük kısmında sayfa yok.

⁵ René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötügen n., İstanbul 1999, s. 119-123.

⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, İstanbul 2008, s. 124.

7. Faruk Sümer, Bilge Kağan yazıtında adları verilen beş büyük devlet adamından birisi olan ve G 14'te geçen Taman Tarkan'ın, Ongin yazıtında anılan Bilge İşbara Tamgan Tarkan ile aynı kişi olabileceğini söyler; Clauson'a (1957) dayanarak bu kişinin 719'da öldüğünü, yazıtın 720, 729 veya 731'de dikildiğini yazar.⁷ Son yayınlara göre Ongin yazıtının 719-20'de dikildiği tahmin edilir.⁸

8. Erhan Aydın, **Ataman Tarkan** okur, "kişi adı ve unvanı" olarak izah eder.⁹

9. Mehmet Ölmez, **Taman Tarkan** okur, **Taman Tarkan** olarak çevirir.¹⁰

10. Hatice Şirin, **Ataman Tarkan** okur, "bir unvan niteleyicisi" olarak anlamlandırır.¹¹

11. Ahmet Bican Ercilasun, **Taman Tarkan** okur, **Ataman Tarkan** olarak çevirir.¹²

Özetle ad san öbeğini Orkun, Ergin, Şükürlü, Ölmez, Ercilasun **Taman Tarkan** (Sümer de Taman Tarkan'dan yanadır); Giraud, Tekin (soru imiyle), Aydın, Şirin **Ataman Tarkan** okumuş; Ercilasun, **Ataman Tarkan** olarak çevirmişdir.

Ataman okuyuşu Giraud'nun etkisiyle ortaya çıkmıştır. Giraud'nun eseri 1960'ta yayımlanmıştır. Türkçesi İsmail Mangaltepe'nin tercümesiyle 1999'da Ötügen yayınevinden çıkmıştır (308 s., 4 harita).

NOT: Aslında Giraud'nun yapıtının yayımlandığı 1960 yılından önceki yayınlara yer vermeyebilirdik. Fakat sorunun Giraud'dan kaynaklandığını bu küçük araştırmadan sonra öğrendik ve yazdığımız kısımları çıkarmaya gerek görmedik.

1.1. Yer Adı Olarak Taman

Taman sanı yer adlarında karşımıza çıkar:

1. Hazar Türklerinin Azak denizinin karşısındaki Kuban yarımadasında **Tamátarkha** (Ταμάταρχα) adında bir kentleri vardı. Kentin adı VII. - XIV. yüzyıllar arasında geçer. Kişi ad veya unvanından yer adı meydana gelmiştir. Her iki unsurda (Taman'da ve Tarkan'da) sondaki n'ler düşmüştür. Kentin eski Rusçası **Tmutorakan'** biçimindedir.¹³

2. Kâşgarlı'da "**Taman. Kâşgar'ın içinden akan bir nehir**" olarak açıklanır.¹⁴ Muhtemelen unvan adından kişi, kişi adından ırmak adı olmuştur.

Aşağıda da görüleceği üzere Ataman'la ilgili herhangi bir yer adına raslamadık.

⁷ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999, s. 40, 55.

⁸ Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat y., İstanbul 2018, s. 121.

⁹ Aydın, s. 143.

¹⁰ Mehmet Ölmez, *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin - Çeviri - Sözlük*, Bilgesu y., Ankara 2012, s. 132, 146.

¹¹ Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, 3. b., TDK, Ankara 2016, s. 375, 721.

¹² Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, 1. b., Dergâh y., İstanbul 2016, s. 588 vd.

¹³ Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker Quellen*, Akademie Verlag, Berlin 1958, s. 297.

¹⁴ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev.ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabcacı y., İstanbul 2007, s. 525.

1.2. Taman Sanıyla İlişik Olan Tamgan Sanı

Tamgan, Taman sanıyla kökteştir. Bu sana eski Türk yazıtlarında birçok kez raslarız. Şöyle ki:

1. İne Aşete yazıtını diktiren kişinin adı **Altun Tamgan Tarkan** okunur; “*has isim*” olarak açıklanır.¹⁵

2-3. Ongin yazıtında **Bilgä İşbara Tamgan Tarkan** ad san öbeği geçer, “*has isim, ünvan adı, rütbe adları*” olarak açıklanır.¹⁶ Aynı yazıtta **İşbara Tamgan Çur** “*has isim*” öbeği de geçer.¹⁷ Yazıtta **Tamgan**’ın diğer unvanların ortasında yer alması Tamgan’ın unvan olduğunu açıkça gösterir. Bu saptama önemlidir.

4. Eski Uygurca **tamgan** “*bir ünvan*”dır.¹⁸

5. Moravcsik, Hazarlarda 819’da **Tamgân** (Таҕҕаҥ) adında Hristiyan bir Hazar’ın bulunduğunu yazar.¹⁹

6. F. Sümer, Ötüken Uygurlarında (Mahrnamag) **Tamgan Tarhan** söz öbeğinin bulunduğunu, Tamgan’ın Göktürklerde unvan olduğunu belirtir.²⁰

7. Reşidettin’in Oğuz destanında Salurlardan Inal Yavku’nun **Damkâk** adında bir veziri vardır.²¹ Sözcük gerçekte unvandır.

8. Sümer, Memlûklerde 1380’de kayıtlanan **Taman Temür** kişi adına yer verir. Taman sözünü ? imiyle gösterir.²² Tabii ki bu Tümen de okunabilir (İkinci hecedeki *elif* Doğu Türk imlasında *e* de okunur). Sözcük konumuzla ilişkili olabilir.

Bu verileri sıralamakla Tamgan’ın unvan olduğunu göstermeyi amaçladık. Kısaca Tamgan bir sandır ve Taman ile kökteştir (Türkçede ortada *g* yitimi görülür).

1.2.1. Tamgan Hakkında Görüşler

Golden bu konudaki görüşleri özetlemiş Radloff, Markuart, Menges’in görüşlerini vermiştir. Radloff’un Sabra Tamgan Tarkan, Sabra Tamgan Çur verileri ilginçtir (Sabra unsurları Ongin yazıtındaki İşbara sanlarının Radloff tarafından yanlış okunmuş biçimleridir. Yukarıda 2-3’teki san öbekleriyle karşılaştırınız). Radloff ve Golden tamga (damga) ile de ilişki kurmuşlardır. Menges unvanı açıklamak için Kırgızcadan başlayıp Mançucaya, Koreceye kadar gitmiş, unvanı genellikle “*yanmak, alev, aydınlatma vb.*” kavramlara bağlamaya çalışmıştır.²³

Bunların hiçbirisi inandırıcı, kandırıcı değildir. Taman ve Tamgan’ın anlamca açıklanamamaları unvan olmalarından ötürüdür. Çünkü bunlar şu isimden veya bu fiilden türemiş sözcükler değildir. Doğrudan doğruya unvandırlar ve Türkçe kökenlidirler.

Unvanın kimlere nasıl, ne şekilde, hangi durumda verildiği, hangi dereceyi, görevi yansıttığını bilemiyoruz.

¹⁵ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 903, 919. / Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 54.

¹⁶ Orkun, s. 905.

¹⁷ Orkun, s. 909.

¹⁸ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 146.

¹⁹ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 297.

²⁰ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 89.

²¹ Sümer, s. 146. / A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı - Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlii*, haz. Tuncer Baykara, 2. b., Enderun k., İstanbul 1982, s. 54, 103, 140-142.

²² Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 393.

²³ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006, s. 292.

1.3. Taman ve Tamgan Sanlarıyla İlişik Olan Tagma Sanı

Moravcsik'te **Tagmá** (Ταγμά) 568'de Doğu Roma'ya yollanan elçinin sanıdır; bilginler bunu doğru olarak Türkçe Tamgan ile birleştirirler.²⁴ Menandros Protektor, Tagma Tarkan'ın Tagma'sını ad, Tarkan'ını san olarak izah eder.²⁵ Bu, yazarın görüşüdür. Aslında ikisi de sandır (Moravcsik'in verdiği 568 tarihinin doğrusu 570'tir. İlk Türk elçisi 568'de gönderilmiş olmalıdır ve 569'da ilk Doğu Roma elçisi Zemarkos'la birlikte geri dönmüştür. 570'te Zemarkos geri dönerken Tagma Tarkan onunla beraber Doğu Roma'ya elçi yollanmıştır).²⁶

Haussig, Göktürklerin Doğu Roma'ya giden elçisi **Tagma Tarhan**'ın *Tagma* ögesinin yanlış kaydedildiğini, aslının *Dagma, yani sonraki Yagma(lar) olması gerektiğini yazar.²⁷ Bu görüşe katılmıyoruz. Öyle olsaydı, sözcük *t*-li değil, *d*-li kaydedilirdi. Nasıl ki VI. yüzyılda Menandre **Daiks** (Δαῖς) ve **Dogia** (Δόγια) kelimelerini *d*-li kaydetmiştir. Aslında bu çağlarda Türkçede başta *d* > *y* dönüşümü tamamlanmak üzeredir.

Yalnız şu mümkündür: **Yağma** sözcüğü Taman ile kökteş olabilir.

1.4. Bu Kısımın Sonucu

Buraya kadar yazdıklarımızla Taman diye bir sanın olduğunu, bunun Tamgan ve Tagma ile kökteş olduğunu anlatmak istedik. Yukarıda kaydettiğimiz gibi Taman Tarkan'a benzer bir unvan öbeğini İhe Aşete yazıtında **Altun Tamgan Tarkan** ad san öbeğinde buluyoruz. İhe Aşete yazıtı Koşo Çaydam'dadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları da bu bölgededir. Dolayısıyla yazıtın adına dikildiği kişi olan Altun Tamgan Tarkan, Sümer'in dediği gibi herhalde Göktürk ileri gelenlerinden biriydi. Kısaca Bilge Kağan yazıtında geçen *Taman* Tarkan ile İhe Aşete'deki Altun *Tamgan* Tarkan öbeğindeki Tamgan'ın aynı unvan olduğuna inanıyoruz (Taman ve Tamgan). Aynı veya yakın devirde iki ayrı biçimin görülmesi kuşku doğurabilir. Fakat her dilde ağız, lehçe ayrımlarının olduğunu biliyoruz. Krş. Birbirine yakın tarihlerde dikilen Tunyukuk'ta *ben*, Bilge ve Kül Tigin yazıtlarında *men* zamiriyle.

Ongin yazıtında geçen **Bilgä İşbara Tamgan Tarkan** ve **İşbara Tamgan Çur** da birer unvan takımıdır.

Şuna özellikle dikkat edelim: Yukarıdaki sanları örneklediğimiz devirlerde herhangi bir **Ataman** sanına raslamıyoruz. Taman, Tamgan, Tagma sanlarına ise bolca tesadüf ediyoruz.

2. Kazakların Başı Olan Ataman Hakkında Görüşler

Ataman okuyuşunun Giraud'ya ait olduğunu, onun yapıtının yayımlanmasından sonra yayılmaya başladığını söylemiştik. Giraud'yu böyle okumaya sevk eden Kazak başlarına verilen *ataman* sanıdır. Bu nedenle ataman sanı üzerinde durmak yararlı olacaktır:

²⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 296.

²⁵ İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler, Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009, s. 56.

²⁶ Mangaltepe, s. 52, 56.

²⁷ H.W. Haussig, "Eski Türk Boylarının Taksimi", *Türk Kültürü El Kitabı - Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları*, seri II, c. 1/6, İstanbul 1978, s. XLVII.

1. Evliya Çelebi’de geçen **hatman** (*h*-nin altı noktalıdır), **hatman** (~**hotman**) “*hatman, ataman (Ukrayna Kazaklarında bir unvan); aynı zamanda Romanya’da bir memurluk unvanı*”dır.²⁸ (Çelebi Kazaklarla birçok kez karşılaşmış, hatta onlarla görüşmüştür; seyahatnamesinin 6. cildinde bir yerde **hotman**, çoğunlukla **hatman** yazar).²⁹

Çelebi’de **ataman, getman** biçimleri geçmez. Belki o zamanlar bu biçimler kullanılmıyordu. Kullanılsaydı Çelebi’nin gözünden kaçmazdı. Nasıl ki Çelebi **atalık** “*Tatarlarda bir unvan (Tatarca)*” sözünü kaydetmiştir.³⁰

2. Atamanın bazı Rus sözlüklerine göre Macarca, başka bir sözlüğe göre Almanca, tarihçi Nebolsin’e göre Hollandaca olduğu ileri sürülmüştür. Hadi Atlası bu savları yanlış bulur, *atamanın* halis Türkçe olduğunu, aslının *ataman, ata-mın* olduğunu, “*ata kişi, baş kişi*” anlamına geldiğini yazar.³¹ (Atlası’nın eseri 1911’de yayımlanmıştır. B. Atalay Ataman sözcüğünü ve anlamını Atlası’den almıştır).

3. Moravcsik, Rus Kazaklarının başlarına **ataman, atman, hetman** sanının verildiğini, *atamanın* Türkçe ata + man’dan meydana geldiğini, *-man* ekinin büyültme (augmentative) eki olduğunu yazmış, *kocaman, şişman* sözlerini örneklemiştir.³²

4. *Türk Ansiklopedisi*, “*Ataman*” maddesinde “*(Ukrayna şivesiyle Otaman; Polca Hetman; Almanca Hauptmann), ilk, aynı zamanda en yaygın anlamda başbozuk veya çete komutanına denir. XVI. yüzyılda Don ve Ukrayna Kazaklarının başında askerî Atamanlar dururlardı.*” izahını yapar.³³

Türk Ansiklopedisi “*Kazak (Rusça Kozak)*” maddesinde Kazak başbuğlarına *Ataman* adı verildiğini, bu adın bugüne kadar *hetman, getman* olarak korunduğunu, Kazakların aslen Slavlaşmış Türkler olduğunu, bugün Ukrayca konuştuklarını yazar.³⁴

5. Besim Atalay 1923-1940 arasında yayımladığı dört eserinde sözcüğün Türkçe olduğunu söyler (Aşağıda görülecektir).

6. Abdullah Battal Taymas, *atamanı* Türkçe sayar.³⁵

7. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*’ne göre “*Ataman* sözünün *Türk menşeli olduğu ehtimal edilir.*”³⁶

8. R. Giraud *atamanın* Türkçe kökenli olduğu görüşündedir.

9. *Bilgi* ayında Rusçasının **vataman** olduğu, Rusça olarak ilk kullanımının Altınordu devletine bağlı Rus prensliklerinde görüldüğü yazılır.³⁷

²⁸ Robert Dankoff, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, katkılarla İngilizceden çev. Semih Tezcan, Yapı Kredi y., 2. b., İstanbul 2013, s. 124.

²⁹ *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi y., c. 6, İstanbul 2001, s. 196a-b, 197a, 198a, 199a ve daha birçok yerde.

³⁰ Dankoff, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, s. 65.

³¹ Hadi Atlası, *Sibir Tarihi*, çev. Eser Havare, TTK, Ankara 2016, s. 35.

³² Gyula Moravcsik, “Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantinolojinin Ehemmiyeti”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Devlet b.e., İstanbul 1937, s. 498.

³³ “Ataman”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 4, s. 85 vd.

³⁴ “Kazak (Rusça Kozak)”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, s. 439.

³⁵ K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara 1945, s. 58.

³⁶ “Ataman”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 458.

³⁷ “Ataman”, *Vikipedi*, 31 Mayıs 2021.

2.1. Giraud'nun Ataman Açıklaması

Giraud, Ukrayna Kazaklarının “kendi örgütlerinden büyük bir kesimini göçebe Kazak Türklerinden sağladıklarını”, bunların Kazak adını ve *ataman* “başkomutan” sözcüğünü Kazaklardan aldıklarını, atamanın eski bir Türk unvanını yansıttığını söyler; Jean Deny'ye atıfta bulunarak yapısını *ata + -man* olarak gösterir. Karaman, Türkmen, kodaman (Farsça *khoda* “zaim”den, çeşitlemesi *hotaman*) sözleriyle karşılaştırır. B. Atalay'ın “*atamanın içinde bir Türkçe sözcüğün bulunduğu inandığını*” nakleder. Giraud, Yakutça *ataman* “*reis, çete reisi, üstad*”, Kazakça, Kırgızca *ataman* “*komutan*” verilerini aktarır. Yakutça verinin Ukraynalılardan alınmadığını, tersine Ukrayca *atamanın* Yakutçadan alındığını bildirir.³⁸

Giraud kelimenin Ukrayca ile açıklanamadığını, aklı XVI. yüzyıldaki Polca *hetman* “*büyük askerî liderlerin lakabı*”nın geldiğini, bunun Çekçe *heytmán* aracılığıyla Almanca *Hauptmann*'dan alındığının sanıldığını belirtir. Ukrayna Kazak başkomutanına **starsi** “*kıdemli*” denildiğini, Ukraynalıların ilişkide buldukları Kazak Türklerinden **ataman** sanını da aldıklarını, bu arada **hetman** sanıyla da karşılaştıklarını, Ukraynalıların sırası geldikçe bunu da kullandıklarını öne sürer. Böylece Ukrayna Kazakları üç san kullanırlar: *Starsi, ataman, hetman*.³⁹

Rus ve Ukrayna Kazaklarının gerçekten de Türklerle karışık oldukları bilinir.

Kısaca Giraud, *ataman* sanının *ata* elemanının Türkçe *ata* sözüyle sessel ve anlamsal benzeşimini dikkate almış ve ortaya yeni bir görüş atmıştır.

UYARI: *-man, -men* eki Türkçede de vardır. Krş. Yazıtlarda Kögmen,⁴⁰ Kâşgarlı'da *kekmen, ketmen, közmen* vb. ile.⁴¹ Yine Kâşgarlı'da geçen Türkmen de *-men* eklidir. Fakat *atamandaki -man*'ın Almanca *Hauptman*, Çekçe *heytmán*, Polca *hetman*'ın *-man*'ından geldiği hemen aşağıda görülecektir. *-man* vb. ekler, Almanca (*Hauptmann*'da olduğu gibi), İngilizce (*gentilmen* vb.) hatta Hollandacada da vardır. Her iki dil ailesindeki *-man, -men* ekleri (Türk ve Hint - Avrupa) kendi dillerinin öz malıdır.

2.1.1. Giraud'nun Ataman Okuyuşu ve Açıklamasının Türk Bilginleri Tarafından Benimsenişi

Giraud'nun okuyuşu Türk bilginlerince benimsenmiştir. Bunun nedeni hem *ata* kelimesinin hem *-man* ekinin bize tanıdık gelmesidir.

Ata ve ataman her Türk'ün kafasında hoş bir çağrışım uyandırır. Kısaca Türkler “*ata*”lı sözlere kendilerini yakın hissederler. Bunu 2016'da bulunduğumuz Kazakistan'ın eski başkenti olan Alma Ata şehir adının Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarınca hep Alma Ata şeklinde telaffuzunda da tespitlemiştik. Alma Ata daha uzun, kentin Kazakçası olan Almatı (“*elmalı*” demektir, etrafında elma ağaçları çoktur) daha kısa olmasına karşın, Türkiye Cumhuriye-

³⁸ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, s. 119-20.

³⁹ Giraud, s. 120 vd.

⁴⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 106.

⁴¹ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 62, 64, 74.

ti yurttaşları “ata” sözünün hoş çağrışımıyla kentin adını hep eski adı olan Alma Ata biçiminde söylüyorlardı.

2.2. Ukrayna Kazaklarındaki Ataman Unvanı Nasıl Ortaya Çıkmıştır?

Ukrayna Kazaklarında Almanca *Hauptmann* > Çekçe *heytmán* > Polca *hetman* sözlerinin san olarak kullanıldığını gördük. Başta *g* değil, *h* sesinin olduğuna dikkat edelim.

Görüşümüze göre **ataman**, sessel olarak Kazakların *hetman* (getman değil) ve anlamsal olarak Ukrayca *starsi* sanının etkisiyle oluşmuştur. Kazakların içindeki Türk asıllı kişiler *Hauptmann* > *heytmán* > *hetman* sanının *Haupt-*, *hey-*, *het-* unsurlarını Türkçe *ata* ve bu sanların ikinci ögesi olan *-man*’la birleştirerek *ataman* sözcüğünün ortaya çıkmasına yol açmışlardır.

Baştaki *h*, *h*’dir; *h* (kh) değildir. Yani nispeten zayıflamış bir sestir. *h*- ile söylenen **hetman**’ın *het-* ögesi **1.** Türkçe *ata* sözünü çağrıştırdığı için **2.** zaten Ukrayca **starsi** sözcüğü “yaşlı başlı kişi; deneyimli, güngörmüş, aksakal; baş, lider” anlamına geldiği için bilinçüstünde ve bilinçaltında buluşmuşlardır. Yani sesçe *hetman*la kafiyeleşen ve anlamca *starsi*’yi çağrıştıran Türkçe **ata** sözcüğü *Haupt-*, *hey-*, *het-* ögelerinin yerini almıştır. Burada Türkçenin *-man* ekine ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü *hetman*ın ve diğerlerinin (*Hauptmann*, *heytmán*) ikinci ögesi zaten *-man*’dır. Böylece Ukrayca-Türkçe (ayrıca Almanca, Çekçe, Polca) sözcüklerin karışmasından ve çarpışmasından **ataman** sözcüğü ortaya çıkmıştır. Başka deyişle dil biliminde karışma, bulaşma dediğimiz, hem de çok etmenli karışma, bulaşma diyebileceğimiz bir olay yaşanmıştır.

Baştaki *h*, yok sayılmıştır. Çünkü oransal olarak zayıftır. *h* (kh) olsaydı durum farklı olabilirdi. *h* (kh) çok daha güçlü, baskılı bir sestir.

Ortaya çıkan *ataman* sözcüğünü Türkçe sayıyoruz. Bu kararımızı sözcüğü türetenlerin Ukrayna ve Rus Kazaklarının içindeki Türk unsurları olmasına dayandırıyoruz. Ayrıca sözcük *atasıyla* da, *-man*’ıyla da Türkçedir. Türkçenin bünyesine uygundur. Yalnız eski değil yeni bir sözcüktür. Anlamı “ata kişi, baba adam, yaşlı”dır.

2.3. Türk Dillerinde Ataman Sözcüğü

Konuyu açıklığa kavuşturmak için Türk dillerindeki *ataman* sözlerine bakmak yararlı olacaktır (Özgün yazımla veriyoruz; özgün yazımlarda kesme imi yoktur ve halk adları küçük harfle başlar, köşeli parantez içleri bize aittir):

1. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* köken göstermez; şöyle açıklar: **Ataman** “**1.** Rusiyada kazak vilayətlərində və gədimdə kazak qoşunlarında [birliklərində] hərbi inzibati vəzifələrin adı **2.** Rusiyada vətəndaş müharibəsi [iç savaş] dövründə ağ gvardiyaçı [ordu] dəstələrinin başçısı (Ukraynada, Donda ve sairədə). **3.** guldur [haydut] və ya oğru [hırsız] dəstəsi başçısı; *məcəzi mənada* dəstə, yahud bir grupun başçısı.”⁴²

⁴² *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, c. 1, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb [yayınevi], Bakü 2006, s. 158.

2. *Türkmen Dilinin Sözlüğü* köken göstermez; şöyle açıklar: **Atama'n** "revolyutsiyadan [devrimden] ön kazak oblastlarında [bölgelerinde] harbi-administrativ [idari] vezipelerin adı, çini."⁴³

3. *Uzbek Tilining İzahli Lugāti* sözü Rusça gösterir; şu açıklamayı yapar: **Atamán** "1. ihtiyariy kazak družinalarining [bölüklerinin] saylab [seçilip] kuyilgan başlığı. Revolyutsiyadan ilgerigi [önceki] Rossiyada kazak kuşinleri [ordular] yaki kışlâklaride [köylerinde] harbiy, politsiya ve me'muriy işlerni beceriş uçun tayinlangan yaki saylab kuyilgan başlık 2. birâr tude [öbek] yaki gruppning başlığı; kurbâşi."⁴⁴

4. *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü* köken göstermez; şu izahı yapar: **Ataman** "1. borngıda [eskiden] irekli [serbest] kazak družinalarının saylap kuyilgan citekçisi [yöneticisi] 2. revolyutsiyage kadar kazak gaskerlerinde yaki avıllarında törli herbi, administrativ [yönetmel] işlerni hem politsiya işlerni başkaru [önderlik] öçen bilgelenip [belirlenip] yaki saylanıp kuyilgan naçal'nik [başkan], başlık 3. yulbasarlar [yol kesiciler] şaykasının başlığı 4. nersene de bulsa oyıştırıp, başlap yürüçi, başlık 5. sugış çukmarı [savaş topuzu], kan eçkiç [kan içiçi]."⁴⁵

5. Başkurtça **ataman** "lider, yönetici"dir.⁴⁶ Köken gösterilmez.

6. *Yudahin'in Kırgız Sözlüğü*'nde **ataman** maddesinin anlamı yazılmamış; sözcük Rusça gösterilmiştir. Sözlüğün çevirmeni A.B. Taymas dipnotta kelimenin Türkçe olduğunu yazmış, B. Atalay'ın "Türkçemizde Men - Man" eserine göndermede bulunarak Atalay'ın bunu Türkçe saymakla "iyi yaptığını" belirtmiştir.⁴⁷

7.1. Kazakça **ataman** "1. çarlık Rusyası dönemine ait bir tür askerî rütbe 2. avıspalı mağına [mecazi] elebaşı, sergerde"dir.⁴⁸

7.2. Kazak ağızlarında **ataman** "1. iytbalık [fok = ayı balığı] avlavşılardıñ bastığı 2. kıstı günü [kış günü] teñizde balık avlavşılardıñ [avcılarının] başsısı 3. burñğı [eskiden] kazak-orıs baylarnıñ mekendegen [mekân tuttuğu] jeri"dir.⁴⁹

8. *Yakut Dili Sözlüğü*'nde kelime Rusça gösterilmiş, **atamağn** "1. reis, çete başı, çete reisi, eşkiya" olarak açıklanmıştır.⁵⁰

9. Rusça **atamán** "1. ataman (kazakların başı) 2. elebaşı"dir.⁵¹

İzahların hep Ukrayna ve Rus Kazaklarıyla ilgili olduğunu görüyoruz ve bundan şunu çıkarıyoruz: Ataman sözcüğü Türk dillerinin öz malı değildir. Rusçadan veya Rusça kanalıyla Ukraycadan alınmıştır. Bunu Türkmence

⁴³ *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İllmlar Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962, s. 57.

⁴⁴ *Uzbek Tilining İzahli Lugāti*, c. 1, Moskova 1981, s. 61.

⁴⁵ *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü*, c. 1, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1977, s. 82.

⁴⁶ *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Murat Özşahin, TDK, Ankara 2017, s. 45.

⁴⁷ *Yudahin, Kırgız Sözlüğü*, s. 58.

⁴⁸ *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik)*, Kenan Koç - Ayabek Baynıyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003, s. 54.

⁴⁹ *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*, javaptı redaktoru [sorumlu redaktörü] Ş.Ş. Sarıbayev, Kazakistan Respublikası Bilim jäne Gılım Ministrliği A. Baytursınulu Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2005, s. 76.

⁵⁰ Edouard Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü*, c. 1. (a - m), TDK y., İstanbul 1945, s. 40.

⁵¹ E. Mustafayev - V.G. Şçerbinin, *Rusça - Türkçe Sözlük*, Moskova 1972, s. 28.

atama'n, Özbekçe **atamán**, Yakutça **atamağn** yazımları da gösteriyor. Sözcük yerli olsa Türkmencedeki **-a'**, Özbekçedeki **-á-** harfleri ve imleri olmamalıydı. Ayrıca bütün anlamlar da yabancı olduğunu gösteriyor. Hiçbir anlam yerli özelliği taşıyor (Sadece 7.2'de verilen Kazak ağızlarındaki anlamlar yerli gözüküyor; gerçekte bunlar da birincil anlamdan çıkmıştır). Lakin sözcük hem atasıyla, hem *-man*'ıyla gerçekten de özbeöz Türkçe bir sözcük gibi görünüyor. Bundan dolayı sözcüğü Türkçe saymıştık (H. Atlası, Atalay ve Taymas sözcüğü Türkçe sayarken hiç de haksız değillerdi).

2.4. Tarihte Ataman Kişi Adı

Tarihte bir Ataman kişi adına rashıyoruz. Aydil Erol'un verdiği bilgiye göre **Ataman** "1. büyük baba, büyük adam 2. Kazan kumandanı"dir.⁵² Tarih verilmemiştir. Bunun XVI. yüzyıl, en erken XV. yüzyıl olabileceğini tahmin ediyoruz. Tabii ki araştırılırsa birkaç Ataman kişi adı daha bulunacaktır. Fakat bunların da eski değil, XV. veya XVI. yüzyıldan sonraya ait olduklarını söyleyebiliriz.

Erol'un verdiği birinci tanım kendisine aittir. Çünkü bu anlamı hiçbir sözlükte görmedik. Böyle bir anlam vermesinin nedeni kuşkusuz *-man* ekinin büyültme eki olarak kabul edilmesidir.

2.5. Çuvaş, Kazak, Tatar Türklerinde Ataman Kişi Adı

Moravcsik, Rasonyi'ye dayanarak Rus Kazaklarının başlarına verilen **ataman**, **atman** sanlarının Çuvaş, Kırgız (Kazak anlamalı), Tatarlarda kişi adı olduğunu yazar.⁵³ Söylediğimiz gibi bu adlar XVI., en erken XV. yüzyıldan geriye gitmemelidir. Zamanımızdaki Kazak adlarını toplayan bir kitapta *Ataman* adına ve soyadına raslayamadık.⁵⁴

2.6. Türkiye'de Ataman Kişi Adı ve Besim Atalay'ın Eserleri

Ülkemizde eski çağlara ait Ataman kişi adına şu ana değin tesadüf edemedik. Ataman unvanının ortaya çıkışından sonra Cumhuriyet Türkiyesinde Ataman kişi ad ve soyadları görülmeye başlanmıştır (Sol kolum kırıldığı için 31 Aralık 1970 tarihinde yattığım Erzurum Numune Hastanesi'nde kolumu tedavi eden iki doktordan birinin adı Ataman Tomruk'tu). Bunda en büyük rol Besim Atalay'ındır (Daha önce Necip Asım Yazıksız *Ataman*'dan bahsetmediyse). Atalay Türk adları ve Türk dili hakkında yayımladığı dört kitapta Ataman'a yer vermiştir. Bu kitaplar ve Ataman açıklamaları şöyledir:

1. *Türk Büyüklüğü ve Türk Adları* (1923).

"**Ataman** Kazak hanlarına verilen unvandır. 'Ata kişi, reis' manasınadır. Okraynalılarda ataman ve hataman derler. Başka lisandan geldiğini iddia edenler varsa da Sibir Tarihi sahibi Türkçe olduğunu isbat ediyor."⁵⁵

⁵² Aydil Erol, *Adlarımız - Şarkularla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999, s. 153.

⁵³ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 498.

⁵⁴ T.J. Januzakov - K.S. Esbayeva, *Kazak Türklerinde Kişi Adları*, akt. Nurettin Aksu, TDK y., Ankara 2003.

⁵⁵ [Besim] Atalay (Toplayan, Kütahya Mebusu), *Türk Büyüklüğü ve Türk Adları*, Matbaa-i Amire (TBMM Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyetince kabul olunmuştur), İstanbul 1339 [1923], s. 7 vd. Arap harfleriyle.

2. Türk Büyükleri veya Türk Adları (1935).

“**Ataman** Kazan hanlarına verilen unğundur. ‘Ata kişi, başbuğ’ demektir. Okraynalılarda da (Ataman) ve (Hataman) derler. Başka dilden geldiğini söyleyenler varsa da (Sibir Tarihi) sahibi Türkçe olduğunu açığa çıkarmıştır.”⁵⁶

Parantezler eski yazıdan kalma bir alışkanlıktır. Eski yazıda büyük harf olmadığı için özel isimler ayrıca içine alınırdı. Kazan, Kazak yerine dizgi yanlışdır. Atalay, Taberi’de geçen Rutbil’in doğrusunun **Türbil** olduğunu yazar.⁵⁷

3. Türk Adları (1936).

“**Ataman** Tarihten alınmış adlar” başlığı altında yer almış, anlamı verilmiştir.⁵⁸ Kitabın ikinci kısmı olan “*Tarama Dergisi’nden Seçilen Adlar*” kısmındaysa adların anlamları verilmiştir.

Atalay ön kapakta kendisini “*Kütahya saylavı*”, önsözde “*Aksaray saylavı*” olarak yazmıştır. *Saylav* “millet vekili”dir. Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerindeki seçmek fiilinin karşılığında Türkmencede **saylamak**, Özbekçede **säylämäk**, Yeni Uygurcada **saylimak**, Kazakçada **saylav**, Kırgızcada **saylō**, Tatarcada **saylau**, Başkurtçada **haylav** kullanılır.⁵⁹

4. *Türkçemizde Men - Man* (1940). Ataman -man ekli adlara örnek gösterilmiştir.⁶⁰

2.7. Diğer Yazarlarda Ataman

Murad Uraz 1935’te yayımladığı *Türk Adları* yapıtında **Ataman**’a yer verir:

“**Ataman** (Baba yerinde, büyük adam), Kazak hanlarından biri, Kazak hanlarına verilen koşum.”⁶¹

Kazak’tan Ukrayna ve Rus Kazaklarını anlamalıdır. Uraz koşum sözünü “unvan” yerine kullanır.⁶² *Yayın evi* yerine *bitik evi* yazar.

Cem Dilçin’in *Türk Adları* yapıtında şöyledir:

“**Ataman** [Türkçe]. e[ırkeç]. [<ata-man] Başbuğ, önder, komutan.”⁶³

Fakat yukarıda da dediğimiz gibi Ataman kişi adı Türklerde eskiden de, günümüzde de olması gerekenden çok azdır. Bunun sebebi sözcüğün yeni, son çağların eseri olması, açıkladığımız gibi ortaya çıkmasıdır.

NOT : Şu ana değin ülkemizde Ataman yer adına raslayamadık. Varsa da yeni olmalıdır. 1946’da basılan *Türkiye’de Meskün Yerler Kılavuzu*’nda⁶⁴ Ataman veya ona yakın söyleyişte herhangi bir yer adı yoktur.

⁵⁶ B[esim] Atalay (Kütahya Saylavı), *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, 2. basım, Devlet m., İstanbul 1935, s. 22.

⁵⁷ Atalay, s. 100.

⁵⁸ Besim Atalay (Kütahya Saylavı), *Türk Adları*, Dahiliye Vekâleti Neşriyatı, Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası, İstanbul 1936, s. 11.

⁵⁹ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991, s. 754-55.

⁶⁰ Besim Atalay, *Türkçemizde Men - Man*, İstanbul 1940, s. 21.

⁶¹ Murad Uraz, *Türk Adları*, Yeni Şark bitik evi, Bozkurt m., İstanbul 1935, s. 10, 34.

⁶² Uraz, s. 24, 26.

⁶³ Cem Dilçin, *Adlar Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası y., İstanbul 2014, s. 32.

⁶⁴ *Türkiye’de Meskün Yerler Kılavuzu*, Seri II, Sayı: 2, T.C. İçişleri Bakanlığı y., Başbakanlık Devlet Matbaası, c. 2, Ankara 1946, 2. cilt 1947’de çıkmıştır.

2.8. Bu Kısımın Sonucu

Özetlersek, Ataman sözcüğü Almanca *Hauptmann*, Çekçe *heytmán*, Polca *hetman* sanlarının birbirleriyle karışması, çarpışması; Türkçenin *ata* sözcüğüyle çağrışım yoluyla ilişki kurulmasıyla oluşmuştur. Türk dillerindeki *ataman* sözcükleri de yazım ve anlamlarıyla bunun böyle olduğunu göstermektedir. Ataman adının Türkçenin bünyesine uygun olmasına karşın, anlamca Türk dillerinin yerli sözcük hazinesinde yer almaması görüşümüzün üçüncü bir göstergesidir.

Böylece **atamanın** yeni bir sözcük olduğu, bulaşma, karışma sonucunda ortaya çıktığı (*ata'sı* Türkçe, *-man* eki zaten karıştığı sözcüklerin hepsinde var; Türkçede de var), kişi adı veya sanı olarak da XV. yüzyıldan geriye gitmediği anlaşılmıştır sanırız.

3. Sonuç: Taman Tarkan mı, Ataman Tarkan mı?

Esas konumuza dönersek ve başlıktaki soruyu yanıtlarsak, Bilge Kağan G 14'teki ad san öbeğinin Ataman Tarkan değil, Taman Tarkan olduğunu anlarız. Bu karara şu nedenlerden varıyoruz:

1. Göktürk çağından itibaren Taman, Tamgan, Tagma, Damkāk (belki Yağma) unvanlarına tesadüf ediyoruz. *Yamtar* da bu sanlarla ilişik olabilir. Bu bilgilere göre üzerinde durduğumuz ad san öbeği Taman Tarkan'dır.

2. Göktürk çağı ve daha sonraki ad san öbeklerinde **Ataman** unvanına **hiç** tesadüf edemiyoruz. Unvan öbeklerini bırakalım, sonraki bütün Türk tarihi boyunca Ataman adına XV. veya XVI. yüzyıla değin **hiç** raslamıyoruz. Halbuki Taman, Tamgan, Tagma, Damkāk sanlarına en eski çağlardan itibaren pek çok kez tesadüf ediyoruz.

Eski çağlarda hiçbir Ataman kişi adını veya sanını görememizin bir manası ve önemi olmalıdır. Demek ki üzerinde durduğumuz sözcük Ataman değil, Taman'dır. Ayrıca Ataman okuyuşunu doğru kabul edersek XV. yüzyıla değin Ataman adının niçin geçmediğini açıklayamayız.

3. Faruk Sümer *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* başlıklı iki ciltlik geniş eserinde Ataman Tarkan kişi adına yer vermemiştir; herhalde Sümer, Ataman Tarkan okuyuşunu doğru bulmadığı için kitabına almamıştır. Eserin içinde ve dizininde de herhangi bir Ataman kişi adı geçmez.

4. Öbeğin ilk elemanının Ataman olmadığını bir de şuradan anlıyoruz: Ataman terimi Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Yakutlarda hep Ukrayna ve Rus Kazaklarıyla ilgili olarak görünüyor. Yerli bir terim olarak görünmüyor. Anlam bakımından da yerli görünmüyor. Ayrıca farklı bir anlamda da görünmüyor. **Osmanlılarda hiç bulunmuyor**. Böyle bir kelime en eskiden beri var olsaydı, en azından bazı Türk toplumlarında yerli bir san veya makam adı olarak ona tesadüf edilirdi.

5. Runik yazıda başta ve ilk hecedeki uzun ünlüler yazılır.⁶⁵ *Ataman* sözcüğünün varsayılan yazılışına baktığımız zaman (a)t(a)m(a)n biçiminde olduğunu görüyoruz. Yani sözcük **:t¹ m n¹:** harfleriyle yazılmış farz ediliyor.⁶⁶ Ünlü-

⁶⁵ Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 25.

⁶⁶ Tekin, s. 138.

lerin hiçbiri yazılmamıştır. Bu yazılış sözcükte başta veya ilk hecede herhangi bir uzunluğun olmadığını gösterir. Türkmençe, Özbekçe, Yakutça sözlüklerde de vurgu son hecede gösterilmiştir ki, bu da ilk ünlünün uzun olmadığı, yani sözcüğün ataman olmadığı görüşümüzü destekler.

6. Giraud'nun Tunyukuk'un **ataman** unvanını sonradan aldığı fikrini doğru kabul edemiyoruz. Bir an doğru olduğunu kabul etsek bile Tunyukuk'a ataman değil, **apa** unvanının verilmesi gerekirdi. Çünkü o devirde **apa** "ata, ecdat; büyük (ünvanlarda)"tür.⁶⁷ Tunyukuk'un bilinen unvanları **Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan**'dir.⁶⁸

7. **Ata** sözcüğünün yazıtlarda geçmediğini biliyoruz. Yani o zaman Gök-türk yönetici kadrosunun dilinde *ata* sözü kullanılmayabilir. *Ata* yerine *kang* "baba" kullanılıyordu.

Bütün bunlardan dolayı Bilge Kağan yazıtındaki ad san öbeği Ataman Tarkan değil, **Taman Tarkan**'dir. Söylediğimiz üzere bu okuyuş Giraud'dan kaynaklanmıştır. Onu bu görüşe sevkeden husus Almanca *Hauptmann*, Çekçe *heytmán*, Polca *hetman* sanının *het-* elemanı ile Türkçe *ata* sözünün sesleşmesi, *ataman* sözcüğünün ortaya çıkmasıdır.

Özetle Ataman Tarkan okuyuşu doğru değildir. Öbeği artık **Taman Tarkan** okuyup yazmalıyız, Ataman Tarkan değil (28 Eylül 2019 - 22 Nisan 2021).

Bu noktada şunu belirtmek isteriz: Yazılarımızda ister istemez bilginlerimizin görüşlerinden söz ediyor ve bazı bilginlerimizle farklı görüşte olduğumuzu ortaya koyuyoruz. Amacımız kimseyi eleştirmek değildir. Fakat konuyla ilgili görüşlerden söz etmemek de mümkün değildir. Aksi takdirde Türk bilimini geliştiremeyiz.

Görüş farklılıklarından söz etmek alaylı, alaycı, hakaret edici bir dil ve üslupla yapılmadığı, görüşler saptırılmadığı takdirde normal karşılanmalı ve alınganlığa yol açmamalıdır.

Kaynaklar

ATALAY, [Besim] (Toplayan, Kütahya Mebusu): *Türk Büyükleri veya Türk Adları* (TBMM Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyetince kabul olunmuştur), Matbaa-i Amire, İstanbul 1339 [1923]. Arap harfleriyle.

_____ : *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, 2. basım, Devlet m., İstanbul 1935.

_____ : *Türk Adları*, Dahiliye Vekâleti Neşriyatı, Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası, İstanbul 1936.

_____ : *Türkçemizde Men - Man*, İstanbul 1940.

"Ataman", *Türk Ansiklopedisi*, c. 4, s. 85-86.

"Ataman", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 458.

ATLASI, Hadi: *Sibir Tarihi*, çev. Eser Havare, TTK, Ankara 2016.

AYDIN, Erhan: *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat y., İstanbul 2018.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, c. 1, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb [yayınevi], Bakü 2006.

⁶⁷ Tekin, s. 98.

⁶⁸ Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994, s. 56.

- Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Murat Özşahin, TDK, Ankara 2017.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.
- DANKOFF, Robert: *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, katkılarla İngilizceden çev. Semih Tezcan, Yapı Kredi y., 2. b., İstanbul 2013.
- Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972.
- ERCİLÂSUN, Ahmet Bican: *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, 1. b., Dergâh y., İstanbul 2016.
- ERĞİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, 53. b., Boğaziçi y., İstanbul 2019.
- EROL, Aydil: *Adlarımız - Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6, Yapı Kredi y., İstanbul 2001.
- GIRAUD, René: *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken n., İstanbul 1999.
- GOLDEN, Peter B.: *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006.
- HAUSSIG, H.W.: "Eski Türk Boylarının Taksimi", *Türk Kültürü El Kitabı - Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları*, seri II, c. 1/6, İstanbul 1978.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991.
- "Kazak (Rusça Kozak)", *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, s. 439.
- Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözlük)*, Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003.
- MAHMÜD EL-KÂŞGARÎ: *Divânü Lûgati't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev. ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabcacı y., İstanbul 2007.
- MANGALTEPE, İsmail: *Bizans Kaynaklarında Türkler, Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009.
- MORAVCSIK, Gyula: *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker Quellen*, Akademie Verlag, Berlin 1958.
- MUSTAFAYEV, E. - ŞÇERBİNİN, V.G.: *Rusça - Türkçe Sözlük*, Moskova 1972.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994.
- ÖLMEZ, Mehmet: *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin - Çeviri - Sözlük*, Bilgesu y., Ankara 2012.
- PEKARSKIY, Edouard: *Yakut Dili Sözlüğü*, c. 1. (a-m), TDK y., İstanbul 1945.
- SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999.
- ŞİRİN, Hatice: *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, 3. b., TDK, Ankara 2016.
- ŞÜKÜRLÜ, Elisa: *Kadim Türk Yazıtı Abidelerinin Dili*, Bakü 1993.
- Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü*, c. 1, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1977-1981.
- TEKİN, Talat: *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.
- _____ : *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.
- _____ : *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008.
- THOMSEN, V.: "Moğolstanda Türkçe Kitabeler", çev. Ragıp Hulusi [Özdem], *Türkiyat Mecmuası 1926-1933*, c. III, s. 81-118.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: *Oğuz Destanı - Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlii*, yay. haz. Tuncer Baykara, 2. b., Enderun k.e., İstanbul 1982.
- Türkiye'de Meskün Yerler Kılavuzu*, Seri II, Sayı: 2, C. 2, T.C. İçişleri Bakanlığı y., Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1947.
- Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962.
- Uzbek Tilining İzahli Lugati*, c. 1, Moskova 1981.
- YUDAHİN, K.K.: *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara 1945.

Extended Abstract

Is The Title Phrase Taman Tarkan Or Ataman Tarkan In The Bilge Kagan Inscription G 14?

One of the places that are read differently in the Orkun inscriptions is the first word of Taman Tarkan or Ataman Tarkan san phrase in Bilge Kağan G 14. This phrase was read as Taman Tarkan from the beginning, and R. Giraud read it as Ataman Tarkan for the first time. Giraud put forward this reading in his book “*L’Empire Des Turcs Célestes. Les Règnes d’Elterich, Qapghan Et Bilgä (680-734). Contribution à L’histoire Des Turcs d’Asie Centrale*”, published in 1960 (“*Göktürk İmparatorluğu*” in Turkish, trans. by İ. Mangaltepe, Ötügen, 1999, 308 pages.).

It has been suggested that the word Ataman is Russian, German or even Dutch. H. Atlasi, one of the Kazan Turks who published the Sibir History in 1911, stated that the Turkish original of this word was *ata-man*, *ata-mın*, meaning “*ancestor person, chief person*.” B. Atalay made Atlasi’s opinion known to the Turkish public for the first time in his book published in 1923, and repeated his view in three of his books (1935, 1936, 1940). Hungarian scholar Moravcsik also stated in his paper presented to the Second Turkish History Congress in 1937 that the word ataman is Turkish (ata + man).

Giraud claimed that most of the Ukrainian Kazakhs were nomadic Kazakh Turks, their leaders were given the title of German Hauptmann > Czech Heytman > Polca Hetman, and that the Kazakhs took the title of ataman from the Turks. He explained the structure of the word as “*ata + man*” and referred to the Turkish scholar B. Atalay’s counting the word in Turkish. Giraud wrote that the Taman Tarkan phrase mentioned in the Bilge Kagan inscription G 14 is actually Ataman Tarkan, and this is a title of Tunyukuk. According to him, the reason why the title is not mentioned in the Tunyukuk inscription is that the title is given after the inscription is built. After this view and reading of Giraud, the reading of Ataman Tarkan started to spread and some scholars read the phrase as Ataman Tarkan.

In our opinion, Giraud’s opinion is not correct. Because we do not find the word Ataman in all Turkish history literature and names of people from the first half of the 8th century when the inscriptions were erected until the 15th or 16th century. However, since the 15th or 16th century, it has started to be seen rarely in Turkish historical literature and personal names. Therefore, the word Ataman is a new word, not an old one.

How was the word Ataman formed? Above, we said that the Ukrainian Kazakhs are mixed with the Turks, the German word Hauptmann is heytmán in Czech, and it is transmitted to Polish as hetman. The word “*Hetman*” evoked the word “*ataman*” in Turkish, and the word ataman was born from the collision and contact of these words. There was no need for the -man suffix of Turkish here. Because this suffix is already in the structure of the word hetman. In addition, the -man, -men suffixes have been seen in Turkish since the Orkun inscriptions. (As seen in the inscriptions Kögmen mountain, in Kâşgarlı’s dictionary in words such as kekmen, ketmen, közmen, Turkmen etc. The suffix is also available in Indo-European languages. German Hauptmann, English gentlemen etc.). So here is a multi-factor phenomenon that we call contamination in linguistics. The new-born word ataman, with its *ata* and *-man*, has a structure that is completely suitable for Turkish.

As we have stated briefly, the word ataman is not an old word, it is a new one. Therefore, the name phrase in the Bilge Kagan inscription cannot be Ataman Tarkan.

We do not decide that Giraud’s reading Ataman Tarkan is wrong, only because the word ataman is new; in addition, the following factors make us conclude that Ataman reading is wrong:

1. We never come across the Ataman element in the Ataman Tarkan name phrase, alleged to be in the Bilge Kagan inscription, in the later Turkish names. Whereas, we come across Taman and its radicals, Tamgan, Tagma, many times. The fact that we did

not come across the word *Ataman* as a person's name or title from the 8th century to the 15th - 16th century, must have a meaning and significance.

2. We understand that the first element of the name phrase is not *Ataman*, as the term "*ataman*" in Turkic languages is always related to the Ukrainian and Russian Cossacks in Azerbaijan, Turkmen, Uzbek, Tatar, Bashkir, Kazakh, Kyrgyz, Yakut. In these Turkish languages, *ataman* does not appear to be a native term. It does not seem native in terms of meaning, either. It does not exist at all in the Ottomans.

3. We cannot accept Giraud's idea that *Tunyukuk* has received the title of *ataman* as correct. Even if we accepted that it was correct for a moment, the title of *apa* should have been given to *Tunyukuk*, not *ataman*. Because in the Orkun inscriptions *apa* means "*ancestors; big (in titles)*". Known titles of *Tunyukuk* are *Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan*.

4. In runic script, long vowels in the first and first syllable are written. When we look at the default spelling of the word *Ataman*, we see that it is written as (a) t (a) m (a) n. So the word is written with the letters: t¹ m n¹. None of the vowels are written. The spelling of (a) t (a) m (a) n indicates that there is no length in the beginning or first syllable in the word. In Turkmen, Uzbek, and Yakut dictionaries, emphasis is shown in the last syllable, which supports our view that the first vowel is not long, that is, the word is not *ataman*.

5. We know that the word *ata* is not mentioned in the inscriptions. In other words, the word *ata* may not be used in the language of the Göktürk executive staff. *Kang* "*father*" was used instead of *ata*.

Because of all these, the name phrase in the *Bilge Kagan* inscription is not *Ataman Tarkan*, but *Taman Tarkan*. As we said, this reading originated from Giraud. What led him to this view is the title of *ataman*, which was born from the rhyming of the *het*-element of the Polish *hetman* and the Turkish word *ata*. Let's read and write the phrase *Taman Tarkan* from now on, not *Ataman Tarkan*.

NEREDE HATA YAPTIK?: DOĞU'DA BİLİMİN GERİLEYİŞİNİN HARİCİ VE DÂHİLİ NEDENLERİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

Baykal H. AYDEMİR*

Prof. Dr. Remzi Demir, *Nerede Hata Yaptık? - Doğu'da Bilimin Gerileyişinin Harici ve Dâhili Nedenleri Üzerine Bir Tartışma*, Lotus Yayınları, 13.5 x 21 cm, Karton Kapak, Kitap Kâğıdı, 102 sayfa, ISBN: 978-975-665-92-3, Antalya 2015.

İki bölümden oluşan eserde, yazarın analizinin dayanağı İslam-Osmanlı tarihi, özellikle de 17. yüzyıldır. Yazar yapıcı-nedenci olarak isimlendirdiği kuramdan hareket etmektedir. Bilimsel bilginin epistemolojisiyle ilgilenen yazar, onun oluşumundan ve dönüşümünden bahsederken iki farklı sebebi dile getirir. “Dâhili Nedenler”, bilgi sistemini içeriden etkilerken “Harici Nedenler”in dışarıdan etkilediğini belirtir. Bir nevi bilim felsefesiyle konuya yaklaşır. Kültürel Yapı’yı ayrı bir kategoride ele alır. Onu; “Dâhili” ve “Harici Nedenler”in arasında görür ve hatta tüm nedenleri birbirine bağladığını ifade ederek kültürcü bir tutum sergiler. Yedi harici nedenin bilimsel bilgiyle olan irtibatlarını tartışmanın bir koşulu olarak öne sürer.

Harici nedenlerden ilkin “Siyasi Yapı”ya eğilir. 16. yüzyıl sonrası Avrupası’nın siyasal bütünlük içinde olmadığını aktardıktan sonra Feodalizm Dönemi’ne ve Reform’a gönderme yapar. Siyasi görüntünün bölünmüşlüğü imparatorluklar, krallıklar ve cumhuriyetler şeklindeyken feodalitenin yerini “Kapitalizm” alır. Ancak iktidarı elinde tutan imparatorlar ve krallar mutlak bir biçimde muktedir değildirlir. İktidarlarını yazılı veya yazısız yönetimleri altındaki siyasi gruplarla bölüşmek zorundadırlar. Reform’un bu bağlamda etkisi de mevcut süreci beslemektedir. İktidar üzerindeki güçlü dini cemaatlerin yönetime dair taleplerine

Geliş Tarihi: 24 Eylül 2021 - Kabul Tarihi: 11 Ekim 2021.

Atıf Bilgisi: Baykal H. Aydemir, “Kitap İncelemeleri: Nerede Hata Yaptık?: Doğu'da Bilimin Gerileyişinin Harici ve Dâhili Nedenleri Üzerine Bir Tartışma”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 233-240.

* Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, baykalaydemir38@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5100-4760.

zemin kazandırır. Bunun en önemli çıktılarında biri gelecekteki toplumsal yapının kurgulandığı bir düşünce ikliminin oluşmasıdır. Tabii olarak bu unsur siyaset filozoflarına ve felsefesine ihtiyacı pekiştirir. Bu sebeple; Doğu siyaset literatüründeki gibi, sultanlara ahlaki nasihatler veren metinler değil de krallara siyasal projeler öneren siyasi metinlerin itibar görmesinden söz edilmektedir. Monarşi, aristokrasi, tiranlık, oligarşi ve demokrasi gibi farklı yönetim biçimlerinin avantajlarına ve dezavantajlarına yönelik eserlerin yerel dillere çevrildiği anlatılmaktadır. 1516 yılında yazılan Thomas More'un Ütopya'sı, 1532 yılında yazılan Machiavelli'nin Prens'i de söz konusu proje zihniyetinin ürünleridir. Sonuçta egemenliğin tek elde toplanamaması monarşiden demokrasiye giden sürecin yaşanmasına doğru evrilir. 17. ve 18. yüzyıllar, bu bağlamda, çoğulculuğun siyasi ve hukuki zemininin hazırlanmasıyla devam eder¹. Siyasi yapısı itibarıyla; Doğu'da Avrupa Devletleri'nin rakibi olan Osmanlı Devleti çok ve farklı etnik ve dini grupları barındırmasına karşın istikrarlı bir merkezi devlettir. Patrimonyal yapıya sahip olan devlette Sultan, aynı zamanda Halife sıfatıyla tanrısal onayı da alır. Ülkenin ve toplumun mutlak hâkimidir. Nizam-ı Âlem adı verilen geleneksel iktidar yapısıyla toplumsal yapı sıkı bir denetimdedir. Hukuki, toplumsal, iktisadi ve kültürel hayat merkezi otoritenin ve bürokrasinin şekillendirdiği bir görünümüdür. Dini, sivil ve askeri bürokrasi ile merkez ve çevre arasındaki tasarruflarda mutlak kontrol altındadır. Yine yazara göre saltanat ve mütefekkirler arasındaki bağımlı kılan, bağımlı kılınan arasındaki ilişki hanedanlık çıkarlarına hizmet ettiği için yeni siyasi ve ilmi eğilimlerin geliştirilmesine ve bir pratik olarak hayata aktarılmasına uygun bir toplumsal zemin oluşturulamaz². "Askeri Yapı"da da esas iki unsur; Yeniçeriler ile 17. yüzyılın başlarında yavaşça önemini kaybeden Tımarlı Sipahiler'dir. Diğer taraftan, ateşli silahlar Avrupa'dan ve Balkanlar'dan gelen ustalardan öğrenilirken askerlik bir ilim olarak değerlendirilmez. Batı'dakinin tersine ilm-i harb veya sevkül-ceyş, yani strateji inşa edilemez. Hatta ateşli silahların yaygın kullanımından kaynaklı değişen yeni ordu düzenleri ve tekniklerini tartışan bir strateji (tabiyetül-ceyş) ve taktik literatürü de oluşturulamaz³. "Hukuki Yapı"da; Osmanlı Devleti'nin 1876'dan evvel kanun-ı esasi düşüncesi siyasi uygulamaların ajandasına girmez. Hukuk ilminin karşılığı "Fıkıh"tır. Toplumsal hayatta medeni, cezai, ticari vb. hukuki normlar şeriat kaynaklıdır, fakihler ve kadılarca yorumlanır ve uygulanır. İslam Monarşileri'nde yasalar büsbütün insani ve/veya rasyonel karakterde değildir. Vahye dayalı olan yasalardan dolayı toplumsal değişim ve dönüşümlere bağlı olduğundan yeni hükümler ortaya çıkarma olanaklarını büyük ölçüde zorlaştırır ya da imkânsızlaştırır. Bu bağlamda yazar "Tanrısal hükümler tadil veya tebdil edilemediğine göre, İslam toplumlarının da tadil ve tebdile yollarının kapatılması gerekir" fikrinin oluşumuna atıf yapar. Monarşilere dair Nizam-ı Âlem ideolojisinin sosyal dönüşümlere ve girişimlere imkân veremeyecek önlemleri nedeniyle toplumsal ve fikri durağanlaşmanın zeminini hazırladığını anlatır. İslam Hukuku'nun bu şekilde yorumu ve uygulanışının geri kal-

¹ Remzi Demir, *Nerede Hata Yaptık? - Doğu'da Bilimin Gerileyişinin Harici ve Dâhili Nedenleri Üzerine Bir Tartışma*, Lotus Yayınları, s. 21-23.

² a.g.e., s. 22-26.

³ a.g.e., s. 27-31.

manın en önemli nedenlerinden biri olduğu fikrindedir. Yine meşihat tarafından verilen fetvaların idari ve hukuki mercilerde taassup eğilimini kuvvetlendirdiğini söyler. Ebussuud Efendi'nin bazı şeyhler hakkında verdiği fetvaların; düşünürler ve bilginler üzerinde baskı yaratmasının, Türk Düşüncesi'nde yeni bir merhalenin oluşmasının önüne geçildiği tespitini yapar. Ulemanın fıkıhta farz ya da vacib, mendub, mübah, mekruh ve haram kategorizasyonu; kalam ve felsefe gibi sahalarda uğraşının ve derinleşmenin, yani düşüncenin gelişiminde ciddi sorunlara yol açtığını aktarır. Yazar tarafından Osmanlı Fakihleri'nin sınırlarını çizdiği hukuki mecrada özgür düşüncenin olmadığına hükmedilir. Aynı şekilde içtihat kapısının kapanmış olduğu yönündeki genel inancın da toplumsal değişime ve gelişime engel teşkil ettiğini ifade eder. Avrupa Devletleri, dünyevi niteliğe sahip Roma Hukuku ve Cermen Hukuku'yla yönetilir. 16. yüzyılda da Doğal Hukuk ve Pozitif Hukuk öğretileri aracılığıyla Dinsel Hukuk'a mesafe konulabilir⁴. “Coğrafi Yapı” kısmında yazar bu unsura fiziki ve beşeri coğrafya dairesinde bakar. Fiziki coğrafya nazarından incelendiğinde Batılı devletler için keşif ve kolonileştirme sürecine giden yolda Atlas Okyanusu bilinmeyen denizlere ve yeni iktisadi kaynaklara erişmekte bir maniveladır. Osmanlı Devleti ise Akdeniz, Ege ve Karadeniz etrafındaki topraklara sahiptir. Bu sebeple mevcut denizlerde okyanuslar kadar denizcilik bilgisine ve kabiliyetine gereksinim duyulmaz. Hatta Portekiz donanması Hint Okyanusu'nda Osmanlı donanması karşısında galibiyet kazanır. Beşeri Coğrafya konusunda da iki sistem ve dünya arasında büyük farklılıklar göze çarpar. Burada yazarın ifade ettiği Osmanlı Devleti'nin sorgulanmandan kabul gören Türk Devleti oluşudur. Ancak yazara göre Osmanlı Devleti bir Türk Devleti değildir. Burada yazarın dayanak noktası etnik, dini çeşitliliktir. Benzer bir şekilde Türkleştirici-İslamlaştırıcı, yani tek-tipleştirici bir siyasetin izlenmemesi de vurgulanır. Dilde de Türkçe baskın değildir ve eğitim dili Arapça'dır. Avrupa'nın durumu ise etnik ve dini bakımdan homojenlik içerir. Reform; Protestan ve Katolik olarak ayrılığa sebep olsa da dil veya kavmiyet benzerliği vardır. Böylelikle beşeri ortam millet olmaya daha elverişlidir⁵. “Toplumsal Yapı” açısından Osmanlı Devleti; havâss ve avamdan meydana gelir. İktidara katılabilecek ve aristokrasiyi oluşturabilecek sivil ve askeri bürokrasi hukuken korumasızdır. Enderun'da yetişenler ise Saray Çevresi'nin talepleriyle kısıtlı kalır. Sermaye ve iktidar ilişkisinde Akdeniz merkezli ticari kapitalizmle iştilgal olanların iktidara katılımı önlenir ve loncalar baskıya maruz kalır. Daha da önemlisi yöneten-yönetilen ilişkisinde çarpıcı bir değişiklik yaşanamaz. Bundan farklı olarak Avrupa'da ticaretle sağlanan büyük sermaye sanayi üretimine yöneltilir. Küçük atölyelerden fabrikalara geçilerek daha ucuza mal edilen emtia giderek güçlenen Burjuvazi'yi doğurur. Yazar yine bu bölümde toplumsal yapılanma dairesinde egemenlik ilişkilerini inceler. Osmanlı Epistemik Cemaati ve Avrupa Epistemik Cemaati tarafından üretilen ve aktarılan bilginin niteliğinin ve niceliğinin siyasi-askeri karşılaşmalarda Avrupa'yı zafere taşıdığını öne sürer. Sebepni ise savaşın görüntüler âleminde değil, gerçekler âleminde yaşandığına bağlar. Dolayısıyla dünyevi silahları kendinde bulundurmayan medeniyetin diğerlerine mağlup olacağını öne sürerek Uluslararası İlişkiler'i -kasıtlı veya değil- realist

⁴ a.g.e., s. 32-36.

⁵ a.g.e., s. 37-40.

kuramın içine oturtur. Toplumsal ve bilimsel kurumların burjuvazi doğrultusunda dönüşümünü, modern Avrupa kültürünün ortaya çıkışına ekler⁶. “İktisadi Yapı”nın karakteri 18. yüzyıldaki iktisat yayınlarının katkılarıyla merkantilizmle neticelenir. John Hales, Kopernik, Navarrus, Jean Bodin, Gerard de Malynes ve Edward Misselden Batı’da iktisadi düşüncüyü inşa eder. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin yöneticilerinden Thomas Mun; merkantilizmin ihracat artırılmalı, ithalat azaltılmalı olan temel ilkelerini belirler. Zamanla iktisadi düşünce John Locke, Josiah Child, Nicholas Burbon, Dudley North, John Law, Richard Cantillon, George Berkeley ve David Hume gibi düşünürler tarafından merkantilizmden liberalizme evrilir. Osmanlı Devleti’nde ise iktisadi yapı toplumsal yapı tarafından belirlenir. Köylerde Timar Sistemi ve kentlerde Lonca Sistemi iktisadi hayatı Sultan ve Nizam-ı Âlem’den yana inşa ederken siyasete dâhil olabilecek bir noktaya tacirler ve zanaatkarlar erişemez. İktisadi düşünce literatürü 19. yüzyılın ikinci yarısına değin gelişemez, ayrı bir bilim dalı haline gelemmez. Osmanlı Devleti anti-merkantilist politikalar takip eder. İktisadi sistem gelişmez, dönüşmez. Örneğin Akdeniz’de İspanyollara ve Portekizlilere karşı çıkarlarını muhafaza edemez⁷. “Kültürel Yapı”, Doğu’da 12. ve 16. yüzyıllar arasında giderek yaratıcılığını kaybeder. Bir üst-dil olan Osmanlıca ile 17. yüzyılda en olgun eserler verilir ancak git gide özgün ürünler de çapını yitirir. Yazarın bu konudaki kanaati, edebiyat ve tarihin, bilimin ve özellikle felsefenin yaratıcı katkılarından ve itkilerinden mahrum kalmasıdır. Yalnızca Türk yazını değil, Arap ve Fars yazınları da tükenir⁸. Divan ve Halk Edebiyatları birbirlerini etkilese de farklı edebi cemaatlerce üretildiği için farklı sosyal kesimlere seslenir. Her iki edebi alanda da düz yazı türleri çok az gelişir. Dolayısıyla yazar bu noktada, nesrin ihmal edilmesini sorguladığında hıfz geleneğinin sebep olduğunu gösterir. Eşari Kelam’ının Fahreddin el-Razi yorumu ve Sünni Tasavvufu’nun vahdet-i vücudçu İbn Arabi yorumu dünya anlayışını inşa eder. Teolojik-teosofik bu iki öğretiyi dünyevi olandan uhrevi olana ve akli olandan keşfi olana kayarak Duyumsal Dünya’yla irtibatını koparır. İslam Âlemi için de genel olarak rasyonalizmle mistisizm arasındaki tavrın ikincisinden yana meşrulaşmış olmasıdır. Gazali’nin de bu hususta büyük etkileri vardır. Diğer taraftan, Avrupa’da edebiyat Rönesans’la yeni bir safhaya geçer. İtalya’da Dante, Petrarca, Boccaccio, Fransa’da şiirde Ronsard, anlatıda Rabelais, denemede Montaigne, tiyatrodan Corneille, Racine ve Moliere öne çıkar. İngiltere’de de Shakespeare, Marlowe ve Milton edebiyatın dünyevileşmesinde etkili olurlar. Batı, Doğu’ya dair realist-natüralist edebi yaklaşımı benimserken Osmanlı sürrealizmi-sürnatüralizmi benimser.

⁶ a.g.e., s. 41-44.

⁷ a.g.e., s. 45-49.

⁸ Arap ve Fars Yazını’nın tükenmesi meselesiyle ilgili olarak Mümtaz Turhan’da medeniyet bağlamında bir başka bakış açısı sunar. Ancak Türk Yazını’nın, Arap ve Fars Yazını’nın tükenmesiyle yalnız kaldığı varsayılabilir. Dolayısıyla bu noktada Turhan’a dikkat kesilmek gerekmektedir. Turhan şunları dile getirir: “Öyle ise Osmanlı Medeniyeti’nin duraklamasını nasıl ve ne ile izah etmeli? Bunun muhtelif sebepleri arasında şu iki amil üzerinde durulabileceği zannediyorum. Birincisi Osmanlı idarecilerinin kültürüyle Türk halk kültürünün arasında derin bir uçurum peyda olması, bu yüzden kültür ve medeniyete ait faaliyetlerde geniş bir kitleye dayanılmamasıdır. İkinci sebebi de Osmanlı Türkleri’nin İslam camiası içinde bu medeniyeti idame ve inkişaf ettirme hususunda yalnız kalmış olmalarında aramak icap ediyor.” Bkz. Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018, s. 40.

Batı'da ise romanın da edebi hayata katılımıyla yeni insan inşası başlar. Tarih-yazımı, Osmanlı'da vakayinamelerle siyasi-askeri olayları konu edinirken Batı'da sömürgecilikle eş zamanlı oryantalizm adı verilen yeni bir bilim dalı ortaya çıkar. 18. ve 19. yüzyıllarda tarihyazımı ve tarih felsefesi etkileşiminde yeni bir tarih algısına zemin sağlar⁹. Sonuç olarak yazarın genel hatlarıyla “*Harici Nedenle*”de öne çıkan unsur olaycı-olgucu bir tutumla değerlendirmelerini yapmaktadır. Osmanlı-Doğu ve Batı arasındaki etkileşimi sosyal bağlamıyla, bütünsel bir biçimde karşılaştırmalı olarak kritik eder. Böylece medeniyetlerin rekabetinde bilim ve felsefe temelli sosyal düzenin ve yaratıcılığın altını çizer.

Bilim Anlayışının Dönüşümü, 16. yüzyılda Doğu'da ve Batı'da iyice belirginleşir. Doğu'nun ilim anlayışı Batı'da etkisini gösteren scienta-bilim anlayışından daha geniştir. Dini olanların yanı sıra doğa-dışı ve doğa-içi bilgileri kapsar. Ancak deneysel yöntem dayanamaz. Fıkıh'ta ise geleneksel mirastan gelen otoriter yöntem hâkimdir. Batı'da ise deneysel yöntem modern bilimi kurar. Galileo ve Newton aracılığıyla fizik yeni bilim anlayışına model olarak bilimsel kurguyu besler¹⁰. Deneysel Yöntem-Matematiksel Modelleme, bilimin dönüşümünde temel etkidir. Yunanlıları da içine alan Doğu'da Aristoteles'in niteliksel fiziği astronomideki birikimin fizik bilimine aktarılmasını doğurmaz. Batı'nın bilim zihniyeti dünyayı dönüştürürken, Doğu'nun bilim zihniyeti “*Marifetullah*” daire-sinde dünyayı tasvir eder¹¹. Teknolojinin Doğuşu konusunda Francis Bacon'un bilgi, güçtür düşüncesiyle kaynaştırma yapılır. Yeni bilim ve teknoloji arasındaki etkileşim kuvvetlendirilir. Üretimin boyutu atölyeden fabrikaya doğru kayarak büyür. Bilim ve teknoloji arasında çift yönlü bir etkileşim gerçekleşir. Yazar bu konuda, Kopernik Devrimi'nin bilim tarihindeki, Sanayi Devrimi'nin de bilimle beslenen teknoloji tarihindeki büyük kırılmaya dikkat çeker. Buna karşın Doğu'nun betimlemeci ilmi, sanat-zanaatla ilişki içinde değildir. Cezeri'nin ve Takiyüddin'in eserleri ise hayata dâhil edilemez¹². Otoriteler ve Skolastik Zihniyet faktörü de bir başka dâhili nedendir. İslam Dünyası otorite isimlerin eserlerini ve yorumlarını ya taklit eder ya da incelemekle sınırlı kalır. İlim yapma; akli ilimlerde Yunan otoritelerin ve Müslüman takipçilerinin eserlerini anlamak ve sorunlara çözümünü bu eserlerdeki teoriler üzerinden çıkarmaktır. “*Skolastik Zihniyet*”; metin-dışı âleme kapalı olmanın sonucudur. Yazara göre otoriter yöntem dün olduğu gibi bugün de varlığını devam ettirmektedir¹³. “*Yarar İlkesi ve Düşünsel Yaşamın Soysuzlaşması*” hususunda fıkıhın tüm ilimlerin merkezine alınması onun yararlı ve yararsız şeklinde sınıflandırılmasına yol açar. Dolayısıyla entelektüel felaket başlar, teorik bilginin fikri imkânlarından uzaklaşılır. Bu tutumun sonucunda Batı'daki gibi simyayla ilgilenen modern bilginlerin onu nazari ve ameli bakımdan geliştirmesi gibi bir sürece girilmez. Batı'da ise bu sürecin yaşanmasına bilimlerle sanatların ilişkisi neden olur¹⁴.

⁹ Remzi Demir, *Nerede Hata Yaptık? - Doğu'da Bilimin Gerileyişinin Harici ve Dâhili Nedenleri Üzerine Bir Tartışma*, Lotus Yayınları, s. 50-57.

¹⁰ a.g.e., s. 62-63.

¹¹ a.g.e., s. 64-65.

¹² a.g.e., s. 66.

¹³ a.g.e., s. 67.

¹⁴ a.g.e., s. 68-69.

Bilgiyi Tevhid Gayreti bölümünde yazar, Doğu'daki "Hikmet"i'nin tüm bilgileri kapsadığını ve bir araya getirdiğine yer verir. Ardından Farabi ve İbn Sina'nın felsefe-bilim ve dini tevdi etme çabasının Müslümanlar'da onun benimseneceği varsayımını yanlış bulur. Batı'da ise Occamlı William'la birlikte felsefe, din ve bilimin sınırları birbirinden ayrılır. Yazarın bundan sonraki değerlendirmesi bilimin, felsefi bir ilkedan ve dini dogmadan bağımsızca üretime geçmesidir. Dolayısıyla yazar üç alandaki tefrikin daha isabetli olduğu kanısındadır¹⁵. Teosofinin egemenlik kurması aşağı yukarı 12. yüzyılda tamamlanır. Tasavvuf öğretisinden dolayı tüm Osmanlı çağları teosofiktir. Yazar, bundan kaynaklı rasyonalizmin çöküşünden, realiteden kopuştan bahseder. Avrupa'da ise teosofi belirli ölçüde İtalya'da güçlense de teolojinin önüne geçemez. Öyle ki insanoglu günahlarının affını istiyorsa dünyayı imar etmelidir¹⁶. Kopernik: Büyük Öncü başlığında Takiyüddin'ün 1575'te İstanbul'da açtığı rasathaneye yer verilir. Yazdığı zicler, yani astronomi cetvellerine bakıldığında çağının ilerisinde olduğu yorumu yapılır. Hesaplamalarda küresel trigonometri kullanılır. Ancak yermerkezli Batlamyus Kuramı'nı değiştirmekle uğraşmaz. Kopernik ise 1510'lu yıllarda neşrettiği "Göksel Devinimler Üzerine" eseriyle güneş-merkezli evren modelinin temellerini oluşturur. Arkasından gelen astronomların da onun çalışmasına katkı sunması yeni bilimin kurulmasında rol oynar. Osmanlılar bu sistemden ancak 1660'lı yıllarda haberdar olur. Yazar, İstanbul Rasathanesi'nin yıkılmasının Doğu Bilim Tarihi için büyük kayıp olduğunu vurgular. Sebebinin de rakip siyasi fraksiyonla açıklar¹⁷. Dokuzuncu bölümü de Nizam-ı Âlem inancının organik evren anlayışı oluşturur. Fakat onun, mekanik evren anlayışına evrilmemesi bilimsel yasanın tam anlamıyla varlık alanına katılmasını engeller. Niteliksel fizikten niceliksel fiziğe doğru evrilme Atom Modellemesi'ne geçilmesine sebep olurken ilk doğa yasası ortaya çıkar. Yazarın bu kanaati, yani serbest düşme yasasıyla; Yeni Fizik'in ve Yeni Bilim'in yeni bir yolu oluşturulur. Doğu'da ise fizik bilimi Mutezile gibi kelam okullarının çabalarına rağmen Aristocu ve İbn Sinacı yapısıyla kalır¹⁸. Matematikte İlerleme'de, John Napier, Rene Descartes, Pierre de Fermat, Blaise Pascal, Girard Desargues, Isaac Newton ve Gıttfred Leibiz gibi isimlerin çalışmalarıyla yeni çalışma sahaları meydana gelir. Bunlar analitik geometri, diferansiyel, integral, logaritma gibi sahalardır. Bu yeni alanlarla birlikte matematiğin sağladığı modelleme ve betimleme imkânları gelişir. Dolayısıyla mühendislik, mimarlık gelişir, toplumu ve tabiatı dönüştüren meslekler ortaya çıkar. Yeni matematik alanlarıyla Osmanlı'nın tanışması ise 18. ve 19. yüzyılı bulur¹⁹. Yeni Dünya ve Doğa Tarihi, 1492'de yeni bir aşamaya geçer. Amerika'nın ve dolayısıyla tüm okyanusların ve toprakların keşfi ve fethi "Doğa Tarihi"nin gelişiminin önünü açar. Yani, mineraloji, botanik ve zoolojinin gelişmesiyle tabiat hakkındaki bilgi de gelişir. Doğadaki varlıklara insan-merkezli değer atfetmek bırakılırken doğabilimleri tıptan ayrılmaya başlar.

¹⁵ a.g.e., s. 70-71.

¹⁶ a.g.e., s. 72-73.

¹⁷ a.g.e., s. 74-75.

¹⁸ a.g.e., s. 76-77.

¹⁹ a.g.e., s. 78-79.

Astronomi bilinen evreni, yeni coğrafya da bilinen dünyayı büyük ölçüde değiştirir. Coğrafi bilgi askeri ve iktisadi politikaların küresel seviyeye erişmesine katkıda bulunur. Müslümanlar ise matematik ve astronomi sahalılarında başarı olmalarına karşın Doğa Tarihi'nde Yunan bilimine teorik bir katkı sağlayamaz. Eşref-i Mahlûkat düşüncesinde de yazarın kanaati insan dışındaki tüm varlıkların değerinin ve öneminin azalmasıdır. Coğrafyada ise daha iyi bir görünüm vardır. Osmanlı coğrafya ilminin gelişmesine görece daha çok kıymet verir. Hatta yazar Piri Reis'in ve Emir Mehmed Efendi'nin çalışmalarından Batılı ülkelerin keşif ve fetih olaylarının belirli ölçüde izlenmeye çalışıldığını, siyasi sonuçları hakkında fikir yürütüldüğünü düşünür. Fakat bu coğrafi çalışmalar metin seviyesinde kalarak gözlemsel düzeye geçemez. Yazarın diğer kanaati Kâtip Çelebi'nin 17. yüzyılda yazdığı Cihannüma adlı eserin ikincisi üzerinedir. Eserle ilgili iki tespit; Batı biliminin ve coğrafyasının üstünlüğü ile Doğu kaynaklarından Batı kaynaklarına yönelmenin zamanı olduğudur. Bu çerçevede yazarın düşündürücü çıkarımı Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve batılılaşma teşebbüslerinin 16. asrın başlarında coğrafya çalışmalarıyla ortaya çıkmasıdır²⁰. On ikinci bölümde yeni araçlar ve teknikler ele alınır. Teleskopla birlikte mikroskopun makrokosmos ve mikrokosmosu anlatan teorileri yıkılır. Mekanik saatlerle zaman, pusulalarla mekân denetime alınır. Matbaayla standart metinler basılırken bilgi ucuzlar ve çoğalır. Resim sanatı, tabiat varlıklarının tasvirini güçlendirir. Kartografya mekân ve yön duygusunu artırırken disseksiyon ve viviseksiyon anatomik ve fizyolojik tespitin doğruluğuna yardım eder. Müslümanlar ise geleneksel paradigmayı sorgulamaya ve değiştirmeye girişemez²¹. Aristoteles Felsefesi'nin terki 17. yüzyılı bulur. Phisika'nın ve Metaphisika'nın aşılmasıyla yeni bilime ve yeni felsefeye geçilerek Felsefe Devrim'i gerçekleşir. Felsefede rasyonalist ve ampirist iki ekol oluşur. Kant çağında bu iki ekol arasındaki tartışmalar uzlaşmayla sonuçlanır. Doğu'da ise felsefi faaliyetler son bulur yahut teoloji ve teosofinin içerisinde gölge gibi kalır. Yazar için dönemin eserleri, İslam Felsefesi'nin yaratıcı gücünü kaybettiğine delalet eder²². Üniversiteler ve akademiler konusuyula yazar yapıcı-nedenci analizini tamamlayıp sonuca bağlar. Doğu'da medreseler nakli ilimlerin tedrisatı için vardır. Onlar zamanla hukuk okullarına dönüşür. Yine yazara göre 1924'e kadar da çağın ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde tanzim edilemez. Üniversiteler ise sosyal ve iktisadi koşulların gelişimine paralel olarak kendini yeniler. Felsefe ve Tıp fakülteleri yoğun bilimsel eğitim verirken müfredatlar şartlara göre düzenlenir. Akademilerin de Rönesans'la temelleri atılır. Bilimsel hayat da desteklenir²³.

Yazarın çıkardığı sonuç "*Düşünce Tarihi*"ne, özellikle Bilim Tarihi ile Felsefe Tarihi'ne dışsalıcı ve içselci inceleme getirilebileceğidir. Bir diğeri de bilim tarihçilerinin Osmanlı Dönemi bilim ve felsefe çalışmalarının ağırlıklı olarak içselci dairede sürdürülmesidir. Bu sebeple, yapılan çalışmalar bütünü yanlış görür veya göremez. 16. yüzyıla kadar Osmanlı-Türk Düşüncesi yukarıda anlatılan faktörlerin içinde kalır. Böylece sosyal denge Batı lehine bozulmuştur yorumu

²⁰ a.g.e., s. 80-83.

²¹ a.g.e., s. 84-86.

²² a.g.e., s. 87-89.

²³ a.g.e., s. 90-91.

yapılabilir. Eser incelemesiyle kendi sosyal dengesini arayan Doğu'da ise hala dengesizlik ve onun doğurduğu bağımlılığın ve bunalımın devam ettiği yorumu yapılabilir. Yazarın deyişiyle; Osmanlı özelinde Doğu devingen dünya sistemini gereği gibi takip etmez. Bilimsel zihniyetin dönüşümüne toplumsal, siyasi zihniyet mani olur. Neticede Batı ile rekabet edemeyen bir sosyal düzenleme elde kalır. Giderek Batı'ya benzemek kendini dayatır. Bu dayatım; kişisel düşünce-göre çözümü üretilmeyen ancak uzakta kalınamayan bir karakterdedir. Yazara göre Cumhuriyet Türkiye'sinde ise 1923'ten bu yana muazzam bir bilim kültürü mesafesi alınır. Daha büyük bir soruyla yüzleşen yazar bilimleri kendi çabamızla üretebilecek ve geliştirebilecek noktaya gelinmediğini tahlil eder.

Bu kısa ancak oldukça yoğun olan eseriyle yazar yukarıda ifade ettiği gibi bütüncül bir incelemeye girişmektedir. Literatüre katkısı ise karşılaştırmalı incelemenin yanında içselci bakış açısına dışsalci bakış açısının da eklenmesi tespitidir. Bir başka ifadeyle; içsel ve dışsal iki uçlu kavrama girişimi; bilim ve felsefe merkezli araştırmaların içinde bulunduğu iktisadi-toplumsal şartlardan hareketle bilim ve kültür politikalarının oluşturulmasında gerçekçi bir zemin sağlar. Lewisvari bir deyişle "Nerede Hata Yaptık?" sorusu Doğu'nun 300 yıldır cevabını aradığı bir sorudur. Sosyal mukavemet açısından hala sosyal bünyeyi güçlendiren bir sürecin yaşanılmasına da evrilmemiş bir sorgulamadır. Hatta Doğu Kaldı Mı? sorusunu da gündeme getirme ve tartışmaya açma ihtiyacı mevcuttur. Zira "kalan Doğu'da" dünya içinde bir dünya olmak vasfından pek uzaktadır. Batı'nın periferisinde kalmış bir vaziyettedir. Diğer taraftan; yazarın Doğu tanımının kısmen Arap, Fars ve Türk unsurları içerdiği varsayılabilir. Ancak eserin odak noktasının "Doğu Osmanlı" olduğunun hatırlanması kaydı düşünülmelidir. Eserden hareketle gelecek dönemde yapılacak şu varsayım altında bir çalışma yapılabilir. Varsayım şudur: Doğu eşittir Türk, Fars ve Arap bilimi, Batı eşittir İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyan bilimi. Bu çerçevede Doğu ve Batı'nın bu alt kültürden oluşan bir medeniyet olduğu savlanabilir. Yöntem olarak da yazarın telkin ettiği içselci ve dışsalci yaklaşım tercih edilebilir. Sosyal bilimlerden, mühendislik bilimlerden ve tıptan yararlanılarak hatanın nerede yapıldığına dair daha büyük bir literatür meydana getirilebilir. Bunun en büyük faydası; "anlama krizine"²⁴ çözüm kapılarının daha kritik bir yöne doğru açılması olabilir. Dolayısıyla nerede hata yaptık sorusundan yola çıkılarak nerede doğru yapılabilir sorusuna da daha güçlü bir cevap bulunabilir. Çift yönlü bir etkileşimin olabileceği böyle bir arayışta; hem fikri hem de fiili bakımdan sosyal dengenin daha dengeli bir seviyesinin modellemesi yapılabilir.

Bu eserin Prof. Dr. Remzi Demir'in 37 yıllık bir birikiminin ve tecrübesinin ürünü olduğu söylenebilir. Prof. Dr. Demir halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda akademisyenliğe devam etmektedir. Prof. Dr. Demir'in bilim dünyasına katkıda bulunduğu bazı eserler; Osmanlı Felsefesi, Yunus Emre Türk Felsefesi'nin Doğuşu, Osmanlı Epistemelerini Anlamak Çatışma Kuramı ve Bilim ve Felsefe'dir. Söz konusu eserlerin de önemli tartışmalara kapı aralayabileceğini de belirtmek gerekir.

²⁴ Bu nitelemeyle Sait Başer'in Anlama Krizi adlı eserine atıf yapmak suretiyle hatırlatmada bulunmak istiyorum.